

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_206073

UNIVERSAL
LIBRARY

OUP—730—28—4—81—10,000.

OSMANIA UNIVERSITY LIBRARY

Call No. T808

Accession No. PH T

Author V65 P

H00

Title Pratapa Rudriyam.

This book should be returned on or before the date last marked below

శ్రీ రస్తు.

శ్రీవిద్యానాథమహాపాఠ్యాయవిరచితమ్

ప్రతాపరుద్రీయమ్

రత్నాపణసహితమ్.

శ్రీమదుత్పల వేంకటనరసింహాచార్యైః

పరిష్కృతమ్.
Post Graduate Library
College of Arts & Commerce, O. U.

చెన్నపుర్యమ్.

హవిల్దార్ రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్

ఇ లేట్ లైః

ప్రకాశితమ్.

1934.

All Rights Reserved.

PRINTED BY
V. VENKATESWARA SASTRULU
of V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS
AT THE 'VAVILLA' PRESS,
Madras.—1934.

విషయ సూచిక.

విషయాః	పుష్టాంకాః	విషయాః	పుష్టాంకాః.
ఉపాద్భూతః	1	స్వాధీనపరికా	25
— నాయక ప్రకరణే —		వాసకసర్జికా	26
నాయకగుణాః	10	విరహోక్తంతా	"
మహామరీనతా	"	విప్రలభా	27
ఔజ్జ్వల్యమ్	11	ఖండితా	28
మహాభాగ్యమ్	"	కలహోన్వితా	"
ఔదార్యమ్	12	ప్రోషితగర్భకా	29
లేజస్వితా	"	అభిసారికా	"
వైదగ్ధ్యమ్	13	సహాయాః	30
ధార్మికత్వమ్	14	పద్మిన్యానిజాతయః	"
మహామహిమత్వమ్	"	ముగ్ధాచినాయికాః	31
పాండిత్యమ్	15	— కావ్య ప్రకరణే. —	
నాయకస్వరూపనిరూపణమ్	"	కావ్యస్వరూపనిరూపణమ్	37
యశఃప్రతాపాభ్యాం సుభగత్వమ్	16	అభిధానిరూపణమ్	43
ధర్మకామార్థకత్వరత్నమ్	"	లక్షణానిరూపణమ్	"
ధురీణతా	17	శృంజానాప్యత్తినరూపణమ్	46
గుణాధ్యత్వమ్	"	కైశిక్యానిప్యత్తినరూపనిరూపణమ్	54
నాయకవిశేషాః	"	వైదర్యానికైతినరూపనిరూపణమ్	57
ధీరోదాత్తః	19	శయ్యానిరూపణమ్	58
ధీరోద్ధతః	"	ద్రాక్షాచిపాకనిరూపణమ్	59
ధీరలలితః	20	కావ్యవిశేషనిరూపణమ్	60
ధీరకాన్తః	21	ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్	63
శృంగారనాయకాః	"	ఆప్తవిధగుణీభూతశృంగరనిరూపణమ్	77
అనుకూలః	22	మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూ	
దక్షిణః	"	పణమ్	82
ధృష్టః	23	క్షుద్రప్రబంధనిరూపణమ్	83
శతః	24	— నాటక ప్రకరణే. —	
సహాయాః	25	నాటకస్వరూపనిరూపణమ్	85
శృంగారనాయికాః	"	దశరూపకనిరూపణమ్.	86

విషయాః.	పృష్టాంకాః.	విషయాః.	పృష్టాంకాః.
సంధిపంచకనిరూపణమ్	88	నాదీ	110
ఆర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్	89	విష్కంభః	124
బీజాదిపంచకనిరూపణమ్	90	ప్రథమోఽజ్జ్ఞః	"
ముఖసంధిస్వరూపనిరూపణమ్	91	ద్వితీయోఽజ్జ్ఞః	132
ముఖసంస్థస్థస్వరూపనిరూపణమ్	92	తృతీయోఽజ్జ్ఞః	145
ప్రతిముఖసంధినిరూపణమ్	"	చతుర్థోఽజ్జ్ఞః	160
ప్రతిముఖసంస్థస్థస్వరూపనిరూపణమ్	"	పంచమోఽజ్జ్ఞః	166
గర్భసన్నిరూపణమ్	93	● రసప్రకరణే. ●	
గర్భసంస్థస్థస్వరూపనిరూపణమ్	"	రసస్వరూపనిరూపణమ్	183
విమర్శసన్నిరూపణమ్	94	రసవిశేషనిరూపణమ్	185
విమర్శసంస్థస్థస్వరూపనిరూపణమ్	"	విభావః	"
సిర్వపాణసన్నిరూపణమ్	95	అనుభావః	186
నిర్వపాణసంస్థస్థస్వరూపనిరూపణమ్	"	సాత్త్వికభావాః	187
సంధిప్రయోజనాని	96	శృణ్విచారిభావాః	188
విష్కంభః	97	రత్నానిస్థానిభావలక్షణోదాహరణాని	192
చూళికా	"	సాత్త్వికానాం స్వరూపోదాహరణాని	201
అష్టాస్యమ్	"	శృణ్విచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే	203
ప్రచేక్షః	98	గ్లానిః	204
అష్టావతారః	"	శంకా	205
అష్టస్వరూపనిరూపణమ్	"	అసూయా	"
అముఖనిరూపణమ్	99	మదః	"
అముఖాస్థస్వరూపనిరూపణమ్	"	శ్రమః	206
దశరూపకస్వరూపనిరూపణమ్	103	అలస్యమ్	"
నాటకమ్	"	దైన్యమ్	207
నాదీస్వరూపనిరూపణమ్	"	చిన్తా	"
ప్రకరణమ్	105	మోహః	208
భాణః	"	స్మృతిః	209
ప్రహసనమ్	106	ధృతిః	"
డిమః	"	ప్రీడా	210
వ్యాయోగః	107	చలతా	"
సమవాకరః	"	హర్షః	211
వీధి	108	ఆవేగః	"
అంకః	109	జడతా	212
ఈహమృగః	"	గర్వః	"
నాటకోదాహరణమ్	110	విహేదః	213

విషయాః.	పృష్ఠాంకాః.	విషయాః.	పృష్ఠాంకాః.
కౌత్సుక్యం	213	మనస్సుంగః	229
నిద్రా	214	సంకల్పః	"
అబస్థారః	"	ప్రలాపః	230
సుప్తిః	215	కాగరః	"
విబోధః	"	కార్యక్మ	231
అమర్షః	"	అరతిః	232
అపహితా	216	లజ్జాత్మాంగః	"
ఉగ్రతా	"	జ్వరః	"
మతిః	217	మూర్ఛా	233
వ్యాధిః	"	శృంగారరసస్వరూపనిరూపణమ్	"
ఉన్మాదః	218	❧ దోషప్రకరణే ❧	
మరణమ్	"	దోషస్వరూపనిరూపణమ్	250
త్రాసః	"	పదగతిదోషాః	"
వితర్కః	219	చాక్ర్యకదోషాః	255
శృఙ్గారచేష్టానిరూపణమ్	220	ఆర్థగతదోషాః	266
భావః	"	❧ గుణప్రకరణే ❧	
హావః	221	గుణనిరూపణమ్	274
హేలా	"	చతుర్వింశతిగుణస్వరూపనిరూపణమ్	"
మాధుర్యమ్	"	❧ శబ్దాలంకారప్రకరణే. ❧	
ఘోర్యమ్	222	అలంకారస్వరూపనిరూపణమ్	287
లీలా	"	అలంకారవిభాగః	283
విలాసః	223	శబ్దాలంకారనిరూపణమ్	291
విచ్ఛిత్తిః	"	ఛేకానుప్రాసః	"
విద్రుమః	"	వృత్తప్రాసః	292
కిలికించితమ్	224	యమః	293
మోటాయికమ్	"	పురయక్తపదాభాసః	"
కుట్టుమితమ్	225	లాటానుప్రాసః	294
విబోధకః	"	చిత్రాలంకారాః	296
లలితమ్	226	❧ అర్థాలంకారప్రకరణే. ❧	
కుయావాలమ్	"	ఉపమాలంకారః	299
చకితమ్	227	అనన్వయాలంకారః	315
విహృతమ్	"	ఉపమేయాలంకారః	316
హాసితమ్	228	వృత్తాలంకారః	"
దానకళహస్తభావస్థానిరూపణమ్	"	యావకాలంకారః	317
చతుర్మూర్తిః	229		

విషయాః.	పుష్టాంకాః.	విషయాః.	పుష్టాంకాః.
పరిణామాలశ్శాస్త్రం	323	శ్లేషాలశ్శాస్త్రం	373
సందేహాలశ్శాస్త్రం	324	పరికరాలశ్శాస్త్రం	376
శ్రాంతిమదలశ్శాస్త్రం	325	అక్షేపాలశ్శాస్త్రం	377
అపన్నవాలశ్శాస్త్రం	326	వ్యాజస్తుత్యాలశ్శాస్త్రం	379
ఉద్దేశాలశ్శాస్త్రం	327	అప్రస్తుతప్రశంసాలశ్శాస్త్రం	380
ఉత్పేక్షాలశ్శాస్త్రం	328	పర్యాయోక్తాలశ్శాస్త్రం	383
అతిశయోక్త్యాలశ్శాస్త్రం	329	ప్రతీపాలశ్శాస్త్రం	"
సహోక్త్యాలశ్శాస్త్రం	332	అనుమానాలశ్శాస్త్రం	384
విరోధోక్త్యాలశ్శాస్త్రం	334	కావ్యలింగాలశ్శాస్త్రం	385
సమాసోక్త్యాలశ్శాస్త్రం	335	అర్థాంతరన్యాలశ్శాస్త్రం	386
వక్రోక్త్యాలశ్శాస్త్రం	336	యథాసంఖ్యాలశ్శాస్త్రం	387
స్వభావోక్త్యాలశ్శాస్త్రం	337	అర్థాపత్త్యాలశ్శాస్త్రం	388
వ్యాజోక్త్యాలశ్శాస్త్రం	338	పరిసంఖ్యాలశ్శాస్త్రం	389
మూలనాలశ్శాస్త్రం	339	ఉత్తరాలశ్శాస్త్రం	390
సామాన్యాలశ్శాస్త్రం	340	వికల్పాలశ్శాస్త్రం	391
తద్గుణాలశ్శాస్త్రం	"	సమచ్ఛయాలశ్శాస్త్రం	392
అతద్గుణాలశ్శాస్త్రం	341	స్వతీయస్సముచ్చయః	393
విరోధాలశ్శాస్త్రం	"	సమాధ్యాలశ్శాస్త్రం	394
విశేషాలశ్శాస్త్రం	342	భావికాలశ్శాస్త్రం	395
అధికాలశ్శాస్త్రం	361	ప్రశస్తికాలశ్శాస్త్రం	397
విభావనా, విశేషోక్తిశ్చ	362	వ్యాఖ్యాతాలశ్శాస్త్రం	398
అసంగత్యాలశ్శాస్త్రం	363	పర్యాయాలశ్శాస్త్రం	"
విచిత్రాలశ్శాస్త్రం	"	సూక్ష్మాలశ్శాస్త్రం	400
అన్యోన్యాలశ్శాస్త్రం	364	ఉదాత్తాలశ్శాస్త్రం	401
విషమాలశ్శాస్త్రం	"	పరివృత్త్యాలశ్శాస్త్రం	402
సమాలశ్శాస్త్రం	366	కారణమాలాలశ్శాస్త్రం	403
తుల్యయోగితాలశ్శాస్త్రం	"	ఏకాపద్యాలశ్శాస్త్రం	"
దీపకాలశ్శాస్త్రం	367	మాలాదీపకాలశ్శాస్త్రం	404
ప్రతిపక్షాపమాలశ్శాస్త్రం	369	సారాలశ్శాస్త్రం	"
దృష్టాంతాలశ్శాస్త్రం	370	మిశ్రాలశ్శాస్త్ర ప్రకరణే.	"
నిదర్శనాలశ్శాస్త్రం	371	సంస్కృతి	406
వ్యతిరేకాలశ్శాస్త్రం	372	సంకర	403

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీవిద్యానాథకవీంద్రవిరచితమ్

ప్ర తా ప రు ద్రీ య మ్.

ఉ పా థా తః

శ్లో. విద్యాకైరవకాముదీం శ్రుతిశిరస్సీమంతముక్తామణిం

శ్రీమహారస్వామిసోమపీఠవిరచితః

ర త్నా ప ణః.

కల్యాణాని తపోతు కశ్చన పుమానర్థాంగదంతాఽభో
గండాభోగవిలాసపానశిరానన్కర్ణాంచలైశ్చాలయన్,
యత్పాదాంబురుహోపలంబశరణాః పూర్వే పుమాంస్త్రయః
త్రైలోక్యస్థితిస్సర్వసంహృతివిధౌ నిర్విఘ్నసిద్ధోద్భవః.
అస్తు కల్యాణదం దివ్యం వస్తు వారీనవాత్మకం,
స్వోపజ్ఞం వాత్మయం యస్య విహారగృహవేదికా.
వాణీం కాణభుజీమజీగణదవాసాసీచ్ఛ వైయాసికీ-
మంతస్తంత్రమరంత్ర పన్నగగవీగుంభేషు చాశాగరీః,
వాచామాచకలద్రహస్యమఖిలం యచ్ఛాక్షపాదస్ఫురాం
లోకేఽభూద్యదుపజ్ఞమేవ విగుహం సౌజన్యజన్యం యతః.
త్రిస్కంధశాస్త్రజలధిం చుకుకురురే స్త్రయః,
తస్య శ్రీమల్లినాథస్య తనయోఽజవి తాదృశః
కోలచలపెద్దయార్యః ప్రమాణపదవాక్యపారదృశ్యా యః,
వ్యాఖ్యాతనిఖలశాస్త్రః ప్రబంధకర్తా చ నర్వవిద్యాను.
తస్మాత్పజన్తా తదనుగ్రహోత్తవిద్యోఽనవద్యో వివయావనత్రయః,

దారాన్పద్మభువన్ప్రిలోకజననీం వందే గిరాం దేవతామ్,

స్వామీ వివశ్చిద్విత్సోతి టీకాం ప్రతాపరుద్రీయరహస్యభేత్రిం.

పుణ్యస్థోకగుణోక్తికాణకమణాదుత్తేజనాం లంభితం

సంజగ్రహ రసాదిరన్ననిచయం విద్యాధినాథః పురా,

సోఽహం తద్వ్యవహరహేతుమధునా కంచితక్రోమ్యాకటం

తత్రాచగ్రహమూల్యతోఽభిలషితం శ్రీణంతు ధన్యా జనాః.

యద్యన్నిగూఢమఖిలం శక్త్యై తత్తత్ ప్రకాశ్యతే,

నామూలం లిఖ్యతే కించిన్నానపేక్షితముచ్యతే.

అథ తత్రభవాన్విద్యానాథనామా మహాకవిరలంకారశాస్త్రమారభమాణస్తస్యా విష్ణుపరిసమాప్తయే ప్రచయగమనాయ చ 'మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాం తాని శాస్త్రాణి ప్రథంత' ఇత్యాది భగవద్భావ్యకారవచనమ్, 'అశ్విమస్త్రి'యావస్తు నిద్దో వాసి తస్తుభిమ్' ఇత్యాశీరాధ్యనృతమన్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వప్రతిపాదకమాచార్యదండివాక్యం చ ప్రమాణయః, పృథ్వాచారపరిపాతం విశిష్టేష్టదేవతానమస్కార లక్షణం మంగళమంతేవాన్యమగ్రహాయాదా గ్రంథతో నిబద్ధాతి—

విద్యేతి. విద్యా వేదవేదాంగాదయః శ్లో. "అంగాని వేదాశ్చత్వారో మిమాంసా న్యాయనిస్తరః, పురాణం ధర్మశాస్త్రం చ విద్యాహ్యేతాశ్చతుర్థః ఇతి స్మరణాత్. తావపి కైరవాణి కుముదాని తేహం కాముదీం చంద్రికాం, నిఖలవిద్యోల్లాసకారణ భూతామిత్యర్థః. శ్రుతీనాం శిరాంశ్యుపనిషద పివ శిరాంసి మూర్ధానః తత్ర సీమంత ముక్తామణిం కేశమార్ద్రాభరణాయమానాం, వేదాంతవేద్యామిత్యర్థః. అథాన్యై లోక స్వరూపమాహ—దారానితి. 'దారాః పుంసి చ భూమ్నోవ' ఇత్యభిధానాద్భూతత్వం పుంస్త్యం చ. శ్రవ్యవయవో లోకస్త్రీలోకః, కాకపార్థివాదిత్వా నృధ్యమపదలూపీ సమాసః. లోకత్రయసముదాయోఽత్ర త్రిలోకశబ్దేన వివక్షితః. తస్య జననీమితి వక్తృ సమాసః. అన్యథా 'తద్ధితాథే' త్యాదినా సమాహారసమాసే ఆకారాంతోక్తరచదశ్చైవ శ్రీత్వాత్ 'ద్విగో' ఇతికారే త్రిలోకీతి స్థానాత్. అత పివ 'ద్విగోర్ధగనవత్త్రే' ఇత్యత్ర 'త్ర్యవయవా విద్యా త్రివిద్యా. తామధీతే వేత్రి వాత్రైవిద్యః, న తు తిస్రో విద్యా. అధిత ఇత్యన్వృత్త్యయనిమిత్తస్తద్ధితాథేత్యాదినా సమాసః. అత పివాన్వృత్త్యయనీ లంగభావః' ఇత్యాహ భగవాన్భావ్యకారః. ఇథం సమస్కర్తవ్యదేవతాయాః వైశిష్ట్య ముక్త్యా స్వగ్రంథారంభోపయోగి శ్చైవ ఇష్టత్వం చ సూచయతి—యత్పాదేతి. పాదా వజ్జే ఇవేత్యుపమిత సమాసః, న తు పాదావేవాజ్జే ఇతి రూపకసమాసః. తథా నత్యర్జున్యాః

యత్పాదాబ్జనమస్క్రియాస్సుకృతినాం సారస్వత ప్రక్రియాః
బీజన్యాసభవో భవంతి కవితానాట్యైకజీవాతనః. ౧

పూర్వేభ్యో భామహాదిభ్యస్సానరం విహితాజ్జలిః,
వత్సే సమ్యగలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహమ్. ౨

చిరేణ చరితార్థోఽభూత్కావ్యాలంకారసంగ్రహః,
ప్రతాపదుద్రదేవస్య కీర్తిర్యేన ప్రకాశ్యతే 3

రసప్రధానాశ్శబ్దార్థా గుణాలంకారపుత్తయః,

ప్రాధాన్యేన తత్ర నమస్కారాయోగాత్. సారస్వత ప్రక్రియాః కావ్యనాటకాది
వాక్త్రయవిశేషః తాసాం బీజం కారణభూతశ్చ క్తిప్రతిభాద్యచరపర్యాయస్సంస్కార
విశేషః తదేవ బీజమంతరకారణం తస్య న్యాసభవః అవాపభూమయః, కవితానాట్య
వైకికజీవాతవో ముఖ్యజీవనాపధాని, అవిచ్ఛేదహేతవ ఇత్యర్థః. అత్ర నమస్కారా
త్కవితాకారణభూతస్సంస్కారో బాయతే, సంప్రదాయావిచ్ఛేదశ్చ భవతీతి భావః.
నమస్క్రియా ఇతి బహువచనం. తాసాం భక్తిశ్రద్ధాచిత్తయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి.
తథావిధానామేవ శ్రీయస్కరత్వాత్. తథా చ శ్రుతిః—‘భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం
విధేమ’ ఇతి. అత్రోపమరూపకవిశేషణం తిలకంపలవత్సరస్వరవైరపేక్షాత్సంబృష్టిః.
తదున్నయనగ్రకారస్వలంకారప్రకరణే వ్యక్తిభవిష్యతీత్యుచరమ్యతే. గ్రంథాదా
వాయంబీజస్య వకారస్య క్షేమంకరస్య భూదేవతాకస్య మగణస్య చోపాదానా ద్వర్ష
గణాదిశుద్ధిరప్రేక్షేతి సర్వమవదాతమ్. ౧

అథాలంకారశాస్త్రప్రణేతృప్రణామపూర్వకం వక్ష్యమాణమగ్ధం ప్రతిపాదీతే—
పూర్వేభ్య ఇతి. యద్యపి రసాలంకారాద్యనేకవిషయమిదం శాస్త్రం తథాపి ఛత్రిన్యాయే
నాలంకారశాస్త్రముచ్యతే. తత్ర సర్వస్వం రసాదిప్రమేయం సంగృహ్యతే సంతీప్యతే
యేనాసావలంకారశాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహః ప్రాసీనితో గ్రంథః తం, నమ్యగ్నికదం వక్ష్య
ఇతి యోజనా. సంక్షేపవైశద్యాభ్యాం రసాదిసర్వప్రమేయప్రతిపాదనాత్పూర్వోక్త్యైవ
స్వస్వగ్రంథ ఇతి సూచితో భవతి. ౨

సంప్రత్యలంకారశాస్త్రస్య లోకోత్తరవర్ణ్యభావేనోన్మగ్న మాహ—చిరేణేతి 3

శాస్త్రసర్వస్వసంగ్రహ ఇత్యుక్తం తద్విధిః—రసేతి. రసప్రధానా. రస
జీవితా ఇత్యర్థః. యద్యపి వస్త్రలంకారరసాత్కృతా త్రివిధస్యాపి వ్యంగ్యస్య జీవితవ్య
ముత్తరత్ర వక్ష్యతి, తథాపి స్వాత్మమాత్ర విశ్రాంతిర్వేన ప్రాధాన్యా ద్రసప్రైవ ముఖ్యం
జీవితత్వం. వస్త్రలంకారవ్యంగ్యయోస్తు సర్వధా రసవర్ణవసానేనాప్రాధాన్యాత్త

రీతయశ్చేయతీశ్చాస్తప్రమేయం కావ్యపథతిః. ౪

యద్యప్యసౌ ప్రబంధేషు ప్రాచాం సాధు నిరూపితా,

తథాశ్చస్యాస్సమం నేతుర్నోదాహరణమాద్యతం. ౫

పుణ్యశ్లోకస్య చరితముదాహరణమన్వతి,

న కిచ్చేత్తాదృశః పూర్వైః ప్రబంధాభరణీకృతః ౬

ప్రబంధానాం ప్రబంధగూణామపి కీర్తిప్రతిష్ఠయోః,

మూలం విషయభూతస్య నేతుర్గుణనిరూపణమ్ ౭

యథా రామగుణవర్ణనం రామాయణవల్లీకజన్మనోర్తహప్రతిష్ఠా
కారణం, తథా మహాపురుషగర్జనేన హి శ్రేయస్కరీ ప్రబంధస్థితిః.
యథా వేదశాస్త్రపురాణాద్వైతప్రాప్తిహితనివృత్తిశ్చ, తథా సదా
శ్రయాత్కావ్యాదపి ఇయాన్విశేష కావ్యాత్కర్తవ్యతాధీస్సరసా
ఽన్యత్ర న తథా. తథాహి—

దభావేపి వాచ్యా దుక్కుప్తకృతసామ్యదౌపచారికా జీవితకృత్యవహార ఇతి న కశ్చి
ద్విరోధ ఇతి ధ్వనిలోచనరహస్యమ్, గుణాదయో వక్ష్యమాణలక్షణాః, అనుక్తసముచ్చ
యార్థశృంగళ్యయ్యాపాకావార్తతి. ౪

కావ్యస్వరూపనిరూపణే సత్యపుష్కరాచారణార్హనాయకనిరూపణాభావాత్ప్రా
చాం ప్రబంధేవ్యవకర్త ఇత్యాహ—యద్యపీతి. అసౌ కావ్యపథతిః. ౫

అత ఏవ ప్రబంధగూణామవ్యవకర్త ఇత్యాహ—పుణ్యేతి. చరితోదాహరణే
కర్తృకర్తణీ. ౬

తన్నిరూపణే తు మహానుభయేషాముక్కుర్త ఇత్యాహ—ప్రబంధానామితి.
ప్రబంధగూణాం ప్రబంధకర్తృగూణాం. ౭

కక్ర దృష్టాంతమాహ—యథా రామేతి. ఉత్తమగుణవర్ణనేనైవ ప్రబంధ
విర్మాణమనేకశ్రేయోహేతురీత్యాహ—తథా మహాపురుషేతి. అత ఏవోత్తమగుణ
వర్ణనమవశ్యం కర్తవ్యమితి భావః. అథ స్వగ్రంథప్రతిపాద్యత్య కావ్యస్య వేదాది
పత్నురుపార్థవర్ణనసామితామాహ—యథా వేదేతి. సన్నుక్తమనాయక అక్రయో
వర్ణ్యతేన యస్య తస్మాల్. అభ్యుచ్చయమాహ—ఇయాన్వితి. ఉత్తమగ్ధ ముపపాద
యతి—తథాహి—త్యాహి. ప్రత్యక్షాద్యవిషయమిష్టప్రాప్తిపాదయం బోధితిష్టామాదిక
మనిష్టపరిహారీపాదయం కళంజగ్ధక్షణవర్ణనాదికం చ యేన విదన్తి స వేదః. తమక్తం—
'ప్రత్యక్షేణామిత్యా వా యత్తాపాయో న బుధ్యతే, ఏనం విదంతి వేదేక కష్ట

యద్వేదాత్ప్రభుసమ్మితాదధిగతం శబ్దప్రధానాచ్చిరం
యచ్చార్థప్రవణాత్పురాణపచనాదిష్టం సుహృత్సమ్మితాత్,
కాంతాసమ్మితయా యయా సరసతామాపాద్య కావ్యశ్రీయా

దేవదస్య వేదతా' ఇతి తస్మాత్ప్రభుసమ్మితాద్రాజకుల్యాత్, కుః? శబ్దప్రధానాత్
వాక్యాలేఖ ప్రభురివ వేదోఽపి విధినిషేధబలేన పుంసాం ప్రవర్తకో నివర్తకశ్చ.
ప్రభుర్వివక్షా దండయతి, వేదస్తు ప్రత్యవాయం జనయతీతి శబ్దప్రధానత్వమితి భావః.
ప్రత్యవాయజనకత్వం చ వేదస్య స్వరవర్ణయోరన్యథోచ్చరణోఽపి దురితశ్రవణా
దన్యతానుష్ఠానే అననుష్ఠానే వా తైములికస్యాయసిద్ధం. అధ్యయనవిధేః ఫలవదథావబోధ
వర్మంతత్వాదితి వేదితవ్యం. చిరం, మీమాంసాపేక్షయా కృచ్ఛేణేత్యర్థః. యశ్చ
కర్తవ్యాకర్తవ్యరూపం ఆధికతం ప్రమితం, అర్థప్రవణా దిర్థవాదబహుళేష్వార్థప్రధా
నాత్, పురాణాదికం న వేదవ 'వేదం కుర్యా నైషం కుర్యా' దితి ప్రవర్తకం నివర్త
కం వా విధినిషేధబలేన, కింతు తస్మ్యక్కారేణ పూర్వపురుషచరితస్మృతసిందాముఖేన
రాగద్వేషావృత్తాద్య మిత్రవత్ప్రేమత్రివిధమేతేషామభూతం. అతోఽస్యార్థప్రధా
నత్వమిత్యవగంతవ్యం. అతస్సుహృత్సమ్మితాత్పురాణపచనాచ్చ యిచ్చమభిరుచితం,
తస్మిన్నిత్యధ్యాసీయతే; యత్తదోర్మిత్యసంబంధాత్. కాంతాసమ్మితయాయయా,
కవయతే పర్ణయతీతి కవిః తస్య కర్తృ కావ్యం, బ్రాహ్మణాంత్యాత్ ష్యజ్ఞో
ప్రత్యయః. తచ్చ పంకజాదివద్రూపత్వాదసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్త కమేవ న
కర్తృమాత్రం. తస్య శ్రీయా విలాసేన, సరసతామాపాద్య, ఉత్కంఠాజననేనాభి
ముఖ్యకృత్యేత్యర్థః. కర్తవ్యే గుర్వాభాకరణాదౌ, బుధో విద్వా మ్మతు పామరః. కుతుకీ
రాగవాక్, విరచితః. ఉభయత్రాప్యకారప్రశ్నేహాత్ అకర్తవ్యే పరదారహరణాదౌ అకు
తుకీ ద్వేషవాంశ్చేతి లభ్యతే. యథా కామినీకటాక్షవిక్షణాదివిలాసైరేవ కామిన
మావర్ణయంతి 'మమేదమభిలషితం కురు అనభిలషితం మా కుర్విత్యనుక్తైవ సర్వం సం
పాదయతి, తథా కావ్యశ్రీరిపి ప్యంజనవ్యాపార మాత్రపరత్వేనోషసర్వసీభూతశ
బ్దార్థతయా శబ్దార్థప్రధానాభ్యాం ప్రభుసుహృత్సమ్మితాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం
విలక్షణా నతీ సహృదయహృదయాహ్లాదికారిణా ప్యంజనవ్యాపారేణైవ 'రామాదివ
ద్యర్థితవ్యం న తు రావణాదివ' దితి పుంస కర్తవ్యే ప్రవర్తయతి నివర్తయతి చాకర్త
వ్యాదిత్యస్యాః కాంతాసమ్మితత్వమవగంతవ్యమ్. ఏతే నాస్యాన్నరసతాపాదనేన
ప్రవర్తకత్వాద్యయానునయపురస్కరం ప్రవర్తకాభ్యాం వేదపురాణాభ్యాం విశేషో
వివక్షిత ఇతి బోధవ్యం. అత స్తల్లక్షణాయ ప్రయతామహ ఇత్యాహ—కనై శ్చి స్తు

కర్తవ్యే కుతుకీ బుధో విరచితస్తస్యై స్పృహం కుర్తహే. ౮

తతః కావ్యం దృష్టాదృష్టఫలజనకతయా బహూపయుక్తమ్.

తచ్ఛోక్తం కావ్యప్రకాశే—

‘కావ్యం యశసేఽర్హకృతే చ్యవహరవిదే శివేతరక్షతయే,

సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితయోపదేశయుజే’ ఇతి.

ప్రసిద్ధం చైతన్తహాప్రబంధేషు—

* † ‘పరివద్ధ ఇ విజ్ఞానం సంభావిజ్ఞ ఇ సో విసమ్మతి గుణా,

సున్వ ఇ సుపురుషచరితం కిం త జ్ఞేణ ణ హరంతి కవ్యాలాపాః.’

యత్ర పునరుత్తమపురుషచరితం న నిబధ్యతే తత్కావ్యం పరి

† పరివద్ధతే విజ్ఞానం సంభావ్యతే యో విసమ్మతి గుణా,

క్రూయతే సుపురుషచరితం కిం తద్దేన న హరంతి కవ్యాలాపాః.

హం కుర్తహే ఇతి. ‘స్పృహేరీప్సిత’ ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ఏతేన పురుషా
ర్థోపదేశః కావ్యస్య ప్రయోజనమ్, తద్యుక్తం కావ్యం విషయః, తద్విజ్ఞానం ప్రయో
జనం, ఉభయోస్సాధ్యసాధనభావస్సంబంధః, విజ్ఞానం రథికారీ. ఇత్యనుబంధిచతుష్టయం
సూచితమ్. ౮

న హ్యుక్తోపదేశవిశేష ఏవాత్ర ప్రయోజనం కింతు కీర్త్యాదికమపి సంభవతీ
త్యాహ—తత ఇతి. తతస్సప్రయోజనత్వాత్. బహుప్రయోజనసాధనత్వాదుపా
దేయమితి భావః. అత్ర వృద్ధసంవాదమాహ.—తచ్ఛోక్తమిత్యాదితా. కృద్విద్యు
జ్జీకబ్దాః భావే సంపదాదిత్వాత్ క్విబంతాః. అత్ర యశోఽర్హానర్థప్రతీకారాః ద్వయో
రసి. వ్యవహారోపదేశౌ తు సహృదయన్వేష. నిర్వృతికాలే కవిరసి సహృదయ
ఏవేతి నిర్వృతిర్ద్వయోరసి. పరివద్ధఇతి. న హరంతీ త్యత్ర మన ఇతి శేషః. విద
వృంతి గుణా, ‘అర్జ్జే ర్విదవ్ప ఇతి. కర్తృణివిదవాదేశ ఇతి త్రివిక్రమభోజరాజౌ. కిం
బహూనా? చతుర్వర్గవృత్తపృత్తిరవ్యత్రైవ భవతీతి భావః. తథాపి పరనిర్వృతిరేవేనా
ముఖ్యం ఫలమితి రహస్యం. అన్యథా కావ్యస్య కాంతాసమ్మితత్వవిశేషో న స్యాత్. త
ద్యుక్తం లాపనశే—‘చతుర్వర్గవృత్తపృత్తిరేవ చానంద ఏవ సార్వంతికం ముఖ్యం ఫల’
మితి. నను ‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్ణయే’ దితి నిషేధాద్విఫలాఽయం ప్రయానః
ఇత్యాశంక్య స్తుతే రన్యవిషయత్వ మాహ—యత్ర పునరితి. అన్యథా రామాయ

* అయం శ్లోకః ప్రవరసేనకృతే సేతుబంధమహాకావ్యే దృశ్యతే.

త్యాజ్యమేవ. తన్నూలా చేయం స్తుతిః—‘కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయే’
దితి. న కేవలం కావ్యస్యాయం పంథాః. కింతు శాస్త్రజాతస్యాపి సదా
శ్రయత్వేన మహాన్లోకాదరః తథా వై శేషికాదేశ్వరప్రతిష్ఠాపక
తయా జగత్పూజ్యతా తథా మహాభారతాదీనామపి మహాపురుషవర్ణన
పరతయైవ విశ్వాతిశాయిత్వమ్. కిం బహునా? వేదాంతా అపి బ్రహ్మ
ప్రతిపాదకతయా పరముత్కృష్యంతే

గాదేరిసి హేయత్వప్రసంగాదితి భావః. కావ్యే కైముతికన్యాయేనోత్తమపురుష
గుణవర్ణనస్యావశ్యకత్వం ప్రతిపాదయతుం శాస్త్రజాతస్యాపి తత్పరత్వమాహ—
న కేవలమిత్యాదినా. ఈశ్వరప్రతిష్ఠాపకతయేతి ‘అంకురాదికం-సకర్తృకం-కార్యత్వా
ద్భటవ’ దిత్వాదిప్రమాణైరితి భావః. ఆశ్ర ‘కర్తృ’ చేతి నిషేధాత్ ‘యాజకాదిభిశ్చ’
ఇతి వస్తీనమాసో ద్రష్టవ్యః. తస్యాకృతిగణత్వాత్. యద్వా—శేషవస్తీనమాసః,
తస్యైతన్నిషేధాభావాత్. ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం. భారతాదీనామపి కాసకత్వా
చ్ఛాస్త్రత్వేన నిర్దేశః. * నను చిదేకరసతయా నిర్ధర్మకస్య బ్రహ్మణః ప్రతిపాదకేషు
వేదాంతేషు గుణవత్పురుషవర్ణనం నాస్తీతి చే నైష దోషః; బ్రహ్మణ్యనందాదీనా
మాపాధికానాం విద్యమానత్వాత్. తదుక్తం పంచపాదికాయాం—‘అనందో విష
యానుభవో నిత్యత్వం చేతి సంఘి తద్ధర్మా’ ఇతి. అథవా సచ్చిదానందస్య బ్రహ్మణో
నిర్గుణస్యాపి నిర్దోషత్వమేవ గుణః. యథాహ మాఘః—‘అపదోషతైవ విగుణస్య
గుణః’ ఇతి. తదేతదభిప్రేత్యాహ—కిం బహునేతి న చేదం మాఘవచనమబ్రహ్మపర
మితి వచనీయమ్. తథా హి—‘అవిభావ్యతారకమదృష్టహిమద్యుతిభింబమస్తమిత
భాను నభః, అవసన్నతాపమతమింద్ర మభా దపదోష తైవ విగుణస్య గుణః’ ఇతి.
ఆశ్ర ప్రాకరణికసంధ్యానభఃప్రతిపాదనాత్ప్రీతియమానస్యాప్రాకరణికస్య ‘న తత్ర
సూరోగ్ధి భాతి న చంద్రతారకం’ ‘ఓ మోహః కళోకః’ ఇత్యా ద్యుబనివదర్థ
ససాధస్యాకాశపర్యాయనభశ్శబ్దార్థస్య బ్రహ్మణోఽర్థాంతరన్యాసేన నిర్గుణస్య నిర్దో
షత్వమేవ గుణ ఇతి వివక్షితత్వాత్. పదార్థవివేచనప్రపంచః పునరన్తన్నహోపా
ధ్యాయవిరచితమాఘవ్యాఖ్యానే సర్వంకషాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః.

* వస్తుకస్తు—భేదవాదిమలే బ్రహ్మణో హేయత్వస్యేతికల్యాణగుణవిప్లవ
యా వేదాంతానాం గుణవత్పురుషప్రతిపాదకత్వం సూతపాదమేవేతి కిమనేన
నిర్గుణబ్రహ్మవలంబనక్షేత్రేతి విభావనీయమ్.

‘అథాతో ధర్మజిజ్ఞాసే’త్సుపక్రమమాణేన సూత్రకృతా మహర్షి
ణాపి పురుషాశ్రితస్య గుణస్య ధర్మస్య జిజ్ఞాసాద్వారేణ మహాపురుష
గుణవర్ణనమేవ శాస్త్రస్య ప్రాణ ఇత్యురరీకృతం తత్తత్త్వనిరూ
పణపరస్యాపి ప్రబంధరాశేర్మహాపురుషగుణాన్వయం హేముః పరమా
మోదః అతశ్చ

ప్రతాపరుద్ర దేవస్య గుణానాశ్రిత్య నిర్మితః,

అలంకారప్రబంధోఽయం సంతః! ఇన్ద్రియహోఽస్తు వః ౯

కాశ్రిత్యనరేంద్రస్య యశో భూషయతుం పృతా,

విద్యానాధ్యతిశ్చేయం స్వయం తేన విభూష్యతే. ౧౦

నిరీక్షణవాదినామపి మిమాంసకానాం గుణధౌరేయధర్మప్రతిపాదనాదేవ
గుణవత్పురుషవర్ణనపర్యవసాయిత్వమిత్యాహ—అథాత ఇతి. అథ వేదాధ్యయనానంత
రం, అతో వేదస్య వివక్షితార్థత్వాత్ ధర్మస్య జిజ్ఞాసా కర్తవ్యేతి సంతేపత స్సూ
త్రార్థః. మహర్షిణా జైమినిసేతి శేషః ధర్మో నామ శ్రేయస్సాధనభూతో యాగాది
రేవ, నాపూర్వమాత్మనిష్ఠమ్. తదుక్తం—‘శ్రేయస్సాధనతా యత్ర ద్రవ్యాదౌ విధితో
భవేత్, తస్యైవ ధర్మతా జ్ఞేయా ధర్మస్తత్సాధనం యతః’ ఇతి. ‘అపూర్వం చ
యాగాదేరవాంతరవ్యాపారశ్చక్తిరేవ’ ఇతి భాట్టః. తన్నతాశ్రయణే ధర్మస్యాపూర్వ
ద్వారా పురుషాశ్రిత్యం గుణత్వం చాపచారికం. ప్రాభాకరాస్తు యాగాదివ్యతిక్రం
స్థిరకార్యం లింగాదివాచ్య మపూర్వమేవ ధర్మ ఇతి ప్రతిపేదిరే. తస్మిలే పునస్తస్మాత్
నిష్ఠత్వం గుణత్వం చ సంప్రతిపన్న మేవేతి సుష్టాక్తం పురుషాశ్రిత్య గుణశ్రేష్ఠస్థితి.
ఉరరీకృత మంగీకృతం, నస్యేతచ్ఛాస్త్రం న్యాయనిరూపణపరం న పురుషగుణవర్ణనపర
మిత్యాశంక్య తస్మాపి పురుషగుణధర్మనిరూపణార్థత్వాత్తత్రైవ పర్యవసానమ్ అన్యథా
జైఫల్యమిత్యాశయేనాహ—తత్తత్త్వనిరూపణం.

ఉత్తమర్థముపసంహరన్ స్వగ్రంథస్య విద్యత్పరిగ్రహమాకాస్తే—అతశ్చేతి. ౯

వర్ణనిప్రబంధయోరుభయోరుక్రవృత్త్యాదనోన్యముపసాగోగ్రిహసాగ్రకభావ
ఇత్యాహ—కాశ్రిత్యేతి. కాశ్రిత్యానామధర్మశక్తిరేకతీలానగరేశ్వరాణాం కులదేవతా
నా శక్తిర్భూమియాస్థితి కాశ్రిత్యః. ‘వృద్ధాచ్య’ ఇతి శైషికశ్చ ప్రత్యయః. ౧౦

తదుక్తం దండినా—

‘ఆదిరాజయశోబింబమాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయమ్,
తేమామసన్నిధానేఽపి న స్వయం పశ్య నశ్యతి’ ఇతి.
సూక్తైవ ప్రతిపాద్యమహిమా ప్రబంధమహతా.

తదుక్తం ప్రాచా భామహేన—

‘ఉపశ్లక్యస్య మాహాత్మ్యాద్భజ్యలాః కావ్యసంపదః’ ఇతి
ప్రతిపాదితం చోద్భవతేన—

‘గుణాలంకారచాగుత్వముత్తమప్యధికోజ్జ్వలమ్,
కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యా మేషుచేవామరద్రుమః’ ఇతి

రుద్రభట్టేనాపి కథితం—

‘ఉదారచరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠా’ ఇతి.

ప్రపంచితం చ సాహిత్యమిమాంసాయామ్—

‘నాయకగుణగ్రథితాస్సూక్తిప్రజస్సుకృతినామాకల్పంతే’ ఇతి.

నిరూపితం చ భోజరాజేన—

‘కవేరల్పాపి వాగ్విత్తిర్వివృత్తాచతంసతి,
నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తరః’ ఇతి.

అత్ర ప్రబంధమహిమా వర్ణోపసాగరే వృద్ధసంవాదమాహ—తదుక్తం దండి
నేతి. అత్ర బింబశబ్దః కర్తృవాచీ. వాఙ్మయాదర్శం కర్తృ అత్ర నలనమహాద్యసన్ని
ధానేఽపి తద్యశోబింబప్రతిష్ఠాయా వాఙ్మయాదర్శాభీనతోఽక్తేః ప్రబంధమహిమా
ప్రతిపాద్యోక్తార్థ ఇతి భావః. కేఘదితోక్తేష్యేతత్సవ్యం ప్రతిపాద్యమహిమా
ప్రబంధోక్తార్థః సరగ్రంథమద్యే లేఖకదోషాన్విఖతం తత్తు ‘గోశ్లాః కామమహానభిః’
ఇత్యాద్యేతత్సవ్యభూతోఽక్షరశ్లోకపర్యావృతతయా అస్తదుక్తార్థావధారణా దుపేక్ష
ణీయమ్.

అథ వర్ణ్యమహిమా ప్రబంధోపసాగరే భామహేనసంవాదమాహ—సూక్తై
వేత్యాదినా. నాయకేతి. నాయకః రామాదిః తరళశ్చ, గుణాశ్చార్యాదయః తంత
వశ్చ, ఆకల్పనదాచరంతి ఆకల్పంతి. ‘సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్య’ ఇతి క్విప్.
అనేన కర్ణావకంసతిర్యాభ్యాతః

నాయక ప్రకరణమ్.

—● మహాకులీనతాదినాయకగుణాః. ●—

తత్రేతే నాయకగుణాః.—

మహాకులీనతాజ్ఞవల్యం మహాభాగ్యముదారతా,
 తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయో గుణాః ౧౧
 పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కలిచిత్కథితా ఇమే,
 ప్రతాపదుర్దదేచస్య గుణా వాచామగోచరాః. ౧౨
 అథైతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ, తత్ర—

—● మహాకులీనతా. ●—

* మహాకులీనతా నామ కులే మహతి సుభవః,
 యథా—

తాదృచ్ఛధ్యమలోకభాగ్యవిభ వాదింద్రాదిబృందారక్షైః
 షోణ్యాం క్రీడితుమిచ్ఛుభిశ్చిరతరం సుప్రార్థితక పద్మభూః,
 అత్యర్హేందకులప్రశ స్తిమసృజద్యం కాకలీయాన్వయం
 తస్మిన్ సంప్రతి వీరరుద్రనపుషా జాగర్తి లక్ష్మీపతిః. ౧౩

ఏవమవశ్యం లోకోత్తరగుణో నాయకః కావ్యవర్ణ్య ఇత్యుక్తం తే గుణాః క
 ఇత్యాకాంతాయాం పూర్వశాస్త్రానుసారేణ కలిచన గుణాః గణయతి—తత్రే
 త్యాదినా.

అథైతేషాం యథోద్దేశక్రమం లక్షణోదాహరణే ప్రదర్శయతి-మహాకులీనతే
 త్యాదినా. 'మహాకులాదౌ ఖణ్డం' అత్యంతాన్యతరస్యాపి గ్రహణానువృత్త్యా ఖణ్డ
 ప్రత్యయః. ౧౧, ౧౨

ఉదాహరణి.—తాదృశి, అత్ర భూలోకస్య స్వరూపికాయైభవం కాకలీయ
 వరేంద్రాణామింద్రాదిసాదృశ్యం చ వ్యజ్యతే. ౧౩

❖ టౌజ్వల్యమ్. ❖

* రూపసంపన్న దేహత్వ మాజ్వల్యం పరికీర్త్యతే,
యథా—

మురారే ర్యగి పూర్వం జలనిధిసుతాయాముదభవ-
న్యహదేవాజ్ఞాతస్య పున రచనీభృద్వహితరి,
నపుష్టా న్కామోఽయం జయతి జగతీభాగ్యవిభవైః
ప్రతాపశ్రీరుద్ర స్వయ మితి మనీషా మృగవృశామ్

౧౪

❖ మహాభాగ్యమ్ ❖

* విశ్వంభ రాధిపత్యం య త్త న్నహాభాగ్య ముచ్యతే.
యథా—

సేవానమ్రనరేంద్రమాళివిలసద్రత్నాంశుసీరాజితం
రాజ్యశ్రీప్రథమావతారపదపీమారుహ్య సింహాసనమ్,
క్షోణీం రక్షతి విక్రమైరనుపమైః ప్రత్యర్థివృక్షైః
క్లాఘాలంఘనజాంఘరైర్గుణనిధిః శ్రీవీర్యద్రో వృషః

౧౫

టౌజ్వల్యమాహ—రూపేతి. కుండలముక్తాహరణాపురాంగదాదిచతుర్విధ
భూషణాభావేఽపి భూషితవచనభాసనాన ఆకారవిశేషో రూపం. తదుక్తం భావ
ప్రకాశే—‘ఆవేశ్యారోప్యవిశ్లేష్యబంధనీయైరభూషిష్, యద్యాపి తమివాభాతి త ద్రూప
మితి కథ్యతే’ ఇతి.

ఉదాహరణి—మురారీతి. మహాదేవాన్యహదేవనామకాన్యహారాజాల్ అవనీ
భృద్వహితరి రాజపుత్ర్యాం, ఈశ్వరాత్పూర్వత్యామితి చ ధ్వన్యతే ఆశ్రమదనతో
ప్రేక్షయా రూపసంపత్తిరుక్తా. ౧౪

మహాభాగ్యమాహ—విశ్వంభరేతి. విశ్వం చిభిర్జీతి విశ్వంభరా, ‘సంక్షాయాం
భృతృవృజే’ త్యాదినా భిక్ ప్రత్యయే ముమాగమః. తస్యా ఆధిపత్యం సార్వభౌమత్వ
మితిర్ధక్. ౧౫

ఉదాహరణి—సేవేతి ప్రథమోఽవతారోఽవతరణం, ‘ఆవేశ్యాస్తోర్ధహ్, ఇత్యత్ర
ప్రాయేణ గ్రహణానవృత్తేరసంక్షాయామపి ఖచ్చిక్యయః. కన్య చదవీం
సింహాసనస్య రాజ్యలక్ష్మీప్రథమచిహ్న త్యాదితి భావః. ప్రత్యర్థివృక్షీపతీనాం క్లాఘాయా
ఉత్కర్షణ్యలంఘనే జంఘయా చరంతితి జాంఘికాః శిఘ్రగామినీ చరంతితి తక్. ౧౬
దుష్టనిగ్రహశీఘ్రపరిపాలనాభ్యా మఖిలక్షోణీసంరక్షణాదన్య మహాభాగ్యత్వమ్.

—ॐ ఓం దా ర్య మ్. ॐ—

*యద్విశ్రాణతాచ్ఛీల్యమాదార్యం తన్నిగద్యతే.

యథా—

వదాన్యో నాన్యోఽస్తి త్రిజగతి సమో రుద్రనృపతే.

గుణశ్రేణీక్లాభూపిహితహరిదీశానయశసః,

సమంతాదుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైః స్ఫురభయః

క్రియంతే యద్విద్వజ్జనమశిగృహప్రాంగణభువః.

౧౬

—ॐ లే జ స్వి తా. ॐ—

జగత్ప్రకాశకత్వం య త్లేజస్విత్వం తుచ్యతే.

యథా—

సదా లేజో భానా స్ఫురతి జయినః కాంతివిభో,

రరిత్తౌభృత్కాంతాచిమరతిమిరాహంకృతిముషి,

ఓదార్యమాహ—యదితి. తచ్ఛీలస్య, భావః తాచ్ఛీల్యం విశ్రాణనే తా
చ్ఛీల్యమితి శివభాగవతవత్సమానః.

ఉదాహరణి—వదన్య ఇతి. శ్రయాణాం జగతాం సమాహరస్తి జగదితి 'తద్ధి
తాథే'త్యాదినా ద్విగుః. గుణశ్రేణీక్లాభూయా గుణగణోత్కర్షణేణ పిహితం తిరస్కృతం
హరిదీశానాం దిక్పతీనాం యో యేన తస్య. అశ్ర సమృద్ధవస్తువర్ణనాదుదాత్తా
లంకారః

౧౭

లేజస్విత్వమాహ—జగదితి

ఉదాహరణి—సదేతి. జయినో జయశీలస్య, కాకలిదేవతోపాసనో విభుః కాకలి
విభుః మధ్యమపదలూపీ సమానః. అరిత్తౌభృత్కాంతాచిమరః శత్రురాజస్త్రికుంకలావప
తిమిరం తస్యాహంకృతిముషి గర్వనిర్వాపకే, ప్రియవియోజనేన తన్నివర్తకత్వాదితి
భావః. లేజోభానా సదా న దివైవ స్ఫురతి సతతి భావలక్షణా సత్తమి. జరంతి
జీర్ణాని, సర్వదా ప్రకాశవిరహాద్దశిభూతాశీత్యర్థః. 'జీర్ణతే రశ్మ' న్నితి భూతే
అత్సన్పిత్యయః. తాన్యుద్దామాని బహుళాని తమాంసి యాసాం తాసాం తథోక్తానాం,
సమూర్థం పశ్యంతీత్యసూర్థంపశ్యాః, 'అసూర్థలలాటయోర్ద్వితీ తపా' రితి భక్వ
త్యయః. 'అరుద్ధిష్వ'దిత్యాదినాముమాగమః. 'ఉపపద మతి' జీతి సమానః, అత్రన
జాస్సూర్యకర్మకయా దృశీక్రియయా సంబంధః, నతు సూర్యస్థయా సత్తయా. అతో సూర్య
మిత్యసమర్థసమానః. తథాపి సాధు రేవ. యదాహ భగవాన్సావ్యకారః.—'అవశ్యం

ప్రకాశవృత్తతిర్భవతి జరదుద్ధామతమసా-
మసూర్యంపశ్యానా మసధిగిరిపాశ్చాత్యదృషదామ్.

— వైదగ్ధ్యమ్. —

*కృత్యవస్తుషు చాతుర్యం వైదగ్ధ్యం పరికీర్త్యతే
యథా—

చాతుర్యం కిము పర్వతే గుణనిధే శ్రీపీఠరుద్రప్రభో -
ర్యత్రాన్యోన్యవిరుద్ధయోరపి మహద్వాణీశ్రియోరార్జవమ్,

కస్యచిన్నతో సమాసస్యాసమర్థస్య గమకస్య సాధుత్వం వక్తవ్యం ఆసూర్యంపశ్యాని
ముఖా' సీతి తాసామవధిగిరే లోకాలోకపర్వతస్య పాశ్చాత్యదృషదాం ఆప్రకాశ
ప్రదేశవర్త్యపలానాం, ప్రకాశవృత్తతిః ప్రకాశజ్ఞానం, యద్వా—అయం ప్రకాశ
శబ్దవాచ్య ఇతి శృంగగ్రాహికయా సంగ్రహః ఆత్ర సూర్యప్రకాశరహితయోరపి దేశ
కాలయోరతివేల ప్రకాశజననా జ్ఞానోత్తరమస్య లేజన్వితమితి భావః.

వైదగ్ధ్యమాహ—కృత్యేతి. కృత్యవస్తుషు కర్తవ్యార్థేషు, చాతుర్యం ప్రయోగ
కాశలం.

ఉదాహరణి—చాతుర్యమితి 'యత్ర విద్యా న తత్ర శ్రీర్యత్ర శ్రీ ర్న సర
స్వతీ' ఇతి న్యాయేనాన్యోన్యవిరుద్ధయోరపి వాణీశ్రియో, యత్ర వీరరుద్రే, మహ
దార్జవం సౌపార్థిక్, ఏకత్రావస్థానమితి యావత్. ఆస్తీతి గమ్యతే. 'ఆస్తీస్థపతిరో
ఽప్రయుజ్యమానోఽపృష్ఠీతి మహాభాష్యకరమచనాత్ ఉక్తచ్యాయస్తు వీరరుద్రవ్య
తిరిక్తనిర్గుణభూపాలవిషయ ఇత్యర్థః. ఆభ్యాం శ్రీవాణీభ్యాం, సహేతి శేషః. ఆత్ర
సహాదికత్వాప్రయోగేఽపి తదర్థగమ్యతాయాం 'వృద్ధోయానే'తి జ్ఞాపనాత్ప్రతీయా.
సద్వృత్తే స్వస్వకీలాచితై రుపచారైః ప్రియాచరితసత్కారవిశేషైః లలితాం, హృష్టా
మిత్యర్థః. తదుక్తం భావప్రకాశే—ఉపచారో యథాసత్త్వం శ్రీగామల్పాఽపి
హర్షదః, మహాసవ్యన్యథా యత్తో వైవ తుష్టికరో భవే' ఇతి. ఉపచారలక్షణమపి
తత్రైవ- 'వాసోఽంగరాగాభరణమాల్యశయ్యుసనాదిషు, యత్ర యత్ర స్పృహ తత్ర
క్షేపకాలానుకూల్యతః. ఆత్మాదరేణ సత్కార ఉపచారఇతీ రిహ' ఇతి. ఆభ్యామిత్యత్రా
ప్రధానే తృతీయాదిధానేఽపి శ్రీవాణీశ్చాబ్జ వివోఽసర్వవభాషః, న త్వాద్యర్థః. 'సహ
కాఖ్యాప్రప్తరం ప్రహరణీ'త్యత్ర ప్రహరణే కాఖ్యాప్రప్తరయోరివ తయో ర్భుకృ
సమప్రధానభావోబుధతేః; అన్యథా అనాచిత్యాదితి రహస్యమ్. అత స్త్రీస్తోఽపి సద్వ
రోపచారసంతుష్టా ఇతి భావః. తాం భువం, స నృపతిః, తత్రాదృశకణ్డయోః స్వరూప

కిం చాభ్యాం సదృశోపచారలితాం తత్తాదృశై రుత్సవై-
ర్ని సాసత్సవ్య మిమాం భువం స నృపతి ర్ధత్తే దిశాం జిత్వరః. ౧౮

❖ ధార్మికత్వమ్. ❖

*ధర్మై కాయ త్తచి త్తత్వం ధార్మికత్వ ముదీర్యతే,
యథా—

పరిహాసేఽ పృనోచిత్యం స్వప్నేఽ పృన్యసధూక థామ్,
శత్రావప్యగుణాలోపం కాకతింద్రో న మృష్యతే ౧౯

❖ అదిగ్రహణాన్తహామహిమత్వ పాండిత్యవృద్ధుతయః. ❖

❖ మహామహిమత్వమ్. ❖

* తస్య హామహిమత్వం స్యాద్యా పునర్దేవతాత్మతా.

యథా—

కౌసల్యాఽఽసీ త్ప్రథమజననీ దేవక చ ద్వితియా
విష్ణోర్ధాతా తదను మహితా ముష్మడంబా తృతీయా,
యస్త్రేతాయాం రఘుపతి రభూ ద్ద్వైరౌ శౌరి రాసీ-
త్రాతుం ఊణీం స జయతి కలౌ పీఠరుద్రాంతరః. ౨౦

ప్రకారస్తాకయోః భంజకుబ్ధాదివద్విశేషణసమాసః వక్తు మశక్త్యై రిత్కర్థః. ఉత్సవైః హర్షోత్సాదకవ్యాపారైః, 'ఉత్పాతే హర్షమిత్త్యేష ఉత్సవః పరికీర్త్యత' ఇతి తత్త్రై వోక్తేః మిథో విరుద్ధానామేతాసామన్యోన్యాయరాగజనేన పరికరణాద్వైదగ్ధ్య ముక్తం. వితరణవిద్వద్గోష్ఠీప్రచారంజనాదిభిః ప్రవాణీధరణీర్నిర్విరోధం పోషయతీతి భావః.

ధార్మికత్వ మాహ.—ధర్మేతి. ధర్మం చరత్యాసేవత ఇతి ధార్మికః. 'సకృ త్కృతధర్మోన ధార్మిక' ఇతి పృథ్వికారు తస్య భావస్తత్త్వం.

ఉదాహరతి.—పరిహాస ఇతి. అనాచిత్య మన్యద్రవ్యాభిలాషానృతభాషణాది హేతుకమిత్యర్థః. పరిహాసాదావక్యనాచిత్యాదికమసహమానస్య ధార్మికత్వం కిమ దత్తవ్యమితి భావః. ౧౯

అదిగ్రహణసంగృహీతేషు మహామహిమత్వ మాహ.—తదితి. ఉదాహరతి. కాన త్యేతి. కోసలస్యావత్యం స్త్రీ కాసల్యా. 'వృద్ధేర్కోసలవాదాఞ్జ్యోజ్' ఇతి శ్లోజ్ ప్రత్య యే టాన్. తద్దేవకీత్వం, అను కన్యాయ, దేవకీత్వానంతరమిత్యర్థః. అనుర్లక్షణే, ఇతి

అత్ర గరుడధ్వజాత్మకతయా మహామహిమతోక్తా

—పాండిత్యమ్. ౧—

*సర్వవిద్యాధికత్వం యత్పాండిత్యం తదుదాహృతమ్.

యథా—

గోష్ఠీభం పుంసాం స్వభిగణా న్దధర్మసీమభిః
సత్సారస్వతమార్గదర్శనచక్షుస్సూక్తైః కవీన్ద్రీణయైః,
సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునై రాత్మోద్యయోగ్యక్రమైః.
ర్థిన్వ న్నంసది వైణికా నివిహరతే శ్రీకాకితింద్రో నృపః. ౨౧
అథ నాయకగుణనిరూపణానంతరం నాయకస్వరూపం నిరూప్యతే—

—నాయకస్వరూపమ్. ౧—

*యశఃప్రతిపదుభగో ధర్మకామార్థతత్పరం,

కర్తవ్యవచనీయత్వాత్తద్యోగి ద్విలీయా మహితా పూజ్యమానా. 'మతిబుద్ధి'త్యాదిసా
వర్తమానేక్తు. అత్ర విష్ణవతారత్వేన దేవతాత్మకత్వా న్నహమహితత్వమ్.

పాండిత్య మాహ—సర్వేతి.

ఉదాహరణి గోష్ఠీభిరితి. పుణ్యం దర్శనానాం పాణిన్యాదిప్రస్థానానాం సమా
హారు విద్వత్సీ, 'పాణినీయైనే తైవ వ్యాసస్య కపిలస్య చ, కణాదస్యాక్షపాదస్య
దర్శనాని పడేవహి' ఇత్యాచూయి. ద్విగుత్వాత్, జవ్. సా సీమా గోచరో యాసాం
తాభిప్రభోక్తాభిః, గోష్ఠీభి శ్చాస్త్రప్రసంగైః సత్సారస్వతమార్గస్య సత్కవితామార్గస్య
దర్శనంప్రకాశం, దృశేర్ద్యంతా ణ్టుట్. 'తేన విత్తైః సచ్చక్షైః, 'తేన విత్తి శ్చుంచప్ప
ణపా' వితి చణ పృత్యయః. సంగీతోపనిషద్రహస్యపిశునై నాట్యపరిమర్తోద్ధాటకైః,
ఆత్మోద్యయోగ్యక్రమైః తతాదిచతుర్విధవాద్యోచితమపాటీభిః, ఏణా శిల్పమేషాం
వైణికా తాక్, ధిన్వత్ సీణయక్, అత్ర విభో స్సర్వవిద్యావిశారదత్వా దభింధం
పాండిత్యమితి భావః. ప్రభృతిగ్రహణాద్వనితత్వాదయో యే దశరూపతోక్తా నై
తత్రైవ ద్రష్టవ్యాః. యథాసంభవమేతే స్త్రీపుంససాధారిణా గుణాః. పురుషమాత్రసియ
తాస్తస్యైవశి శోభదయః. తదుక్తం.—'శోభాలిసో మాధుర్యం గాంధీర్యం నైర్య
కేజసి, లలితోదార్య మిత్యస్తా సార్వికాః పారుష గుణాః' ఇతి.

లేఽపి తత్రైవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యుపేక్ష్య నాయకలక్షణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

లక్షణయి—యశ ఇతి. గుణైః పూర్వోక్తైః సాధరణైర్నహమహితాదిభిరసా
ధారితై శ్చోభాదిభిశ్చ అధ్య ఇత్యేతావదేవ సామాన్యలక్షణమ్. నయతి ప్రాప్నోతి

ధుంధువర్తి గుణాన్విత నాయకగ పరిశీలన.

౨౨

యథా—

ధర్మాంబుముచ్చితాం త్రిభువన సైకాంబుత్రియం
ధత్త కాకతీమీరుద్రస్యవత్సస్సరిం యశోమండలం,
ఛాయేవ్యాస సభస్ససింకులయశ్యామయిమాలాంక్యతే
తన్మన్యే నియతం ప్రతాపతనస్త సోపరి ద్యోతతే.

౨౩

—ధర్మకామార్థతత్పరత్వమ్. —

యథా—

ధర్మిర్ధర్మ ఇవ పూర్వశ్రీ రథో ధర్మ ఇం స్థితః,
కామస్తా వివ లౌ కామ ఇం దుద్రనరేశ్వరః.

౨౪

పృత్యం ఫలం చేతి నాయక ఇతి పృథక్పత్యా ప్రబంధవ్యాపి ఫలవాసిత్వస్య విశేషో
ద్రవ్యస్యః. చ శబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థ స్సన్నుక్తమధ్యమాధమభేదేన త్రివిధో
నాయక ఇతిమం విభాగమాకరతి. తేనోక్తసకలగుణసంపన్నః ప్రబంధవ్యాపిఫలశిరస్క-
వ్యాపార ఉక్తము. కలిపయగుణహీనో మధ్యము, బహుగుణహీనోఽధమ ఇతి వివేకః.
అత్రధార్మికత్వాదయ ఇత్యాదిగ్రహణ సంగృహీతానాం యశఃప్రతాపాదీనాం గుణా
ఘృపజేనైవోపాత్తానామపి పునరుపాదానమేలేషాం సర్వేషునా నాయకేష్వావశ్యకత్వ
మభివ్యంజయతుమితి రహస్యమ్. సత్సమాఖ్యా యశః కోశదండజం లేజప్రతాపః
ధర్మాదయః ప్రసిద్ధాః. ధూరేవ ధూరా, 'టాబంతత్వం హలంతానా' మితి వచనాట్టావ్.
తాం ధారయతీతి ధురంధరః. 'సంజ్ఞాయాం భృశృపుడ' త్యాదినా భశ్ ప్రత్యయః.
'ఖత్యనవ్యయస్యేతిప్రాస్వ' ఆరుద్విచ' దిత్వాదినా ముమాగమః.

౨౫

తత్ర యథాయోగముదాహరతి—ధర్మేతి ధర్మ ఏవాలంబో దండః తస్మిన్
సముచ్చితాం విస్తారతాం, త్రిభువనస్థేతి సమాహరద్విగుః పాత్రాదిత్వాన్నస్తీత్వం
స్ఫారం ప్రభావం, అత్ర త్రిభువనోఽంఘనః కీర్తిమండలాశపత్రస్సోపరి ప్రతాప
తపనః ప్రకాశత ఇత్యుచ్చేక్షితా దర్శాచీనసూర్యాదిమహాసాం ఛత్రాధః భచితమణి
గణవదవభాసమాసత్వం కీర్తిప్రతాపయో శ్చంద్రసూర్యాధితత్వం చ వ్యజ్యతే.

౨౬

ధర్మ ఇతి. అత్ర ధర్మార్థయోః పర్యాయోగోపమానోపమేయభావాదుపమే
యోపమాలంకార ఇతి వక్యమి. ఏలేనానయోరన్యోన్యమేవ సాదృశ్యం. సర్వేతక్కు
ద్భిశ్చోఽన్యః కోఽపీతి వ్యజ్యతే. ఏన ముక్తరాధేఽపి యోజ్యం.

౨౭

❖ ధరీణతా. ❶ ❖

యథా—

గాయంతీరనుమోదతే నిజనగూళ్ళేష శ్శిరఃకంపనైః
 లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽన్య కచ్చపతి ర్వక్షుస్థనీదర్శనాత్,
 దిక్షాగాశ్చ కరేణకా శుచ మపాపర్వంత్యుప్రజ్వయా
 దోష్టా కాకతివీరపద్రవ్యతౌ విశ్వంభరాం విభ్రతి. ౨౫

❖ గుణాధ్యక్షమ్ ❷ ❖

యథా—

ముఖైస్సహస్రేణ సణి నదే చ్చ త్కరైస్సహస్రేణ లిఖే ద్విచస్వాత్,
 నేత్రై స్సహస్రేణ హరి శ్చ పశ్యేత్ స్థానే గుణా న్నాకతమీరభర్తుః.
 అథ నాయకవిశేషా నిరూప్యన్తే—

❖ నాయకవిశేషాః. ❸ ❖

ఉదాత్త ఉద్ధత శ్చైవ లలితశ్శాంత ఇత్యపి,

ధరీణతేతి. 'అస్పర్శధరా' నిత్యత్రాణితయోగవిభాగాభ్యుప్రశ్చయః.

గాయంతీరితి. స్వనర్తనభారావతరణసంతోషభరాద్విరుద్రక్రిమేవేతిభావః.
 కచ్చపతిరాదికూర్తావతారో హరిః, అపాఢభారత్వాదాలింగనార్థం వక్షస్థనీదర్శనాత్,
 దృశేర్ణ్యంతాట్టుట్ లక్ష్మీం ప్రీణయతే 'ప్రీణోత్పణే' ఇత్యస్తాధాతో
 శ్చారాశ్చాణ్ణిచి 'ధూఞోప్రీణోయ్యగ్నక్రవ్యః ఇతి యక్. అనుప్రజ్వయా రంతు
 మనుధావసేన, 'ప్రజ యజోర్భావేక్య'బితి క్యప్. కరేణకా శుచం విప్రలంఘనీతాం,
 అద్యేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే. శేషదయో భువం బిభ్రతి శేషదీంస్తు కూర్మరాజ
 ఇత్యాగమః. శేషాదిభరణీయాం విశ్వంభరాం వీరరుద్రో భుజేనైకేన విభ్రతీతి నిశ్చయ
 కాయధరంధరకవ్యమసౌక్యం. ౨౫

ముఖై రితి. కరై రిశ్యత్రాంశుహస్తయో రభేదాధ్యవసాయాల్లేఖనసాధనత్వం
 విశ్లేయం. వదేదిత్యా దా 'అక్లే కృత్యశృప' శ్చ్యోర్వాధే లిజ్ ప్రశ్చయః శేషదయః
 ఏనాస్య గుణానా మభివదనాదీ స్వర్ణంతి. తథాచే ద్యుక్తమితి వాక్యార్థః. అసంఖ్యేయా
 గుణా ఇతి భావః. సహస్రేణేత్యత్ర సంఖ్యేయబాహుళ్యేఽపి 'వింశత్యాద్యాస్పదైకత్వే
 సర్వాన్యంఖ్యేయసంఖ్యయోరిత్యమరవచనాదేకత్వమవగంతవ్యమ్. ౨౬

అథ ధీరోదాతాదయశ్చత్వారో నాయకాస్సర్వరససాధారణస్తేషామేవ శృం
 గారాశ్రయతమామకూలాదిభేదేన ప్రత్యేకం చతుర్విధానాముక్తమమధ్యమాధమ

ధీరపూర్వా ఇమే పూర్వై శ్చత్వారో నాయకా స్త్వన్మతా.. ౨౭

తత్ర స్వరససాధారణా శ్చత్వారో నాయకాః ధీరోదాత్తధీరో
ద్ధతధీరలలితధీరకాంతాః. ఏతేషాం స్వరూపముదాహరణం చ

భేదేన పునః ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యేఽష్టా చత్వారింశద్భేదాః. ధీరోదాత్తాదిశబ్దాశ్చ
మహావీరచరితాదిమహావ్రజంభేష్వేకస్యానేకరూపాభిధానేన వత్సవృషభమహాత్మాది
శబ్దవదవస్థానాదినో న జాతివాచిన ఇతి ప్రతిపాదితం † దశరూపాః తత్ర కలిచిల్ల
క్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శ్యంతే—అథేత్యాదినా. ఉదాత్తఇతి ధీరపూర్వాః ఉదా
త్తాదయ ఇత్యుక్తిః ధీరశబ్దపూర్వా ఉదాత్తాశబ్దా ఇత్యుక్తం స్యాత్ ఆహోఽత్ర
శబ్దపరేణార్థలక్షణా కనంచిత్రలపిః. ౨౭

అత్ర ధీరోదాత్తాదీనాం స్వరససాధారణ్యేఽపి యథాక్రమం వీరరాద్ర
శృంగారకాంతిప్రధానస్య వక్ష్యమాణవిశేషలక్షణపర్యాలోచనయా విశ్లేయమితి
*రహస్యమ్.

† ధీరలలితాదిశబ్దాశ్చ యథోక్తగుణసమారోపితావస్థాభిధాయినో వత్సవృషభ
మహాత్మాదివన్నజాత్యా కశ్చిదవస్థితరూపాలలితాది రస్తి. తదాపి మహాకవిప్రబంధేషు
విరుద్ధానేకరూపాభిధానమనంతరమేవ స్యాత్. జాలే రసపాయిత్యాత్ తథా చ భవ
భూతివైక ఏవ జామదగ్న్యుః 'బ్రహ్మజాతిక్రమత్వాగో భవతా సేవ భూతయే,
జామదగ్న్యుశ్చ వో మిత్రమస్యథా దుర్జనాయతే' ఇత్యాదినా రావ : ప్రతి
ధీరోదాత్తత్వేన 'కైలాసోద్ధారసార' ఇత్యాదిభిశ్చ రామాదీన్పులి ప్రథమం ధీరో
ద్ధతత్వేన పునః 'పుర్యా బ్రహ్మణజాతిః' ఇత్యాదిభిశ్చ ధీరకాంతత్వేన ఉపవర్ణితం. నచా
వస్థాంతరాభిధానమచిత్త మక్లభూతనాయకానాం నాయకాంతరాపేక్షయా మహా
సత్త్వాదేరవ్యవస్థితత్వావగ్నేన స్తు రామాదే కేకప్రబంధోపాత్తా స్పృశ్యేకరూపత్వా
దారంభోపాత్తావస్థాతోఽవస్థాంతరోపాదానమన్యాయ్యమ్ యథోదాత్తత్వాభి మతస్య
రామస్య ఛందనా పాలివధాదమహాసత్త్వతయా స్వావస్థాపిత్యాగ ఇతి వక్ష్య
మాణానాం చ దక్షిణాద్యవస్థానాం పూర్వాం ప్రశస్యతూ మృత ఇతి విశ్వసా
పేక్షత్వేనావిర్భావాదుపాత్తావస్థాతోఽవస్థాంతరాభిధానమక్లాగ్నేనోరవ్యవిరుద్ధమ్.

* ఏకద్రహస్య విజ్ఞానార్థం నాయక ప్రకరణస్య అస్తే విద్యమానాః ౭౧, ౭౨,
౭౩ శ్లోకాః ద్రష్టవ్యాః.

—● ధీరోదాత్తః. ●—

* మహాసత్వోఽతిగంభీరః కృపావాసవికల్పనః,

ప్రతాపగుర్ద్రవధీరో ధీరోదాత్తస్స సమ్మతః

౨౮

యథా—

సందిగ్ధే కృపయా మృదుః, తుణమరీక హంతుం ధృతాసిః, పురః

శౌర్యశ్రీప్రణయప్రశంసిషు సమద్భూప్రజ్ఞతే చందిషు,

ఆకారాన్సుఖిరోషహర్ష విశునాన్ నక్త్రే న ధత్తే మనాన్

త్రైలోక్యాతిశయాభుకః క్రిసుభగశ్రీసీరదుద్రో నృపః

౨౯

—● ధీరోద్ధః. ●—

* దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠశ్చండవృత్తిర్వికల్పనః,

తత్ర ధీరోదాత్తమాహ—మహాసత్వ ఇతి. క్రోధాద్యనభిభూతాంతఃకరణో
మహాసత్వః ఆయమేవ ధీర ఇత్యాచుః. ఆతత్వధీరకల్పేన తూన్యోగాదేరచలికత్వలక్షణః
స్థిరశ్శాస్త్రచక్షుర్వాఽభిధీయత ఇతి న పానరుక్త్యమ్ సత్యపి వికారే సావహిత్యోగంభీరః,
వరదుఃఖావహరణేచ్ఛుః కృపావాన్, ఆత్మశ్లాఘావిహీనోఽవికల్పనః, 'అనుదాత్తేతత్స
హలాదే' రితి యుచ్. ఏవంగుణో యః ప్రతాపగుర్ద్రవద్వర్తతే స ధీరోదాత్త ఇతి
యోజనా. ఏవం చ సర్వోత్కర్షణే వృత్తిరౌదాత్త్యమితి ఫలితం. ఆత్ర శ్లైర్వాది
సామాన్యగుణానాం విశేషలక్షణేషాపాదానం తత్రావశ్యకత్వసూచనార్థమ్

౩౦

ఉదాహరణి సందిగ్ధ ఇతి కృపయా మృదుః న తు కాతర్యేణేత్యనేన మహా
సత్వతోఽచ్యతే. తుణ మల్పకాలమేవ, చక్షురు హంత్వేవేతి శ్లైర్యం. పురస్థితా
సరీక, నతు పలాయితానితి ధార్మికత్వం శౌర్యేతి. పండిహితప్రశంసాకర్ణనేనైవ లజ్జ
మానస్మాత్తశ్లాఘా తు దూరత ఏవే త్యవికల్పనత్వం, సమద్భూత్వం లజ్జానుభావః,
ఇష్టానుభవజన్య ఆనంద స్సుఖం, సావరాధవిషయోఽమర్తో రోషః, ఇష్టలాభజన్యో
మనఃప్రసాదో హర్షః, లేషాం విశునాన్ సూచకాన్ ఆకారాన్ అక్షినిమిలనశ్చ
కుటిమిఖరాగాదీన్, వక్త్రే మనాగీషదపి, న ధత్త ఇత్యవహిత్యయా గాంభీర్యం. త్రయో
లోకా నైలోక్యం 'తదతిశయాను' రితి వధువిపాసుప్రవృత్తిత్వాద్విలేపీయా సమాసో
ద్రవ్యవ్యతి. ధీరో వక్తవ్యా దానువృత్త్యయః. ఆత్ర శ్లైర్యధార్మికత్వోద్దయ స్సాధా
రణా గుణాః, కృపాదయస్తు విశేషా ఇతి నివేకః.

౩౧

ధీరోద్ధత మాహ—దర్శయి. దర్పశ్శాస్త్రాదిమదః, మాత్సర్యమనానమ్ ఆసూ

మాయావీ సులభక్రోధస్స ధీరోద్ధత ఉచ్యతే

30

యథా—

రే రే ఘూర్జర ! జర్ఘరోఽసి సమరే లంపాక ! కిం కంపనే ?
వంగ ! త్వంగసి కిం ముథా ? బలరజఃకాణోఽసి కిం? కోంకణ!
హూణా ! ప్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రా పరాష్ట్రోఽస్యమీ
యోద్ధారో వయమిత్యరీనభిభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః 30
అత్ర భటానాం ధీరోద్ధతత్వమ్—

—ॐ ధీరలలితః ॐ—

*నిశ్చింతో ధీరలలితః కలాసక్తః †స్సుఖైకభూః.

యథా—

శౌర్యోష్ఠా నిరవగ్రహః ప్రతిన్ద్రపాస్సర్వేఽపి నమ్రాకృతాః
పాతిప్రత్యముపైతి భూరియమయం నాథస్త్వయంభూశ్శివః,
ధీరోఽయం యువరాజ ఏవ వహతి శ్రీవీరరుద్రో ధురం

యేతి యావత్. తాభ్యాం భూయిష్ఠః, చండప్పత్తిః రౌద్రః, వికత్తనః అత్తశ్శాసూపరః,
మంత్రాదిబలేనావిద్యమానవస్తుప్రకాశకః కేవలవంచతో వా మాయావీ. 30

ఉదాహరణి—రేరే ఇతి. 'హీనసంబోధనేతు రే' ఇత్యమరః. తస్య ప్రతివాక్య
మావర్త్యమానస్య 'వాక్యోదేరామంత్రితస్యాసూయాసమృతితోవకుత్సనభర్తృనే' ష్వితి
యథాయోగ మసూయాద్యర్థేషు ద్విర్భావః. అత్ర 'స్వరితమామ్రేడిత' ఇత్యాదిసా
స్రావ్యస్య పులస్య 'సర్వ పుతస్సాహస మనిచ్ఛతా విభాషా వక్త' వ్యేతి పాక్షికః ప్రతి
షేధః. కాస్త్రత్యాగస్సాహస మితి హరదత్తః. అత్ర ఘూర్జరాదివాక్యేషు యథాయోగ
ముద్భావితైర్దర్శమాత్మర్యాదిభిరోద్భూతో వయమిత్యాత్మశ్శాసుయా చాంధ్రక్షమాభృద్భ
టానాం ధీరోద్ధతత్వమ్. 30

ధీరలలితమాహ—నిశ్చింత ఇతి. సుతసచివాదివిహితయోగక్షేమతయా చింతా
విరహితో నిశ్చింతః, అత ఏవ కళాసు గీతాదిష్వాసక్తః, సుఖ భోగప్రవణః, శృంగార
ప్రధానత్వాత్ సుకుమారాకారోమృదుః.

ఉదాహరణి—శౌర్యేతి. అత్రానర్థశకార్యాదిభి రైవానుమాత్యేన యువరాజ

'సుఖ మృదుః' ఇతి పాతాన్తరమ్.

సర్వామిత్యనుమోదతే ప్రతికలం శ్రీకాకతీంద్రో నృపః. 32

— ధీ ర శా స్త్రః. —

*ధీరశ్శాంతః ప్రసన్నాత్తా ధీరశాంతో ద్విజాదికః,

యథా—

వీరం రుద్రనృపాలరత్నమభతః ప్రాప్తోదయం మోదతే

సంఖ్యావద్గణ ఏష పూషణమిహ ప్రత్యగ్రమజ్ఞాకరః,

ఉన్మీలత్కమలాపిహారసంరూప్యా వికాసైర్విజై-

ర్విశ్వామోదముదంచయన్న విరతం దోషావసానోత్సుకః. 33

అత్ర విప్రప్రాణం ధీరశాస్త్రత్వమ్.—

— శృంగారనాయకా నిరూప్యతే. —

* అథ శృంగారవిషయాశ్చత్వారి నాయకా ఇమే,

అనుకూలో దక్షిణశ్చ ధృష్టశ్చిత్ ఇతి స్మృతాః. 34

ధుంధరత్నైః చ నిశ్చింత సుకలకలానుభ మనుభవతీతి వీరరుద్రకులశ్చేషస్య ధీరలలి తత్వమ్. 35

ధీరశాంతమాహ—ధీర ఇతి వివేచకః క్లేశసహిష్టు ర్వా ధీరః. శమప్రధాన శ్శాంతః, హృష్టాంతఃకరణః ప్రసన్నాత్తా, ద్విజాదికఇత్యాదిగ్రహణాద్వశిష్టచివో వివక్షితౌ. 'సామాన్యగుణయుక్తస్తు ధీరశాంతో ద్విజాదిక' ఇతి †కేచిత్.

ఉదాహరణి—వీరమితి. సంఖ్యా జ్ఞానం తద్వతాం విదుషాం గణః సంఖ్యా వద్గణః, ప్రాప్త ఉదయోఽభివృద్ధిరన్యత్రోదయాచాగా యేన తం కథోక్తం, ప్రత్యగ్ర ముభయత్రాభివం, ఉన్మీలంత్యా ఉల్లసంత్యాః కమలామూసంపత్రే రన్యత్ర లక్ష్మ్యోః విహారవసంతి, వికాసై రుత్పవాదిభి రన్యత్ర దళవిశ్లేషైః, విశ్వస్యామోదం హర్ష మన్యత్ర గంధవిశేషం, ఉదంచయన్నుద్బోధయన్; దోషావసానం పాపావశమః అన్యత్ర, దోషాయా రాత్రే రవసానం ప్రభాతం, 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రానవ్యయ మప్యసా' వితి విశ్వః. తత్రోత్సుక ఇతి. అత్ర దోషావసానేత్యాదౌ ధైర్యశాంత్యో ర్విశ్వామోదమిత్యాదౌ ప్రసాదాదేశ్చ ప్రతిపాదనాద్విప్రప్రాణం ధీరశాంతత్వమ్. 33

అథ శృంగారనాయకానాం యథాక్రమ ముద్దేశలక్షణోదాహరణాని దర్శయంతి—అథేత్యాదితా. 34

† కేచిచ్ఛబ్దేన దశరూపకసాహిత్యదర్పణకారాదయః వివక్షితాః.

—ॐ అనుకూలః. ॐ—

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ—

* ఏకాయత్తోఽనుకూలస్సాన్వితః.

ఏకస్యాం నాయికాయాం విశేషానురక్తోఽనుకూలో నాయకః.

యథా—

కిం నామాచరితం తపస్సుఖి ! భువా యస్యాః పతిర్గియతే
వీరో రుద్రనృపః క్వ తత్సుచరితం తస్య ప్రియా స్యాం యతః,
జానే మానిని ! మా విషద పురతః ప్రఖ్యాప్య నామ స్థిరాం
త్వాం రత్నాకరమేఖలాం త్వయి సదా సక్తం విధాన్యే సృపమ.

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య ఊర్ణాం విశేషానురగో వ్యజ్యతే యేన
వధ్వాన్ధిం రత్నాకరమేఖలేతి తన్నామగ్రహణేన స్నేహప్రఖ్యాపనం
క్రియతే

—ॐ దక్షిణః. ॐ—

. తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణః,

అనేకాసు నాయికాసు అపైషమ్యేణ స్నేహానువర్తి దక్షిణో
నాయకః.

యథా—

సర్వక్త్యైవ నిమంత్రితా స్తురింభోకేళిషు కాచిన్దయా

తత్రానుకూలమాహ—ఏకేతి. సత్స్వపి నాయకాంతరేష్యితి శేషః.

తదేవాహ—ఏకస్యామితి. ఏకజానిరేవానుకూలః యథా రామాదిరిత్యన్వే.

ఉదాహరణి—కిమితి. నాయికావాక్యమితి. భువా కయాచిన్నాయకయా,
నామేతి సంభావనాయాం. యతస్సుచరితాత్. అథ సఖి నాయికామాహ—జానఇతి.
నాయకఘటనోపాయమితి శేషః. 'అనుపసర్గాద్' ఇత్యాత్మనేపదమ్. నామేతి కుత్సా
యాం. అనురాగోత్పాదనార్థం సపత్నీనామసామ్యేన నాయికాప్రకాశనస్య కుత్సి
తత్వాత్. 'నామ ప్రకాశ్యసంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు' చేతి విశ్వః. అత్ర రాజ్ఞో
భూమా విశేషానురగోఽన్యత్ర న తథత్వానుకూల్యమ్.

దక్షిణమాహ—తుల్య ఇతి. స్నేహానువర్తతే తాచ్ఛిల్యేన స్నేహానువర్తి.

ఉదాహరణి—సర్వేతి. అగ్రామ్య ఇప్తజనాపర్జనరూపః పరిహాసో సర్వ. కేళిష్యితి
విషయసప్తమి. స్వాభిమతభావప్రకాశకో ద్వ్యగితార ఆహాతమ్. తదుక్తం—'అహ

సాకూతేన విలోకనేన హృదయం కన్యైచిదావిష్కృతం,
కన్యాశ్చిత్ప్రహితః ప్రసాధనవిధిద్వూతీకరేణ క్వ వా
గంతాస్తీ? త్వనుచింతయైవ నృపతేరాసీత్ప్రభాతా నిశా. 31

తథాచ—

వాణీం ముఖేన నేత్రాభ్యాం శ్రియం దోష్టా చ మేదిసిం,
మానయం స్తుల్యతాం ధత్తై తాసు రుద్రనరేశ్వర. 32

—౧౭ ధృష్టః. —

* వ్యక్తాగాః గతభి ర్ధృష్టః

స్పష్టం.

యథా—

రాజ్యశ్రీపరిభోగశంసి భవతస్సర్వాంగమాలోక్యతే
కస్తత్రావినయోఽస్తి? సాహసమిదం తన్నామ మయ్యర్పితమ్,
జానే త్వాం బహుచల్లభం కిమపరం వక్తవ్య? మల్పా వయం

తం తద్యత్ప్రభావసంపన్నభిష్టో విభావ్యత' ఇతి. ప్రసాధనవిధిః స్రక్చందనాభరణాః,
ప్రభాతేతి. ప్రభాతప్రాయేత్యర్థః. ఆత్ర వాక్యక్రయే యథాక్రమముక్తివిశేషేణ
కలావినోదస్య, విలోకనవిశేషేణ వత్సస్థులాలవిష్కరణస్య, కరేణ వశీకరణస్య చ సూచ
నాద్వాణీలక్షీవసుంధరాః ప్రతీయంతే, ఆత్రాప్రభాతమనిశ్చితగంతవ్యతనూ చింతా
కులత్వేనాస్య సమాసురాగత్వప్రతీతేర్దక్షిణోఽయం నాయకః. 31

ఉదాహరణాంతరమాహ—వాణీమితి. ఆత్ర వాణ్యాదీనాం వాచ్యత్వా
స్పృఖాదిశబ్దైర్నుర్జితైర్వాదీనాం ప్రతీయమానత్వాచ్చ పూర్వోదాహరణాద్భేదః. స్త్రీలింగ
మహిమ్నా ప్రతీయమానతాకికనాయికాభేదాధ్యవసాయేన వాణ్యాద్యనురాగేఽపి న
శృంగారనాయకత్వభంగప్రసంగః. 32

ధృష్ట మాహ—వ్యక్తేతి.

ఉదాహరణి—రాజ్యేతి. రాజ్యశ్రీస్తన్నామ్నీ కాచిన్నాయితా రాజ్యలక్షీశ్చ,
తత్పక్షే సర్వాంగం సప్తాంగసి, అల్పాః దరిద్రాః, నామేతి ప్రసిద్ధౌ, జన్మితైః కిం? జన్మ
తసాధ్యం నాస్తీత్యర్థః. గమ్యమానసాధనక్రియాపేక్షయా కరణత్వాత్ప్రతీయా.
'న కేవలం శ్రూయమాణైవ క్రియానిమిత్తం కారకభావస్య, ఆపితు గమ్యమానా' పీతి
న్యాసోఽన్యోక్తవచనాత్. బహుశ శ్చైతదుత్తం తాతపాదై స్సంజీవిన్యాదౌ. ధనవరాః

తస్యాంప్రేమ తవాధికం వసుమతీ యా నామ కిం జల్పితైః. 3౮

— శ రః. ౧ —

* గూఢవిప్రియకృచ్ఛతః.

నాయికామాత్రవిదితవిప్రియకారీ శతః

యథా—

దృష్ట్యా పశ్యసి కేవలం న మనసా వాచా ప్రియం భాషనే
నో భావేన భుజాంతరం ప్రకటయిస్యగ్రే న చాభ్యంతరం,
జ్ఞాతం కాకతినాథ! భూస్తవ పరం ప్రాణేశ్వరీ ధ్యాయతో
మాదృక్షేషు విడంబనైవ తదలం వ్యర్థైర్భూహిస్సంభ్రమైః 3౯

అత్ర తత్తన్నాయకవిషయతయా కాకతీశ్వరాణాముదాహరణేన పీఠరుద్రస్యైవ వర్ణనమ్.

ఏమాం నాయికాసుకూలనే పీఠమర్థవిటచేటవిదూషకనామాన
స్సహాయాః. తేమాం స్వరూపం నిరూప్యతే.

రాజానో న వాల్మీకిపరా ఇతి నాయికాభిప్రాయః. అత స్త్ర్యంతరసంభోగప్రకాశనా
గోత్రఫలనా చాపరాధాభివృత్తిర్భీకత్వం చేత్యస్య ధృవత్వం అన్యాయసంభోగ
చిహ్నైః కుపితత్వా దియం ఖండితా. 'అధీరా పరుషైర్వాక్యైః ఖేదయే ద్వల్లభం
రుషే' తి లక్షణాదధీరా చ. 3౮

శతమాహ—గూఢేతి.

ఉదాహరణి—దృష్ట్యేతి. అత్ర దర్శనప్రియభాషణయో శృణ్వర్యాగింద్రియ
కరణత్వావ్యభిచారాదేవ సిద్ధే ర్దృష్ట్యా వాచేతి చ పునరుపాదానస్య తాత్పర్యవిషే
ధాగ్ధ త్వా స్మ పానరుక్త్యం. భూః పరం భూరేవ, ధ్యాయత శ్చింతయతః, అన్యాయ
సక్తస్తేత్యర్థః. మాదృక్షేషు, జనేష్వీతి శేషః. దృశేః కృప్రత్యయో వక్తవ్యః. అత్ర
నాయికామాత్ర విదితభావకూన్యదర్శనాదివిధానాదస్య శతత్వం. నాయికా త్వధీర
మధ్యః. 3౯

పీఠరుద్రగుణవర్ణన ప్రతిజ్ఞాభంగం పరిహరణి—అత్రేతి.

అథ శృంగారనాయకస్య నాయికాసంబంధనియమాత్తదనుకూలనే సహాయా
నాహ—నిమితి.

* కించిదూనః పీతమర్ద వకవిద్యో విటస్సస్పృతః,
సంధానకుశలశ్చేటో హస్యప్రాయో విదూషకః
స్పష్టమేషాముదాహరణం
అథాష్టవిధాశ్శృంగారనాయికా నిరూప్యంతే

౪౦

—౧౦ శృంగారనాయికాః ౧౦—

*స్వాధీనపతికా చైవ తథా వాసకసజ్జికా,
విరహోత్కంఠితా చైవ విప్రలభ్యా చ ఖండితా.
కలహంతరితా చైవ తథా ప్రోషితభర్తృకా,
తథాభిసారికా చేతి క్రమాల్లక్షణముచ్యతే

౪౧

—౧౦ స్వాధీనపతికా. ౧౦—

*ప్రియోపలాలితా నిత్యం స్వాధీనపతికా మతా.

యథా—

ప్రియాం సర్వంసహం తైస్తైర్విశేషైరుపలాలయకా,

క్రమేణైషం లక్షణ మహ. —కించిదిత్యాది. ప్రధానేతివృత్తనాయకా దీప
స్ఫుటగుణః ప్రాసంగికేతివృత్తనాయకః కించిదూనశబ్దేన వివక్షితః తదుక్తం—
'పతాకానాయక స్త్వన్యః పీఠమర్దో విచక్షణః, తస్యైవానుచరో భక్తః కించిదూనస్తు
తద్గుణైః' (దశరూపకే. ప్ర. ౨ శ్లో. ౮) ఇతి. స చ సుగ్రీవమకరందాదిః, నాయకో
పయోగీతాది విద్యానా మేకవిద్యాభిజ్ఞో విటః కలహంసాదిః. వాక్యాంగవేషవికా
రాదినా హస్యకారి విదూషకః

౪౦

అథ సంభావితనాయకసామాన్యగుణయోగినీ నాయికేతి సామాన్యలక్షణం సిద్ధవ
త్కృత్య తద్విశేషః కలిచిల్లక్షణోదాహరణాభ్యాం నిరూఢ్యంతే. అథత్యాదినా.

తత్రస్వాధీనపతికామహ—ప్రియేతి. అధ్యుపరి ఇనః స్వామీ యస్మాసావధీనః
ఆయత్తః, 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. స్వస్తిస్వాధీనః స్వాధీనః, యద్వా—
స్వస్తిస్వాధీనకృతమధీతి వా విగృహ్య 'సప్తమీ శౌండై' రితి సమాసః. 'అషడ' శ్చేత్యా
దినా అధ్యుత్తరపదా నిత్యః ఖప్రత్యయః. సురతసుఖాస్వాదలాభేనాసన్నత్వాత్
స్వాధీనః ఆయత్తః పతి ర్యస్యాస్మా తథోక్తా.

౪౧

ఉదాహరణి—ప్రియామితి. సర్వం సహత ఇతి సర్వంసహః నామ కాచి న్నా
యికా, 'సంక్షాయా'మిత్యాదినా భశ్ ప్రత్యయే ముమాగమః. విశేషై ర్వాసోఽంగరా
గాదిభి రుపలాలయ న్నవేషత ఇత్యగేనాసన్నాయత్తరమణత్వప్రతీతే రియం స్వా

ప్రతాపరుద్రనృపతిగి ప్రతిక్షణ మవేక్షతే.

౪౨

❖ వా స క స జ్ఞికా ❖

*ప్రియాగమనవేళాయాం మండయంతీ ముహుర్దుహుః,

కేళీగృహం తథాఽత్తానం సా స్యాద్వాసకసజ్జికా.

౪౩

యథా—

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రథానాగారముత్క్రయా,

ప్రియాఽభిషేకవేళాయాం వీరరుద్రః ప్రతీక్షితః.

౪౪

❖ విరహోత్కంఠితా ❖

*చిరయత్యధికం కాంతే విరహోత్కంఠితోన్మనాః.

యథా—

స శంకాఽన్య తాదృగ్దణపరిమళే రుద్రనృపతౌ

కయా వా గోష్ఠ్యాఽసౌ చిరయతి సఖిభిర్న సులభః,

ధీనపతికా. నాయక స్వమహుః. భూపరిపాలనే నిత్యజాగరూఢోఽయమిత్యపి గమ్యతే.

వాసకసజ్జికామాహ—ప్రియేతి. వాసకే వాసవేశ్వని భోగోపకరణైస్సజ్జాసన్నద్ధా
నైవ వాసకసజ్జికా. 'స్త్రీణాం వారస్తు వాసకః' ఇతి పక్షే వాసకే వారదివనే సజ్జయతి
సజ్జికరోతి హస్తేణ కేళీగృహదికమితి వాసకసజ్జికా. అయమేవ పక్షో విద్యానాథస్య
వివక్షితః.

౪౩

ఉదాహరణి—స్వేతి. పరిష్కృత్యైలంకృత్య, ఉత్కయోన్మనసా, ఉత్కంఠిత
యేత్యర్థః. 'ఉత్కఉన్ననా' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. ఆశ్ర కీడాగారపరిష్కారాదిభి
రియం వాసకసజ్జికా. అతపి వోదాత్తాఽపి. తదుక్తం—'ఉదాత్తాకేళివాసోఽంగమాల్య
భూషాసు సాదరా, శయ్యాభవసంస్కారపరిబర్హసమేధినీ.' (దశరూపకే. ప్ర. ౨ శ్లో
౨౧.) ఇతి.

విరహోత్కంఠితామాహ—చిరయంతీతి. అవ్యభీక ఇతి కేవల. 'అతపివ' 'చిరయ
త్యవ్యభీకే తు' ఇతి ధనికేనోక్తం. అనపరాధప్రియవిలంబేనోన్మనాః విరహోత్కంఠితే
త్యర్థః.

౪౪

ఉదాహరణి—నేతి. అన్య శంకా, నాయకాంతరాసక్తిరూపేత్యర్థః. అతపి
వాసవరాధ ఇతి భావః. తాదృగితి. 'త్యదాది' ష్విత్వాదినా క్విప్ ప్రత్యయః. 'అనర్హ
నామ్న' ఇతి తద ఆత్వం. ఆశ్ర దృశ్యర్థాభావేనానత్యవ్యవయవాగ్ధే తైలపాయ

సమానేతుం కాంతం ప్రజ మదన బద్ధోఽంజలిరయం
యతో విష్వద్రీచః కిరతి కిరణాం స్వప్నియసఖః

౪౫

— వి ప్ర ల భ్ధా. ౧ —

* క్వచిత్సంకేతమావేద్య దయితేనాథ వంచితా,
స్తరాంతా విప్రలభ్యేతి కళావిన్దిః ప్రకీర్త్యతే

౪౬

యథా—

గచ్ఛాగ్రే సఖ! కా ప్రియాగమకథా? ప్రాప్తో నిశీథః పరం
సంకేతాలయ! మోక్ష్యసే మమ పృథా జాతోఽశ్రుభః పంకిల,
యద్వా రుద్రనరేశ్వరం ప్రియతమే రాజ్యక్రియో వల్లభే
భారత్యా దయితే భువః కృతపదాః స్తాయో వయం వంచితాః.

కాదివద్యుత్పత్తిర్విప్రవ్యా. అత ఏవాహ వృత్తికారః—‘తాదృశాదయో రూఢి
శబ్దా’ ఇతి. భాష్యే తు కర్తృకర్తరి వ్యుత్పత్తిర్దర్శితా ‘తమివ వశ్యంతి జనా సంకేతాలయం
స ఇవ దృశ్యమాన స్త మివాత్మానం వశ్యతీ’ తి. గోప్యా సంకేతాదిప్రసంగేన, అత
ఏవాసా ధీరలలితో నాయకః. త్వత్ప్రియసఖ శృంగర్య, విష్వద్రీచః సర్వతోదిక్కాన్,
‘ఋత్వి’ గిత్వాదినా క్విక్ ప్రత్యయే ‘విష్వద్రీచయో’ రితి తే రద్ర్యాదేశః. ౪౫

విప్రలభ్యమాహ—క్వచిదితి.

౪౬

ఉదాహరణి—గచ్ఛేతి. ఆగమనసమయ ఇవాధునా పురోగంతుమశక్తాహ—
అగ్రే గచ్ఛేతి, నిశీథః పరమర్థరాత్ర ఏవ ప్రాప్తః, న తు ప్రియః మే సంకేతాలయ
త్వం మోక్ష్యసే, నాద్వాసి సంకేతస్థానం మోక్షం శాన్సిమితి భావః. అశ్రుభి ర్న
తు సురతశ్రమజలాదినా పంకిల ఇత్యనేన ద్వారదేశం ప్రతియాతాయాతే సూచ్యేతే.
అన్యథా పంకిలత్వాభావాత్. అథ ప్రియముద్దిశ్య న చాయం తవాపరాధః, కిం తు
బహువల్లభే త్వయ్యాసక్తానా మమైవేత్యాహ—యద్యేతి నాహమేకైవ త్వయా వం
చితా, కిం త్వసుమంతార స్పృహ్యదయస్సర్వేఽసి మదీయాః ఇత్యాహ—వయమితి.
అతఏవ న మమేత్యేకవచనప్రకమభంగః. అత్ర ‘భారత్యా దయితే భువ’ ఇతి పాత
శ్చాధీయాన్; క్షీతినాయక ఇతి సమాసపారే వ్యాసప్రకమభంగప్రసంగాత్. అత్ర
క్వచేతమావేద్య దయితేన వంచితా సతీ కామాతురేయం విప్రలభ్య. ౪౭

— ౧౦ ఖండితా. ౧ —

సీత్యాఽన్యత్ర నిశాం ప్రాతరాగతే ప్రాణవల్లభే,
అన్యాసంభోగచ్చిహ్నైస్తు కుపితా ఖండితా మతా.

౪౮

యథా—

రాత్రిర్యామత్రయపరిమితా వల్లభా స్తేసహస్రం
మార్గాసక్త్యా మమ గృహమపి ప్రాతరేవాగతోఽసి,
కిం కర్తవ్యం? పద నృకతిభిర్విక్షణీయా హి సర్వాః
కో వా దోషస్తవ పునరహం కామమాయాసయిత్రీ?

౪౯

— ౧౧ కలహంతరితా. ౧ —

కోపాత్ప్రియం పరాణుద్య పశ్చాత్తాపసమన్వితా,
కలహంతరితా నామ సూరిభిగి పరిక్షీర్ణితా

౫౦

యథా—

ఖండితామాహ—నీలేతి.

ఉదాహరణి—రాత్రిరితి. ఆద్యంతయామార్గయో రకుంతసంచారత్వే నారా
త్రిత్యాభిమానాత్ప్రియామేతి వ్యవహారి. సహస్రమితి. 'వింశత్యాసృదైకత్వే సర్వా
స్సంఖ్యేయసంఖ్యయో' రిత్వేకత్వం. తథాపి మార్గాసక్త్యా న తు మదుద్దేశేన. ప్రాతరేవ,
విహారానర్హసమయ ఏవేతి భావః. అత ఏవాగమనప్రయోజనం పృచ్ఛతి—కిమితి.
యద్వా—నై నాన్యత్ప్రియోజనం ప్రజాపాలనపరాణాం నృపాణా మిత్యాహ నృపతిభి
రితి.

౪౯

కిం తవైవం ప్రయాసజననాత్క్రియద్వా పాపం మమైవం జీవంత్యా ఇతి
చింతయామిత్యాహ—కోపేతి. అత్ర ప్రాతరాగతస్య ప్రేయసోఽన్యాసంగవికారదర్శనా
త్కుపితేయం ఖండితా 'వక్తి సోత్పా'సవక్త్రాక్త్యా ధీరమధ్యా కృతాగస' మితి లక్షణా
ద్ధీరమధ్యా చ. నాయకస్తు ధృవ్యః.

కలహంతరితామాహ—కోపాదితి. ప్రియం, ప్రణామాదినా ప్రసాదనపర
మిత్యర్థః. తదుక్తం—'సత్యనాగార్జవరతిరుపకర్వక్' ప్రియం వదక్, భజతే యస్య
యం ప్రీతః ప్రియస్య భవతి స్త్రియాః' ఇతి. కలహే సతి సుఖేనాంతరితా కలహంత
రితా.

౫౦

*తహ తహ అణుణలంతో విట తువ హిలలరోసకలునేణ,
అవహీరిదోణ ముణిలం రావత్తి విటలవేలణం సహస్సు ౫౧

—౧౦ ప్రాశితభర్తృకా. ౧౦—

*దేశాంతరగతే కాంతే ఖన్నా ప్రాశితభర్తృకా,

యథా—

త్రైలోక్యప్రభమానోర్తిమహాసః శ్రీవీరరుద్రప్రభో-
స్సేవార్థం చిరయిత్సు కాకతిపురే భూపేషు యద్యోషితః,
ద్వారానక్తదృశో నయంతి వివసాన్స్వప్తాశ్చయా చక్షుషా-
స్తద్ధ్యానప్రతిబద్ధసాంద్రపులకవ్యాకీర్ణకామేషవః ౫౨

—౧౧ అభిసారికా. ౧౧—

*కాంతాభిసరణోద్యుక్తా స్తరార్తా సాభిసారికా,

యథా—

* తథా తథా అనునయన్ప్రియ స్త్వయా హృదయరోషకలుషేణ,
అవధీరితో న జ్ఞాతో రాజ్ఞేతి వియోగపేదనాం సహస్సు.

ఉదాహరణి—తమేతి. ముణిఆమితి. 'జాణముచో జ్ఞ' ఇతి జానాతేర్లుణాదేశః.
విసూరణమితి. 'ఖదే ర్విసూరః' ఇతి విసూరాదేశఇతి ణోకాంతరే. తథా తథేత్యనేన
పునః పునః ప్రణామాని ద్దోశ్యతే. ఆత్ర తాదృశం రాజానం ప్రియమనాదృత్య కిమర్థ
మధునా దూయసఇతి హృదయోపాలంభాదియం కలహంతరితా. నాయకస్తూత్రమః,
'కామతంత్రేషు నిపుణః శ్రద్ధానునయతోవిదః' ఇత్యాదిలక్షణాల్. ౫౧

ప్రాశితభర్తృకామాహ—దేశేతి. కాంత ఇతి. 'కథాభిః కమనీయాభిః కామ్యై
రోగైశ్చ సర్వదా, ఉపచారైశ్చ రమయేద్యస్య కాంత ఇతీరితః' ఇత్యుక్తలక్షణ
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—త్రైలోక్యేతి. వ్యుష్టం ప్రభాతం. తద్ధ్యానప్రతిబద్ధాః ప్రియ
చింతాప్రసాదాస్సాంద్రపులకా ఏవ వ్యాకీర్ణకామేషవః కీలితకామబాణా యాసాం
తాస్తభోక్తాః. ఆత్ర చింతాజాగరాని ప్రతిపాదనా భిన్నతేవేయం ప్రాశిత
భర్తృకా. ౫౨

అభిసారికామాహ—కాంతేతి. కాంతస్య కర్తృణః కర్తృర్వాభిసరణే ఉద్యుక్తా.
అత ఏవోక్తం—'స్తరార్తాభిసరేతాగ్రాంతం సారయేద్వాభిసారికా.' [దశ రు. ప్ర.
౨. శ్లో. ౨౭.] ఇతి. సారయేదితి. దూత్యాదిముఖేనేతి శేషః.

సంభ్రమైరల మల్పజ్ఞే! ప్రేయానస్తు మహీఃః,
కరేణుస్థాం న పశ్యామి న శృణోమ్యభిసారికామ్.

౫౩

— సహాయాః. —

అసాం నాయకాసుకూలనే సహాయాః—

*దూత్యో దాసీ సఖి కాదూః ధాత్రీయా ప్రాతివేశినీ,

లింగిని శిల్పినీ స్వా చ సహాయాః పరికిర్తితాః

౫౪

ఏతాసాం స్వరూపముదాహరణం చ స్పష్టమ్.

— పద్మిన్యాదిజాతయః. —

కామతాస్త్రసిద్ధాః పద్మినీచిత్రణిప్రభృతయో జాతవిశేషాః

జ్ఞాతవ్యాః.

ఉదాహరణి—సంభ్రమైరితి. కాంతాభిసరణాయ కరేణు మానయేతి కయాచి
దుక్తే సఖ్యా వచనమేతత్. అథవా నైవ కరేణుస్థాభిసరణం దృష్టచరం శ్రుతచరం
వేత్త్యాభిసరణముఖేన సఖి నాయకాయాః ప్రకటాభిసరణం వారయతి.—అల్పం శా
నాతీ త్యల్పజ్ఞే ముగ్ధే ! అత్ర 'అతోఽనుపసగే క' ఇతి కప్రత్యయః. న తు 'ఇగుప
ధజ్ఞా ప్రీకిరః కః' ఇత్యాదినా. అత ఏవాహ భగవాన్ కాత్యాయనః—'అకారా దను
పపదాత్కర్తౌపపదో విప్రతిషేధే'నేతి ఏతచ్చ సంజీవినీసర్వంకషాదావసకృదుక్తం తాత
పాదైః. అత్ర కాంతకర్తృకాభిసరణ ముక్తం. ఏవం కాంతకర్తృకాభిసరణేఽప్యదాహ
ర్యం. ఏతాసాం చ 'చింతానికావసభేదాశు వైపర్యగ్గాన్యభూషణైః, యుక్తాష్టదంత్యా
ద్వే చాద్యోక్తీజ్ఞాజ్ఞల్యప్రహర్షితైః' [దశరూ. ప్ర ౨. శ్లో. ౨౮.] ఇత్యుక్తదశవికారా
ద్రవ్యవ్యాః.

౫౩

అథాసాం దూతీరాహ—దూత్య ఇతి. దాసీ కర్తృకరీ, సఖి స్నేహానిబంధనా,
కాదూ రజక్యాది, ధాత్రీయా ఉపమాత్మసుతా, ప్రాతివేశినీ సమీపగృహవర్తిని,
లింగినీ పరివ్రాజికా, శిల్పినీ చిత్రకారాది స్త్రీ, స్వా స్వయం చేతి, దూత్యః సహాయాః,
నాయకాసుకూలనే ఇతి శేషః. స్వా చేతి స్త్రీలింగే మూలం మృగ్యం. 'స్వోజ్ఞాతావాత్సని
స్వం త్రిష్వాత్తీయే స్వోఽస్త్రీయాం ధనే' ఇతి నపుంసకలేవనాభిధానాత్. అథవా స్వా
స్యకీయా, బాంధవస్త్రీతి యావత్. తదుక్తం సర్వజ్ఞసోమేశ్వరేణ—'భగినీ స్వాలికా
వాసి మాతులస్యాధివా సుతా, ఏతా భవంతి దూత్యస్తు బాంధవస్త్రీతిసంజ్ఞితాః' ఇతి. ౫౪

పద్మిన్యాదీనాం జాతివాచిత్యం న ముగ్ధాదివదపథావ ఉత్పత్తిత్యాహ.—పద్మి

—ॐ ముగ్ధాదినాయికాః. ౧౬—

సంక్షేపేణ నాయికా త్రివిధా—ముగ్ధా మధ్యా ప్రాధా చతి

* ఉదయద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజితమన్తథా,

లజ్జామన్తధమధ్యస్థా మధ్యమోదితయావనా,

స్మరమందీకృతిప్రీడా ప్రాధా సంపూర్ణయావనా.

౫౫

యథాక్రమముదాహరణాని

ముగ్ధా యథా—

ముగ్ధ! యన్తనసః౭ ప గోప్యమఖిలం తిన్తహ్యమావద్యతే

కిం యా కాదిదహం' తు ప్రియసఖ ప్రచ్ఛాద్య కం తామ్యసి?

ఆసక్తిస్థం రుద్రదేవనృపతావాశాస్యతే కిం భవే

దిత్యాశ్యాం ప్రణయైకవాచి సుతిసుద్ద త్తోత్తిరా వ్రీడయా. ౫౬

మధ్యా యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముదితం తారుణ్యమేత్య త్రపా

నీతి ప్రభృతిగ్రహణాచ్యంఖనిసాస్తిస్యా గృహ్యతే. లక్షణాదికమేతాసాం కామ కాస్త్ర వివ ద్రప్తవ్యమ్

ఇత్థం స్వాధీనపతికాద్యవస్థాప్తకముక్త్యా తదాశ్రయభూతానేకనాయికామధ్యే ముగ్ధాదిత్రయం లక్షణోదాహరణాభ్యాం ప్రదర్శయతి—సంక్షేపేణేత్యాది నా. ౫౫

తత్ర ముగ్ధాముదాహరణి—ముగ్ధఇతి. యా కానిదనాప్తా కిం? నేత్యర్థః. అనుక్షేపి తవ మనోరథం జానామిత్వాహ—ఆసక్తిరతి. ఆస్తితి శేషః. ఆశాస్యత ఇత్యేకం వాక్యం. యస్మిన్వాభిరభిలష్యత ఇత్యర్థః యద్వా—రుద్రనృపతో తవా సక్తి రాశాస్యతే అస్తాభిరపేక్ష్యత ఇత్యర్థః. అజ్ఞాన ఇచ్ఛాయా' మిత్యస్తాధాతోః కర్తణి యక్. కిం భవే? నీతి సంప్రశ్నే లిజ్. అత్రాభిరూప్యాదిగుణయోగసూచకేన సుతనుశబ్దేన ప్రథమయావనస్య దత్తోత్తిరా వ్రీడయేత్యనేన లజ్జావిజితమన్తధస్య చ ప్రతీతే రియం ముగ్ధా. 'అభిరూప్యమకారిన్యమంగానాం చాలిమార్దవం, ఏవమాది గుణావస్థా ప్రథమే యావనే భవే'దిత్యుక్త్యా 'కృతాధరాంగసంస్కారా సఖ కేళిషు లాలసా' ఇత్యాదినా తచ్చేష్టోచ్చితాః. తచ్ఛాశ్యాం ప్రణయైకవాచీత్యనేన సూచ్యతే.

మధ్యాముదాహరణి.—లీలేతి. పూర్వరంగో నామ నాట్యాదౌ కర్తవ్యో రంగ ప్రసాధనాఖ్యః కర్తవ్యశేషః. తదుక్తం—'యన్నాట్యవస్తునః పూర్వం రంగవిహ్నౌప

నేపథ్యాంతరబింబితస్తరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,

సఖ్యః పశ్యత కాశీయస్సపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః

కోఽప్యస్యాస్తరళమ్రవో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః. ౫౭

ప్రాధా యథా—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం దుద్రన్మహాః

అదాత్మ్య ప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,

కాంతయే, మశీలవాః ప్రమర్శంతి పూర్వరంగస్య కీర్తితః' ఇతి. లీలావిభ్రమాణామయత్న లబ్ధివిలాసానాం పూర్వరంగం తాదృశ్యస్య విలాసహేతుత్వేన తత్పూర్వభావితాత్పూర్వ రంగత్వేన రూపణమ్. యద్వా—లీలావిభ్రమావప పూర్వరంగో యస్య తత్తాదృశ్యమేవ రంగస్థలమితి గమ్యతే. తదైవ నేపథ్యం సీహారావరణసదృశీ యవనికా ఆత ఏవ తస్యాం తరే బింబితా స్తరకలా కామోద్దీపనం నైవ లాస్యప్రపంచశ్రీర్యస్యాస్తధోక్తాయాః, లజ్జామన్తడమధ్యస్థాయా ఇత్యర్థః లాస్యలక్షణం తు సంగీతమాడామణా—'శృంగార రసభూయైర్మర్మరిభావతరంగితైః, అంగై రనంగసర్వనై వ్యోభాతిశయకాలిభిః. అన్వితో నృత్యభేదో యస్తల్లాస్యమితి కథ్యతే' ఇతి. బింబగ్రహణోచితనేపథ్యం తదంతరే నర్త నం చ తత్రైవోక్తం కుండలినృతప్రస్తావే—'సీరంధ్రా తత్ర కర్తవ్యా స్మిథా యవని కాదిమా, ఆవరే డ్యే యవనికే సీహారవరణోపమే ప్రేక్షకాణాం వితన్వానా నయనా నందకందళం, నేపథ్యాంతరితా భూత్వా నర్తకీ నృత్యమాచరే' దితి. భావస్య రత్యాఖ్య స్థాయీభావస్యానుబంధో విచ్ఛేదాభావః. సజాతీయ విజాతీయైరతిరస్కార ఇత్యర్థః. అథవా—భావానాం సాత్వికసంచారిణా మనుబంధః కల్లోలవదసకృదనువర్తనం తేనో జ్జ్వలః మనోహరః. నాట్యపక్షే భావో నామ న్యాపారవిశేషః. తదుక్తం—'వాగ్జ్ఞ సత్త్వాభినయై ర్దుఖరాగోపశోభితైః, భావయన్నాంతరం భావం ప్యాపారో భావ ఇవ్యతే' ఇతి. కోఽప్యసిర్వచనీయః, శృంగార ఏవ నాట్యం నర్తనం తస్య క్రమః. పశ్యతేత్యస్య వాక్యార్థః కర్త.

౫౭

ప్రాధామదాహరతి.—సహేలమితి ప్రకృత్యా మధురం ప్రియదర్శనం, వ్యక్తశృంగారసూచకోఽంతఃకరణవికారో హేలా, తత్సహితం యథా భవతి తథా, పశ్యంత్యాః, ఆతఏవ తదాత్మే తత్కారే, ప్రియదర్శనసమయ ఇత్యర్థః. ప్రత్యుద్యంతి ఉత్పద్యమానాని వివిధాని చ లలితాని కర్ణకంఠాయనకుచవిమర్దనాదికోమలాంగ విన్యాసాః, 'సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే' ఇతి లక్షణాత్. తేషా మాటోపేన మధురమ్, ఇతి స్మరమందీకృతప్రీత్యత్వముచ్యతే. రసస్య శృంగారస్య

రసప్రాదుర్భావాద్యుగమదుదయత్సాత్వికమహా
 మృగాత్మ్యోస్తాగుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే ౫౮
 భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహర్యమ్—
 గుణాలంకారాణాం రసమహతి కావ్యే విలసితమ్
 స్ఫురచ్ఛబ్దార్థాభ్యాం తదపి హృదయాచంది భవతి,
 తయోరప్యన్తేషస్సృవదమృతమాధుర్యసుభగః
 పరం పుణ్యశ్లోకం చరితమనుబధ్నన్ విజయతే ౫౯
 ఏష సంగ్రహశ్లోకః.

ప్రాదుర్భావాదుదయాత్, అనుభవాదిత్యర్థః 'ఉత్పన్నా రతిరేకత్ర ప్రథమం దర్శనా
 దిభిః హృదారంభానుభావేన శృంగారం విశిష్యే సా' ఇతి వచనాత్. కుసుమశరశిల్పం
 కామకలాకాశలం. ఆత్ర దయితావలూకనకాలే అంగదౌ సాతిశయవిశేషకథనా
 ద్విలాసః. 'తత్కాలీనో విశేషస్తు విలాసోఽంగక్రియాదిషు' ఇతి లక్షణాత్. ౫౮

విస్తరభయాదస్తాభిరుపేక్షితానాం ధీరాద్యవస్థానాముదాహరణాని స్వయమేవ
 ద్రష్టవ్యాసీత్యాహ—భేదాంతరమితి. అత్రాయం నాయకాసంగ్రహః.—'స్వాఽన్యాయ
 సాధారణా చ స్వా ముఖా మధ్యాప్రగల్భికా, ఆద్యైకధా త్రిధాఽన్యేద్యే ధీరా
 ధీరోభయాత్తనా. జ్యేష్ఠా కవిష్టాభేదేన తే ఏవ ద్వివిధే పునః, అన్యాయాన్యాయరోధా చ
 వేత్త్యాత్మ్యేకేతి పోదశ. స్వాధీనపతికాద్యష్టావస్థాభిస్తాస్సమన్వితాః, ప్రత్యేకమష్టధా
 ముఖ్యా మధ్యా హీనేతి తాస్త్రిధా. ఇత్యేవం నాయకావస్థా సమద్రాప్త్యా [౩౮౪]
 సమ్మితాః, విరహోత్కంఠితా వైవ విప్రలభాభిసారికా. ఇత్యవస్థాత్రయం ప్రామా
 న్యేకేచిత్కన్యాయరోధయోః, చతుఃపంచాశదధికత్రైక [౩౫౪] త్యాసాం తదా భవేత్.

ఇత్థం ప్రసక్తమప్రసక్తం చ పరిసమాప్య పరమప్రకృతం పుణ్యశ్లోకగుణవర్ణన
 ముపస్కర్వ న్నుపసంహరితి—గుణేతి. పుణ్యః శ్లోకో యశో యస్మిన్ తత్పుణ్యశ్లోకం
 'పద్యే యశసి చ శ్లోకః' ఇత్యమరః. ౫౯

ఇతి శ్రీపదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయ శోలచలమల్లి
 నాథసురిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యవృక్షేః పెద్దయూర్యస్యానుజేన కుమారస్వామి
 సోమపీఠినా విరచితే. ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిఖ్యానే నాయకనిరూపణం
 నామ ప్రథమం ప్రకరణమ్.

*ఉపస్కారహేతునాం గుణాలంకారాణాం సన్మతేఽలంకార్యే
సతి చరితార్థత్వమ్ యస్యాలంకారశ్రయత్వం తదేవ లోకన్యాయేనా
లంకార్యమ్ తేన గుణాలంకారాణాం కార్యమేవాశ్రయభూతమితి
తదేవాలంకార్యమ్. రసాదేరలంకార్యశ్లోక్తిః ప్రాధాన్యేనాత్మన
ఇవ హారసూచరాద్యలంకార్యత్వమ్ జీవితభూతత్వాద్రసాదేః కావ్యా
త్వతా. క్షచిద్రసస్య ప్రాధాన్యం క్షచిదలంకారస్య ప్రాధాన్యం క్షచి
దస్తునః ప్రాధాన్యం చ.

రసప్రాధాన్యం. యథా—

ఈషదంతురితవిశ్రమచారౌ దేహపల్లవితకాంతిని తన్వ్యసి,

యావనే ఋనుభితస్తనమాత్రే చుష్పితశ్చ ఫలితశ్చ మనోభూః ౬౦

ఏతత్కూచి ద్బాలామాలోక్య సప్సహస్య ప్రతాపరుద్రస్య
వచనమ్ అత్ర శృంగారరసో వ్యజ్యతే

అలంకారప్రాధాన్యం యథా—

కీర్తౌ ప్రతాపరుద్రస్య విహరంత్యాం దిగంతరే,

లోకాలోకతటాశ్శశ్వద్భ్రమచ్ఛుద్రోహలాంకతాః ౬౧

అత్ర చంద్రకాంతకుటిమానాం లోకాలోకచలతటానాం
రుద్రదేవకీర్తౌ చంద్రికాబుద్ధ్యా శశ్వద్భ్రమోఽభూదితి శ్రాంతిమదలం
కారో వ్యజ్యతే. వ్యంగ్యరస్థాయామలంకారసన్యాసి ప్రాధాన్యమస్త్యేవ.

రస్తుప్రాధాన్యం యథా—

అవతరతి వీరరుద్రే కాకతివంశే త్రిలోకమహనీయే,

త్యక్త్వా దుగ్ధపయోధిం తల్పఫణిశస్పృశమందిరం ప్రాప్తః ౬౨

అత్ర తల్పఫణిశో దుగ్ధంబుధి విహాయ స్వగృహం ప్రాప్త ఇత్య
నేన క్షీరసముద్రే హరిర్నాక్తితి వ్యజ్యతే అనేన పురుషోత్తమః ప్రతాప
రుద్రయాపేణ కాకతీయకులేఽవతతారేతి వస్తు వ్యజ్యతే.

ఇతి త్రివిధం వ్యంగ్యప్రాధాన్యమ్

* 'ఉపస్కారహేతునా' మిత్యా 'దృతిశ్లాఘాకారణ', మిశ్యంతో గ్రంథో
బహుభు కోశేషు న దృశ్యతే, నాసి వ్యాఖ్యాతః కుమారస్వామిసోమపీఠిని.

కావ్యమాశ్రిత్య గుణాలంకారాణాం విలాసః తచ్చ కావ్యం
శబ్దస్ఫురణేనార్థస్ఫురణేన తదుభయస్ఫురణేన చ సహృదయహృదయా
నంది భవతి.

* శబ్దస్య స్ఫురణం నామ ప్రాథమ్యం డంబరః.

యశ్చబ్దాడంబర ఆరభత్యాం ప్రతిపాదయిష్యతే తచ్చబ్ద
స్ఫురణమ్.

యథా—

ఊోణీరక్షణదక్షిణాః ఊతజగత్తోభాద్ధురీక్ష్యక్రమాః
తుద్రక్ష్యత్రయపక్షశిక్షణవిధౌప్రోత్తిప్తకాక్షేయకాః.
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపతేర్దోర్దండయోశ్చండయో,
గర్జద్గుర్జనగర్వపర్వతభిదాదమ్భాశయః కేశయః.

౬౩

* అచుంబితార్థసంపత్తి రర్థస్ఫురణమిష్యతే

యథా—

† ఖగ్లే జన్మువిజౌంభిరే రిపుమహీనాహంజలిం బింబితం
పేక్షితో జయశచ్చివాసకమళం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిహుణో జన్యేసు ఘేత్తుం ఉణో
సిత్యే రిపుజీవితాని విహిణో పత్తస్య పీఠాంబుజం

౬౪

ఉభయస్ఫురణం యథా—

ఉద్యద్భ్రంహితగర్వితైః కరిషుటాకాదంబినీడంబరైః
ఊోణీభృత్కటకోపరోధపటుభిస్సద్యస్స్ఫురద్ది క్తపైః,
ప్రావృట్సంభ్రమశంసినో రిపురధూబాహ్వద్భవం దుర్ధినం
కుర్వంత శ్చలమర్థిగండనృపతే రైత్రప్రయాణోద్యమాః.

౬౫

ఏవంవిధశబ్దార్థస్ఫురణాభ్యాం కావ్యస్య చారుత్వం. శబ్దార్థయో
రపి పుణ్యశ్లోకచరితవర్ణనేన సహృదయహృదయానందిత్వమ్. అతో నా
యకవైయ కావ్యే ప్రాధాన్యమ్.

† ఖగ్లే యుద్ధవిజౌంభితే రిపుమహీనాహంజలిం బింబితం
ప్రేక్షంతో జయలక్ష్మీవాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిహో ర్జన్యేసు గృహీతుం పున-
స్ఫుత్తై రిపుజీవితాని విధేః ప్రాతస్య పీఠాంబుజమ్.

*కులాచారయశశ్శౌర్యశ్రుతశీలాదివర్ణనమ్,
క్రియతే నేతురేవం యత్తదేవ బహుసమ్మతమ్. ౬౬
అథవా ప్రతిపక్షస్య వర్ణయిత్వా గుణాన్మహానాః,
తజ్జయాన్నాయకోత్కర్ష వర్ణనం చ మతం క్వచిత్. ౬౭

యథాక్రమ ముదాహరణమ్

తత్త్వం యస్య పరః పుమానవతరో యస్యాన్వయే కాకతి-
త్వాపానాం చరితం చ యస్య భువనక్షేమంకరప్రక్రమమ్,
శ్లాఘా యస్య లఘూకృతామరతసున్వర్ధేనుచింతామణిః
సోఽయం విశ్వధురంధరో విజయతే శ్రీవీరరుద్రో నృపః. ౬౮
యత్తేజః ప్రతిపక్షభూషవిహరద్గర్వాంధకారాతపో
యద్దోరర్గళవిక్రమ స్త్రిజగతీశుద్ధాంతదావారికః,
సోఽప్యాసీద్యుధి నేవణక్షితిపతిస్సన్నాహభేరీధ్వనిం
శ్రుత్వా రుద్రనరేశ్వరస్య మహతో భీతిః పలాయ్యాకులః. ౬౯

ఏవంవిధవర్ణనముత్పాద్యే నాయకే న ఘటతే. తస్య లోకప్ర-
సిద్ధ్యర్థం కులవ్యవదేశాదయో బహుథా వర్ణయితుమేవోచితాః.
స్వతస్సిద్ధే తు నాయకే ద్వైవిధ్యమపి సంభవతి తస్య కులవ్యవదేశా-
దీనాం లోకప్రసిద్ధత్వా త్కవిభిర్బలవత్ప్రతిపక్షవిజయవర్ణనం యుక్తం.
ఏవం స్వతస్సిద్ధోత్పాద్యత్వభేదేన నాయకస్య ద్వైవిధ్యమ్.

తత్త. చ—

*ధీరోద్ధతే యథా రౌద్రో వర్ణ్యతే బాహ్యసంభ్రమః,
యథా చ ధీరలలితే శృంగారో బహుభావకృత్. ౭౦
న ధీరోదాత్తవిషయే తథా వర్ణనమిష్యతే,
కార్యతో రససంపూర్తిస్తస్మిన్నప్రసృచితక్రమా. ౭౧
హాస్యాదీనాం తథాఽన్యేషాం రసానామపి కీర్తనం,
మందోద్యమానుభావం స్యాద్ధీరోదాత్తేతు నేతరి. ౭౨

సర్వనాయకాతిశయత్వాద్ధీరోదాత్తస్య తద్విషయత్వం ప్రబంధా-
నామతిశ్లాఘాకారణమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణాలంకారశాస్త్రే
నాయకప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ కావ్యప్రకరణమ్.

అథ కావ్యస్వరూపం నిరూప్యతే:—

* గుణాలంకారసహితౌ శబ్దార్థౌ దోషసర్జితౌ;

గద్యపద్యోభయమయం కావ్యం కావ్యనిదో విదమ్.

౧

† అదోషే సగుణౌ సాలంకారౌ శబ్దార్థౌ కావ్యమితి కావ్య సామాన్య లక్షణమ్.

అథ ప్రాసంగికం నాయకస్వరూపం నిరూప్య ప్రకృతం కావ్యస్వరూపనిరూపం ప్రతిపాదితే.—అథేతి.

కావ్యసామాన్యలక్షణమాహ—గుణేతి. అత్ర గద్యపద్యేత్యాదివా కావ్యస్య త్రేధా విభాగో దర్శితః. శేషం లక్షణం.

౧

† ఇదం చ కావ్యలక్షణం మమ్మటార్యైరన్వీకృతమ్, సాహిత్యదర్శనే రసగణ్ఠాధరే చ బహుధా ఖండితమ్. 'స్యక్కారో హ్యయమే' వేతి పద్యే విధేయావిమర్శ దోషస్య సత్త్వేఽపి ధ్వనిత్వేనోత్తమకావ్యత్వాన్వీకరణాత్ అదోషత్వపదస్య కావ్యలక్షణ కాటా ప్రవేశానాచిత్త్యం, రసధర్మస్య గుణస్య శబ్దార్థధర్మత్వానంభవాదాపచారికశబ్దార్థ ధర్మత్వకల్పనాయా అపి లోకవిరుద్ధత్వాత్ సగుణత్వవిశేషణస్యాపి లక్షణతానవ చేదకత్వమ్, కటకమణ్డలాదిసమితస్యాలంకారస్య కావ్యత్వవ్యాపకతానియమే మానా భావా త్సాలంకారత్వరూపలక్షణస్య లక్ష్యతావచేదకావ్యాపకత్వం చ సర్వమపి సూపపాదితం సాహిత్యదర్శనే. రసగణ్ఠాధరస్తు శబ్దార్థయుగళఖటితార్థపదప్రయోగమపి నానుమనులే. అర్థరూపేఽభిధేయే కావ్యశబ్దస్య శక్తేః, నిఘణ్డాఘ అప్రసిద్ధత్వాత్, కావ్యం సతితం కావ్యం శ్రుతం అర్థస్తు న జ్ఞాతః ఇత్యాదిసర్వజనీనప్రయోగాన్యథా నుపపత్త్యా చ కావ్యస్య అర్థాత్పార్థక్యమన్వీకరణీయమేవేత్యర్థపదస్యాపి లక్షణే ప్రవేశోఽనుపపన్న ఇత్యుతః, అలంకారాణామసత్త్వేఽపి కావ్యత్వమవ్యాపకమిత్యుతః, రసధర్మాణాం గుణాలంకారదోషాణాం శబ్దార్థధర్మత్వకల్పనమసక్తమిత్యుతత్వం లక్షణ మేతత్సర్వథోపేక్షణీయమిత్యభిప్రేతి. 'వాక్యం రసాత్మకం కావ్యం' ఇతి సామాన్య లక్షణం సాహిత్యదర్శనే. 'చమత్కారజనకభావనావిషయార్థప్రతిపాదకశబ్దః కావ్య' మితి రసగణ్ఠాధరే.

* శబ్దార్థా మూర్తిరాఖ్యాతౌ జీవితం వ్యంగ్యవైభవమ్,

హారాదివదలంకారాస్తత్ర స్ఫురుపమాదయః. ౨

శ్లేషాదయో గుణాస్తత్ర శౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః,

ఆత్మోత్కర్షానహస్తత్ర స్వభావా ఇవ రీతయః. 3

శోభామాహారికీం స్రావ్య వృత్తయో పృత్తయో యథా,

పదానుగుణ్యవిశ్రాంతి. శయ్యా శయ్యేవ సమృతా ౪

రసాస్వాదప్రభేదాస్సుయః పాకాః పాకా ఇవ స్థితాః,

ప్రఖ్యాతా లోకపదియం సామగ్రీ కావ్యసంపదః ౫

వాచకలక్షకస్యంజకత్వేన త్రివిధం శబ్దజాతం. వాచ్యలక్ష్య

వ్యంగ్య త్వేనార్థజాతమపి త్రివిధం. తాత్పర్యార్థ ౭ పి వ్యంగ్యార్థ ఏవ

అతస్తదేవ నిష్కృష్టాహ—అదోహవితి. అత్ర సూత్రే ప్రథమమనుపాత్త
స్యాపి దోషవర్జనస్యాదౌ వ్యాఖ్యానమల్పౌ ౭పి దోషః ప్రమాదాదినాప్యనుపేక్ష్య ఇతి
ద్యోతయితుం. తదుక్తం దండినా.—‘తదల్పమపి నోపేక్ష్యం కావ్య దుష్టం కథం చ న,
స్యాద్వపుస్సందరమపి శ్విత్రేణైకేన దుర్భగ’ .మితి. ‘ఏకో హి దోషో గుణసన్నిహితే
నిమజ్జతీందోః కిరణేష్వీవాంక’ ఇతి తు కావ్యవృత్తిరీక్షవిషయమితి ద్రవ్యవ్యక్త.

అథవక్ష్యమాణలక్షణశబ్దార్థాదికావ్యసామగ్ర్యాం శరీరాదిలోకసామగ్రీమారోప
యతి.—శబ్దార్థావిత్యాది. స్వభావా జాతిప్రయుక్తధర్మా శ్చేష్టాదయః, అహారికీ
కృత్రిమాం, వృత్తయో వర్తనాని, పదానామానుగుణ్యం పదవిసమయానుసాఢ్యత్వం, రస
శృంగారాదిరాస్వాద్యతే యేన గాంభీర్యేణ తస్య విశేషాః రసాస్వాదప్రభేదాః. ౨-౫

అథ యథాయోగం వివేచయన్నాదౌ తావచ్ఛబ్దార్థా విభజితే—వాచకే
త్యాదినా. క్రమేణాభిధానలక్షణావ్యంజనావ్యాపారైర్ధర్మావబోధనాశ్చబ్దాః వాచకలా
క్షణికవ్యంజకాః. తైరేవ బోధ్యా ఆర్థా వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యా ఇతి వివేకః. నను చతుర్థే
తాత్పర్యార్థే జాగ్రతి కథమర్థత్రైవిధ్యితి? రిత్యాశంక్య తస్య తృతీయౌ ౭ంతర్భావః
ఇత్యాహ—తాత్పర్యార్థ ఇతి. అత్ర వక్తృబుద్ధిసన్నిధాపితో వాక్యోపగమ్యో
వాక్యార్థో రసాదిరూపస్తచ్ఛబ్దేనోచ్యతే. ఓన్మీక రూపతత్పరాబుద్ధానస్తద్విషయః

న పునః పృథగ్భూతః అభిధానాత్ కావ్యంజనాఖ్యాస్తిస్సశ్చబ్రవత్తయః.

ఇత్యర్థః, లేమిం భావ స్తాత్పర్యం. నన్వభిహితానాం పదార్థానామర్థాభిధాయనాం
వా పదానాంవిశిష్టార్థప్రత్యాయనశక్తిస్తాత్పర్యమితి మతభేదేన మీమాంసకా వర్ణయంతి.
అతస్తస్మిన్ దేవదత్త గామానయత్వాదౌ దేవదత్తకర్తృకదండకరణక గోకర్తృకా
నయనరూపా విశిష్టార్థ ఏవ వ్యంగ్యత్వవిధురస్తాత్పర్యాదవగతత్వాత్తాత్పర్యార్థ ఇత్యు
చ్యతే, కథమస్య వ్యంగ్యైవంతర్భావః? ఇతి చే త్పత్యం; న హి తావస్తాత్రే కవిసం
రంభవిక్రాంతిః! కావ్యశబ్దానామన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తిసంప్రదిషయభూతస్య
ప్రధానస్య ప్రయోజనాంతరస్యాసంభవాత్. కింతు తదర్థస్యకారేణ ప్రతీయమానే
సామాజికానందాస్వాదపతే రసాదావధాంతరే అత స్స ఏవ తాత్పర్యార్థః, తత్ప్రత్యా
యకపదార్థశక్తి రేవ తాత్పర్యం కవిసమయే. తచ్చనాభిధా; స్వాధే సంకేతాభావాత్.
నాసి లక్షణా; ముఖ్యార్థభాద్యభివాత్. అతో వక్ష్యమాణలక్షణస్య వ్యంజనసైన్య
వేదం నామాంతరకరణ మితి తదర్థస్య, వ్యంగ్యార్థత్వమేవేతి భావః. తర్హ్యేత్ర సంసర్గ
రూపా వాక్యార్థః కథం ప్రతీయతే? ఇతి చేత్? తార్కికాణా మివ వాక్యమహిమా
న పున స్తాత్పర్యేణ మీమాంసకానామివేతి బ్రూయః. అత ఏవ తే వర్ణయంతి, ఆకాం
క్షాదుమత్త్యే సతి పదానాం పదార్థానాం వా సమన్వయశక్తి ర్వాక్యం, తద్బలాయాతో
వాక్యార్థః. తాత్పర్యార్థస్తు పరిణతివిరసం పనసఫలం పరిణతిసంసమాప్తఫల మిత్యాది
సిందాప్రశంసాదివాక్యేషు హనోపాదానాచిరూప ఏవ నాన్యః, తాత్పర్యమసి భావాభి
ప్రాయాద్యపరపర్యాయమ్. ఉద్దేశో నామ వక్తృధర్మో న మీమాంసకానామివ వ్యాఖ్య
ధర్మ ఇతి. తదేతదుదయనాచార్యైః కుసుమాంజల 'పుద్గేశవి తాత్పర్య' మిత్యేత
స్సోకవ్యాఖ్యానావసరే ప్రతిపాదితమ్. యద్వా వైయాసిక దేవతాధికరణ ఆధాంతరా
భావే సంసర్గ ఏవ తాత్పర్యార్థస్తత్పద్యపే అత్రైవ ప్రతీతివిక్రాంతేస్స ఏవ తాత్ప
ర్యార్థో న సంసర్గ ఇతి ప్రతిపాదితం. తద్వదప్రాసిద్రప్తవ్యం. కావ్యే సంసర్గమాత్ర
విక్రాంతి ర్న సంభవతీత్యుక్తం, తర్హి 'అవ్యంగ్యమపరం స్మృత' మితి కావ్య ప్రకాశ
వచనస్య కా గతి? రితి చే నైషదోషః; అవ్యంగ్యమిత్యుక్తానుదరా కస్యేతివన్నభా
ఈషదర్థ త్వేనానుభవవ్యంగ్యత్వస్య వివక్షితత్వాత్. తదుక్తమలంకారసుధానిధౌ.—
'అనుబుడతా ద్వ్యంగ్యానామవ్యంగ్యం చిత్రమిరితం, వ్యంగ్యస్యాత్యంతశివచ్ఛేదః
కావ్యే కుత్రాసి నేమ్యత'ఇతి. ఏవం చ సతి ప్రాచీనాలంకారకాస్త్రకారాణాం సంసర్గ
రూపవాక్యార్థస్య తాత్పర్యార్థత్వేన ప్రతిపాదనం మతాంతరాభిప్రాయజేతి ద్రప్తవ్యం.
అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'తాత్పర్యార్థోఽపి కేషు చిదితి. ఉక్తంచ సుధానిధౌ—

గౌణవృత్తిరపి లక్షణా ప్రభేద ఏవ, సంబంధానుపపత్తిమూలకత్వాత్. యథాఽగ్నిర్మాణంక ఇత్యుత్ర అగ్నిసాదృశ్యవిశిష్టమాణంక ప్రతీపత్తిర్వివక్షితా, తథైవ గంగాయాం ఘోష ఇత్యుత్ర గంగాసంబంధవిశిష్ట తిరప్రతీపత్తిర్వివక్షితా; గంగాసంబంధస్యోపలక్షణత్వే ఘోషగత 'అనన్తతం కార్యవ్యాపారాపేక్షం న భవ'తితి. విద్యాధరేణాపుక్తం- 'తాత్పర్యం నామ వ్యాపారాంతరం పరైరభ్యుపగతమితి తస్మాద్వ్యంజనావరపర్యాయమేవ తాత్పర్యం కవిభిరంగీకృతం నాన్యదితి సిద్ధం, అత ఏవోక్తం భావప్రకాశే- 'అతో ధ్వన్యాభ్య తాత్పర్యగమ్యమానత్వతస్సవ్యతః, కాప్యే రసాలంక్రియాదిర్వాక్యార్థో భవతి స్ఫుట' మితి. ఉక్తం చ ధ్వన్యాచారైః- 'యత్ప్రతిభిప్రాయవిశేషరూపం వ్యంగ్యం శబ్దార్థాభ్యం ప్రకాశ్యతే, తద్భవతి వివక్షితం తాత్పర్యేణ ప్రకాశ్యమాన'మితి. వృత్తయోఽపి త్రివిధా ఇత్యాహ- అభిధేతి. గౌణవృత్తిర్లక్షణాతోభిన్నేతి ప్రాభాకరాః. తదయుక్తం తస్యో లక్షణాయామంతర్భావాదిత్యాహ- గౌణవృత్తిరితి. గుణనిమిత్తా వృత్తిర్గౌణవృత్తిరిత్యర్థః ఆత్ర హేతు మాహ- సంబంధేతి. లక్షణాయాఽపి తథా త్వాదితి భావః. ముఖ్యార్థయోగస్సంబంధః. తద్బాధోఽనుపపత్తిః, అగ్నిర్మాణంక ఇత్యుత్రాగ్నిలక్షితమేగక్యాదిగుణసామాన్యయోగస్సంబంధః అనగ్నావగ్నిశబ్దప్రయోగోఽనుపపన్నః ఆలోభయస్పృశ్య గుణసామాన్యరూపస్య గుణవిశేషరూపస్య వా సాదృశ్యస్య సంబంధరూపత్వం; తస్య చోభయనిరూపణీయత్వసాధర్మ్యణోపచారాత్. తదుక్తం వాక్యపదియే- 'సాదృశ్యమాత్రం సామాన్యం ద్వివృత్తం కైశ్చిత్ప్రతీయతే, గుణభేదోఽప్యభేదేన ద్వివృత్తిర్వా వివక్షితః' ఇతి. ననుగౌణ్యాం యథా సంబంధస్య లక్ష్య విశేషణత్వేనాన్వయో న తథా లక్షణాయాం. అతః కథమనయోస్సంబంధమూలకత్వ సామ్యః? మిత్యాశంక్య లక్షణాయామపి సంబంధస్య విశేషణత్వం సద్బహుతమాహ- యథాగ్నిరితి. ఆత్ర సాదృశ్యస్య మాణవకనిష్ఠత్వాత్తస్య తద్విశిష్టత్వమ్. అన్యత్ర గంగా శబ్దబోధ్యత్వహేతుక ప్రవాహోత్పత్తిప్రతీతివిషయత్వమేవ తీరస్యాపి గంగాసంబంధ విశిష్టత్వం. ఏవం చ ప్రోతస్తీరయోరేకశబ్దబోధ్యత్వేన తాదాత్మ్యప్రతీతే ప్రోత్సోధర్మా అత్యంత పాపనత్వాదయ స్తీరే ప్రతీయంత ఇతి ప్రయోజనసిద్ధిః. ఏవమనంగీకారే తదసిద్ధిరేవ బాధికేత్యాహ- గంగాసంబంధస్యేతి. ఉపలక్షణత్వ ఇతి నేదం నముద్రాది తీరం, కింతు గంగాతీరమితి గంగాసంబంధమాత్రప్రతీతావిత్యర్థః. ఘోషగతేతి. తీరద్వారేతి భావః. తథా సతి గంగాతీరే ఘోష ఇతి ముఖ్యశబ్దాభిధానాల్లక్షణాయా భేదో న స్వాదితి హృదయమ్ న చ మాఘాశ్చేద ఇతి వక్త్రం యుక్తం, తథాసతి

పవిత్రత్వాద్యసిద్ధేః. అతఏవ సాదృశ్యనిబంధనా సంబంధనిబంధనా చేతి ద్వివిధా లక్షణా. సంబంధనిబంధనా చ జహద్వాచ్యా లజహద్వాచ్యా చేతి ద్వివిధా. సాదృశ్యనిబంధనా సారోపా సాధ్యవసాయా చేతి ద్వివిధా. ఏవం లక్షణా చతుర్విధా. కైశిక్యావభటీ సాత్వతీ భారతీ చేతి రచనాశ్రితత్వేన రసావస్థానసూచకా శ్చతస్రో వృత్తయః

ముఖ్యే సంధవతి గౌణస్యాన్యాయ్యత్వాత్సర్వసంప్రతిపన్నా లక్షణైవోన్మీచే దితి. ఆసేన సంబంధాచపవత్తిప్రయోజనానాం త్రయాణామపి లక్షణాబీజత్వముక్తం తస్యా విభాగమాచ—అత ఏవేతి. నిమిత్తభేదానిత్యర్థః. ఆత్ర సాదృశ్యశబ్దేనారోపాధ్యవ సాయహేతవోఽన్యేఽపి కార్యకారణభావాదయ స్సంబంధా ఉపలక్ష్యంతే సంబంధ శబ్దేన తద్వ్యతిరిక్తా గోబలీ వద్దన్యాయోచ్యంతే ద్వయోరపి ప్రత్యేకం ద్వైవిధ్యమాచ- సంబంధేత్యాది. ఆత్ర యద్యపి సారోపసాధ్యవసాయయోస్యాదృశ్యనిమిత్తత్వే గౌణ త్వం గౌరవాహిణో గౌరయమిత్యాదౌ. కార్యకారణభావానిసంబంధాంతరనిమిత్తత్వే తు శుద్ధత్వం ఆయుర్ఘృతమాయురేవేదమిత్యాదౌ, ఏవం చాతుర్విధ్యే జహదజహల్లక్షణాభ్యాం సహ షోధా లక్షణేతి కావ్యప్రకాశకారః. తథాపి ముఖ్యార్థస్య హనోపాదా నారోపాధ్యవసాయలక్షణోపాధివశాచ్చాతుర్విధ్యమేవ లక్షణాయాః ఆయుర్ఘృత మాయురేవేద మిత్యాదావపి గౌణత్వ నైవ సుకల్పత్వాచ్చ తదుక్తమలంకార చూడామణౌ—‘యత్ర వస్త్యంతరే వస్త్యంతరముపచర్యతే స గౌణోఽర్థః; యత్ర స తథాస లక్ష్య ఇతి వివేకః’ ఇతి ‘కుశలప్రవీణాదిశబ్దానాం సాక్షాత్సంకేతవిషయత్వేన ముఖ్యత్వా న్నరూఢిహేతుకత్వం లక్షణాయా’ ఇత్యాచార్యహేమచంద్రః. రూఢిఃక్షా త్రయణే తు ప్రయోజనలక్షణాపేక్షం చాతుర్విధ్యమితి విశ్లేయమ్ నను కైశిక్యాది వృత్తీనాం విద్యమానత్వా త్కథం తిస్త శ్శబ్దవృత్తయ ఇత్యాశంక్య శబ్దసందర్భాశ్రిత త్వాత్సామశబ్దవృత్తిత్వమిత్థభిప్రాయేణాచ—కైశికీతి. రసాద్యనుగుణత్వేనాచిత్యవా నర్థన్యాపారః కైశిక్యాదిః. తాదృశ ఏవ శబ్దన్యాపారో వైదర్భ్యాదిః; తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—“రసాద్యనుగుణత్వేన వ్యవహారోఽర్థశబ్దయోః, ఔచిత్యవాక్ య స్తా ఏవ వృత్తయో ద్వివిధాభ్యీతా’ ఇతి ఏవం కైశిక్యాదీనామర్థప్రాధాన్యేఽపి నాంత రీయకాణాం శబ్దానాం యథాయోగం వైదర్భ్యాదిసాపేక్షత్వస్య ధ్వనికారాదిభిః ప్రతిపాదనాద్రచనాశ్రితత్వమిత్యనుసంధేయమ్.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

‘కైశిక్యారభటి చైవ సాత్వతీ భారతీ తథా,

చతస్రో వృత్తయో జ్ఞేయో రసానన్ధానసూచకాః’. ఇతి.

రచనాయా ఆపి రసవ్యంజకత్వం ప్రసిద్ధం రసాననుగుణవర్ణం
రచనాయా దోషత్వ ముక్తం. వైదర్భీప్రభృతయో రీతివిశేషా నవృత్తి
ష్యంతరూపితాః.

* తత్ర సంకేతితార్థగోచర శబ్దవ్యాపారోఽభిధా.

సా ద్వివిధా-రూఢిపూర్వికా యోగపూర్వికా చేతి రూఢిపూ
ర్వికా యథా—

కైశిక్యాదీనాం రసవ్యంజకత్వస్య రచనాధీనత్వాత్సాప్తభాత్వమన్వయవ్యతి
రేకాభ్యాం దర్శయతి—రచనాయాఆపీతి. ప్రసిద్ధమితి. కావ్యాలాకాదావతి శేషః.
తదుక్తం—‘యస్త్యలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో భవని ర్వర్ణపదానిషు, వాక్యే సంఘటనాయాం
చ సప్రబంధేఽసి దీప్యతే’ ఇతి. యద్యపి విభావాదీనామేవ రసవ్యంజకత్వం, రచనా
దీనాం తు విభావాదినహకారిత్వమేవ, అత ఏవోక్తం లోచనే—‘సహకారిత్వమేవాభి
ధాతుం సంఘటనాయామిత్యాదౌ సప్రమానిదేశః’ ఇతి. తథా ప్యేవచారికం రసవ్యంజ
కత్వమితి బోధవ్యమ్ దోషత్వమితి. ‘రసస్య స్వాద్విరోధాయ వృత్త్యనౌచిత్యమేవ’
చేతి వచనాద్రసభంగమేతుత్వాదితి భావః ఆథ ప్రసంగాదైవదర్శ్యాదీనాం వక్ష్య
మాణం కైశిక్యాద్యనంతర్యావమధునా ప్రతిజానీతే—వైదర్భీప్రభృతయ ఇతి.

ఆఖండేశక్రమానుసారేణాభిధానమేవా—తలేతి. సంకేత శబ్దార్థయో
స్సంబంధావధారణం; స కృతో యస్య స సంకేతితః; ఆర్థోఽత్ర జాతిగుణక్రియా
ద్రవ్యాత్మకః శేవలజాతిర్జాత్యాలక్షితవృత్తిరన్యాపాహో వా మతభేదాత్. సార్వ
వధీనాః ఖలు కవయో భవంతి. విశేషణద్వయేన వ్యంజనచేష్టయోః క్రమేణ వృద్ధానః,
లక్షణాయాస్తు ద్వయో రన్యతరేణేతి వివేకః లక్ష్యేఽపి సంకేతోఽస్తీత్యన్వితాభిధాన
వాదినః తన్న తే శబ్దవ్యాపారపదేనైవేతి విశేషః. ఆశబ్దవ్యాపారో లక్షణేతి వక్ష్యతే

అభిధాన విభజితే—సేతి. రూఢిరశ్వకర్ణాదివ దవయవార్థాభావేన సముదాయ
ప్రసిద్ధిః. తదుక్తమాచార్యైః—‘అనత్సవయవార్థేషు యోఽన్యత్రాథే ప్రయుజ్యతే,
తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతి’ ఇతి యోగః ప్రక్షణ్యాదౌ ప్రకృష్టక్షణ
కరణత్వాదీన దవయవప్రసిద్ధః.

తపోవిశేషైః ప్రథితైః ప్రజానాం శుభైశ్చరిత్రై ర్జగతీమహిష్యాః.
భాగ్యైః ప్రభూతైర్భువనస్య చాస్య విభగ్ని రాజ్యం వరవీరరుద్రః ౬
అత్ర సర్వే శబ్దా యథాః. యోగపూర్వికాయథా —

రాజ్ఞి రుద్రనరాధీశే రంజయత్యఖిలాః ప్రజాః,
భూరన్వర్ధా వసుమతీ రత్నగర్భా స్థిరేతి చ. 2
అత్ర వసుమతీరత్నగర్భేత్యేవమాదయో యోగికాః.

—౧౭ అభిధానిరూపణమ్ ౧౭—

వాచ్యార్థానుపపత్త్యా తత్సంబంధిన్యారోపితః శబ్దవ్యాపారో లక్షణా
తత్ర జహల్లక్షణా యథా. —

జేతుః కాకతిభూభర్తు రాకర్ణ్య పటహధ్వనిమ్,

అద్యాముదాహరతి. తపశ్చితి తపోవిశేషైః కృచ్ఛచంద్రాయణాదిభిః, జగతీ
మహిష్యాః భూకాంతాయాః, శుభైశ్చరిత్రైః పురంధ్రీసాత్రై ర్గౌరీప్రతాదిభిః, అస్య
భువనస్య మధ్యమాకాస్య, భాగ్యైరదృష్టపరిపాకైః అత్ర తపఃప్రభృతినిమిత్త
భేదాద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వక్తుం మధ్యమలోక నివ సమప్తిచ్యప్తిభ్యామూళితః ప్రజాబృధి
వీవ్యతిరిక్తమధ్యమలోకానంభవాదితి ద్రష్టవ్యమ్.

అత్ర తపఃప్రభృతీనామవయవాధాభావాద్రూఢత్వే న కోఽపి వివాదః. ప్రజాది
శబ్దానామవయవార్థసద్భావేన యోగికత్వేఽపి రూఢిర్మోగమవహరతీతి శబ్ద శక్తిస్యా
భావ్యా దర్థాంతరే ప్రయోగనివారణా నిర్మిత్తంభ్య పంకజాదివ ద్రూఢత్వమభిమతమేవే
త్యాశయేనాహ—అత్ర సర్వ ఇతి. ౬

ద్వితీయాముదాహరతి—రాజ్ఞీతి. 2

అత్ర వసుమత్యాదిశబ్దానాం ధనవత్తాద్యవయవార్థసద్భావాద్యోగికత్వమిత్యాహ—
అత్రేతి.

లక్షణాం లక్షయతి—వాచ్యేతి. వాచ్యార్థానుపపత్త్యా ముఖ్యార్థభావేన మేతు
నా తత్సంబంధిని ముఖ్యార్థసంబంధే విషయే ఆరోపితశబ్దవ్యాపారో లక్షణేత్యర్థః.
అత్ర యద్యపి స్వార్థం ప్రత్యాయోపరతవ్యాపారస్య శబ్దస్య పునర్వ్యాపారాంతరా
యోగా దర్థనివ లక్షకఇత్యర్థవ్యాపారో లక్షణాః; తథాపి వాచ్యధర్మో వాచక ఉప
చర్యత ఇతి లక్షణాయాశ్శబ్దవృత్తిత్వవ్యవహర ఇతి విశ్లేయమ్.

అత్ర తావత్పూర్వోక్తవిభాగక్రమేణ జహల్లక్షణాముదాహరతి—జేతు రితి.

సామంతనగరాణ్యుచ్చైర్రాశ్రమశాంతి సమంతతః.

౮

అత్ర నగరాణ్యుచ్చైర్రాశ్రమశాంతి వాచ్యస్యానన్వయః! అచే
తనానా మారోశస్యాసంభవాత్.

అజహ్లాక్షణా యథా—

పత్యుః కాశతినాథస్య పాదపీఠీ మనారతమ్,

స్ఫురద్రత్నప్రభాజాలై రలంకుర్వన్తి మాశయః.

౯

అత్రాలంకారసిద్ధ్యం మాళిభిస్తదాశ్రయభూతా నృపతయో
లక్ష్మస్తే.

సారోపలక్షణా యథా—

మంథానాచలమూలమేచకశిలాసంఘట్టనశ్యామికా

1

అత్రాశ్రమసిద్ధ్యం నగరశబ్దస్సార్థం హిత్యాదినః ప్రాణినోలక్షయతీత్యేషా జహల్లక్షణా.
తత్రత్యప్రాణిమాత్ర భయప్రతీతిః ప్రయోజనమ్.

ముఖ్యార్థబాధాం వ్యనక్తి—ఆలేతి.

అజహల్లక్షణామదాహరతి—ఇత్యుచితి. పాదపీఠీమితి అల్పం పీఠం పీఠీ; గౌ
రాదిత్యాల్ జీమ్. అశవివోక్త మమరణోశే—‘స్త్రీ స్వాత్మాచి వృణాత్యాదిర్వివ
క్షాపచయే య’ దీతి. బాహుశ్యప్రతీతిః ప్రయోజనమ్.

౯

లక్ష్మీ లక్షణం యోజయతి—ఆలేతి. నృపతయ ఇతి. జూళి సహితా ఏవే
త్యర్థః. ఏవం చాత్రాపి స్వార్థం హిత్యైవ తద్విశిష్టరాస్తరలక్షణేతి సిద్ధమ్ స్వార్థాపరి
త్యాగే తు స్వార్థాంశే అభిధా, అంశాంతరే తు లక్షణా చేత్యేకస్య శబ్దవైకవా
ప్యత్రిద్యయావత్తే. తస్మి జహదజహల్లక్షణయోరభేద ఇతి చేత్సత్యం; కిం త్వత్కాభిధాతః
ప్రచ్యావ్యస్వార్థస్యాపి లక్ష్మీ లేన స్వీకారా దజహత్స్వాన్వర్థేతి వ్యవదేశః. అన్యత్ర తు
తదపి నాస్తీతి జహత్స్వాన్వర్థేతి. తదుక్తం తాతపదై రేకాపశీతరశే తంత్రవాత్తిక
వ్యాఖ్యానే సిద్ధాంజనే చ—‘స్వార్థత్యాగే సమానేపి సహ లేనాన్యలక్షణా, యలేయ
మజహత్స్వార్థా జహత్స్వార్థా తం వినా’ ఇతి. నన్వర్థ ఏవ లక్షక ఇత్యుక్తం, తథా
సత్యజహత్స్వార్థాయా స్వార్థాంశే వృత్తివిరోధ ఇతి చేత్సైషాదవోచః; కేవలస్వార్థస్య
లక్షకత్వం తత్సహితస్వాన్యస్య లక్ష్మీత్వమితి భేదసద్భావాదిత్యేకతపి తత్రైవోక్త మిత్యుచ
మబాలసులక్షైః ప్రసంగైః.

సారోపలక్షణామదాహరతి. మంథానేతి. మంథానో మంథదండః, తదచలా
మంథానాచలా మందరాదిరిత్యర్థః. మంథానం మందరం కృత్వా యోక్తం కృత్వా

కారం యత్తుహినద్యుతౌ స్ఫురతి తత్సారంగ మాచక్షతే,
మన్యేనన్విహ వీరద్రుద్రనృపతేః కీర్తిశ్రియా నిర్జిత
స్తన్మద్రాజ్జ్ఞవ రాహమిందురుసా విభ్రత్సముజ్జృంభతే.

అత్ర చంద్రకళంకదూపే కురంగే వర హత్వమారోహ్యత

* విషయవిషయిణో రభిహితయోరభేదప్రతిపత్తిరారోహః,

* విషయనిగరణేనాభేదప్రతిపత్తిరధ్యనసాయః

సాధ్యవసాయలక్షణా యథా —

కాకతీయకులాంభోధేః ప్రభవత్యేష చంద్రమాః,

కృతః కువలయోల్లాసో యేనోదయమువేయమా

౧౧

చ వాసుకీ మితి నిష్ఠాపురాణాత్, తస్య మూలాపలేఖ సంఘట్టనేన వాసుకీసంఘర్షణేన
యా క్యామికా కాళిమా తదాకారమతిసీలమిత్యర్థః. తన్నదేతి. వరాహధ్వజత్వా
త్కాకతీశ్వరస్యేతి భావః. లోకే కేనచి జ్ఞితస్తన్మద్రా మరసా విభ్రత్తితి ప్రసిద్ధిః అత్ర
కురంగస్య పరాహత్యకత్వంప్రతీయతే.

౧౦

అత్ర విషయవిషయిణో వివిభిన్నార్నారోపం దర్శయతి—అత్రేతి.

భేదాంతరసాంకర్యశంకానిరాసార్థమారోపలక్షణమాహ—విషయేతి. విషయో
ప్రకృతో మాణవకాదీః, విషయ్యప్రకృతో వహ్నినీ, తయోరభిహితయోరహ
హ్నతభేదతయా సామానాధికరణ్యేనోక్తయోరిత్యర్థః. ఏతేనాధ్యవసాయాచ్ఛేదఃఉక్తః.

ప్రసంగాత్తస్యాపి లక్షణమాహ—విషయేతి. విషయస్య నిగరణమత్యంతా
పలాహః, లేనాభేదప్రతిపత్తిర్విషయిణ ఇతి సామర్థ్యాల్లభ్యతే. నచాయం జవాల్మ
క్షణాభేదః, అత్ర సాదృశ్యాదినిబంధనస్య వస్తవ్యంతరే వస్తవ్యంతరోపచారస్య విద్య
మానత్వాత్.

సాధ్యవసాయలక్షణాముదాహరతి—కాకతీయేతి. ఉదయ మభ్యుదయం పూర్వ
వర్వతం చోపేయుషా ప్రోక్షవతా, కువలయోల్లాసో భూమండలాహ్లాదః కైరవవికా
నశ్చ అత్రేష చంద్రమా ఇత్యేతద్భద్రేన చంద్ర వివ పురోవర్త్యభేదాధ్యవసాయే
నేదంతయా వివిధ్యతే న తు రాహ వివక్ష్యతే, అన్యథా సారోపశ్చప్రసంగాత్. అతస్తా
ద్యుకచంద్ర వివ నిగీర్ణవిషయతయా వికరస్యేన ప్రతీయతే.

౧౧

అత్ర ప్రతాపరుద్రశ్చంద్రతయాఽధ్యవసీయతే. కాకతీయకులాం
భోధే రిత్యారోపః.

అథ వ్యంజనావృత్తిః.

* అన్విలేషు పదార్థేషు వాక్యార్థోపస్కాంధమథాంతర
విపయశ్చబ్రవ్యాచారో వ్యంజనావృత్తిః.

సా త్రివిధా శబ్దార్థభయశక్తిమూలకీ త్యేన.

తత్ర శక్తిమూలా యథా.—

వాహస్యం కాంతింద్రస్య సర్వం ముఖినంభ్రమాః,

కుర్వంత్యుద్యత్కబంధాన్యగ్రప్రఅపక్షబలార్థవమ్.

౧౨

సన్యమితస్తనసి నిధాయాహ—అత్రేతి. లక్షణాంతరయోగే విచ్ఛిత్తిపతే
హేఽస్తీత్యభిప్రాయాహ—కాకతీయేతి.

వ్యంజనావృత్తర్థక్షణమాహ—అన్విలేషితి. పదార్థేషు పవైరభిహితేషు,
అన్విలేషు ఆకాంక్షాదివశా నిర్గన్ధసంబధేషు సత్సు, సమన్వయశక్త్యా వాక్యార్థే ప్రతిత
ఇత్యర్థః. యద్వా అర్థప్రకరణాదినా ప్రాకరణికార్థపర్యవసితేష్విత్యర్థః. ఏతేనాభి
ధాన్వయశక్త్యో నృతినంభవే లక్షణాయా శ్వానంతరభావీ వ్యంజనవ్యాపారఇతి సూచితం
లక్షణా తు సమన్వయశక్తిసమర్పితాన్వయవిధురీకరణధురీకరత్వాదన్వయశక్త్యనంతర
భావిశ్యేవేత్యహోచ న్నభినవసప్తాచార్యపాదాః. వాక్యార్థస్య కావ్యశరీరభూతస్యోప
స్కారార్థం శోభార్థం వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యస్యానాత్మకశరీరపదచారుత్వాదితి భావః.
వాచ్యలక్ష్యభ్యామన్యోఽర్థోఽర్థాంతరం వ్యంగ్యం తద్విషయశ్చబ్రవ్యాచారః. అత్ర కట్టగ్ర
హణమర్థస్యాప్రపలక్షణార్థం; అజ్ఞాతార్థస్య శబ్దస్య విశిష్టస్య శబ్దానభిధేయస్యచార్థస్య
వ్యంజకత్వాయోగా దుభయవ్యాపారత్వా భ్యుపగమాత్. కింతు శబ్దార్థశక్తిమూలయో
గ్యథాయోగ మేకస్య ప్రాధాన్యమితరస్య సహకారత్వం. ఉభయశక్తిమూలేఽపి తత్తదం
శయోరేవమేవ విభాగోద్రవ్యవ్యతి.

వ్యంజనావృత్తిం విభజతే—సా త్రివిధేతి. ఆత్రానేకార్థస్యశబ్దస్యార్థప్రకర
ణాదిభిరప్రకృతార్థవాచకత్వే నివారితేఽపి తత్ప్రతితిర్యక్త్యాసాదలభ్యా సా శబ్దశక్తి
మూలా. వక్తృబోధవ్యాదివశాత్సన్మాదయానామథాంతరప్రతితిహేతుత్వాచ్యాద్యర్థ
వ్యాపారోఽర్థశక్తిమూలా. ఉభయసంబంధే రూపయశక్తిమూలా. ఇతి వివేకః.

తత్ర శబ్దశక్తిమూలానుదాహరణి—వాహస్య ఇతి. నదీపక్షే సర్వతోముఖ
సోదకస్య సంభ్రమో య సాం తా ఇతి వ్యధికరణ బహువ్రీహిః. అర్పణదిత్వా
కుద్వాత్త్వ్యధీయాఽచ్యుత్యయః.

౧౩

అత్ర వాహినీసర్వతోముఖకబంధశబ్దానామర్థప్రకరణాదినా
నైన్యస్వప్రవాపత్వలూనమస్తకదేహపరాణాం వాచకత్వ నియంత్ర
తలప శబ్దశక్తిమూలా నదిజలప్రతీపత్తి యతః జాయతే సా వ్యంజనా
వృత్తిః. ప్రాకిరణికార్థపర్యవసితాభిధాన శక్నోత్పప్రాకిరణికార్థప్రతి
పత్తిం కిర్తుం. అప్రాకిరణికార్థస్యాప వాక్యార్థభార్థం పక్షుర్వ్యుత్పత్తి

సర్వమన్యత్స్వయం యవ వ్యాచక్షణః వ్యంజనావృత్తి శబ్దశక్తిమూలత్వం
వివివక్తి—అత్రేత్యాదినా. వాహినీసర్వతోముఖ కబంధశబ్దానామితి అనేకార్థానా
మితి శేషః. అర్థః ప్రయోజనం ప్రకరణం ప్రస్తావన, అదిగ్రహణాదర్థనిర్ణయకా
స్సంయోగాదయోగ్యహ్యంతే. తదుక్తం వాక్యపదియే—‘సంయోగో విప్రయోగశ్చ
సావాచర్యం విరోధతా, అర్థః ప్రకరణం లింగం శబ్దస్యాన్యస్య సన్నిధిః. సామర్థ్యమాచరి
దేశః కాలః వ్యక్తిస్త్వరాదయః, శబ్దార్థస్యానవచ్ఛేదే విశేషస్త్యుత్పత్తిపాతవ’ ఇతి.
ఏలేషాముదాహరణ ప్రపంచః కావ్యప్రకాశికాదౌ ద్రిష్టవ్యః. వాచకత్వే ఆప్రకృత
నదిజలవాచకత్వ ఇత్యర్థః. నియంత్రితే సేవారితే సత్యపి, యతః స్తవ్య)తిపత్తి ర్థాయితే
సా శబ్దశక్తిమూలా వ్యంజనావృత్తిరితి యోజనా. అన్యథోదేశ్యవిధేయభావవైపరీత్యా
వత్తే. నన్వభిధా లక్షణా వా ప్రసిద్ధే వాప్రకృతేర్ధాంతరేషి ప్రవర్తతాం!
కిమప్రసిద్ధేన వ్యంజనావ్యాపారేణేత్యాశంక్యక్ర మణిదూషయతి—ప్రాకిరణికేత్యాదినా
నను మాఖా దిప్రకృతార్థప్రతితిర్వదర్థం వ్యాపారాంతరకల్పనే త్యత అహ—అప్రాకిర
ణికేతి. వ్యంగ్యరహితస్య కావ్యత్వస్యైవ వాభావా దితి భావః. శబ్దాన్యాయస్థితేకానువి
ధాయకత్వే చ్చబ్ది నైవాయం వ్యాపారి ఇత్యాహ—అన్యత ఇతి. అన్యతః శబ్దవ్య
తిరక్తా దిత్యర్థః. అథ లక్షణం ప్రతిక్షిపతి—నాత్రేతి. తత్త్రిముఖార్థబాధాభావ ఏవ
హేతురీత్యాహ—వాచ్యేతి. నన్వేకస్మిక్ వాక్యే వ్యాపారి భేదేనానెకార్థప్రతిపాదనే
వాక్యభేదదోషస్సాధిత్యత అహ—నాత్రేతి. అత్ర హేతుమాహ—ప్రయోక్తురితి.
పౌరుషేయవాక్యేనాం ప్రయోక్తృపరంత్రత్యాచ్ఛేపతో ధావిత్యాదివదనేకార్థ
త్వం న దోషాయేతి భావః. నను శబ్దశక్తిమూలే ధ్వనో ప్రకృతాప్రకృతో ద్వైవ
పృథ్వా వాచ్యో తత్రాప్రకృతార్థాభిధానే వాక్యస్యాసంబధ్ధార్థాభిధాయత్వం మాప్ర
సాజ్ఞదితి ప్రకృతస్యాప్రకృతేన సహోపమారూపణాదికంవ్యంగ్యతయా కల్ప్యతే. తచ్చ
వ్యంగ్యమన్యథా సిద్ధం చేచ్ఛేష ఏవ. యథా ‘భ్రమి మరతి మలసప్నాదియతాం ప్రళయం
మూర్ఛాం తమ శృరీరసాదం. మరణం చ జలదభుజగణం ప్రసవ్యాకురుషే విషం వియోగ
నీనా’ ఇత్యత్రి జలవాచినా విషశబ్దేనాప్రకృతగర్భార్థాభిధానే యదసంబధ్ధార్థాభి

త్వాత్ అన్యత స్తదప్రతీతేర్వ్యంజనాఖ్యం వ్యాపారాంతరం శబ్దస్యై
 వ కల్ప్యతే. నాత్ర లక్షణా సంభవతి ; వాచ్యానుపపత్త్యభావాత్
 నాత్ర వ్యాపారద్వయే నార్థప్రతీపాదనే వాక్యభేదః; ప్రయోక్తువివక్షా
 ధాయకత్వం తజ్జలదభుజగేతి వాచ్యేన రూపకేదైవ నిరాకృతమితి వ్యంగ్యస్యావకా
 కాభావాచ్ఛేష వివాయమిత్యుక్తం ధ్వన్యాచారై ర్వి. తద్వదప్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దానా
 మథాంతరానభిధానవిబంధనస్య ప్రతిపక్షబలార్థవ మితి రూపకే దైవ నిరాకరణా న్నేష
 వివ యుజ్యతే. కిం చాలంకారసర్వస్వకారోఽపి 'విద్వన్వాసనసంసోవీర' ఇత్యేత
 రాజ్ఞో హంసత్వేన రూపణం 'మారస మివ మారసం సర' ఇత్యర్థద్వయప్రతిపాదకస్య
 క్లేషస్య నిమిత్తమ్. అతోఽత్ర రూపకమేవ 'గ్రమిమరతి' మిత్యాదౌతు వివశబ్దస్య గరళా
 ర్థాభిధానం భ్రమ్యాదికార్యాప్తకసింధనం, న పునర్జలదభుజగేతి రూపకమేతుకం, అతో
 క్లేష వివాయం న రూపక మిత్యవోచత్. అతవివోక్తం తద్వాన్యఖ్యానే చక్రవర్తిసా—
 'రూపకం పూర్వసంసిద్ధం క్లేషముత్థాపయేష్యసి, తదా రూపకమేవ స్యాదవ్యథా క్లేష
 ఇష్యతే' ఇతి. తన్నతావలంబనే తు వాహిన్యాదిశబ్దానామథాంతరాభిధానే నిమిత్తాంత
 రాభావాద్రూపకమేతుత్వా చ్చ రూపకాలంకారతై వోచితా అతః పక్షద్వయేఽపి న
 ధ్వనిత్వశంకావకాశ ఇతి చేత్సత్త్వం; అప్రకృతార్థస్య తేన సహోపమాదేరలంకారస్య
 చ వ్యంగ్యత్వమితి కేచిత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'శబ్దశక్తిమూలే తు అభిధాయా
 నియంత్రణోపాధిః' యస్మాథాంతరస్య తేన సహోపమాదేరలంకారస్య చ నిర్వివాదం
 వ్యంగ్యత్వమితి అత ఏవాసా వివివోదాహృత్య వ్యంగ్యభావినోరథాంతరాలంకా
 రయోర్నశ్యే ఆలంకారస్య రూపకేణాభిహితత్వాదప్రకృతగరళార్థేఽభిధాయాః కుంఠీ
 భావాద్వ్యంజనావ్యాపారవిషయత్వేనాథాంతరమేవ వ్యంగ్యం. తచ్చ వాచ్యస్య జలద
 భుజగేతి రూపకస్య సాధకత్వాద్వాచ్యసిద్ధ్యంగం నామ గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యవో
 చత్. తద్వదప్రాపి వాహిన్యాదిశబ్దగమ్యస్య నద్యాద్యథాంతరస్య ప్రతిపక్షబలార్థవమితి
 రూపకసాధకతా వ్యూహోర్విస్తమేవ గుణీభూతవ్యంగ్యం భవిష్యతీతి న దోషః. నన్వేష
 మసి ధ్వన్యదాహరణప్రస్తావే మధ్యమకావ్యోదాహరణం కిమర్థం క్రియత? ఇతి చే
 దస్తు; తద్వా తాదృగ్వా తోఽన్యత్ర విశేషః? వ్యంగ్యసామగ్రిమాత్రప్రదర్శనపరంగా
 మస్తాకముధయత్ర ప్రయోజనసిద్ధేః. ఉత్తమమధ్యమవివేకః పునరుత్తరత్ర భవిష్యతి.
 నన్వేషమసి కాంతికర్షణి భేతాశోదయః యదత్ర ద్వయోరవ్యర్థయోః ప్రాకరణి
 కత్వేనా ప్రాకరణికత్వేనోదయవిధత్వేన చ త్రివిధ శ్లేషః. తత్ర తృతీయం భేద

పరతం త్ర త్వా ల్లాకికావాక్యానామ్

అర్థశక్తిమూలా న్యంజనావృత్తిర్యథా—

శ్రుత్వా కాకతిభూభర్తుః క్షోణీపాణిగ్రహోత్సవమ్,

అంగుష్ఠేనాలిఖి స్ఫుసాః పాదపీఠీం నతాననాః

అత్ర భూపా విషణ్డా ఇత్యర్థశక్త్యా న్యజ్యతే న చార్థశక్తిమూలే

మనంగీకర్యతః కావ్యప్రకాశకారస్య మతేఽర్థాంతర మస్తు వ్యంగ్యం. అభిమతోభయ
క్షేపస్య భవతః పూర్వాపరవిరోధ స్సృజ్యత్. యదుత్తరత్ర నివాసేవ బ్రవీతి—‘సీరాజ
యంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రమ్, చంద్రాననా గోత్రపతిం రజస్య
ప్రాగాగతై ర్దేరు మివ స్ఫురద్భీరిత్యత్రో భయక్షేప ఇతి న చ శబ్దశక్తిమూలధ్వనే రసవ
కాశత్వం, యత్ర విశేష్యస్యాసి క్లిప్తత్వం తత్ర తస్యావకాశసంభవాత్. యథా—
‘రాజహారికసౌ భాతి రుద్రదేవో జగత్పతి’ రితి ఏవం చ సతీహాన్యభోదాహరణం పరి
క్షకప్రతిభాపరితార్థమేవ త్యలమతిప్రసంగేన

అర్థశక్తిమూలామదాహరతి—శ్రుత్యేతి. అత్ర నతాననత్వాచేరపభావస్యా
నేకకారణకత్వసంభావనయా యుజితి కారణవిశేషా ప్రతీతౌ వీరరుద్రవిఖోర్ధరణీపరిణయ
శ్రవణానుసారేణ విషాద ఏవ విక్రాంతేస్తస్య సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యత్వమ్

శబ్దనియమానపేక్షణాదర్థశక్తిమూలత్వం చేత్యభిప్రాయేణాహ—అత్రేతి శర్వారి
సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిరిత్యస్య కాగతిః? యత్ర స్థాయిభావవ్యభిచారి
భావవిభావానుభావవాదాశుభావినీ రసాభివ్యక్తి నైస్స గతిరితి రహస్యమ్ తదుక్త
మభినవసప్తాచార్యైః—‘యద్యపి రసభావాది రథో ధ్వన్యమాన ఏవ భవతి, న పాచ్యః
కదాచిదసి, తథాపి న సర్వోఽసంలక్ష్యక్రమస్య విషయ’ ఇత్యాదిना అత ఏవ ధ్వని
కారోఽసి ‘ఏవంవాదిని దేవరౌపార్యే పితరభోముఖి, లీలాకమలపత్రాణి గణయా
మాన పార్వతీ’ ఇత్యత్రోదాహరణే లజ్జాభ్యం వ్యభిచారిభావ మమరణసవ్యంగ్యత్వేనా
వోచత్. వ్యంజనవ్యాపారస్యాయమానత్వ మంగీచకార మహిమభట్టస్తవ్యతం దూషయతి -
నచేతి. అర్థశక్తిమూల ఇతి. అర్థోఽభిధేయః, సచ వస్తవలంకారధ్వనోర్విస్తవలంకార
రూపో రసాదిధ్వనా తు విభావాదిరూపశ్చేతి వివేకః. తస్మాదే, తత్ప్రాయథ్యాక్షిప్త
ఇత్యర్థః. అతఏవోక్తం లోచనే—‘వాచ్యసామర్థ్యాక్షిప్త ఇతి భేదత్రయవ్యాపకం
సామాన్యలక్షణమ్, ఇతి అనుమానత్వాభావే వ్యాప్త్యభావో హేతుత్వాహ—
వ్యంగ్యేతి. తత్రాపి హేతుమాహ—నమేతి. నమ్రాననత్వాదిహేతోద్ధరునమస్కారాదా
వనైకాంతికత్వాద్వాప్త్యభావ ఇతి భావః. తర్హ్యత్ర విషాదైక విషయప్రతీతిః కుతః?

వ్యంజనేననుమానశంకా, వ్యంగ్యవ్యంజకయోరవినాభావాభావాత్. నమ్రాననత్వాదికార్యస్యానేకకారణకత్వాత్ నియతకారణప్రతీతి ర్వివక్షానుగృహీతా చ్ఛబ్దాదేవ. కీంచ ఏకస్తా దేవ వ్యంజకాత్తత్తద్వ్యం గ్యార్థప్రతీతి ర్నక్షప్తివక్షానుసారేణ భవతి అనేకవ్యంగ్యార్థప్రతిపత్తి రనుమానపరిపాటివిరుద్ధా న చాభిధాన్మత్తిః, సంకేతితార్థ ఏవ తస్యాః పరిచయ ఇతీయతీ గమనికా

ఇత్యత ఆహ—నియతేతి. శబ్దస్వరూప ప్రకాశనేచ్ఛా చేతి ద్వివిధా వివక్షా. వాచ్యో వ్యంగ్యశ్చేతి ద్వివిధః ప్రతిపాద్యః. చతుష్టయం చేదం శబ్దానాం విషయః. తత్ర వివక్షాద్వయం ప్రతిపాద్యద్వయం కాదమితి వివేకః. తదే తత్పర్యం భవ్యన్యాచార్యైః ప్రపంచేన ప్రతిపాదితం—‘ద్వివిధో హి విషయశ్చబ్దానామనుమేయః ప్రతిపాద్యశ్చ’ ఇత్యాది. తత్ర శబ్దేనార్థప్రకాశనేచ్ఛాలక్షణయా వివక్షయానుగృహీతాక్షత్వహేయా దిత్యర్థః. శబ్దాది. వ్యంజకాదిత్యర్థః. దూషణాస్తరమాహ—కించేతి. యథా ‘అస్తమేతి గభస్తీమా’ నిత్యుక్తే సంధ్యావందన విక్రేయవస్తాపసంహరణాభిసరణాద్యనేకార్థప్రతీతి ర్యథాక్రమం విప్రవణికాముకాదీనాముత్పద్యతే, తథా ‘వహ్నిమానయం ప్రదో’ ధామపత్వా’దిత్యుక్తేనకస్యావ్యర్థాంతరప్రతీతి రితి వ్యంగ్యనుమేయయోర్విలక్షణత్వా దనుమానత్వం వ్యంజనస్య విరుద్ధమితి భావః. మీమాంసకాః పునరభిహ్వేన ప్రతీయమానే ౭సి ప్రవర్తక ఇత్యాహుః తన్నతం గూషయతి—నచేతి సతత్త్వత ఆహ—సంకేతి తేతి. అనంత్యన్యభిచారాభ్యాం ప్రతివ్యక్తిసంకేతానుసరత్యే సామాన్యరూపాణాం కేవలపదార్థానాం సంకేతగోచరత్వం, తతస్తేషామూకాంతావశాన్నిధో ౭స్వయే తత్సంసర్గ రూపో వాక్యార్థో లక్ష్యమాణస్సముల్లసతీతి భాట్యః తదుక్తం. ‘తస్మాత్సంసరణిహితైః పదార్థైర్లక్షణయా వాక్యార్థః ప్రతిపాద్యతే’ ఇతి. అతస్తన్న లే ౭సి స్వార్థసంసర్గరూప తయా సన్నికృష్టవాక్యార్థాభిధానే ౭భ్యసమర్థానాం పదానామర్థాంతరత్వేన విప్ర కృష్టస్య వ్యంగ్యస్యాభిధానం దూరాపాస్త మితి వ్యంజనోపాదాన మేవ సమంజసమితి భావః. తదుక్తం—‘విశేషరూపం వాక్యార్థ మపదార్థమపీచ్ఛతా, వ్యక్తిహి ౭భిధా తో ౭న్యా ౭భిహితాన్వయవాచినే’తి ప్రాభాకరాః పునరన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం ప్రవృత్తి సప్రవృత్తి నిమిత్తస్య వాక్యనైర్విప్రప్రయోగయోగ్యాత్వాత్తదంతర్వర్తిసామేవ పదానాం పదార్థవిశేషాన్వికస్వార్థసంకేతవత్తే. ప్రతివక్యం స్వార్థస్య విశేషరూపత్వా ద్వాక్యాంత

ఉభయశక్తిమూలా యథా—

విజితారిపురో మూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః,

రాజమాళిరసౌ భాతి రుద్రదేవో జగత్పతిః.

౧౪

అత్ర విజితారిపుర ఇత్యర్థశక్తిమూలత్వం విలసత్సర్వమంగళో రాజమాళిరితి శబ్దశక్తిమూలత్వమిత్యుభయశక్తిమూలత్వం. అత్ర ప్రతాపరుద్రశంకరయో రుపమాలంకారధ్వనిః.

తై శిక్యాదివృత్తిస్వరూపనిరూపణమ్:—

అథ తై శిక్యాదీనాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

* అత్యర్థసుకుమారార్థసందర్భా తై శికి మతా,

అత్యుద్ధతార్థసందర్భా వృత్తిరారభతీ స్మృతా.

౧౫

ఈషన్త్యుద్ధతార్థసందర్భా భారతి వృత్తిరిష్యతే,

ఈషత్ప్రొద్ధతార్థసందర్భా సాత్వతీ వృత్తి రిష్యతే

౧౬

రేవ్యసార్థస్యైతద్వాచకమితి ప్రత్యభిజ్ఞానుపపత్తేః పదార్థాంతరసామాన్యాన్నితే స్వాధే సంకేతః; విశేషవృత్తిప్రతిస్తు సంబద్ధానాం పదార్థానాం విశేషరూపత్వాద్భవిష్యతిత్యాచూః. తస్య తేఽసి విశిష్టార్థాభిధాయినో వాక్యస్య స్వార్థ సన్నికృప్తపదార్థాభిధానే ఽప్యసమర్థస్య మతో విప్రకృష్టార్థాంతరాభిధానశంకా? అతస్తేషామసి వ్యంజనమవశ్యమేష్టవ్యమితి భావః. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘అనన్నితోఽర్థోఽభిహితాన్వయేపదార్థాంతరమాలేకాన్నితాభిధానే ఽన్వితవిశేషస్త్వవాచ్య వివేక్యభయమతేఽప్యపదార్థ ఏవ వాక్యార్థః’ ఇత్యాది సర్వం మనసి నిధాయాహ—ఇయతీతి. గమనికా గమ్యతే జ్ఞాయతేఽనయేతి గమనీ గతిః, అల్పాగమనీ గమనికా. కరణే ల్యుటి టిత్వాత్ జీపి ‘అప్యే’ ఇతికని చ ‘కేణి’ ఇతి న్రస్వః.

ఉభయశక్తిమూలాముదాహరణి—విజితేతి. అత్ర ప్రకృతే నిష్ఠితారివంగళోఽన్యత్ర త్రిపురాంతకః, మూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః, కల్యాణమూర్తి రిత్కర్థః. అన్యత్ర పార్వతీపరిచ్ఛిన్నార్థదేహ ఇత్కర్థః. రాజమాళిః రాజోక్తమః, అన్యత్ర చంద్రశేఖరః.

అర్థశక్తిమూలత్వమితి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్టుత్వాదితి భావః. అత్ర ప్రతీయమానేనాప్రకృతేన శంకరేణ ప్రకృతస్య రాజ్ఞ ఉపమానోపమేయభావో యథేవాదివాచకాప్రయోగా ద్యమృత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రతాపేతి.

అథ సంగ్రహకారిణోద్దేశకమప్రాప్తా గుణాలంకారా బహువక్తవృత్త్యనోపేక్ష్యమాదీకటాహన్యాయేనాదౌ తావద్వృత్తిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యచ్ఛబ్దవృత్తినిరూ

తత్ర—

*అత్యంతసుకుమారౌ ద్వౌ శృంగారకరుణౌ మతౌ,
అత్యుద్ధతరసౌ రాద్రబీభత్స పరికీర్తితౌ. ౧౭

హాస్యశాంతాద్భుతాః కించిత్సుకుమారాః ప్రకీర్తితాః,
ఈషత్ప్రేక్షా సమాఖ్యాతౌ రసౌ వీరభయానకౌ ౧౮

యత్ర శృంగారకరుణావతిగోమలేన సందర్శేణ వర్ణ్యే తే తత్ర
కైశికీ యత్ర రాద్రబీభత్సావతిప్రాక్షేన సందర్శేణ ప్రతిపాద్యేతే
తత్రారభటీ యత్ర నాతిసుకుమారౌ హాస్యశాంతాద్భుతౌ నాతిసుకు
మారేణ సందర్శేణ సుగ్రధ్యంతే తత్ర భారతీ. యత్ర నాతిప్రేక్షా
వీరభయానకౌ నాతిప్రాక్షేన సందర్శేణ నిర్వాహ్యేతే తత్ర సాత్వతీ.
యథాక్రమ ముదాహరణాని.

తత్రకైశికీ యథా—

జితమదనవిలాసం కాకతీయాన్వయేందుం
నరపతి మనిమేషం ద్రష్టు మాశంసిసీనామ్,
సపది విరచితౌఽఽసీ దంగనానా మపాంక్షై-
ర్ద్వివి కువలయదామశ్యామలా తోరణశ్రీః. ౧౯

ఆరభటీ యథా—

ఖడ్గాఘాతనికృత్తశాత్రవశిరోనిష్ఠ్యాతరక్త చ్ఛటా

వణానంతరం కైశిక్యాదిస్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—ఆథేశ్యాదినా. గతార్థ
మేతత్. ౧౫-౧౮

కైశికీ ముదాహరణి—జితేతి. జితమదనవిలాసమిత్యనేన సూచితైర్లోకోత్తర
రూపయావనాద్యుద్దీపనవిభావై ర్నరపతిమంగనానామితి చాలంబనవిభావైరనిమేషం
ద్రష్టు మాశంసిసీనాం కామిసీనామిత్యోక్తుశ్యాదివృత్తిచారిభావై ర్ద్వివి కువలయే త్యుపమా
భూషితైరఘృహాంఘ్రితకృమభావైశ్చానందయత్త కోమలవర్ణసందర్శనహక్యతైః ప్రతీయ
మానో రసవార్ధభౌమ శృంగారః కాకతీయాన్వయేందుం నరపతించేతి విశేషణద్వయ
సూచకమహాసలీనతాదిగుణగరిమగంభీరవిదగ్ధనాయకవిషయకయావరితోపాదిభూమి మను
భవతీ త్యుక్తేయం కైశికీ. ౧౯

ఆరభటీ ముదాహరణి—ఖడ్గేతి. ఆత్రణాలాదినిరసనవాచినా నిష్ఠ్యాకళజ్జేనోప
చారా నిర్గమనమూత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాలిశయః, తదుక్తం దండినా—

జాలైరుదభటశ స్త్రఘటనభవతాస్సరస్సులింగోత్కరైః,
స్తానాస్పృష్టశితాస్థిఖండవికటస్థూలాజ్వలాంగారకై -
రుచ్చుండ శృలమర్తిగండవృతైః క్రోధాగ్ని రాయోధనే. ౨౦

భారతి యథా—

బొన్నత్యం మహదన్య దేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరమా
కా ప్యన్య సరణిః ప్రతాపయశసారన్వేన బహూన్వః ప్రథా,
సర్వం సూతనమేవ రుద్రన్యతే ర్దానేన తన్నిర్మితో
సామగ్రి చతురాననేన కయతి కీదృక్స్వా వా కల్పతా? ౨౧

సాత్వతి యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర -
ప్రస్థానారంభ భరినినద మరిన్మపాః పూర్వ కర్ణజ్వరంతాః,
ఆయహ్యద్రిక్ విశంతో గహన మతిమహా త్కుంటకాకృష్ట కేశా-
స్తాయధ్వం ముంచతేత ప్రతిన్యపరిధియా పాదపాన్వార్ధయంతే.

‘సహ్యాతోద్ధిష్టపంతాదిగౌణవృత్తివృత్తయం, అతిసుందరమన్యత్ర గ్రామ్యకన్యం
విగాహత’ ఇతి. స్త్రానం ఘనీభూతమస్యగ్యేషాం పితృతాస్థిఖండానామితి బహువ్రీహిః.
చలమర్తిగండేతి కౌర్యాతిశయసూచకం విరుదనామ. ఆత్ర ఖడ్గాదిశస్త్రాసాది
సూచితో రాద్లో రక్తమాంసాదిసూచితో బిభిక్షృ పరస్పరం ప్రధానోపసర్జనభావా
వన్నా పరుషవర్ణవికటబంధేన ప్రతిపాద్యేతే. ౨౦

భారతి మదాహరతి—బొన్నత్య మితి. ఆత్ర సర్వత్ర యథాక్రమం కిమన్య
శబ్దా వనిర్వచనీయత్వలూకో త్తరత్వ ప్రతిపాదకౌ. ఆతపివ రుద్రన్యతే స్ఫుంబంధి సర్వ
జూన్నత్యాదికం సూతనమేవ. సామగ్రితి. బ్రాహ్మణాది ష్యుఖంతాత్ సామగ్రి
శబ్దాత్ స్త్రియాం జీవృత్వయో వైకల్పికః పితృరణసామర్థ్యాలభ్యేతే. తదుక్తం.
వామనేన - ‘ష్యుఖక్షిత్కరణా దికారో బహుళ’మితి. జాన ఇతి. ‘అనువసర్వాద్భి’
ఇత్యాత్మనేపదమ్. ఆత్ర సంయుక్తమృదువర్ణబంధేనాద్భుతరసప్రతిపాదనాద్భారతి. ౨౧

సాత్వతిమదాహరతి—దూరాదితి. విశ్వప్రసృమరమహసో విశ్వవ్యాపితీజనః.
‘సృఘస్యదః కర్ణచ్.’ జైత్ర యాత్రారంభభేరిభాంకారాకర్ణసేనైవ కంధిశకానామరి
భూపతిసాం దూరత ఏవ సమరకథాతి భావః, ఆత్ర. వికటబంధపరుషవర్ణసందర్శేణ
భియానక ప్రతిపాదనా త్యాత్వతీ. ౨౨

* మధ్యమారభటీ త్వన్యా తథా మధ్యమకై శిశీ,

వృత్తిశ్చమే ఉభే సర్వరససాధారణే మతే.

౨౩

అనయోః స్వరూపమ్

మృద్వర్ధేఽప్యనతప్రాథబంధా మధ్యమకై శిశీ,

శృక్లాంకరూపాయో ఽతిసుకుమారాయో ఽల్పప్రాథవ్యం న దూష్యతే.

కిం త్వతిప్రాథసందర్భో నేష్యతే; ప్రతిహాలవర్ణ రూపదోషాపత్తేః

మధ్యమాంభటి ప్రాథ ౭వ్యర్ధే నాతిమృదుక్రమా ౨౪

అతిప్రాథయో ఽపి రోద్ర బీభత్సయో రిషన్మృదుబంధో న దూ
ష్యతే అతిమృదుసందర్భ స్తు విరుద్ధః

మధ్యమకై శిశీ యథా—

ఆసన్నేఽపి మహాత్సవే కథ మిత స్త్యక్త్వా ప్రవాసం వ్రజే?

ధిగ్ధిక్ సాహస మావయో ర్విఘటనం కోహ విధిః కాంక్షతి?

ఇత్థం స్వప్న నివారితప్రియతమప్రస్థానబుద్ధిస్తతో

బుద్ధ్యా మూర్ఛతి కాకతీయనృపతే! త్వదైవరినాంజనః ౨౫

అథ మతాంతరానుసారేణ సర్వరససాధారణం వృత్తిద్వయమాహ—మధ్యమేతి.

అనయోః క్రమేణేవతోక్రమశ్చేత్ప్రాథయారతిప్రాధానికోమలరసానువ్రజో
న విరోధాయేతి వ్యుత్క్రమేణ ప్రతిపాదయతి—మృద్వర్ధ ఇత్యాదినా. నదూష్యత
ఇత్యేతదధ్యాహృత్య వ్యాచక్షే—శృంగారేతి. కిం తస్మి దుష్టమిత్యాకాంక్షాయా
మాహ—కింత్వితి. వివక్షే వివక్షే దండమాహ—ప్రతికూలేతి. రసాననుగుణత్వం
ప్రతికూల్యమ్.

ఏతదైవరీత్యం మధ్యమారభట్యా మిత్యాహ—మధ్యమేతి.

మధ్యమకై శిశీ ముదాహరతి—ఆసన్నఇతి. త్యక్త్వా, మహాత్సవమితి శేషః.
ఇత స్సర్వసాభాగ్యవిధే ర్నివాసా దిత్యర్థః. కథం ప్రవాసం వ్రజే? గర్హితమేతదితి
భావః. 'విభాషా కథమి లిశ్యే'తి గర్హాయాంలిజ్. ధిగ్ధితి. 'నిత్యవీపుయో' రిత్యాభీష్ట్య
ద్విరుక్తిః. కోవానిధిరితి. న త్వ మేవం సాహసిక ఇతి భావః. త్వదైవినారీజనః. త్వయా
వియోజితభర్తృక ఇతి శేషః. అత్రేవతోక్రమసందర్భేణ శంగారసంకీర్ణః కరుణో రసః
ప్రతిపాద్యతే.

౨౫

మధ్యమారభటి యథా—

మాంసకీకససంకర్ణాః ప్రసరద్రుధి రాపగాః,

వసాకర్దమితా యుద్ధే భువోఽంధసుభతైః కృతాః.

౨౬

ఏవం రసాంతరేష్వ పుష్పదాహరణం ద్రష్టవ్యమ్.

వైదర్యాదిరీతీనాం శబ్దగుణాశ్రితానామర్థ విశేషనిరపేక్షితయా కేవలసందర్భసౌకుమార్య ప్రౌఢత్వమాత్రవిషయత్వాత్కైశ్చక్యాదిభ్యో భేదః సూదర్శనాన్యతీమృదుల్యమనంఘ్రక్తకోమలవర్ణబంధత్వమ్, అత ప్రౌఢత్వం పసుషవర్ణవికటబాధత్వమ్ సూయుక్తమృదువర్ణేష్వపన్నమృదుత్వమ్ అవికటపసుషవర్ణ స్వపతే ప్రౌఢత్వమ్.

మధ్యమారభటిమదాహరణి—మాంసేతి. ఆత్రేచ్ఛన్నదుసందర్శేణ విభక్త్యైః క్రుతి పాద్యతే.

౨౭

అథ వైదర్యాదీనాం మతభేదేన పుత్రిశబ్దవాచ్యత్వసామ్యత్ కైశ్చక్యా ద్యనంతరం తన్నిరూపణం చిచ్ఛ్విః ప్రథమం తావత్తదంతర్భావం వారయతి.—వైదర్యాదిరీతి. తత్సన్నిరూపణా—శబ్దగుణాశ్రితానామితి. మాధుర్యాదివరకంత్రాణా మిత్యర్థః. యద్యపి సహృదయహృదయానా మాప్తోదకః శృంగారాదిభర్తౌ మాధుర్యం, చిత్తవిస్తార రూపదీప్తిజనకో రౌద్రాదిభర్తృః, శుష్కేంద్రనాసలవదమల జలవద్వా యథాయోగం సహసా సహృదయహృదయవాప్తి సర్వరసభర్తృః ప్రసాదః, తథాపి తేషాం శబ్దగుణత్వ మాత్మ ధర్మస్య కౌర్యాదేరాకారభర్తృత్వ మివోపచారికమ్. తదుక్తంఘ్రన్యాచారైః—‘శబ్దభర్తృత్వం చైషా మన్యాశ్రితత్వేఽపి శరీరాశ్రితత్వ మివ కౌర్యాదినా’ మితి. తదాశ్రితత్వం చాసాం కావ్యప్రకాశే—మాధుర్యం వ్యంజకై ర్వర్ణయపనాగరికేష్వతే, ఓజః ప్రకాశకైః సైస్తు పరుషాః కోమలా పరైః కేహంబిదేతా వైదిర్భీప్రముఖా రీతయో మతాః’ ఇతి. ఫలితమాహ—ఆర్థవిశేషేతి. మాధుర్యాదివర్ణవసితత్వేన శృంగారాది నిరపేక్షత్వా దిత్యర్థః. వైదర్యాదిరీతీనాం రసాశ్రితమాధుర్యాది శబ్దభర్తృ (వర)త్వం, కైశ్చక్యాదీనాం తు సాక్షాదేవ రసవ్యంజక (వర)త్వ మితి మహా స్ఫేద ఇతి భావః. తదుక్తంఘ్రన్యాచారైః—‘శబ్దతత్త్వాశ్రయాః కాశ్చి దర్థతత్త్వాశ్రయాః పరాః’ ఇతి. ‘టవర్ణ పరితా స్పృశ్మా స్పృశ్వపర్ణాంత్య శేఖరాః, లఘు రేఫలకారౌ చ కోమలాః పరికీర్తితాః. రేఫణ యస్య కన్యాపి యోగ ఆద్యత్పతీయయోః, స్వోత్తరాభ్యాం తుల్యయోర్వా పరుషాప్తగణ శ్చపా.’ ఇతి కోమలవర్ణసంగ్రహః. యద్వా—శబ్దః పదరచనాత్మకః, తద్గుణా ఓజః ప్రసాదాదయః. యదాహ వామనః—‘ఓజః ప్రభృతయో బంధగుణా’ ఇతి.

—ॐ తైదర్యాదిరీతిస్వరూపనిరూపణమ్. ॐ—

అథ రితి నాం స్వరూప ముదాహరణంచ

రితి స్వరూప గుణాశ్చిష్టపదసంఘటనా మతా.

సా త్రివిధా, వైదర్భగౌడి పాంచాలీ చేతి

బంధపారుష్యరహితా శబ్దకాతిన్యవర్జితా,

నాటిదిర్ఘ సమాసాచ వైదర్భ రీతి రష్యతే ౨౭

యథా—

కాకితీయన రేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనమి,

దిగంగనా విరన్వంత పతంసీకృతతద్గుణాః ౨౮

యథావా—

విరన్వంతగుణాలీలేతోషితాశేషలోకే

విభవతి నరనాథే కాకితీయాన్వయేంద్రా,

అథ రితి సామాన్యలక్షణ మనా—రితి రితి. గుణాశ్చిష్టపదసంఘటనా మాధుర్యాది పరకం త్ర శబ్దసందర్భ ఇత్యర్థః. యద్వా—ఓజః ప్రసాదాచివిశిష్టపదరచనేత్యర్థః.

విదర్భాదిదేశీయవిదగ్ధజనపరిగ్రహేణ తైదర్యాదిరీతిసంక్షిప్తానా మేతాసాం విశేష లక్షణాని విషయన్యాక్షర్యం ప్రత్యేక ముదాహరణద్వయం చ క్రమేణానా.—బంధేతి. బంధపారుష్యం దుస్సంధికృతం శబ్దకాతిన్యం పరుషవర్జితం, నశార్థస్య నశబ్దస్యాలి దీర్ఘసమాసే త్యనేన 'సుప్టు'పేతి సమాసః. ఏలేనాత్రాసమాసా మధ్యమసమాసా చ వివక్షితేతి బోధవ్యమ్. తదుక్తం—'అవృత్తి ర్నధ్యవృత్తిర్వా మాధుర్యే ఘటనాతథ'తి. ౨౭

ఉదాహరణి—కాకితీయత్యాది. పతంసీకృతేత్యత్ర— 'విప్లిభాగురిల్లాప మనానీయ రుపసర్గయోరితి పచనాదకారలూపః. ౨౮

విరన్వంతి. విభవతి ప్రభౌ సతి, క్షితిసురజనాః బ్రహ్మణజనా స్తేషాం సమానా ఇతి జనశబ్దంతాత్ 'గ్రామజ' నేత్యాదినా తన్విత్యయః. 'ఖండికాచిద్ధ్య' శ్చేత్యత్ర సామాసాశేష తదంతవిధిరస్తీతి భావనాత్. ఆత్మోదాహరణద్వయేఽపి కోమలవర్ణై రల్పసమానై ర్నృదుబంధేన చ కిర్త్యదార్యాద్యుద్దీపనవిభావవ్యంగ్యశృంగారగతాహ్లాద కత్వలక్షణమాధుర్య ప్రతిపాదనా ద్వైదర్భీరీతిః. ఆత్ర యద్యపి కీర్తిచందనచర్చన మిత్యాదౌ రేఖసంయోగః, తోషితాశేషత్యాదౌ శకారషకారా చేత్యేవ మల్పకః పరుషపర్యాస్థాంతి; తథాపి న మాధుర్యభంగః. అత ఏవానందవర్ణనాచారై ర్వి—'కషాచ

సురతరుగణనాయాం కామధేను ప్రసంగే

క్షీతి సురజనలేయం వీతకౌతూహలాఽఽసీత్.

౨౯

యథా—

ప్రచండతరదోర్దండఖండితారాతిమండలః,

బ్రభ్రష్టస్వీధురాం గుర్విం ప్రభవన్నంధభూపతిః

30

ఉద్యద్దోస్తస్థిభఖడ్గత్రుటదరిమకుటాటాఃసంజాతరావూ.

ప్రాంతభ్రశ్యత్పతంగాభయకరణచణస్ఫారనాసీరరేణుః,

అంధత్వాభర్తు రాసీ దధికరణధురా భిన్నమత్తేభకుంభ

ప్రోద్యన్తుకైఘతారా ప్రకరవరిచృతా స్వ్వర్వభూవక్త్రచంద్రాః.

* పాంచాలరితి రై వ్విదర్భి గౌడిరిత్యుభయాత్తి కా.

యథా—

జేతుఃకాకతివీరరుద్రనృపతే రైత్రప్రయాణోద్ధితే

రేఫసంయోగవ్యవర్గశ్చాపి భూయసా, విరోధిన స్ఫురికృంకారే తేన వర్ణారసమృతాః' ఇత్యక్త భూయసే త్యుక్తం. ఏవము త్తరత్రాభూహనీయమ్.

౩౧

గౌడియామాన—ఓజఇతి. అత్రైజశ్చద్దేనసమాసభూయస్త్యముచ్యతే. కాంతి శబ్దేన చోద్భుటపదత్వం.

ఉదాహరణి—ప్రచండేతి. ఉర్విధురాం భూభారం. 'ఋక్పూర్ణా' రిత్యాది నా సమాసాంతోఽచప్రీత్యయః.

30

ఉద్యదితి. అత్ర ఖడ్గోక్తక్రాంత ప్రతిభటముకుటేషు స్వర్భావభ్రాంత్యాకాం దిక్షికస్య భానో రభయకరణ చణత్వం నాసీరరేణోదప్రేక్ష్యతే. తేనాస్య సూర్యావ్ర మయప్రతీతిజనకం తన్మండలావరణం గమ్యతే తతశ్చ వీరవరణోత్కుతయా సమా గతాభ్యురోముఖానాం చంద్ర త్వేన దభితే కుంభయుగలోద్భుత ముక్తికానాం తారా త్వేన చ రూపణాద్రణధురాయా రజనీత్వం గమ్యతే. న చానేకవికానాధకధనం దోషాయ; వీరరుద్ర చక్రమవిహ్వలీకృత చేతనాం తద్వైరివీరాణాం తథాత్వేన ప్రతీతే. అత్ర పదుషవర్ణ సందర్శేణ సమాసభూయస్త్యేన చ చంద్రరస గతదీపకత్వ లక్షణోజః ప్రతిపాదనా క్లౌడియా.

31

పాంచాలీ మాన-పాంచాలేతి.

ఉదాహరణి—జేతురితి. సభస్యంతరితే. భూవిభ్రమం భూభావం, విభ్రవీసతి, వియద్వీర్ణికా మందాశీ, విశంకటాభ్యాం వికాలాభ్యాం తటిభ్యాం దీర్ఘావతీ మర్త్యనదీ

క్షోణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,
జాతామర్త్యనదీవిశంకటతటిద్విహ్వి వియద్దీప్తికా
గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాళగంగాయతే 32

యథా చ—స్థానే తచ్చలమర్థిగండనృపతే! త్వత్ప్రద్యభోగీ ద్విష-
త్ప్రాణైర్యత్పరితోషమేతి సతతం కిం త్వత్తదత్యద్భుతం!
పీతేన ప్రతిక్షుపార్థిసయశఃక్షీరేణ గౌరత్విషం
య త్సంవధయతి త్రిలోకభరితాం త్వత్ప్రీతిలక్ష్మీసుధామ్. 33

— శయ్యానిరూపణమ్. ౭౯ —

అథ శయ్యా—

*యా పదానాం పరాఽన్యోన్యమైత్రీ శయ్యేతి కథ్యతే,
యథా—

దాతుః కాకతిశంశమండనమణేర్ని సీమవిశ్రాణన
శ్లాఘాలంఘితకల్పపాదసగుణప్రాధేరగాఢౌజసః,
బిభ్రచ్ఛార్దదకౌముదీరమళం సామంతసీమంతినీ-
గండాభోగనిరూఢపాండిమధురం ధత్తే యశః ప్రాయశః 34

భాగీరథీ జాతా. తథా గూఢతమా రజోమయభూమే రదోపర్తమానా గౌతమనదీ,
పాతాళగంగాయతే భోగవతీ భవతీత్యహా! మహదద్భుతమితి భావః. 32

స్థాన ఇతి. సర్వాణాం వాతాహారత్వాత్ప్రద్యోరగస్య ద్విషత్ప్రాణపరిపుష్టత్వం
నాద్భుతమితి భావః. తర్హి కిమద్భుతమిత్యాకాంక్షాయామేతదిత్యాహ—పీతేనేతి.
'పయఃపానం భుజంగానాం కేవలం విషవృద్ధయ' ఇతిలోకప్రసిద్ధం. అత్ర పునరధికతర
సుధావృద్ధయ ఇతి మహదద్భుత మితి భావః. త్రిలోకభరితామితి. త్ర్యవయవో లోక
ప్రీతిలోకః కాకపార్థివాదిత్వా వృద్ధ్యనుపదలాపీ సమాసో న ద్విగు రితి ప్రతిపాదితం
త్రిలోకజనసీమిత్యత్ర ప్రథమశ్లోకే అత్రోదాహరణద్వయేఽసి పూర్వోక్తరీతిసాంకర్యే
వాద్భుతరసప్రతిపాదనా త్పాంచాలి. 33

అథ రీతయశ్చేయతీ త్యత్ర చశబ్దసముచ్చితయో శృన్యాపాకయో ర్మధ్యే
శబ్దధర్తత్వసామ్య ద్రిత్యనంతరం శయ్యా మాహ—యాపదానామితి. పరాక్షత్కృష్టై,
అన్యోన్యస్య మైత్రీ, వినిమయాసహిష్టుత్వమిత్యర్థః. అత ఏవాన్యా రీతిభ్యో భేద ఇతి
భావః.

ఉదాహరణి—దాతురితి. గతార్థమేతత్.

అత్ర పదవినిమయాసహిష్ణుత్వాద్భంధస్య పదానుగుణ్యరూపా
శయ్యా.

—॥ ద్రాక్షాదిపాకనిరూపణమ్. ॥—

అథ ద్రాక్షాదిపాకాః—

*అర్థగంభీరిమా పాకః స ద్విధా హృదయంగమః,
ద్రాక్షాపాకో నాళికేరపాకశ్చ ప్రస్ఫుటాంతరౌ.

3౫

యథాక్రమం స్వరూపముదాహరణం చ—

*ద్రాక్షాపాకస్య కథితో బహిరంతస్సురద్రసః,

యథా—

స్తరస్తేరాస్తందస్తితమధురసౌరభ్యసుభగా-

స్తనాన్వీడాజాడ్యాన్ ప్రణయరసకల్లోలభరితాః,

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

పరిశేషత్పాకమాహ—అథేతి. అర్థస్య శృంగారాచేర్గంభీరిమా అస్వాద్య
మానతావిశేష ఇతి వస్తీ సమాసః ‘పూరణగుణేత్యాదినా నిషేధస్తు “తదశివ్యం సంక్షా
ప్రమాణత్వా, తద్యత్సగౌరవం ప్రసజ్యే”తేత్యాదిపాణిని దశబరస్వామిప్రముఖమహా
పురుషప్రయోగదర్శనాదనిత్య” ఇతి పదమంజరీకారః.

3౫

ద్రాక్షాపాకముదాహరణి—స్తరేతి విషయమాత్రవిక్రంతివిరహిణో విశృం
ఖలవృత్తిత్వమదమంధరత్వాదిగుణశీలాః స్తేరాః. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘అపరిచ్ఛిన్న
విషయం మదమంధరమాలితం. స్ఫురద్భూప్రక్షతారం యత్తత్తేనమితి కథ్యతే’
ఇతి. తే చ స్తరప్రధానాః స్తరస్తేరాః మందస్తితా హాసగర్భాః సంభోగౌత్సుక్యసూ
చకాః మధురాః సంతాపహరాః సౌరభ్యేణ పద్మినీజాతేరస్యాః స్థితనిమిత్తేన సుభ
గాశ్చ యే తథోక్తాః, ‘కటాక్షై ర్హాసగర్భై స్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనాత్. కిశలీక్రి
యతే తాచా యేన తన్నధురం స్పృశ’ మితి చోక్తేః నాయికాయాః ప్రాథమ్య
న్నాగల్పం వీడా జాడ్యం యేహం తే తథోక్తాః, అత ఏవ స్వామకూల్యప్రకా
శకాః. తదుక్తం—‘సవీడాలోకనేనైవ స్వామకూల్యప్రాజయ’ మితి. ‘విద్రంభే పర
మాం కాష్ఠా మారూఢేదర్శనాదిభిః, యేనాంతరంగం ద్రవతి స స్నేహ ఇతి కథ్యతే’
ఇత్యుక్తలక్షణః స్నేహాః ప్రణయశబ్దేన వివక్షితః. స ఏవ రసో ద్రవద్రవ్యం తస్మాఽం
తరంగవారిధివాస్తవ్యస్యకల్లోలైర్నహోర్నిభి ర్భరితాః. ప్రేమదాయనఇత్యర్థః ‘ద్రవీభూ
తం మనో యత్ర దర్శనే ప్రేమదాయితీదితి లక్షణాత్. కృతానేకస్కంధాః, ప్రియ

కృతానేకస్కుంధాన్తనసిజసహస్రాణి సృజతః
కటాక్షా న్యామాక్షీ కిరతి పరితో రుద్రనృపతిమ్
స నారికేళపాకస్సస్య దంతర్హాఢరసోదయః.

3౬

యథా—

లీలావిభ్రమపూర్వరంగముదితం తారుణ్యమేత్య త్రపా
నేపథ్యాంతరబింబితస్థరకళాలాస్యప్రపంచశ్రియః,
సఖ్యః పశ్యత కాకత్రయనృపతౌ భావానుబంధోజ్జ్వలః
కోఽప్యస్యాస్తరళభ్రువో విజయతే శృంగారనాట్యక్రమః 3౭
అత్ర నద్రాగర్థప్రతీతిః ఏవం వస్త్యలంకారప్రతీతావపిద్రష్టవ్యమ్.
పాకాంతరాశి మధుక్షరాదీని యథాసంభవమూహ్యని.

❖ కావ్యవిశేషనిరూపణమ్. ❖

అథ కావ్యవిశేషాః.

సృష్టిప్రతిఘాతే నాత్మకృతధరేణ చ యథాక్రమమసారప్రసారాభ్యామంగీకృతక
రంగభంగికా ఇత్యర్థః. అత ఏవైతే సోత్సుకా స్తరంగితా శ్చ. తదుక్తం—‘సోత్సుకం
తద్యదాలాక్య భూయో భూయోఽవలోకనం, కల్లాల ఇవ యః కాంతివిచ్ఛేదస్తత
రంగిత’ మితి. మనసిజసహస్రాణి సృజతః విరక్తస్యాపీతిభావః. ‘యద్దర్శనే విరక్తోఽపి
క్షుభ్యత్యేతత్స మన్తథ’ మితి లక్షణాదేతే సమన్తథా ఉచ్యంతే. ఏవం విధాన్కుటా
క్షా, నామాక్షీ మనోహరవయనా, రుద్రనృపతిం పరితః సర్వతః, కిరతి. ‘అభిరతః
పరిత’ ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కటాక్షలక్షణం తు సంగీతరత్నాకరే—‘యద్గతాగత
విక్రాంతి వైదిత్యేణ వివర్తనం, తారకాయాః కలాభిజ్ఞా స్తం కటాక్షం ప్రచక్షతే’
ఇతి. అత్రైవం సమర్థసహిష్టోశృంగారస్య పాతసమయోపాగ్నిస్వాద్యమానత్వాదంతర్వ
హిశ్చ స్ఫురణం ద్రష్టవ్యమ్. 3౬

నారికేళపాకముదాహరణి—లీలతి. విస్తరేణ వ్యాఖ్యాతమేతన్నాయికా
ప్రకరణే మధ్యమోదాహరణప్రస్తావే. 3౭

లక్ష్యే లక్షణం యో జనతి—అగ్రే గి. ఏవం వ్యాఖ్యానసాపేక్షత్వాన్నద్రుత
మర్థప్రతీతి రిత్యర్థః. ద్రాక్షపాకనారికేళపాకావర్థస్యద్రుతవిలంబితప్రతీత్యోః పరాం
కోటి మారుఢా, అత స్తవంతరాళవర్తిన్యా మధ్యమప్రతీతేరనేకవిధత్వాత్తదనుసారేణ
కదలీరసాలాదిపాకాస్సవయ మూహ్య ఇత్యాహ—ఏవ మితి.

ఇత్థం కావ్యసామగ్రిం నిరూప్య తద్భేదా నిరూప్యంతే—అథేత్యాదినా.—

వ్యంగ్యస్యప్రాధాన్యాప్రాధాన్యాభ్యామస్ఫుట త్వేన చ త్రివిధం కా
వ్యం. వ్యంగ్యస్యప్రాధాన్యే ఉత్తమం కావ్యం ధ్వని రితి వ్యవదిశ్యతే.
అప్రాధాన్యే మధ్యమం గుణీభూతవ్యంగ్యమితి గీయతే వ్యంగ్యస్యా
స్ఫుటత్వేఽధమం కావ్యం చిత్త మితి గీయతే.

ధ్వని రహితః—

స్వామి! స్తోత్రమహీధరాన్నిమధునా నీర్జలైర్విధత్సే మతో?

గాధానంబునిధీన్మగోషి ! పునుషే కం దిప్పతిల్లు కాణ?

ఇత్థం పార్శ్వచరానులంప మఖిలం శ్రీకృష్ణత్య ధర్మైషిణా

సృష్టః సద్భువా గుణైకవసతి శ్రీనీరరుద్రో నృపః 30

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య పులకైలాతిశాయిసమున్నతత్వ మతీసముద్ర
గాంభీర్యం లోకపాలాధిప మైశ్వర్యం చ ధ్వన్యతే తథా పులకైల
పయోనిధిలోకపాలనిర్మాణసారంభాతిశాయి సర్వవిలక్షణం కాకతియ
నిర్మాణవైభవ మితి చ వ్యవ్యతే

తేషాం సామాన్యతస్వరూపనిరూపణపూర్వకం విభాగమాహ — వ్యంగ్య
స్థేతి. ప్రాధాన్యాదివిమిశ్రవశా దుత్తమాదికావ్యానాం ధ్వన్యాదిసంక్షాప్తవృత్తి రిత్యా
హ—వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్య ఇత్యాదిసా. యథా లోకే కస్య చి ద్వస్తున స్సంక్షానార్థం
ప్రదీపాదా వివ వ్యంగ్యార్థమేవ వాచ్యవాచకతై చిత్రాదౌ మహాకవిప్రవృత్తే ర్వ్యం
గ్యస్య మధ్యే విక్రంతివిరహేణ స్వప్రకారం సహృదయహృదయాకర్షణా చ్చ తస్య
ప్రాధాన్య మిత్యనుసంధేయం. తద్విరుద్ధ మప్రాధాన్యమ్. తచ్చ వ్యంగ్యస్య చాదుత్వా
వకర్షోపాధిక్యతం న స్వాభావికమితి గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యత్ర చ్చిత్తత్యయేన
సూచ్యతే. అథమకావ్యస్యాస్ఫుటవ్యంగ్యత్వేన నీరసత్వాప్రేమలవాచ్యవాచకతైచ
త్రాన్యత్రయత్వే నాలేఖ్యప్రఖ్యత్వా చ్చిత్తశబ్దవాచ్యత్వం. తచ్చ శబ్దార్థాలంకారయో
ర్య్వసనమాసాభ్యాం నిబంధనే శబ్దచిత్ర మర్థచిత్రముభయచిత్రం చేతిప్రేధావిభిద్యతే.

తత్ర ధ్వని ముదాహరణి—స్వామిన్నితి. అల్పకానత్యల్పాన్, అనులాపం
ముహూర్భాసా, మనకృత్కృదన మితి యావత్. ధర్మైషిణా న తు కలాచలాద్యుపమై
షిణా, గుణైకవసతిః నృప సచలాదివచితైకగుణాధారః. 31

అత్రన్నత్యాదివ్యంగ్యస్యాగూఢత్వాద్యవకర్షణిమిత్రాభావాత్ప్రాధాన్యేనోత్తమ
కావ్యత్వ మేవ త్యభిప్రాయే గాహ—అత్రేతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యం యథా.—

ప్రత్యగ్రప్రసరత్ప్రతాపవిభవవ్యాప్తాఖిలాశాంతరే
విశ్వత్రాతరి వీరరుద్రనృపతౌ సింహాసనాధ్యాసినీ,
ఆస్థానీం సముపాగతై ర్నృపవరైస్తాస్తాస్తథా దర్శితా
శ్చేష్టా యాభి రముష్య కాకతివిభో ర్ద్విష్టి కృపార్ద్రీకృతా.

అత్ర ప్రాప్తాభిషేకమహాత్మ్యవస్య ప్రతాపరుద్రదేవమహారాజస్యా
గ్రే శరణార్థినాం పార్థివానాం తథావిధకార్యణ్యక్తిపునఃపునఃప్రణా
మాదికం వ్యంగ్యం తాస్తా శ్చేష్టా దర్శితా ఇతి వాచ్యా దనతిశాయీతి
గుణీభూతవ్యంగ్యతా.

చిత్రం త్రవిధం శబ్దచిత్రమర్థచిత్రముభయచిత్రం చేతి తత్ర
శబ్దచిత్రం యథా.

ఊరీరక్షణదక్షిణాః శతజగత్తోభా ద్దురీక్ష్యక్రమాః
క్షుద్రక్షత్రియపక్షశత్రుణావిధౌ ప్రోక్ష్యక్ష్మకౌశ్మయకాః,
ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రనృపత ర్ద్వోద్దండయోశ్చండయో
గ్గర్జద్గర్జనగర్వపర్వతభిజా దంభోశయః కేశయః ౪౦

గుణీభూతవ్యంగ్యముదాహరణి—ప్రత్యగ్రేతి. అత్ర కార్యణ్యవచనాదిచేష్టా
విశేషరూపవ్యంగ్యస్య యాభిరముష్యేత్యాదివాక్యే నోక్తప్రాయత్వా దగూఢత్వేన న
చారుత్వాతిశయ ఇత్యాహ—వాచ్యాదనతిశాయీతి.

శబ్దచిత్ర ముదాహరణి—ఊరీణి. దురీక్ష్యక్రమాః, ఆభ్యాసజనితలాఘవాతిశ
యేన దురవబోధాయుభప్రయోగపరిపాటికాః, క్షుద్రక్షత్రియపక్షశత్రుపార్శ్వబలం,
కాక్షియకః భద్రః, కులకుక్షిత్వాదినా శైషికోధకణ్ ప్రత్యయః. యదైతత్సూత్రం
భాష్యకారో న మమృషే తదా 'దృతికుక్షీ' త్యాదినా ధణ్. స్వార్థికః కర్తృత్వయః,
అత్ర దోద్దండక్రీడానామశనిత్వరూపణం గర్వాణాం పర్వతత్వరూపణే హేతుః.
అతః కరంపరితం రూపకం. కస్త్రి సత్యపి కవే ర్వృత్త్యనుప్రాస ఏవాభినివేశాచ్ఛబ్ద
చిత్రస్యైవ ప్రాధాన్య మర్థచిత్రస్య తు గుణభావ ఏవేతి నోభయచిత్రత్వమస్మేతి
భావః. ౪౦

అర్థచిత్రం యథా.—

† ఖగ్గో జుజ్ఞవిజృంభివ రిపుమహీనాహంజలిం బింబితం
 పేక్షంతో జలశచ్చివాసకమళం మణ్డంతి విణ్ణాణిణో,
 మణ్ణే వీరపత్రపద్మవిహణో జణ్ణేసు ఘేత్తుం ఉణో
 సిత్తివ రిపుజీవిఅథ విహణో జత్తస్స పీతంబుఅమ.

౪౧

ఉభయచిత్రం యథా—

విద్యాసముద్రే భువనైకభద్రే ప్రణాపరుద్రే జితవైరిభద్రే,
 రక్షావినిద్రే ధృతశౌర్యముద్రే కాంక్షాపృథ్వీరమతే గుణాద్వై.
 అత్రానుప్రాసోపమాభ్యాం చిత్రతా

—౧౦ అథ ధ్వనివిశేషనిరూపణమ్. ౧౦—

అథ ధ్వనివిశేషా నిరూప్యంతే లత్ర ధ్వనే ర్లక్షణాభిధామూలత్వే

† ఖగ్గో యుద్ధవిజృంభితే రిపుమహీనాథాంజలిం బింబితం
 ప్రేక్షంతో జయలక్ష్మీ వాసకమలం మన్యంతే విజ్ఞానినః,
 మన్యే వీరప్రతాపరుద్రవిభో ర్జన్యేషు గృహీతం పునః
 సృష్ట్యై రిపుజీవితాని విధే ర్భాతస్య పీతాంబుజమ్.

౪౧

అర్థచిత్ర ముదాహరణి—ఖగ్గ ఇతి జన్యేషు యుద్ధేషు యాతస్యచ్చలిః [పత్త
 స్సేతి పారే ప్రాప్తస్సేతి ఛాయా] శచ్చివాసేత్యత్ర లక్ష్మీశబ్దస్య 'దిహా మిథ స్స'
 ఇతి పాక్షికో వ్రాస్యః. ఘేత్తుం ఉణో ఇత్యత్ర 'తుమువ్రవ్యక్తాసు గ్రహే' రితి
 తుముస్సృత్యయే గ్రహే ధ్లేరాదేశే ఘేత్తు మితి సిద్ధమ్. తస్మాత్తరపదేన సంధ్యభావః
 'పదయోస్సంధి' ర్వేతి వికల్పితత్వత్. వీరప అపే త్యత్ర 'వా సమాస'ఇతి సమాసే;
 వికల్పా ద్ద్విత్వాభావః. జత్తస్సేతి వర్తమానాపదేశేన పరాసు వైరిప్రాణసంగ్రహణ
 లంపటస్య కమలభువః కమలావపేశనావకాశాభావః ప్రతీయతే అత్ర ప్రతాపరుద్ర
 ఖగ్గప్రతిబింబితే రిపునృపాంజలా జయలక్ష్మీవాసకమలత్వ మారోప్య తదవహ్నవే నార్థ
 సిద్ధేన బ్రహ్మసనకమలత్వప్రతిపాదనాదవహ్ననాలంకారః. అత్రైవ కవేరభినివేశాద
 స్యార్థచిత్రత్వమ్. పృథ్వీనుప్రాసే తు గుణభావపవేతి నాత్ర పుభయ చిత్రత్వ మితి
 భావః.

౪౧

ఉభయచిత్ర ముదాహరణి—విద్యేతి.

అత్రోభయత్రకవే రభినివేశా దుభయచిత్రత్వ మిత్యభిప్రాయేగాహ—అత్రేతి
 యద్యప్యేతత్సాచీనాలంకారకారైర్నోదాహృతం. తథాభ్యునంతరప్రాధాన్యే

నావివక్షితవాచ్యవివక్షితాన్యపరవాచ్యాభ్యాం ప్రథమం ద్వా భేదా
అవివక్షితవాచ్య స్యాద్ధాంతరసంక్రమితాత్వంతతిరస్కృతవాచ్యతయా
ద్వివిధస్యవాక్యపదగతిత్వేన ద్వైవిధ్యే చాతుర్విధ్యమ్ వివక్షితాన్యపర
వాచ్యస్యసంలక్ష్య క్రమవ్యంగ్యసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యతయా ద్వా
భేదా సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే శబ్దశక్త్యమూలే వస్తులంకారయవ

నేతర భేదద్వయవదుభయప్రాధాన్యేనాస్యాపి సువచత్వాదవిరోధః. కించ—‘పాదాంబు
జం భవతు వో విజయా య మంజుమండరశంజితమనోహరమంబికాయా’ ఇత్యత్రో
పమాను ప్రాసయోరనోన్యనిరపేక్షత్వేన సమప్రధానభావయోగ్యసంస్పృష్టి మంగీకు
ర్వాణైః పూర్వైరేవోభయచిత్రమవ్యంగీకృత మితి విశ్లేయం న స్వేషాదాహర
ణేషు యథాయోగం విభావానుభావవిశేషకథనేన వీరశృంగారయోః పర్యవసానా
త్కృత మధమత్వమ్. సత్యం; శబ్దార్థాలంకారయో రేవ కవివిషయవిషయత్వాద్విద్య
మానోఽపి రసా విచారంద్రప్రకాశవన్న ప్రతీయతే. తదుక్తం కావ్యలోక—
‘రసభావాదివిషయవిషయవిరహే సతి, ఆలంకారనిబంధోయస్య చిత్రవిషయోమత’
ఇతి

౪౨

ఏవం త్రివిధ మపి కావ్యం సామాన్యతో నిరూప్య తత్రోత్తమకావ్యం ప్రపంచ
యతుం ప్రతీక్షానితే—ఆథతి. విధజతే—ఆలేతి. అవివక్షితం వ్యంగ్యేన న్యగ్భా
వితం వాచ్యం యత్ర సోఽవివక్షితవాచ్యః అన్యవరం వ్యంగ్యవరం రాజతాంబు
ర్యేణ రాజపురుష సేవనవద్వ్యంగ్యవరత్వేనైవ వివక్షితం వివక్షితాన్యవరం తథా
భూతం వాచ్యం యత్ర స వివక్షితాన్యవరవాచ్యః. తత్ర లక్షణామూలం చతుర్థా విధ
జతే—అవివక్షితేతి. తత్రార్థాంతర సంక్రమితవాచ్యే వాచ్యసోపపద్యమానత్వేఽపి
తావతాఽనువయోగా దజహల్లక్షణామూలత్వమ్, అత్యంతతిరస్కృతవాచ్యే వాచ్యస్యా
నుపపన్నత్వాజ్జహల్లక్షణామూలత్వమితి వివేకః. సంక్రమితేతి జిహ్వా వ్యంజనసహకారి
వర్గస్థాయం ప్రభావ ఇతి సూచ్యతే. అభిధామూలం విధజతే—వివక్షితేతి. సంలక్ష్యః
స్ఫుటసంపద్యః క్రమో వ్యంగ్యవ్యంజకయో ర్యత్ర స సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. యత్ర
వ్యంజకస్య విభావాదే ర్యంగ్యస్య చ రసాదే నున్నపి క్రమో నితరసూచ్యా శత
పత్రపత్రశతపేదపదాశుభావత్వా న్న లక్ష్యతే సోఽసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యః. తత్రాద్య
స్య శబ్దార్థో భయశక్తిమూలత్వేన త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్యాద్యం చతుర్థా విధజతే—
సంలక్ష్యేతి. జాతిగుణాదిరూపాఽర్థో వస్తు. తదేవ విద్భిత్తివిశేషయంతమలంకారః.
ద్విరీయవంద్రింత్ర్యంకారాని—అర్థశక్తిమూల ఇత్యాదిని. అర్థస్య మూలభూ

తయా ద్వైవిధ్యే వాక్యపదగతత్వేన చాతుర్విధ్యమ్ అర్థశక్తిమూలే
సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యే అర్థస్య స్వతస్సుభవిత్వేన కవిప్రాఢోక్తిసిద్ధ
త్వేన కవినిబద్ధోక్తిసిద్ధత్వేన చ త్రైవిధ్యమ్. త్రివిధస్య వత్స్వలంకా
రరూపతయా ద్వైవిధ్యే షడ్విధత్వమ్. షడ్విధస్యాపి వ్యంగ్యవ్యంజ
కతయా ద్వైవిధ్యే ద్వాదశవిధత్వం ద్వాదశవిధస్యాపి ప్రబంధగత
త్వేన వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన చ త్రైవిధ్యే షష్టింశత్ప్రకారా
ర్యో ర్థశక్తిమూలోఽనురణనధ్వనిః ఉభయశక్తిమూలో వాక్యగతత్వే
నైకవిధవన ఏవం సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యధ్వనేరేకచత్వారింశద్వేదాః.

తస్య వ్యంజకస్యే త్యర్థః, యో న కేవలం సాహిత్యమాత్రసిద్ధః కింతు లోకేఽప్రొచి
త్యేన సంభాష్యతే స స్వతస్సుంభవీ. యః పునరసన్నపి లోకే కవినా ప్రతిభామా
త్రేణ సంభాష్య సంపాద్యతే స కవిప్రాఢోక్తిసిద్ధః కవినిబద్ధవత్ప్రప్రాఢోక్తిసిద్ధస్తు కవి
నిబద్ధోక్తిసిద్ధ ఇతి త్రయాణాం వివేకః. షడ్విధస్యేతి. వ్యంజకస్యేతి భావః. వ్యంగ్యవ్యంజ
కతయేతి. వ్యంగ్యయోః వత్స్వలంకారరూపయోః, వ్యంజకతయేత్యర్థః తథా చోక్తం
కావ్యప్రకాశే-‘అర్థశక్త్యధ్వనోఽవ్యర్థోవ్యంజక స్సుంభవీ స్వతః, ప్రాఢోక్తిమాత్రా
త్ప్రీతో వా కవేస్తేనోదితస్య వా. వస్తువాలంకృతిర్వేతి షడ్భేదోఽసౌ వ్యనక్తియత్,
వత్స్వలంకార మథవా లేనాయం ద్వాదశకాత్మక’ ఇతి హేమచంద్రస్తు ‘ప్రాఢోక్తి
మంతరేణ స్వతస్సిద్ధస్యావ్యవహితక్రూరత్వా త్తస్సిద్ధత్వమేవ సర్వత్రేతి స్వతస్సుంభవి
త్వాదిభేదత్రయం నాంగీచకార. అనురణనేతి. ఘంటాదేః ప్రదమస్యనానంతరభావీ
స్సిద్ధస్వనితోఽనురణనం; తత్సాదృశ్యా ‘స్సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్త్రీవిధోఽవ్యనురణనధ్వ
నిరుచ్యతే తత్ర ‘విచ్ఛిత్తిశోభి నైకేన భూషణేనైవ భామినీ, పదద్యోత్యేన సుకవే
ర్ధ్వనినా భాతి భారతీతి ధ్వన్యాచార్యవచనా త్పదగతేష్వపి రమ్యత్వమస్తీతి వేది
తవ్యం. తృతీయమాహ—ఉభయశక్తీతి. ఏకవిధ ఏవేతి. ప్రకారవైచిత్ర్యకల్పనస్య
దుశ్శక్తత్వా దితి భావః, అనురణనధ్వనిభేదాక్ శ్రోదీకృత్యాహ—ఏవమితి. ఏకశ్చ
చత్వారింశచ్చ ఏకచత్వారింశదితి ద్వంద్వః ‘సర్వోఽప్యంభో విభాషయైకవద్భవతీ’
త్యేకవద్భావః. ‘లింగ మశిష్యం లోకాశ్రయత్వా ల్లింగస్యేతి :భాష్యకారవచనాజ్ఞన
పదాదిశబ్దవ స్తుపుంశకత్వాభావః నాపి భేద్యలింగత్వం వింశత్యాదీనాం నవత్యంతా
నామమరణోశే—‘తానుచానవతేః స్త్రీయ’ ఇతి నియమేన స్త్రీలింగతాభిధా
నాత్. యద్వా ఏకోక్తరూ చత్వారింశ దితి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏవ మన్యత్రాపీ

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః ప్రబంధవాక్యపదపదైకదేశరచ
నావర్ణగతత్వేన పఙ్క్తిభిః, ఏవం వివక్షితాన్యపరవాచ్యధ్వనే స్పష్ట
చత్వారింశ ద్భేదాః అవివక్షితవాచ్యభేదై శృతుర్ని స్పృహ ధ్వనేః ప్రథ
మం శుద్ధా ఏవం చాశద్భేదాః తేషాం ప్రత్యేకమేకైకస్యైకైకేన
సంబంధే ప్రథమభేదస్యైకపంచాశద్భేదాః, ద్వితీయస్య పంచాశద్భేదాః,
తృతీయస్యైకోనపంచాశద్భేదాః అనేన క్రమేణోత్తరోత్తరస్యైక
కైకభేదపరిత్యాగే పఙ్క్తిశతత్రయయాధికసహస్ర [౧౩౨౬]
సంఖ్యాకా మిశ్రభేదాః అవివక్షితవాచ్యస్య వివక్షితాన్యపరవాచ్య
సంబంధే యో భేదస్తస్మిన్నేవాంతర్భూతో వివక్షితాన్యపరవాచ్య
స్యావివక్షితవాచ్యసంబంధే భేదో న పృథగ్భూతః అనేనైవ క్రమేణ
వస్తుధ్వనే రలంకారధ్వనిసంబంధభేదోఽప్యలంకారధ్వనే ర్వస్తుధ్వనిసం
బంధాన్నపృథగ్భూత ఇతి పూర్వపూర్వసోఽత్తరోత్తరసంబంధే ఏకైక
భేదన్యూనతా జ్ఞేయా. తస్మాపి మిశ్రణస్య త్రిరూపేణ సంకరేణైక
రూపయా సంస్పృష్ట్యా చ పునశ్శృతుర్థా యోజనే చతురుత్తరశతత్ర
యయాధికపంచసహస్రాణి [౧౩౦౮] భేదాః.

ద్రవ్యవ్యం. ద్వితీయ మభిధామూలధ్వనిం విభజయే—అసంలక్ష్యేతి. రసాదీనా మానం
త్యేన తద్భేదకల్పనస్యాశక్యత్వాత్తద్వ్యోతకప్రబంధాదికృతో రసాదే ష్టాధా విభాగాః
ఇత్యాహ—ప్రబంధేతి. సర్వా నపి ధ్వనిభేదాః సంకలయ్యాహ—ఏవ మితి. శుద్ధాః,
ధ్వన్యంతరాసంబద్ధా ఇత్యర్థః. మిశ్రభేదానాహ—తేషామితి. తేషాం, శుద్ధానా
మిత్యర్థః. నను లక్షణామూలధ్వనే రభిధామూలధ్వనిసంబంధే యథైకో మిశ్రభేదః
తత్రైవాభిధామూలధ్వనే ర్లక్షణామూలధ్వనిసంబంధే భేదాంతరం భవిష్యతి, ఏవమేక
పంచాశతోఽపి భేదానాం విచార్యమాణేఏకోత్తరశతపట్కాధికసహస్రద్వయసంఖ్యా
క [౨౬౦౧] మిశ్రభేదసంభవా దేకైకన్యూనతాశ్రయణేన పఙ్క్తిశతత్రయయాధికసహస్ర [౧౩౨౬] సంఖ్యావలంబనమయ్యుక్త మితిచేత్సత్యం; భేదద్వయేఽపి
తస్మామునా సంబంధోఽముష్యవాతేనేతి సంబంధిప్రతిసంబంధినో రుచ్చారణవ్యత్యాస
మాత్రం న పున శ్చమత్కారవిశేషః అత స్తేషాం యథాయోగం మిథోఽంతర్భావ
ఏవేతి యుక్తమేవోక్తం. తదేతదాహ—అవివక్షితవాచ్యస్యేతి. విషయవ్యాప్త్యర్థం
ధ్వన్యంతరేఽవ్యంతర్భావం దర్శయతి—అనేనైవేతి. భూయో విభాగమాహ—తస్యా
సీతి. ధ్వన్యో స్సందేహస్పదత్వేనానుగ్రహణ్యనుగ్రహకభావేనైకవ్యంజకానుప్రవేశేన

(౫౪)

*శుద్ధాశ్చంద్రశరా. [౧౫] మిత్రా ఋతునేత్రానలేందవః, [౧౩౨౬]

సంసృష్టిసంకరాంతాస్త్యభిభాగ్నిశరాభిధాః [౫౩౦౪] ౪౩

తత్ర శుద్ధానామేకపంచాశచ్ఛేదానాం నామధేయూని కథ్యంతే.

పదగతాథాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౧

వాక్యగతాథాంతరసంక్రమితావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౨

పదగతాత్వంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౩

వాక్యగతాత్వంతతిరస్కృతావివక్షితవాచ్యధ్వనిః ౪

పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౫

పదగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౬

వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమవస్తుధ్వనిః ౭

వాక్యగతశబ్దశక్తిమూలసంలక్ష్యక్రమాలంకారధ్వనిః ౮

పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః ౯

పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః ౧౦

పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః ౧౧

పదగతస్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః ౧౨

చత్రియాపేక్షే త్యర్థః. సంకరవత్సాపేక్షత్వాభావాత్సంసృష్టేరేకరూపత్వం ద్రష్టవ్యం
ఫలితాం సంఖ్యామాహ—చతురుత్తరేతి.

న్యూనాధికసంఖ్యావ్యవచ్ఛేదార్థముత్తామేవ సంఖ్యాం సంకేతభాషయా శ్రోణీ
కృత్యాహ—శుద్ధా ఇతి. అత్రాంకప్రస్తావో వ్యుత్క్రమేణ ద్రష్టవ్యః. చంద్ర ఏకః,
శరాః పంచ, [౫౧] ఋతవష్టత్, నేలే ద్వే. అనలాస్తయః, ఇందురేకః [౧౩౨౬]
అభయశ్చత్వారః, ఖం శూన్యం-బిందురిత్యర్థః అగ్నయస్తయః, శరాః పంచ
[౫౩౦౪] తర్హి కింనిమిత్తంకావ్యప్రకాశకారోఽంతర్భావయాతయామానషితచిన
భేదాః సంగృహ్య చతురుత్తరచతుశ్చరీయుతాయుత [౧౦౪౦౪] సంఖ్యాకా
సంసృష్టిసంకరాయుత్తభేదా నజీగణత్? శో వేద! కిం వా తత్ర నిమిత్తం? తత్తున
స్త ఏవ తత్రభవంతో విదాం ఘర్వంతు. అస్తాభిస్తు 'యుక్తియుక్తం వచోగ్రహ్యం న
తు పూరుషగారవా' దితి న్యాయసరణి రమసరణీయేతి విద్యానాథహృదయమ్. ౪౩

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం శుద్ధభేదానాం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకం నామాని కథ
యతి—తలేతి. గతార్థమేతత్.

[illegible]

వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	
వాక్యగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౦
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వనిః	౪౧
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునాఽలంకారధ్వనిః	౪౨
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణాలంకారధ్వనిః	౪౩
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౪
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౫
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౬
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౭
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౮
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౪౯
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౫౦
ప్రబంధగతకవినిబద్ధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలోఽలంకారేణ వస్తుధ్వనిః	౫౧

అత్ర దిక్షా త్రముదాప్రాయతే—

అథాంతరసంక్రమితా వినియోగవాచ్యధ్వనిర్యథా—

మూర్ధానో యూయమాస్తాకాః కిమిత్యన్నత్యమిచ్ఛథ,

ఇతి ప్రతాపరుద్రస్య ప్రణతాః ప్రతిపార్థివాః ౪౪

అత్ర ఆస్తాకా ఇతి సర్వదైవ్యభూమయో సయం ఈదృశానా
మస్తాకం సంబంధినో యూయమిత్యర్థాంతరసంక్రమితావినియోగవా
చ్యతా.

అత్ర కలిపయోదాహరణప్రదర్శనేనోహమకలానాం భేదాంతరాణి సుబోధాసి
త్యభిప్రాయగాహ—అత్ర దిక్షాత్ర మితి.

ఉదాహరణి—మూర్ధాన ఇతి. ఆస్తాకా అన్నదీయాః, 'యుష్మదస్తవోరస్య
తరస్యాం 'భిక్షే' త్యన్త్రత్యయే 'తస్మిన్ను'చే త్యాస్తాకాదేశః. ౪౪

అత్రాస్తాక ప్రకృత్యాస్తచ్చట్టేనాస్తదర్థ మహిత్యైవ తాపతాఽనుపయోగాదై
వ్యనిఃక్రూఽస్తదర్థ స్సామానోపేక్షభావసంబంధేన లక్ష్యత ఇత్యాహ—సర్వదైవ్యేతి.

అత్యంతతిరస్కృతవాచోఽభ్యనిర్యథా—

విశదిమవిలిప్తవియతోధవళిమపరిపూరితాఖిలాశాంతాః,

విహరంతి యశ్శివపూరా గౌరాశ్రీకాకతీంద్రస్య. ౪౫

అత్ర విశదిమవిలిప్తవియత ఇత్యత్యంతతిరస్కృతవాచ్యత్వమ్.

అనేనైతత్త్రమేణ వాక్యగతత్వేనాప్యదాహర్యమ్.

అథార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుభ్యనిర్యథా—!

అద్భానృతూన్ వినా మాసాన్ శుక్లపక్షాన్వినా తిథీః ,

రాత్రీర్వినాపి కాంక్షంతే కాకతీయరిపుస్త్రియః. ౪౬

అత్ర ఋతుప్రభృతీనాం కామోద్దీపకత్వాత్తదభావో రిపుశ్రీభి
రాకాంక్ష్యత ఇతి ప్రతీయతే తేన తాసాం ప్రియవియోగరూపం వస్తు
వ్యజ్యతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య సర్వే శత్రవో నిహతా ఇతి వాచ్యా

వ్యంగ్యం పున ర్విరరుద్రవైరిణాం వైసలేయసన్నిధానే వాతాళినా మివ విక్ర
మవిముఖత్వమిత్యేతదభిసంధాయాహ—అలేతి.

విశదిమేతి. అత్ర విశదిమధవళిమౌర్విషయభేదాన్నిధో న పానరుక్త్యం. అ
నయో ర్వియద్విలేపనదిగంతపరిపూరితవిధానార్థత్వేనానువాద్యత్వా ద్విభేదేన గౌరా
ఇత్యనేనాపి న పానరుక్త్యమితి విశ్లేయమ్. ౪౫

అత్ర విలిప్తపదం మూర్తోచితస్య విలేపనస్యామూర్తే వియత్యనుపపద్యమాన
త్వాత్సార్వధృపరిత్యాగేనోపరంజనాతిశయం కార్యకారణ భావసంబంధేన లక్షయ
దాకాశే ప్రకాశాధిక్యం వ్యసక్తి త్యభిప్రాయేణాహ—అలేతి. అనేనైవేతి. వాక్య
గతత్వమేవాత్ర భేదకమితి భావః. అత్ర జహదజహల్లక్షణయోర్వస్తుమాత్రం వ్యంగ్యం.
తచ్చ శబ్దైకవ్యాపారాద్వ్యంజనాదేవ; అన్యథా లక్షణాయా ఏవానుపాదేయత్వప్ర
సంగాదితి ద్రష్టవ్యమ్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘యస్య ప్రతీతిమాధాతుం లక్షణా
నముపాస్యతే’ ఫలే శబ్దైకగమ్యేత్ర వ్యంజనాన్నాపరా క్రియేతి.

శబ్దశక్తిమూలాపేక్షయా భేదభావూశ్చేన బహువక్తవ్యత్వాదర్థశక్తిమూలా
నాదాపుదాహర్తు మాహ—అథేతి. అద్దానితి. ౪౬

అత్ర ఋత్వాద్యభావాకాంక్షాయా వాచ్యత్వేఽపి తస్మాః కామోద్దీపకత్వ
పేతుకత్వం వ్యంగ్యమేత్యభిప్రాయేణాహ—అలేతి. తస్య వ్యంగ్యమాహ—
లేనీతి. లేనానంతరోక్తవ్యంగ్యేనేత్యర్థః. తస్మాపి వ్యంగ్య మాహ—అనేనీతి. ప్రియ

దతిశయః తథా ప్రియవిరహవిధురా శ్శత్రుస్త్రియః కతిపయవత్సరాణా
జీవితాశయా ప్రథమమృతూనామభావం వాంఛంతి అనంతరం
తానపి గమయితు మశక్తాః కతిపయమానేషు ప్రాణాన్ధాబయితు
ముద్యుక్తాః జ్యోతస్నైవ తాం పక్షాణాం వినాశం వాంఛంతి అనంతరం
మాసానప్యపనేతుమపారయంత్యః కతిపయతిధిషు జీవితాశయా
రాత్రీణా మసృష్టి మభిలషంతీతి బహువస్తు వస్తునా వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

దృష్ట్వా కాకతివీరయద్రస్యపతేః కీర్తిం జగద్వ్యాపినీం
వస్తుం వాంఛతి శంభు రత్ర శయితుం లక్ష్మీపతేః కాంక్షతి,

స్నాతుం ధావతి దివ్యతాపసగణః సంవర్ధితుం వార్ధయ-

శ్చేష్టంతే సవిలాసమభ్రము రపి సృష్టుం శనై రిహతే. ౪౭

అత్ర హరస్య కైలాసభ్రాంతి ర్హరేః క్షీరార్ణవభ్రాంతిరితి భ్రాంతి
మదలంకారో వ్యజ్యతే

అలంకారణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

ప్రతాపరుద్రస్య రణే కృపాణః సద్య సముద్యద్రుధిరారుణశ్రీః,
అలంబతే రోషకమాయితస్య కాశీకటాక్షస్య విజృంభితాని. ౪౮

వియోగేనేత్యర్థః వ్యజ్యత ఇత్యుపద్యజ్యతే. ఏవముత్తరోత్తరవ్యంగ్య ఏవ కవినంరంభ
విక్రాంతే ద్రస్య వాచ్యా దుత్కర్నో యేనాస్య ధ్వనివ్యవదేశ ఇత్యాహ—ఇతి వాచ్యా
దితి. కించ—ప్రథమకత్యాయాం ప్రతీయమానస్య ఋత్వాద్యభావాకాంక్షా లక్షణస్య
వస్తునో వ్యంజకవస్తుత్రైవిధ్యా త్రైవిధ్యమిత్యాహ—తథేత్యాదిహ.

దృష్టేతి. అత్ర కీర్తా శంభుప్రభృతీనాం నివాసాకాంక్షాదిలక్షణేన వస్తునా
తేషాం యథాక్రమం కైలాసక్షీరోదమందాకినీచంద్రాభ్రమాతంగభ్రాంతిరూపాః భ్రాంతి
మదలంకారో వ్యజ్యతే. ౪౯

తదేతదాహ—అత్ర హరస్యేతి. అత్ర వ్యంగ్యస్య ప్రాధాన్యేనాలంకార్య
త్వేఽపి బ్రాహ్మణశ్రమణన్యాయేన ప్రత్యభిజ్ఞానబలాదలంకారవ్యవదేశో న విరుధ్యతే.
ఏవమన్యత్రా వ్యలంకారధ్వనో వేదికవృక్ష.

ప్రతాపేతి. కమాయితస్యారుణీకృతస్య అత్ర కృపాణస్య చండికాకటాక్ష
విజృంభితాలంబనానంభవా ద్విజృంభితానీవ విజృంభితానీతి సాదృశ్యాక్షేపాదనం
భవద్వస్తు సంబంధరూపాః సిదధ్వనాలంకారాః. ౫౦

అత్రాలంబత ఇతి నిదర్శనాలంకారేణ సకలరిపుక్షయః క్షణాత్కృత ఇత వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

కాకతీయవిభోః కీర్తిపుండరికే విజృంభితే,

ధత్తే మధుకరక్రీడాం తమాలశ్యామలం సభః

౪౯

అత్ర కీర్తిపుండరికే నభోభ్రమరక్రీడాంధత్త ఇతి నిదర్శనాలంకారేణాశ్రయాశ్రయిణో రనానుగుణ్యరూపోఽధికాలంకారో వ్యజ్యతే ఆశ్రయస్య కీర్తిపుండరికస్య వైపుల్యం భ్రమరసాదృశ్యప్రతిపాదనే నాల్పత్వం సభసః ప్రతీయతే. ఏషు స్వతస్సిద్ధార్థశక్తిమూలత్వం.

అథకవిప్రాధోక్తిమూలోపస్తునా వస్తుధ్వని ర్యథా—

శ్రావం శ్రావం ఖురళివిహరతాక్రీడికేయేషుజాత-

చ్ఛిద్రచ్ఛద్దశ్రవణపదవీచారిణీం చారణోఽమైః,

శశ్వద్గితాం భువనమహితాం కాకతీంద్రస్య కీర్తిం

కాకతీయతి. పూర్వవన్నిదర్శనాలంకారః.

౪౯

అనానుగుణ్యరూప ఇతి. ఆధారస్య నభసోఽల్పత్వాదాథేయస్య యశసోఽధికత్వాచ్చేతిభావః. తచ్చ వ్యజ్యత ఇత్యాహ—ఆశ్రయస్యేతి. ఏషు స్వతస్సిద్ధేతి. వ్యంజకస్య లోకసిద్ధార్థత్వాదితి భావః.

అథ కవిప్రాధోక్తిసిద్ధార్థశక్తిమూలేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరణి—
శ్రావం శ్రావ మితి. శ్రావం శ్రావం పునః పునః శ్రుత్వేత్వార్థః. అభీక్ష్యేణములి 'నిత్య ఏషుయో' రితి ద్విర్భావః, ఖురళి ర్మల్లాదిసాధనకాలా తత్ర విహరతః క్రీడతః కార్తికేయస్య కృత్రికాపత్యస్యస్కందస్య ఇమగా శరేణ జాతం యచ్ఛిద్రం తస్య ఛద్దనా వ్యాజేన యా శ్రవణపదవీ బహిర్నిర్గతం బాహిరంధ్రమేవ శ్రవణసరణిర్పభూపేతి భావః. తత్ర చరతి తాచ్ఛీల్యేన తాం తథోక్తాం. పురాణిల కార్తికేయః ఖురళివిహరణవేళాయాం పరశురామస్పర్ధయా క్రౌంచగిరిం దదారేతి ప్రసిద్ధిః. భువనానాం మహితాం పూజ్యమానా మితి కేవలప్రతి నిష్ఠాంలేన సమాసః. ఆతపివ 'క్షేన చ పూజాయా' మిత్యాదిషుకారకవప్యై ఏవ సమాసవిషేధ ఇతి హరదత్తః. అత్ర క్రౌంచాదేర్నిశ్చలాంగత్వే నిష్టయాదివేతి హేతోరుత్పేక్షగాదుత్పేక్షాలంకారో వ్యంజకాశ్రయగా ద్వయ్యః. ఏవ మలంకారే సత్యసి క్రౌంచత్వభృదితి వస్త్రీవ స్థావరాణామపి

క్రౌంచత్కృభృ ధృసతి మహతో విస్తయూ నిశ్చలాంగః ౧౦
అత్ర ప్రతాపదుద్రస్య కీర్తిః స్థావరాణామపి విస్తయ కారిణీతి వస్తు
వ్యజ్యతే. వస్తునాలంకారధ్వనిర్యథా—

వీరరుద్రభటా ద్దృష్ట్వా జయలక్ష్మీవృతాః రణే,
కర్షంత్యరివధూకేశాన్కాననే కంటకిద్రుమాః ౧౧
అత్ర జయలక్ష్మీసమాలింగితాః వీరరుద్రభటాః దృష్ట్వా సమ
దనా ఇవ కంటకిద్రుమాశ్శత్రుచధూకేశాన్కంక్షంతి వేత్సుత్యేత్తా
వ్యజ్యతే

అలంకారేణ వస్తుధ్వనిర్యథా—

‘ఓసరథ సహి హి సమం శజ్జా నహుఆవ సిధిశమాణావ,
అప్సగ్రహణభయేణ వ్య సవిహగవ మణోహరే దఇవ ౧౨
అత్రోత్ప్రేక్షయాఽఽలింగనరూపం వస్తు వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వనిర్యథా—

అభయం యాచమానానాం కాకతీయేంద్రవిద్విమానో,
రతుం నాంగీకరోతివ వనం శాఖాగ్రకంపనైః ౧౩
అత్ర నాంగీకరోతి వేత్సుత్యేక్షయా ప్రతాపదుద్రశత్రుభ్యో
రక్షణం కర్తుం వనమపి విభేతి వేత్సుత్యేత్తా వ్యజ్యతే
కవినబద్ధవక్త్రప్రాఘోక్షి సిద్ధార్థశక్తిమూలో వస్తునా వస్తుధ్వని
ర్యథా—

† ఆపసరతి సఖభిస్సమం లజ్జా వధ్వాశ్శిథిలమానాయాః,

అత్సగ్రహణభయేనేవ సవిధగతే మనోహరే దయతే. ౧౪

విస్తయకారిణీ కీర్తిగతి వస్తు వ్యవక్తి, న పునరలంకారభాగః. అతో వస్తునా వస్తుధ్వనే
రేవేదముదాహరణం. ౧౦

వీరరుద్రేతి. నిగదవ్యాఖ్యానమేతత్. ౧౧

ఓసర ఇతి. త్వోదవాపోతా ఇత్యుపశబ్దస్య ఓకారః. భయేణవేత్సత్ర ‘ఇవస్య
పివమిలివద్వా’ ఇతీవశబ్దస్య కేవలా వకారో హేతుఃప్రేక్షావ్యంజకః. ౧౨

అభయ మితి. అత్ర క్రియోత్ప్రేక్షయార్వగ్నింగ్యవ్యంజకభావఇత్యాహ—
అత్రేతి. ౧౩

అథ కవినబద్ధవక్త్రప్రాఘోక్షిసిద్ధార్థేషు వస్తునా వస్తుధ్వనిముదాహరతి—

‡జహతహ వ హోదు అజ్ఞాణరణాహ కరేహి రఖిణం ససిణో,
జంతాయె కడగోక్కా అత్తాతం మసీకాదుమ్ ౫౪

అత్ర విరహాతురా ఆర్యా చంద్రికామసహమానా రోషోజ్జ్వ
లితయా కటాక్షోల్కయా చంద్రం మషీకరోతి శురక్షణీయ ఇత్యనేన
వస్తునా ఇతః పరం సా జీవితం ధారయితుమశక్తాఽధునైవ త్వయా
సమాగంతవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యతే.

వస్తునాఽలంకారధ్వని ర్యథా—

కస్త్యం శుభ్రాఖిలాంగ శ్చరసి? నను యశో వీరరుద్రస్య వర్తే
కోఽయం తే దివ్యదేహస్సురతి పరిసరే? మత్సువృత్తప్రతాపః,
ప్రచ్ఛాద్యాలం స్ఫురద్భిః కుముదసరసిజైః* ఖ్యాపితం వస్త్వరూపం
సోమార్కా! స్వాగతం వా మవధిగిరిహం కల్పితో నిస్తమస్కః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రయశః ప్రతాపయో సోమార్కసాదృశ్య ప్రతీతే
రుపమా వ్యజ్యతే.

అలంకారేణాలంకారధ్వని ర్యథా—

‡ఉవహ హళా వహుఅవ తహ ఆరూఢో విణిభ్రరో మాణో,
ణివఇసమాఅమసంభమసంజాలభః వ్వ ఓసరఇ ౫౬

‡ యథా తథావా భవత్వార్యా నరనాథ కురు రక్షణం శశినః,
యత్రయా కటాక్షోల్కా అజ్ఞప్తా తం మషీకర్తుమ్. ౫౪

† పశ్యత హళా వహుస్తథారూఢోఽపి నిర్భరో మానః,
న్యకరిసమాగమసంభ్రమసంజాతభయ ఇవాపసరతి.

జహతహవేతి. 'నవాచ్యయో దాతాదా' వితి హ్రస్వః విలంబితాగమనం ప్రియం ప్రతి
విదగ్ధదూతీవచనమేతత్. ౫౪

కస్త్యమితి. అత్ర ప్రథమాథే లోకాలోకవీరరుద్రయశసోః ప్రశోభితరవా
క్యాని చత్వారి ద్వితీయార్థ మేకం లోకాలోకవాక్యం. మత్సువృద్ధితి. ఉభయోరేక
జన్యత్వాదితి భావః. మే సుహృదితి క్వదిదపపాతో లేఖకదోషాత్. యుష్మదస్తదాదే
కానాం పదాత్సరత్వనియమాత్; అత్ర తు వాక్యాదిత్యేన తదభావాదితి. అశవివోక్తం-
'సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మదస్తదాదేకా వక్తవ్యాః' ఇతి. ప్రచ్ఛాద్యాలమితి. స
ప్రచ్ఛాదనీయమిత్యర్థః. 'అలం ఖ్యాపితం నిలిత్యప్రత్యయే ల్యబాదేశః. ఖ్యాపితం వ
ఇత్యర్థే ద్విత్వేఽభిధేయే వ ఇతి పాక్షికం బహువచనం; యుష్మదిగురావేశేహ' మితి
జయూదిత్యవచనాత్. నిస్తమసోక్తావ్యాభాగేఽపీతి భావః. ౫౫

* 'ఖ్యాపితం వాం స్వరూప' మితి పాఠాంతరమ్.

అత్రో త్ప్రేక్షయా ప్రియస్థానాం వినైవ మానినీమనః ప్రసన్న
మితి విభావనాలంకారో వ్యజ్యతే.

అలంకారేణ వస్తుధ్వని ర్యథా—

అస్రావ్య సేవావసరం నాథ! కాంతావృతస్య తే,

త్వత్క్రింది సేవమానేవ శ్యామా సర్వాంగసాండురా ౫౭

అత్ర సేవమానేవేతు్యత్ప్రేక్షయా సర్వభాన్వీకార్యత్వాదిరూపా
వస్తు వ్యజ్యతే.

ఏవం ప్రబంధాదిగతత్వేన యథాసంభవముదాహరణాని ద్రష్ట
వ్యాని విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

అథ శబ్దశక్తిమూలధ్వనిః స చ వస్తులంకారమూలత్వేన ద్వివిధః
తథాచోక్తమ్—

‘అలంకారోఽథ వస్తేవ శబ్దాద్యక్రాంతభావతే,

ప్రధానత్వేన స జ్ఞేయ శబ్దశక్తిధ్వనో ద్విధా’ ఇతి

ఉపహేతి. పశ్యతే త్యర్థేఽవ్యయం హళేతి చ సఖ్యాహ్వనే. ‘వాసఖ్యా
మామి హళాహళేతి. భవీష్యే త్యక్త ‘మివలివలివవ్వ ఇవార్థ’ఇతీవార్థే ద్విత్వం
ప్రాప్తో వకారః.

విభావనాలంకార ఇతి. ఆకారణకార్యోత్పత్తేస్తల్లక్షణత్వానితి భావః.

ఆప్రాప్యేతి. శ్యామా యావనవలీ. అత్ర విరహపాండిన్యుః కీర్తిసేవాహేతు
కత్వముత్ప్రేక్ష్యతే. ౫౭

అవశిష్టా అర్థశక్తిమూలా అన్యత ఏవ ద్రష్టవ్యా ఇత్యాహ—ఏవమితి. అత్రా
నుక్తా హేతుమాహ—విస్తరేతి. ఉక్తోదాహరణావహితచేతసాముదాహరణాంతరా
వగమస్య సులభత్వాత్పునస్తదుపాదానం గ్రంథగౌరవమేవావహేదితి శబ్దప్రసంగపరం
విస్తరశబ్దం ప్రయంజానస్య హృదయం. ‘ప్రథనేవావశబ్ద’ ఇతి ఘృష్ణితిషేధాదప్యి
త్యయః. ‘స తు శబ్దస్య విస్తర’ ఇత్యమరః.

శబ్దశక్తిమూలధ్వనేర్ద్వైవిధ్యే వృద్ధసంవాదమాహ—తథాచోక్త మితి. యద్యస్య
లంకారోఽపి వస్తేవ; తథా ప్యలంకారో విచిత్రం వస్తు, ఇతరత్తు శుద్ధమితి ప్రతిపాద
యితుం వస్తేవేత్యేవకారః.

తత్రాలంకారధ్వనిర్యథా—

† ఏసో సచ్చం రాఘ సామా ఖి తుమం సమాఅమో దోణ్ణం,
కిం ఉణాణ పదోసకహం దీసఞ్ఞ ఏవం ఖి అచ్చరిఅమ్. ౫౮

అత్ర ప్రకరణేన కాంతాన్యపవాచకాభ్యాం శ్యామారాజశబ్దా
భ్యాం నిశాచంద్రప్రతీతే రుపమా వ్యజ్యతే.

వస్తుధ్వని ర్యథా—

కాంతారవాససంతప్తాస్సంశ్చణ్ణధ్వం*హితా దితః,

కురుధ్వ మధునా రాజపాదనేవాం నరేశ్వరాః ౫౯

అత్ర రాజపాదనేవామితి శబ్దశక్త్యా ప్రకృతస్య ప్రతాపరుద్రస్య
ప్రతీతిః ప్రకరణాజ్ఞాయతే. అనేన ప్రతాపరుద్రస్య నేవా కర్తవ్యా
కి మరణ్యవాసేన సుతంతా? ఇతి వస్తు వ్యజ్యతే

† ఏష సత్యం రాజా శ్యామా ఖిలు త్వం సమాగమో ద్వయోః,

కిం పున ర్నప్రదోషకథా దృశ్యతే ఏతత్ ఖిల్వాశ్చర్యమ్. ౫౮

ఏసో ఇతి. గాయికాం ప్రతి సభవాక్యమేతత్ సమాగమ ఇతి. యుజ్యత ఇతి
శేషః. ప్రదోషా దోషః కాలవిశేషశ్చ అత్ర శ్యామారాజశబ్దవాచ్యయోః కాంతా
న్యపయోః ప్రకృతయో రప్రకృతనిశాచంద్రాభేదాధ్యవసాయేన ప్రాప్తస్య ప్రదోషస్య
కాలవిశేషలక్షణస్య ప్రతిషేధేన విరోధః ప్రతీయతే. శబ్ద్యోతకమాశ్చర్యపదం. పరి
హరస్తు దోషనిషేధాది విరోధాభాసోఽలంకారః. ౫౮

వ్యంగ్యం వివక్షితీ—అత్రేతి అనేకార్థపదగుంభనమహిమ్నా కకేరథాంతరంవిపక్షిత
మేన ప్రతీయతే. తస్యాసంబద్ధత్వపరిహారాయ ప్రకృతేనాపమ్యం కల్పనీయం. తేన
వ్యంగ్యప్రాయమాంశరథ్య శ్లిష్టశబ్దాన్వయవ్యతిరేకానువిధాయిత్యాచ్ఛబ్దశక్తిమూలత్వ
మితి భావః.

కాంతారేతి. హితాదాప్తాదితోఽస్తాన్నత ఇత్యర్థః. సంశ్చణ్ణధ్వమిత్యత్ర
కర్తవ్యో హితోపదేశస్యావక్షితత్వాదకర్తృకత్వం తదుక్తం—‘ధాతోరథాంతరేపృథ్వా
త్వధేనోపసంగ్రహతో, ప్రసిద్ధేరవిపక్షాతః కర్తృతోఽకర్మికాక్రియేతి. అతఏవ ‘సమా
గమ్యుచ్చీ’త్యాదినా ఆత్మనేపదం

అత్ర ప్రకరణానుగృహీతస్య రాజపదస్య మహిమ్నా ప్రతాపరుద్రనేనా కర్త
వ్యా నైవం దుఃఖమనుభవితవ్యమితి వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

*హితార్థః ఇతిపాఠాంతరమ్.

ఉభయశక్తిమూలధ్వని రవ్యథా—

జిహ్వరేష భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధః,

ముంచంతు త్క్వాభృతస్పర్శే నిజపక్షవిజృంభితమ్.

౬౦

అత్ర త్క్వాభృతో నిజపక్షవిజృంభితం ముంచంతు జిహ్వరేష ఇత్యత్ర శబ్దశక్తిమూలతా, భుజస్తంభజృంభమాణాద్భుతాయుధ ఇత్యత్రాథ శక్తిమూలతా.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యో రసాదిధ్వనిః తథా చోక్తం శృంగార తిలకే.—

‘రసభావతదాభాసభాసశాంత్యాదిరక్రమః,

భిన్నో రసాద్యలంకారాదలంకార్యతయా స్థితః’ ఇతి.

రసభావో దాహరణం తత్స్వరూపనిరూపణప్రపంచో రసప్రకరణే భవిష్యతి.

గుణీభూతవ్యంగ్యమప్తవిధం నిరూప్యతే—

*గుణీభూతవ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమప్తవిధమ్

తథాచోక్తం కావ్యప్రకారే—

‘అగూఢమపరస్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగమస్ఫుటమ్,

జిహ్వ రితి. జిహ్వ ర్జయశీల ఇంద్రశ్చ, అద్భుతాయుధం ఖడ్గాదికం వశ్రాయుధం చ, త్క్వాభృతో రాజానః పర్వతాశ్చ, షక్షా బలాని గరుతశ్చ.

౬౦

శబ్దశక్తిమూలేతి. శబ్దపరివృత్తిసహిష్టుత్వాభావాదితి భావః. ఆర్థశక్తిమూల తేతి. తత్సహిష్టుత్వాదితి భావః. ఆయం తు వాక్యగత ఏవ.

అసంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యస్య రసాదిధ్వనిత్వే నవ్యుపమా—రసభావేతి. తదాభా సారసభావాభాసాః, అదిగ్రహణేన భావోపయభావసంధిభావశబలత్వాని గృహ్యంతే. క్రమః, అసంలక్ష్యక్రమవిశిష్టతః. స చాత్ర రసపదాద్యలంకారశంకా కార్యేత్యాహ— భిన్న ఇతి. అత్ర హేతుమాహ—అలంకార్యతయేతి. ప్రధానతయేత్వార్థః, రసాదినామం గభావ ఏవాలంకారత్వాత్. తదుక్తం—‘ప్రదానేత్యస్యత్ర వాక్యాథేయత్రాంగం తు రసాదయః, కావ్యే తస్మిన్నలంకారో రసాదిరితి మే మతి’ రితి.

ఉదాహరణము త్తరత్ర భవిష్యతీత్యాహ—రసేతి.

అథ మధ్యమకావ్యస్యోక్తలక్షణత్వాద్విభాగమాహ—గుణీభూతేతి.

సంవాదవ్యాజేనోద్దిశతి—అగూఢమిత్యాహ. గూఢమైతి. ‘సర్వమథ్య

సందిగ్ధతుల్యప్రాధాన్యే కాక్వా ఊష్ట మసుందరమ్, ఇతి.
కామినీసుచకలశవద్దూఢస్యైవ చమత్కారకారిత్యాదగూఢ
వ్యంగ్యం మధ్యమం కావ్యమ

యథా—

॥౧౧॥ బొన్నత్యం యది వర్ణ్యతే శిఖరిణః క్రుధ్యంతి నీచైః కృతాః
గాంభీర్యం యది కీర్త్యతే జలధయః క్షుభ్యంతి గాఢీకృతాః,
తత్త్వాం వర్ణయితుం బిభేషి యది వా జాతోఽస్త్వగస్త్యస్థిత-
స్త్యతాపర్వే గుణరత్నరోహణగిరే! శ్రీవీరరుద్రప్రభో! ౬౦
అత్ర 'యది వా జాతోఽస్త్వగస్త్యస్థిత, ఇత్యనేన జలనిధివర్వతే
భ్యో న బిభేషితి : వ్యంగ్యమత్రాగూఢమ్.

అపరస్యాంగం యత్ర రసాదే రసాదిరంగం తదపి గుణీభూత
వ్యంగ్యమేన.

యథా—

వీతప్రీడమపాస్తమానముదయదైవస్వర్య మావిర్భవ-
త్స్వేదం నిష్ఠరగాత్రపేషణ మిశస్తూర్ఘం గళద్బాష్పకమ్,

హీతం ద్రవ్యం ప్రచ్ఛాన మపేక్షతే ఇతి న్యాయాదితి భావః. వ్యంగ్యస్య ద్రుశ
ప్రతీతా వగూఢత్వం, మధ్యమప్రతీతా గూఢత్వం, విలంబితప్రతీతావస్ఫుటత్వం,
తత్రాద్యంతయో ర్మధ్యమత్వం, మధ్యమస్యోత్తమత్వం చేతి వివేకః.

అగూఢముదాహరణి—బొన్నత్య మితి.

౬౦

వామనీకృతవింధ్యాచల శుభ్రకీకృతసింధుసలిల శ్చ కుంభసంభవ ఇతి మహతీ
ప్రథా. అతోఽగస్త్యోఽస్తీ త్యనేన శైలసముద్రే భ్యో న బిభేషితి వ్యంగ్యస్య వాచ్యా
యమానత్వాదగూఢమిత్యాహ—అత్రేతి.

అపరస్యాంగ మితి. అనయో ర్వివక్షితా వర్ణా క్రమే గాహ—యత్రేతి. అత్ర
ప్రథమాదిశబ్దేన భావాదయో వాక్యాధీభూతో వాచ్యశ్చగృహ్యంతే. ద్వితీయాది
శబ్దేన చ భావాదయోఽపరణనం చ గృహ్యంతే. తేన యత్రాంగినో రసభావాదేర్వా
చ్యస్య వా రసభావాదిరపరణనం వాఙ్మత్యేన నిబధ్యతే, తదవరాంగమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—వీకప్రీడ మితి. వీకత్రోక్త్రోకనాదస్యత్రాలాపాచ్చ మాన
త్యాగః కైవల్యం గద్గదభాషిత్యం, మూర్ఛా కూశ్యేంద్రియత్వం, రుణయో నష్ట
చేష్టతా, శైలగుహ స్థిత్యత్రాపి శబ్దోఽయత్రాపి సామర్థ్యా జ్ఞభ్యతే అతస్తత్రాపి

సంజాతప్రళయం చ కాకతిమహీనాథస్తరోద్వేజితా

భూపా శ్చైవ గుహాసు యాంతి విజనా భీత్యా సమాల్లింగితాః

అత్ర శృంగారస్య భయరసాంగత్వం వాచ్యసిద్ధ్యంగం యథా—

కరాళః కాకతీంద్రస్య కరవాలనవాంబుదః,

ధారయా శిమయత్యుగ్రం ప్రతాపజ్వలనం ద్విపామమ్. ౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యా సా చ కరవాలనవాంబుద ఇత్యస్య వాచ్యభూతస్య రూపకస్య సిద్ధిప్రతి గుణీభూతవ్యంగ్యమ్.

అస్ఫుటం యథా—

వీరరుద్రకృపాణస్య మహిమా కోఽప్యనంకుశః,

ప్రసూతే కర్తిగంగాం యః పీత్యా ద్విషదసృజ్నుదీమి ౬౪

విజనం కంచన కోణప్రాంతం ప్రవిశంతీతి భావః. అత్ర ప్రస్తుతవిశేషణసామ్యుద ప్రస్తుతనాయకధర్మప్రతీతేషుమాసోక్తిః. అత్రాస్య పాపకల్పేనాంగస్యాపి. శృంగారస్య వర్ణనమాన త్వేన ప్రాధాన్యాత్తద్వశేన గుణీభూతవ్యంగ్యమిత్యేవ వ్యవచో న పునరంగీ భూతభయనకరసాపేక్షయా భవనీతి. అత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'కవచి త్వేనచి ద్వ్యవహర' ఇతి. ఏవమపరాంగాంతరముదాహర్యమ్. ౬౨

తృతీయం భేదమాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సిద్ధేయత్వత్రేరంగమితి వ్యుత్పత్త్యైవ స్వతస్సిద్ధస్య వాచ్యస్యోపాద్యులకాదపరాంగాదస్య భేదో దర్శిత ఇతి వేదితవ్యమ్.

ఉదాహరణి—కరాళ ఇతి.

౬౩

అత్ర జలధారా వ్యంగ్యేతి. అభిధాయాః ప్రకరణాత్కథధారాయామేవ నియంత్రణాదితి భావః. అత ఏవ న స్లేష ఇత్యుక్తం—'వాహిన్యః కాకతీంద్ర' స్వేత్యేత ద్వాన్విఖ్యానావసరే రూపకస్య సిద్ధిక్రూపి. యతో రూపకం స్వనిర్వాహాయ ప్రతీయ మానజలధారా మపేక్షితే. అన్యథా కరవాలఏవ నవాంబుదః కరవాలా నవాంబుద ఇవేతి వా రూపతోపమితనమాసయోస్సంజేహస్యాత్. న చాత్ర ప్రయుజ్యమానస్య కరాళత్వస్యోపమితనమాసబాధకత్వం; కేవలకరవాలవిశేషణత్వాంగీకారేణ నమానధర్మ త్వాభావాత్. న చాస్తు నామ సంజేహ ఇతి వాచ్యం; సాధకబాధకాభావ ఏవ తస్యాబంతారత్వాదితి.

అస్ఫుట ముదాహరణి. వీరరుద్రేతి. జమ్బూః పీతా మేవ నదీం పున రక్షణనల్,

అత్ర కృపాణస్య జహన్నీరాధిక్యప్రతిపాదనాద్వ్యతిరేకః పర
మస్ఫుటః ప్రతీయతే. సందిగ్ధం యథా—

కాకతిత్త్వపతే ద్విప్తిరనుం గచిరంగితా,

లగ్నా కల్పామాలేన వధ్వా స్తుగే కుచద్వయే. ౬౫

అత్రాలింగనేచ్ఛాయాం వాక్యవిశ్రాంతిభవా స్తనమండలాలోక
వవేతి సందేహః

తుల్యప్రాధాన్యం యథా—

నృపా. ప్రతాపరుద్రస్య నిషేవధ్వం పదాంబుజే,

అన్యథాఽస్య మనస్తాదృక్ ప్రసాదం కలుషాయతే! ౬౬

అత్ర ప్రతాపరుద్రస్య పాదసేవా యది త్యజ్యతే తదానీం నగరేషు
వాణోద్ముఖ ఇతి వ్యంగ్యార్థస్య వాచ్యస్య చ సమం ప్రాధాన్యం.

అనుందరం యథా—

†ఏలసిళామహిళాణాం సోఽహం నరేంద్రదంసణామోలం,

గురుతదనిలంతీతప వహుతప సావళం చలణమ్. ౬౭

†ఏకళిలామహిళానాం శ్రుత్వా నరేంద్రదర్శనామోదం,

గురుజననియంత్రితాయా వధ్వా క్ష్యామలం పదసమ్. ౬౮

అయం పునరన్యథేత్యుపమానాదుపమేయస్యాధిక్యలక్షణస్య వ్యతిరేకస్య విలంబేన
ప్రతీతేరస్ఫుటమిత్యాహ—అత్రేతి. ౬౯

సందిగ్ధప్రాధాన్యముదాహరితి.—కాకతీతి. ౭౦

అత్రాలింగనేచ్ఛాయావ్యంగ్యస్య చమత్కారకారిత్వా త్వాప్రధాన్యం ఉత వా
చ్యస్యేతి సందేహశ్చండిగ్ధప్రాధాన్య మత్రేత్యాశయేనాహ—అత్రాలింగనేతి. ౭౧

తుల్యప్రాధాన్యముదాహరితి—నృపా ఇతి. అకలుషం కలుషం భవతి కలుషా
యతే, లాహితాదిత్వా తక్రమృత్యయః. ‘వాక్యవ’ఇత్యాత్మనేపదం. నర్మత్త కవినా
వ్యంజనైకప్రవణేన భావ్యం అత్ర తు వాచ్యస్య వ్యంగ్యేన సహ సమప్రాధాన్యసంపా
దనాద్ధుణీభావ ఇతి భావః. ప్రాధాన్యస్య సందేహసాదృశ్యయోగ్యవృద్ధయ ఏవ ప్రమా
ణం. ఉద్ధృతే రన్యథాపి వత్తం శక్యత్వాదిత్యుక్తం భట్టగోపాలేన. ౭౨

సప్రమముల్లంఘ్య బుద్ధిస్థత్వా దప్రమం భేదముదాహరితి—అనుందరమితి. ఏతే
నైలేషా ముద్దేశక్రమో న విశతీత ఇతి సూచ్యతే. ౭౩

ఏలసిళేతి. అత్రగురుజనపరాధీనా కాచిదేకళిలామహిళానాం నరేంద్రసంద

అత్ర సరేంద్రదర్శనసిమిత్ర హస్తముత్పత్త్యంత్యా నధ్వా ముఖం
శ్యామలమితీ వాచ్యవైవ చారుత్వం గురుజననియంత్రితాఽహం
నరేంద్రం ద్రష్టుం న గతవత్సన్తీత్యన్యన్యార్థస్యాచారుత్వమ్

యత్ర కాక్వాఽధ్ధాంతరమాక్షిప్యతే తదపి గుణీభూతవ్యంగ్యమేవ
యథా—

‡ పిలసహి కహేహి అహి ఆ భోణీ శచ్చి సరస్సుఈ మజ్జా,

జాం బహు మజ్జాభి సో ణరణాహో గుణవినేసన్ణో. ౬౦

అత్ర ఊణీ మదధికేతి కాసుకల్పనయాఽధికా న భవతీతి చస్తు వ్య
జ్యతే.

చిత్రం తు కావ్యం శబ్దాలంకారచిత్రతయా బహువిధం తత్ప్ర
పంచోఽవ్యలంకారప్రకరణే వ్యక్తిభవిష్యతి.

‡ ప్రియసఖ! కథమాధికా ఊణీ లక్ష్మీ సురస్వతి మత్తః,

యాం బహుమవ్యతే స నరనాథో గుణవిశేషజ్ఞః. ౬౦

ర్యనసంతోషమహాలాభం శ్రుత్వా మలినముఖాఽభూదితి వాచ్యస్యాతిచారుత్వా
దాత్తన ప్రదలాభదూపస్య వ్యంగ్యస్యానుందరశ్వమిత్యాహ—అత్ర సరేంద్రేతి. ౬౧

అవశిష్టం భేదమాచక్షే—యత్ర కాక్షేతి. కాకుర్నామ శబ్దభర్తః, తక్ప్ర
యోగే సర్వత్ర శబ్దస్పృష్టత్వేన వ్యంగ్యస్య గుణీభావ ఏవ. తదుక్తం లోచనే—
'కాకుయోజనాయాం సర్వత్ర గుణీభూతవ్యంగ్యతే' వేతి. కావ్యరకాశకారస్తు—
'గురుః భేదం ఖన్నే మయి భజతి నాద్యాపి కురు'వ్యిత్యాదౌ క్వచిత్కాకోః ప్రశ్న
మాత్రపర్యవసానాద్యవ్యంగ్యస్య మయి న యోగ్యః భేదః కురుషు యోగ్య ఇత్యేవం
రూపస్య గుణీభావానాచిలేన ప్రాధాన్యా ధ్వనిత్వమప్యంగీకార.

ఉదాహరణి,—పిలసహి. 'మయి మమ మహామజ్జజనా' విలిపంచమ్యేకవచ
నేఽస్తదో మజ్జాదేశః. 'జనే ధ్లు' గిరి వైకల్పికో లుక్. శిత్వాత్పూర్వస్య దీర్ఘః.
అత్రాధిక్యనిషేధస్య వాచకాభావాల్కేవలవాచ్యసామర్థ్యవిభక్త్యేన వ్యంగ్యత్వం. ౬౨

తస్య చ కాకుసంస్కర్మాద్భూతవ్యక్త్యుకచారుత్వాతిశయభంగేన గుణీభూతత్వ
మేవ. తదేతత్పర్యం మనసి నిధాయాహ—అత్రేతి.

అథమకావ్యరసంచోఽలంకారప్రకరణే భవిష్యతీత్యాహ—చిత్రంశ్చితి.

—ॐ మహాకావ్యోపకావ్యాదిప్రబంధనిరూపణమ్. ॐ—

అథ మహాకావ్యాదయః ప్రబంధా నిరూప్యంతే—

*నగరాణ్యవజ్రైలస్తచంద్రాగ్నోదయవర్ణనమ్,

ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవాః

౬౯

విప్రలంభో వివాహశ్చ కుమారోదయవర్ణనమ్,

మంత్రద్యుతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయా అపి

౭౦

ఏతాని యత్ర వర్ణ్యంతే తస్యహాకావ్యముచ్యతే,

ఏషామప్తాదశానాం యైః కైశ్చిదూనమవీప్యతే

౭౧

తత్త్రివిధం గద్యమయం పద్యమయం ముఖ్యమయం చేతి

అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పదమ్,

గద్యకావ్యం కాదంబర్యాది. పద్యకావ్యం రఘువంశాది.

* అసర్గబంధమపి యదుపకావ్యముచీర్యతే

౭౨

అసర్గబంధం సూర్యశతకాది.

* గద్యపద్యమయం కావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే ✓

వక్త్రం చాపరవక్త్రం చ సోఽఛ్ఛాన్వసత్త్వం చ భేదకమ్.

౭౩

వర్ణ్యతే యత్ర కావ్యజ్ఞైరసావాఖ్యాయికా మతా.

పూర్వం ప్రబంధానాం ధ్వన్యాశ్రయత్వముక్తం. తత్ప్రయాపస్య లక్షణమంత
రేణ దుష్టేయత్వాత్తన్నిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర మహాకావ్యలక్షణమాహ—నగరేత్యాదిసా. ఏతచ్చ సర్గసిబంధచతు
ర్వర్గఫలచతురోదాత్తనాయకత్వాదీనాముపలక్షణం. తత్ప్రపంచస్తు కావ్యాదర్శే
ద్రష్టవ్యః

౬౯-౭౦

చంపూకావ్యం దమయంత్యాది. ఆఖ్యాయికానామగద్యకావ్యవిశేషః. తల్లక్షణ
మాహ—వక్త్ర మితి. ఉఛ్ఛాన్వసస్సగ్ధాదిరివ పరిచ్ఛేదభేదః. భేదకమితి. కథాయాః
ఇతి శేషః. తదుక్తమభినవగుప్తాచారైః—ఆఖ్యాయికోఽఛ్ఛాన్వసానిసా వక్త్రాపరవక్త్రా
దినాయుక్తా. కథా తు తద్విరహి'లేతి దండినా పున 'రుభయో ర్నామ మాత్రభేదో
న జాతిభేద' ఇత్యుపపాదితం—“తత్కథాఽఽఖ్యాయికేలేయికా జాత్యసంక్షాద్య
యాంకిలే త్యాదిసా వక్త్రం నామాహ్లాక్షరపాదో మాత్రా వృత్తవిశేషః. అపరవక్త్ర
మధనమవృత్తభేదః. ఉభయోర్లక్షణం తు వృత్తరత్నాకరే—‘వక్త్రం నాత్యాన్నసా

† యత్ర వక్తాపరవక్తనామానా వృత్తవిశేషా వర్ణ్యేతే సా
చ్ఛాస్వసరిచ్చిన్నా ౭౭ఖ్యానికా హర్షచరితాది.

అథ త్సుద్రాః ప్రబంధా నిరూప్యంతే:—

యేన కేనాపి తాశేన గద్యపద్యసమన్వితమ్. ౭౪

జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదిప్రాసవిచిత్రమ్,

తదుదాహరణం నామ విభక్త్యష్టకసంయుతమ్. ౭౫

యత్రాదౌ జయత్యుపక్రమం మాలిన్యాదివృత్తం రమ్యం పద్యం
నిబధ్యతే, అనంతరమపి చే త్యుపక్రమాణ్యష్టవాక్యాని సప్రాసాని
సతాభాని ప్రతివిభక్తి నిబధ్యంతే, అనంతరం విభక్త్యాభాసాః, త
దుదాహరణమ్.

* సంబోధనవిభక్త్యా యత్ ప్రచురం పద్యపూర్వకమ్,

స్యాత్తామథే రోగి౭నుష్ఠభి ఖ్యాతమ్. 'అయుజి ననరలా గురుస్సమే తదరవక్త
మిదం నజౌ జరా' విలి.

అథ త్సుద్రప్రబంధేషాదాహరణస్య లక్షణమాహ—యేన కేనేలి. తాశేన
చంచత్సుటాదినా, గద్యైః క్రమేణ కలిశోక్తలికాపరపర్యాయై ర్విభక్తివిభక్త్యాభ్యా
సాంతైర్వాక్యైః. పద్యైః ప్రతివాక్యమాదౌ తత్తద్వాక్యసమానవిభక్తికనాయకనామాం
ః. ఇతైః శ్లోకైశ్చ సమన్వితం. మాలిన్ నామ వృత్తవిశేషః; 'ననమయయయలేయం
మాలిన్ భోగిలోకై' రిలి లక్షణాత్. ౭౪-౭౫

అత్ర లక్షణస్య సూత్రనత్వాద్వర్తమానపదానాం చ సంకీర్ణత్వాదుభయం
వారయన్వ్యాచప్తే—యత్రేత్యాదినా. అత్ర సంబోధనవిభక్తి రప్తమీ ప్రబంధాంతే
సర్వవిభక్త్యంతి తో నవమష్టోకశ్చేత్యాది విశేషాణాం సాక్షిశ్లోకా స్సాహిత్యచింతామణౌ
ద్రష్టవ్యాః. అంతే కవిప్రబంధనామాంకితం పద్యవిశేషం కుర్యాత్. తదుక్తం—
'అంతే౭నుష్ఠభమార్యాం వా కవికృత్యాఖ్యయా౭న్వితాం, కుర్యాచ్ఛాట్సుప్రబం
ధానా మయం సాధారణో విధి' రిలి.

చక్రవాళలక్షణ మాహ—సంబోధ నేలి. పద్యపూర్వకమిత్యనేన గద్యానాం
కలికాలేనానుప్రవేశ ఉక్తిః. విముక్తస్సక్ పునరాకృప్తో విముక్తపునరాకృప్తః. స్నా
తానులిప్రాదివ త్సూర్వకాలసమాసః. తథాభూతశ్చట్టో ద్విత్వాక్షరపదం యస్య తత్త
థోక్తం, శృంఖలితదబాధ్యంతపదమిత్యర్థః. అత్ర గద్యపద్యయారావృత్త్యాదికమన్యతో

† రోకాస్తరే వాక్యమిదం నోపలభ్యతే.

విముక్తపునరాకృష్టశబ్దం స్యాచ్చక్రవాళకమ్. 2౬

ఆద్యంతపద్యసంయుక్తా సంస్కృతప్రాకృతాత్తికా,
అష్టభిర్వాచతుర్భిర్వా వాకై స్సస్కంధసమన్వితా. 2౭

ప్రతిస్కంధం భిన్నవాక్యరీతిర్దేవనృపాచితా,
సర్వతో దేవశబ్దాదిరేషా భోగావళీ మత్నా 2౮

వర్ణ్యమానాంకబిరుదవర్ణనప్రచురోజ్వలాలా,
వాక్యాడంబరసంయుక్తా సా మతా బిరుదావళీ! 2౯

తారాణాం సంఖ్యయా పద్యైశ్చక్ర తారావళీ మత్నా

ఏనం కవిప్రాథోక్తిసిద్ధాః క్షుద్రాః ప్రబంధా యథాసంభవ మూ
హ్యైః. అతైతేషాముదాహరణాని విస్తరభయాదిహ నోక్తాని.

ఇతి విద్యానాథవిరచితే ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే

అలంకారశాస్త్రే కావ్యప్రకరణం సమాప్తమ్

ద్రవ్యవ్యం. తదుక్తం—‘ఓజస్విపదభూయిష్ఠమాద్యంతాశీస్సమన్వితం, చతుర్థావాఽష్టథా
వృత్తం చక్రవాళం ప్రచక్షతే’ ఇతి. 2౬

భోగావళీమాహ—ఆద్యంతేతి. స్కంధః పరిచ్ఛేదభేదః. అత్ర భోగోపకరణో
ద్యానవనంతనాయకగుణాదివర్ణనం ప్రాయేణ కర్తవ్యమ్

బిరుదావళీమాహ—వర్ణ్యమానేతి. అత్ర స్వవిక్రమకులక్రమాగతబిరుదవర్ణ
నాతిరిక్తం భోగావళీవర్ణప్రవృత్తిమ్. 2౭-2౯

తారావళీమాహ—తారాణామితి. సంఖ్యయా సప్తవింశత్యైశ్చర్థః.

సన్వన్యేఽపి చతురుత్తరచతుర్బద్రాదిచాటుప్రబంధాః కిమితి న లక్ష్యంలే?
ఇత్యుక్తాహ—ఏవమితి. ఉదాహరణానుక్తా హేతుమాహ—అథేతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణావారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయ శోలచలమల్లి
నాథమూలీనునా విశ్వజనీనవిద్యున్మ విద్యున్మణేః పెద్దయూర్యస్యానుజేన కుమారస్వామి
సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళివ్యాఖ్యానే కావ్యస్వరూప
నిరూపణం నామ ద్వితీయప్రకరణం సమాప్తమ్.

అథ నాటక ప్రకరణమ్

అథ నాట్యప్రధానాః ప్రబంధా నిరూప్యంతే:—

తత్ర నాట్యస్వరూపం నిరూప్యతే:—

చతుర్విధైరభినయైః సాత్వికాంగికపూర్వకైః,

ధీరోదాత్రాద్యవస్థానుకృతిర్నాట్యం రసాశ్రయమ్.

౧

అథ శ్రావ్యప్రబంధనిరూపణానంతరం నాటకాదిదృశ్యప్రబంధనిరూపణం ప్రతి
 పాసితే—అథేతి. అభినయత్యభివ్యసక్తి పదార్థానిత్యభినయః, పచాద్యజంతః. 'అభి
 పూర్వస్తు ణీజ్ఞాతురాభిముఖ్యార్థసిర్ఝయే, యస్తాత్పదార్థాన్నయతి తస్మా దభినయ
 స్సృజకః' ఇతి. తైత్తిరుక్విధైః. తత్ర పరగతసుఖదుఃఖభావనయా భావితాంతకర
 జత్వం సత్త్వం, తతో భవా భవా స్సాత్త్వికాః స్తంభాదయః, తదభినయోఽనిమేష
 నయనత్వాదిః. అంగం హస్తాది. తద్వ్యాపారః పతాకాదిరాంగికాభినయః. పూర్వకజ్ఞేన
 వాచికాహార్యాభినయో గృహ్యతే. అత్ర పాత్యపరపర్యాయం కావ్యనాటకరూపం
 వాచికం, తదభినయో రసోచితరాగానుషంగాదిః. 'అహార్యాభినయో నాట్యోచితాలం
 కారధారణమ్.' అభినయాదిలక్షణం తు సంగీతమాదామణౌ—'అభివ్యంజన్విభావాను
 భావాదీన్నాటకాశ్రయాన్, ఉత్పాదయన్నవృద్ధయే రసజ్ఞానం నిరంతరం. అను
 కర్తృస్థితో యోఽర్థోఽభినయస్సోఽభిధీయతే, అంగిణో వాచికశ్చైవ సాత్వికాహా
 ర్యకానితి. న చతుర్థాకృత స్తద్జ్ఞైరాంగిణోఽంగశ్చైవోచ్యతే, రాగానుషంగి యద్వా
 క్యం నాట్యే తద్వాచికం స్మృతం. సత్త్వక్రియాసాత్వికస్సాస్త్రిదాహార్యో భూష
 నాదికః' మితి. ధీరోదాత్రాదినాయకానామవస్థా ధీరోదాత్రాదయః. అనియతత్వాదప
 స్థాత్వమేవ తేషాం న జాతిత్వమిత్యుక్తం నాయకప్రకరణే. తానామనుకృతిరనుకరణం,
 చతుర్విధాభినయోనాభినేయతాదాత్మ్యప్రతితిత్పర్యః. రసాశ్రయమితి. పక్ష్యమాణశ్రమేణ
 వాక్యాగ్గీ భూతరసవిషయమిత్యర్థః. అతోఽత్ర వాక్యార్థాభినయ ఇతి జేదికవ్యం. 'నట
 అవస్థుండన' ఇత్యస్తాధాతో (విషచ్చలనార్థాణ్ణ్యత్స)త్యయే నాట్యమితి వ్యుక్తవత్త్వా
 సాత్వికాభినయవాహాన్యం సూచ్యతే.

౧

*భావాశ్రయం తు నృత్యం స్యాన్నృత్యం తాలలయాన్వితమ్.
ఏషా దశరూపణోక్తా ప్రక్రియా

నృత్యనృత్యయోర్నాటకాద్యంగత్వాదిహస్వరూపనిరూపణంకృతమ్.
తథోక్తం దశరూపణే —

*మధురోద్ధతభేదేన తద్వ్యయం ద్వివిధం పునః,
లాస్యతాండవరూపేణ నాటకాద్యుపకారకమ్.

—❧ దశరూపకనిరూపణమ్. ❧—

తేన నాట్యేన దశరూపకాణి భవంతి.

*నాటకం సప్రకరణం భాణః ప్రహసనం డిమః,
వ్యాయోగసమవాకారౌ వీధ్యం కేహమృగా దశే'తి.

ప్రసంగాన్నృత్యనృత్యయోర్లక్షణమాహ—భావేతి. భావాః పదార్థీభూతాః
విభావాద్యా ఆశ్రయవిషయత్వేన యస్య తద్భావాశ్రయం. ఆత ఏవాశ్ర పదార్థాభి
నయో ద్రవ్యవ్యతి, నృత్యేర్నాట్యవిశేషవాచినో నిష్ఠాంతాదర్శాగ్నే యతి నృత్యమితి
త్యుక్తత్యా అంగికాభినయబాహుళ్యం సూచ్యతే. ఆత ఏవ నాట్యాగ్నేదర్శితకస్తు
శబ్దః. రసవిషయం సాత్వికబహుళం నాట్యం, భావవిషయమాంగికబహుళం మార్గాపర
పర్యాయం నృత్యమితి వివేకః. నృత్యమితి. గీతాదిపరిమాణావచ్ఛేదః కాలవిశేష
స్తానశృంపత్కుటాదిః. తదుక్తం—'కాలో లఘూదిమితయా క్రియయా సప్తితో
మితి, గీతాదేర్విదధత్రాశస్య చ ద్వేధా బుధైర్నృత్యతః' ఇతి. లయోఽసి 'తాలాంతరా
శవర్తీ యః కాలోఽసౌ లయనాల్లయ' ఇత్యుక్తలక్షణః కాలవిశేషః. ఏతదుభయో
శ్రయం దేశ్యాపరపర్యాయం నృత్యమిత్యర్థః.

అస్య స్వకపోలకల్పితత్వం పరిహరతి—ఏషేతి. నృత్యేతి. క్వచిదవాంతరపదా
ర్థాభినయేన శోభామేతుత్వేన చ నాటకాదాపుపయోగాత్తదంగత్వమితి విశ్లేయం.

తదేతత్సంవాదవ్యాజీనానయోః పునర్వైదిభ్యమాహ—మధురేతి. మధురం
లాస్యం, ఉద్ధతం, తాండవమిత్యర్థః.

తేనేతి. నృత్యనృత్యోపకరణేనేత్యర్థః. దశరూపకాణీతి. నాటికాపట్టకాదీనా
దుత్తైవాంతర్యావాదితి భావః. తత్ప్రకారస్తు దశరూపణే ద్రవ్యవ్యతి.

నాట్యాగ్నేదేఽసి పస్తాదిభేదాద్రూపకభేద ఇత్యాహ—నాట్యాశ్రయత్వేనేతి
పస్తు కథాశరీరం, తస్మేతివృత్తమితి నామాంతరం. తదుక్తం భావప్రకారే—'పస్తు
యత్సృష్టికృబుధస్య శరీరంకవికల్పితం, ఇతివృత్తం తదేవాహుర్నాట్యాభినయశోపహా'

నాట్యశ్రయత్వేనాభేద ఇతి శంకా న యుజ్యతే,
వస్తునేతృరసా స్తేషాం రూపకాణాం హి భేదకాః.

౨

వస్తు త్రివిధం ప్రఖ్యాతముత్పాద్యం మిశ్రం చేతి
తథోక్తం దశరూపకే—

*‘ప్రఖ్యాతోత్పాద్యమిశ్రత్వభేదా త్తత్త్రివిధం మతమ్.’ ఇతి.
ఇతిహాసనిబంధనం ప్రఖ్యాతం, కవికల్పితముత్పాద్యం, సంకరాయ
త్తం మిశ్రం చేతి

ఏవమాదివస్తుభేదాన్నాయక భేదాద్రూపకాణాం పరస్పరం భేదః
తథాహి:—

నాటకే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోదాత్తో నాయకః; శృంగారవీరరస
యోరన్యతరస్య ప్రాధాన్యం; అన్యేషాం రసానామంగత్వేనానుప్రవేశః,
ప్రకరణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధీరశాంతో నాయకః; శృంగార
రసస్వైవ ప్రాధాన్యమ్,

భాణే ఉత్పాద్యమితివృత్తం; ధూర్తవిటో నాయకః; శృంగార
వీరయోః సూచనామాత్రసారతా.

ఇతి. తద్ద్వివిధం ఆధికారికం ప్రాసంగికం చేతి. తత్రాధికారిః ఫలస్వామ్యం. తద్వ్యాపి
కారి. ఆధికారేణాధికారిణా నిర్వృత్తమాధికారికం ప్రధానం. యథా రామాయణే
సీతారామవృత్తాంతః. ప్రసంగేన నిర్వృత్తం ప్రాసంగికం అంగభూతం. తత్తు ద్వివిధం,
పతాకా ప్రకరీ చేతి. తత్ర దూరానువర్తిసి కథా పతాకా; యథా సుగ్రీవాదివృత్తాంతః.
అల్పానువర్తిసి ప్రకరీ; యథా జటాయుశ్చ)మణాదివృత్తాంతః.

౩

ఏవమేకమాధికారికం ద్వివిధం ప్రాసంగికమితి త్రైవిధ్యం సిద్ధవత్కృత్య
పునస్త్రైవిధ్యమాహ—వస్తు త్రివిధమిత్యాది. ప్రఖ్యాతం మహావీరచరితాది, ఉత్పా
ద్యం మాలిమీధనీయాది, మిశ్రముత్తరరామచరితాది. ఏవమాధికారికపతాకా
ప్రకరీణాం ప్రత్యేకం ప్రఖ్యాతాదిభేదభిన్నత్వేన త్రైవిధ్యే వస్తునో నవవిధత్వం
విశ్లేయం. ఏతదేవాభిప్రేత్యాహ—ఏవమాదివస్తుభేదాదితి. దివ్యమర్మోభయాత్తనా
శస్త్రునః పునరపి త్రైవిధ్యాంగీకారే తద్వదస్మేఽపి బహవో భేదాః కల్పయితుం శక్యంత
ఏవ. లక్ష్యేషు తే న్యయమేవోహనీయా ఇతి విస్తరభియా నేహ పృథగున్వయితాద్యంతే.
వస్తూదయో రూపక భేదకా ఇత్యుక్తం తద్వివినక్తి—తథాహిత్యాదిహ. నుప్రో

ఒర్థః.

ప్రహసనే కల్వమితివృత్తం; పాపంధప్రభృతయో నాయకాః;
హాస్యరసః ప్రధానమ్.

డిమే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; దేవగంధర్వపిశాచాదయో ధీరో
ద్ధతా నాయకాస్తే షోడశ; రోద్రరసః ప్రధానం; శృంగారవీరయో
రనుప్రవేశః.

వ్యాయోగే ప్రఖ్యాతమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; వీరరసః
ప్రధానమ్.

సమవాకారే దేవానుందయో ద్వాదశినాయకాః; వీరరసః ప్రధా
నం; కిట్టతమితివృత్తం ప్రసిద్ధం య.

వీధ్యాం కట్టతమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగారరసస్య
సూచనామాత్రస్సాతా.

అంకే ప్రఖ్యాతి మితివృత్తం; ప్రాకృతజనో నాయకః; కరుణరసః
ప్రధానమ్.

ఈహామృగే మిశ్రమితివృత్తం; ధీరోద్ధతో నాయకః; శృంగార
రసస్యాభివ్యక్తిమే.

— సంధిపంచకనిరూపణమ్. —

అథ తేషాం సామగ్రీ నిరూప్యతే—

తత్ర పంచ సంధయః.

తథా చొక్తం దశరూపకే—

‘ముఖం ప్రతిముఖం గర్భః సాపమరోష్ణపసంహృతి’ రితి

సంధిర్నిమైకేన ప్రయోజనేనాన్వితానాం కథానామవాంతర
ప్రయోజనసంబంధః తత్రాంధబీజసంబంధో ముఖసంధిః; ప్రయత్న

వస్తాదిభేదా ద్రూపకభేదో నిరూపితః. ఆధునా వస్తేకదేశవిశేషభూతసంధ్యాది
స్వరూపం నిరూపయతి.—అథేత్యాదినా.

తత్ర సమ్యుతివ్యాజేన సంధీనాం విభాగమానా—ముఖమితి. సావమర్శా అవ
మర్శసహితా ఉపసంహృతిః విమరోష్ణ నిర్వహణం చక్యర్థః.

ఏతేషాం సామాన్యలక్షణమానా.—సంధిరితి. ప్రయోజనమత్ర త్రివర్గరూపం
ఫలం. తచ్చ ధర్మార్థకామేశ్వైకకస్య స్వమృతిరిత్యాభ్యాం ద్వాభ్యాముపసర్జనాభ్యాం
వ్యాసేన సమాసేన చ సంబంధే తైవల్యే చ ద్వాదశనిధం. తదుక్తం—‘ఫలం త్రివర్గ

బిందుసంబంధః ప్రతిముఖసంధిః; ప్రాప్త్యాశాపతాకయోస్సంబంధో
గర్భసంధిః, నియతాప్తిప్రకరోస్సంబంధో విమర్శసంధిః, ఫలాగమ
కార్యయోస్సంబంధో నిర్వహణసంధిః తథా చోక్తం దశరూపకే—

* 'బీజబిందుపతాకాఖ్యప్రకరీకార్యలక్షణాః,
ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిఫలాగమాః.
అర్థప్రకృతయః పంచ పంచాపస్తాసమన్వితాః,
యథాసంభేదన జాయంతే ముఖాద్యాః పంచసంధయః' ఇతి.

— అర్థప్రకృతిపంచకనిరూపణమ్. ౧ —

అథారంభాదీనాం లక్షణం నిరూప్యతే—

'బొత్తుకృతమాత్రమారంభః ఫలలాభాయ భూయనే 3
ప్రయత్నస్తు ఫలాప్రాప్తే వ్యాపారోఽతిత్వరాన్వితః,

ప్రచ్యుద్ధమేకానేకానుబంధి' చేతి. లేనైకేన ముఖ్యేనాన్వితానామితివృత్తఖండనా
మనాంతరైకప్రయోజనసంబంధస్సంధిత్వర్థః తదుక్తం—'ఏకకార్యాన్వితేవ్యక్త
కథాంశేష ప్రయోగతః, ఆనాంతరైకకార్యస్య సంబంధస్సంధివ్యుత్పత్తి' ఇతి అథా
వస్తాన్తప్రకృతిసంబంధే ముఖాదిసంధయో జాయంత ఇత్యాహ—తలేతి.

అత్ర సమ్యతిమాహ—బీజేతి అర్థప్రకృతయః ప్రయోజనసిద్ధిహేతుకవ ఇతి
కేచిత్. కథాశరీరకారణానీతి భోజరాజాదయః. తస్మిన్మేః పూర్వోక్తా బీజాదయః
పంచ. ఫలసిద్ధయే స్వీక్రియమాణస్య నాయకవ్యాపారరూపస్యోపాయస్య పూర్వోక్తా
ఆరంభాదయః పంచాపస్తా భవంతి. తదుక్తం—'అపస్తాః పంచ కార్యస్య ప్రారంభస్య ఫలా
ర్థిభి' రితి. తదేతదుభయసంబంధే పంచసంధయో జాయంత ఇత్యర్థః తత్ర సాధనత్వా
ద్వీజస్యాదావృత్తేయః, సాధ్యత్వాత్కార్యస్యాంతే. అవిచ్ఛేదార్థం బిందోస్తయో
ర్తథ్యే పతాకాప్రకరోస్తు బీజకార్యయోర్తథ్యే. యథాయోగం నివేశ ఇతి విశ్లే
యం. తత్ర పతాకాయా ఏకల్యూమాహ కోహళిః తస్యలే పతాకాస్థానే 'అపతాకే
నివేశస్సాన్వితోఽర్థీజస్య వా కన్వచి' నితిభావప్రకాశోక్తో విశేషా ద్రవ్యవ్యుత్పత్తి. అపస్తానా
ముద్దేశకమస్సానుర్ధ్వగిలస్సన్వితే ఏవ

అపస్తాపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—బొత్తుకేతి. కాలాక్షమత్వలక్ష
ణోఽభిలాషప్రకర్ష బొత్తుక్యం; మాత్రకర్తో వక్ష్యమాణప్రయత్నాదివ్యవచ్చేదకః,
ఫలస్య తివర్గరూపస్య లాభాయ న పునః క్షుద్రస్య. అత్ర ఫలగతం భూయస్త్యం
లాభ ఉపచర్యతే. నాయకవ్యాపారస్య న్యరూపాన్నించదుచ్చానత్యమారంభ ఇత్యర్థః.

ఉపాయాపాయశంకాభ్యాం ప్రాప్త్యాశా కార్యసంభవః. ౪

అపాయాభావతః కార్యనిశ్చయో నియతాప్తికా,

సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలాగమ ఉదాహృతః. ౫

అథ బీజాదిపంచకం నిరూప్యతే—

‘స్తోకోద్దిష్టః కార్యహేతుర్బీజం విస్తార్యనేకథా, భా

అవాంతరార్థవిచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణమ్. ౬

ప్రతిపాద్యకథాంగం స్యాత్ప్రతాకా వ్యాపిని కథా,

అంతర్భాదీనాం సర్వేషాం నాటక వివోదాహరణం భవిష్యతీతి లక్షణమాత్రమత్ర
పరీక్ష్యతే—ప్రయత్న స్థితి. ఫలాప్రాప్తావతి సతి సత్తమి. ఫలప్రాప్తావతి పారే విష
యసత్తమి. కార్యసంపాదనయోగ్యతాప్రయత్న ఇత్యర్థః. 3

ఉపాయేతి ఉపాయేనాపాయశంకయా చ కార్యస్య సంభవః సంభావనా
ప్రతిబంధకోపనిపాలేన శంక్యమానత్వం ప్రాప్త్యాశేత్యర్థః.

లక్షయతి—అపాయేతి. ప్రతిపక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తి
రీత్యర్థః. సమగ్రేతి. బాధకబాధనేన ఫలపర్యంతత్వాదార్థం ఫలాగమ ఇత్యర్థః. ౪-౫

అథార్థప్రకృతిపంచకం క్రమేణ లక్షయతి—స్తోకేతి. స్తోకోద్దిష్టః స్వల్పాప
క్షిప్తః, అనంతరమనేకథా మూలస్కంధకాఖాపలాకాదిపన్నాయకోపనాయకప్రతి
నాయకభేదేన బహుధా విస్తారి కార్యస్య ప్రివర్తరూపస్య ఫలస్య యో హేతుస్తద్బీజ
మివ బీజం; తచ్చ క్వచిదాత్మాధీనసిద్ధేర్నాయకస్యాత్మోత్సాహాత్తకం, క్వచిదమాత్యా
ధీనసిద్ధేస్తదుత్సాహాత్తకం, క్వచిదుధూమాధీనసిద్ధేరుధయోత్సాహాత్తకం చేతి ద్రష్టవ్యం.
అత్రమాత్యగతోఽపుష్టోత్సాహో యాజకవ్యాపారో యజమానస్వేవ నాయకస్వైవ
ఫలం జనయతీతి బోధవ్యం. అవాంతరేతి అవాంతరార్థార్థవాంతరప్రయోజనైః విచ్ఛేదే
సామర్థ్యాత్పరమప్రయోజనస్యేతి భావః. తదవిచ్ఛేదకారణం బిందుః. తదుక్తం భావ
ప్రకాశే—‘ఫతే ప్రదానే విచ్ఛిన్నే బీజస్యావాంతరైః ఫలైః, తస్యోవిచ్ఛేదకో హేతు
ర్బిందురిత్యాహ కోహళి’ ఇతి. ౬

ప్రతిపాద్యేతి. ప్రతిపాద్యకథాయాః ఫలాదేకప్రవృత్తలేన ప్రధానభూ
తాయాః రామాదినాయకవ్యాపారరూపాయా అంగం తత్సంబంధిత్యాదితి భావః.
తదుక్తమాచార్యైః—‘ప్రధానం ఫలసంబంధి తత్సంబంధ్యంగమివ్యుత్’ ఇతి. తథా
భూతా కథా. సుగ్రీవాద్యుపనాయకవ్యాపారరూపా చతాశా వ్యాపినిత్యనేన ప్రక
రీవ్యవచ్ఛేదః. నను చతాశాయామపి పృథక్ఫలమిచ్ఛంతి కారదాతనయూదయః. సు

అవ్యాపిని ప్రకరికా కార్యం నిర్వాహకృత్తులే.

2

అథ ముఖం నిరూప్యతే.—

*ముఖం బీజసముత్పత్తిర్నానార్థరససంభవా,

అంగాని ద్వాదశైతన్య బీజారంభసమన్వయాత్

౮

గ్రీవాదీనాం తథా దర్శనాత్. చైతన్యాయుసహం; అంగానాం ప్రధానఫలేనైవ ఫలవత్త్వ నియమాదిచేత్యైష దోషః; దక్షింద్రియకామశ్రేత్యాదా వంగభూతానామపి దధ్యా దీనాం ఫలసంబంధాంగీకారాత్, నన్యంగప్రధానఫలయోరేకాశ్రయత్వం దృష్టంచే. దార్పణాంతికే తు న తథేతి వైషమ్యమితి చేత్యైవం; ఫలసంతుష్టస్యైవానుచరస్యార్థక్రియా కారిత్యేన తత్ఫలస్యాపి స్యామిఫలత్వాభిమానాత్. అవ్యాపినితి. లఘుః ప్రకరః ప్రకరీ. గౌరవాత్సాక్షిమ్. తదుక్తం 'స్త్రీ స్యాత్కాచి స్త్రుణాశ్యాదిర్వివక్షాపచయే య' దీతి యథా పుష్పాని ప్రకరః పరేషామేవ వేదికాదీనాం శోభాయై భవతి ఏవ మృతువర్జన జటాయుశ్చ సమవాదివృత్తాంతరూపా ప్రకర్యసి ప్రధానస్యైవ ఫలం జవయతి న పున న్యస్యేతి గ్రంథాంతరోక్తో విశేషో ద్రష్టవ్యః. అవ్యాపినితి. విశేషనిషేధస్తు చతాశోక్త ప్రతిపాద్యకథాంగత్వమత్రాభ్యనుజ్ఞాపర ఇతి ద్రష్టవ్యం. కార్యమితి. ప్రధానఫలనిర్వాహ శోఽంతిమః కథావయవః కార్యమిత్యర్థః.

2

ఇత్థమవస్థా ఆర్థప్రకృతయశ్చ నిరూపితాః. తదుభయయుగళపంచకసమన్వ యసంభూతసంధిపంచకలక్షణం క్రమేణాహ—ముఖమిత్యాదినా. ఏతదేవలక్షణందశ రూపకాదావప్యుక్తం. తత్ర నానాభూతానామర్థానాం ప్రయోజనానాం రసానాం చ హేతుర్బీజసముత్పత్తి ర్దుఖసంధిరితి కల్పిద్వ్యుచితే. నానార్థశబ్దస్య రసవిశేషణత్వమం గీకృత్యానేకప్రకారప్రయోజనరసహేతురిత్యన్యః. మతద్వయేఽపి సర్వేష్యసి రూపకేషు లక్షణానుగతిలాభాయార్థశబ్దస్య త్రివర్గవ్యతిరిక్తం ప్రయోజనజాతం వివక్షితం. అత ఏ వోక్తముభాభ్యాం. తేనాత్రివర్గఫలే ప్రహసనాదౌ రసోత్పత్తిహేతోరివ బీజత్వమితి. భావప్రకాశకారస్తు—'యథా కామోపయోగ్యత్ర శృంగారో దృశ్యతే రసః, ఆర్థో పయోగీ వీరస్యాని ద్రోహోఽపి స్యా త్కృచి త్కృచిత్. రక్షరూపేణ ధర్మార్థోపయోగీ కరుణో భవేత్. అన్యతోఽపి మనః ప్రీతిప్రదత్వాత్కామ్యసాహ్యకృత్. తే భయా నకబీభత్సహాస్యాః కావ్యేషు యోజితాః, తత్రస్మేతృమనోపృథివకా త్పానియ స్త్రివర్గగాః, ఇత్యనేన శృంగాదీరానాం యథాయోగం త్రివర్గోపయోగిత్యమంగీచ కార. తన్నైతేనేకవిధత్రివర్గలక్షణప్రయోజనకరసహేతుత్వం వివక్షితం. లక్షణాను

బీజారంభానుగుణ్యేన ముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని,
 'ఉపక్షేపః పరికరః పరిన్యాసో విలోభనమ్,
 యుక్తిః ప్రాప్తి సమాధానం విధానం పరిభావనా,
 ఉద్బేదభేదకరణాన్యన్యధాని యథాక్రమమ్

F

—॥ ముఖసంధ్యర్థస్వరూపనిరూపణమ్. ॥—

యథాక్రమమేతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజన్యాస ఉపక్షేపః బీజస్య బహుకరణం పరికరః; బీజనిష్పత్తిః పరిన్యాసః; బీజగుణవర్ణనం విలోభనం; బీజానుకూలసంఘటనప్రయోజనవిచారో యుక్తిః; బీజసుఖాగమః ప్రాప్తిః; బీజసన్నిధానం సమాధానం; బీజసుఖమగిభహేతు ర్విధానం; బీజవిషయాశ్చర్యావేశః పరిభావనా, గూఢబీజప్రకాశనముద్బేదః, బీజానుగుణప్రత్యాహనం భేదః; బీజానుగుణప్రస్తుతకార్యారంభః కరణం ఏతాని ద్వాదశముఖసంధేరంగాని. ఏతేషాం మధ్యే ఉపక్షేపపరికరపరిన్యాసయుక్త్యుద్బేదసమాధానానామావశ్యకత్వమ్.

అథ ప్రతిముఖసంధిః:

* లక్ష్యోలక్ష్యస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రతిముఖం మతమ్,
 బిందుప్రయత్నానుగమాదంగాన్యస్య త్రయోదశ ౧౦
 బిందుప్రయత్నానుగుణ్యేన ప్రతిముఖసంధేరంగాని ప్రయోక్త
 వ్యాని.

—॥ ప్రతిముఖసంధ్యర్థస్వరూపనిరూపణమ్. ॥—

* విలాసః పరిసర్పశ్చ విధూతం శమనర్హణీ,

గతి రసి సులభైవ. యదత్ర యుక్తం తద్ధాన్యం. అంగానాముత్పత్తిమాహ—
 అంగా నీతి.

౮

ఉద్దిశతి ఉపక్షేప ఇతి—అన్వర్థానీతి. న పృథగ్లక్షణాపేక్షేతి భావః.

F

తథాపి మందబుద్ధ్యనుగ్రహార్థముపక్షేపాదీనాం క్రమేణ లక్షణం ప్రతిజానీతే—
 యథాక్రమమేతేషా మితి. కంటకకోధనమంగలక్షణానాం యథాయోగముదాహరణప్రదేశ ఏవ కరిష్యామః. మిథః క్రయోగక్రమో న వివక్షిత ఇతి వక్ష్యామః.

అథ సాంగం ప్రతిముఖసంధి మాహ—లక్ష్యేతి. కేనచిదంకేన లక్ష్యత్వ ముపశాంతాంకేనాలక్ష్యత్వం చేత్యర్థః, ప్రత్యంకనిబద్ధకార్యానుమాలానేకక్రయోజనమధ్యే

9

నర్తద్యుతిః ప్రగమనం నిరోధః పర్యుపాసనమ్,
వజ్రం పుష్పముపన్యాసో వర్ణసంహార ఇత్యపి.

౧౦

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

సంభోగవిషయమనోరథో విలాసః; దృష్టనష్టపదార్థానుసరణం పరిసర్పః; అనిష్టవస్తువిక్షేపా విధూతం, అరత్యుచశమనం శమః; పరిహాసవచనం నర్తకం; అనుంగోద్ధాటనోత్థా ప్రీతిర్నర్తద్యుతిః; ఉత్తరోత్తర వాక్యై రనురాగభజప్రకాశనం ప్రగమనమ్; ఛద్దనాహితాగమననిరోధనం నిరోధః; ఇష్టజనానునయః పర్యుపాసనం; ప్రముఖనిష్ఠురచనం వజ్రం; అనుంగప్రకాశనవిశిష్టవచనం పుష్పం, అనురాగహేతువాక్య రచనా ఉపన్యాసః; చతుర్వర్ణనిర్వర్ణనం వర్ణసంహారం, ఏతేషాం మధ్యే పరిసర్పప్రగమనవజ్రోపన్యాసపుష్పాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ గర్భసంధిః.—

గర్భస్తు దృష్టనష్టస్య బీజస్యాన్వేషణం ముహుః,

అస్యాప్రప్త్యాపతాకానుగుణ్యేనాంగోపకర్షణమ్.

౧౧

పతాకాప్రాప్త్యాశానుగుణ్యేన గర్భసంధిరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని.

—౧౧ గర్భసంధిస్థానానామనామకమ్. —

అభూతాహరణం మార్గో రూపోదాహరణక్రమాః,

సంగ్రహశ్చనుమానం చ తోటకాధిబలే తథా,

ఉద్వేగసంభ్రమాక్షేపా ద్వాదశాంగా న్యనుక్రమాత్.

౧౨

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

ప్రస్తుతోపయోగిచ్ఛద్దాచరణమభూతాహరణం; తత్త్వార్థాను

కలిపయనిష్పత్తి ర్లక్ష్యత్వం కలిపయనిష్పత్తిరలక్ష్యత్వం చేతి మతాంతరం. తాదృశస్య బీజస్య వ్యక్తిః ప్రకాశనం ప్రతిముఖమితి.

౧౦—౧౧

అథ సాంగం గర్భసంధిమాహ—గర్భ ఇతి. ప్రతిముఖసంధౌ లక్ష్యలక్ష్యతయా దృష్టనష్టస్య బీజస్యాపాయకంకానువుత్పత్తి విచ్ఛేదానువుత్పత్తి ద్విమాః పానశుశ్రేణా న్యేషణం గర్భసంధిరీతి. అత్ర పతాకాయా వైకల్పికత్వాత్తదభావవక్షేపసిద్ధాప్త్యాశానియతైవ. పతాకాస్థానై తు బీజబిందోదన్యతరస్య నివేశ ఇత్యనుపదమేవోక్తమ్.

కీర్తనం మార్గః; వితర్కప్రతిపాదనవాక్యం[†] రూపం; ప్రస్తుతోత్కర్షాభి
 ధానముదాహృతి; సంచితతార్థప్రాప్తిః క్రమః; † ప్రస్తుతోపయోగి
 సమాధానవాక్యం సంగ్రహః; లింగాదభ్యుపాసమనుమానం; రోష
 సంభ్రమవచనం తోటకం; ఇష్టజనాతిసంధానమధిబలం; అపకారిజనా
 ద్భయముద్వేగః; శంకాత్రాసా చ సంభ్రమః, ఇష్టార్థోపాయాను
 సరణమాక్షేపః; ఏతేషాం మధ్యే అభూతాహరణమార్గతోటకాధి
 బలాక్షేపాణాం ప్రాధాన్యమ్.

అథ విమర్శసంధిః—

గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్య బీజార్థస్యావమర్శనం,
 హేతునా యేన కేనాపి విమర్శస్సంధిరిష్యతే,
 నియతాప్తిప్రకర్యుక్తేరంగాన్యత్ర త్రయోదశ. ౧౪
 నియతాప్తిప్రకర్యానుగుణేన విమర్శసంధేరంగాని ప్రయోక్తవ్యాని

— విమర్శసంధ్యుక్తస్వరూపనిరూపణమ్. —

తత్రాపవాదస్సంఘేటోవిద్రవద్రవశక్తయః,
 ద్యుతిః ప్రసంగశ్చలనం వ్యవసాయో నిరోధనం,
 ప్రరోచనం విచలన మాదానం తు త్రయోదశ. ౧౫

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

దోషప్రఖ్యాపన మపవాదః; రోషసంభాషణం సంఘేటః; వధబంధా
 దికం విద్రవః; గురుతిరస్కృతి ద్ద్రవః; నిరోధశమనం శక్తిః; తర్జనోద్వే
 జనే ద్యుతిః; గురుకీర్తనం ప్రసంగః; ఉపమానం చలనం; స్వశక్తిప్రశంస
 నం వ్యవసాయః; క్రోధసంరభానామనోన్యవిషేషో నిరోధనం; సిద్ధప
 ద్భావిశ్రేయఃకథనం ప్రరోచనం; స్వగుణావిష్కరణం విచలనం; కార్య
 సంగ్రహ ఆదానమ్

అథ సాంగం విమర్శసంధి మానా—గర్భసంధావిలి. యేన కేనాపి హేతునాక్రోధ
 వ్యవసాదినా ఆర్థస్యావమర్శనం పర్యాలోచనం క్రోధవ్యవసాదిజన్యో గర్భనిర్మిన్నబీజార్థ
 సంబంధః ఫలప్రాప్త్యవసాయాత్త్యో విచారనిర్ణయో విమర్శఇత్యర్థః. తదక్షణ—‘గర్భ
 నిర్మిన్నబీజార్థసంబంధో వ్యవసాదిజః, విచారనిర్ణయో యస్తు స విమర్శ ఇతివృత్తః’
 ఇతి. ౧౪—౧౫

† ‘ప్రస్తుతోపయోగిసమాధానవచన’ మితి సాతాంతరమ్.

అథ నిర్వహణసంధిః—

‘ బీజవంతో ముఖాద్యర్థావిప్రకర్ణా యథాయథాః,

ఐకార్థ్య ముపసీయంతే యత్ర నిర్వహణం హి శత్రే. ౧౬

ఫలాప్తికార్యచుగుణ్యాదంగాన్యస్య చతుర్దశ,

ఫలాప్తికార్యచుగుణ్యేన నిర్వహణసంధేరంగానిచతుర్దశ ప్రతిపాద నీయాని

— నిర్వహణసంధినిరూపణమ్. ౧ —

* సంధిర్విరోధో గ్రథనం నిర్ణయః పరిభాషణమ్. ౧౭

ప్రసాదానందసమయా. కృత్యాభాషోపగూహనమ్,

పూర్వభాషోపసంహారో ప్రశస్తి శ్చ చతుర్దశ. ౧౮

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

బీజోపశమనం సంధిః; కార్యమార్గణం విరోధః; కార్యోపక్షేపణం గ్రథనం; బీజానుగుణకార్యప్రఖ్యాపనం నిర్ణయః; మిథోజల్పనం పరిభాషా; పర్యపాసనం ప్రసాదః; వాంఛితార్థప్రాప్తి రానందః; దుఃఖప్రశమనం సమయః; లబ్ధసిరికరణం కృతిః; ప్రాప్తకార్యసుమోదన మాభాషణం; అదృష్టార్థప్రాప్తిరుపగూహనం; ఇష్టకార్యదర్శనం పూర్వభాషః; కార్యార్థోపసంహృతి స్సంహారః; శుభశంసనం ప్రశస్తిః.

అథ సాంగం నిర్వహణసంధిమాహ—బీజవంత ఇతి. సంసర్గేమతువ్; బీజయుక్తా ఇత్యర్థః. యథాయథం యథాన్వయం విప్రకర్ణాః, నిజస్థానేషూపన్యస్తా ఇత్యర్థః. ఏకో ముఖ్యోర్థః ప్రయోజనం యేషాం తేషాం భావస్తత్త్వం; యత్ర బీజయుక్తాముఖ సంధ్యాద్యర్థాః పరమప్రయోజనసంబంధం లభంతే. న నిర్వహణసంధిత్వర్థః. ఆత్మోపక్షేపాదిషు యత్ర క్షయన కార్యకారణభావసద్భావస్తత్త్వప్రకరమోఽంగీకర్తవ్యో న త్వస్యత్ర; వస్తుస్వరూపవిచారే క్రమాంగీకారే కారణాభావాత్ లక్ష్యేషువ్యక్తముదర్శనాచ్చ. తదుక్తం—‘వస్తునేతృసాదీనామానుగుణ్యేన యోజయేత్, వివక్షితోఽత్ర నాంగానాం క్రమ ఇత్యేవ నిర్ణయః’ ఇతి. న చ తేషాం ప్రధానవస్తుసంబంధ ఏవ నిబంధనీయ ఇతి వాచ్యం; అన్యథాపి దోషాభావాత్. తదుక్తం నాటకప్రకాశే—‘ఉపక్షేపాదయః ప్రబంధేష్వాధికారికా వా ప్రాసంగికా వా ప్రయోక్తవ్యాః. యథా సందర్భస్య కోభావై భవంతి’.

ఏవం చతుష్ట్యయంగసమన్వితాః పంచసంధయః ప్రతిపాదితాః.

ఏతేషాం షట్ ప్రయోజనాని సంభవంతివివక్షితార్థప్రతిపాదనం గోప్యార్థగోపనం, ప్రకాశ్యార్థప్రకాశనం, అభినయరాగసమృద్ధిశ్చమత్కారిత్వ, మితివృత్తివిస్తరశ్చేతి.

తత్రేతివృత్తం సూచ్యమసూచ్యం చేతి ద్వివిధం అసూచ్య మపి ద్వివిధం, దృశ్యం శ్రావ్యం చ. తత్ర సూచ్యస్య సూచనాక్రమః పంచవిధః తథోక్తం దశరూపకే—

‘విష్కంభచూళికాంకాస్య ప్రవేశాంకావతారణై’ రితి.

ఏతేషాం స్వరూపం నిరూప్యతే—

విభజ్య లక్షితాని సంధ్యంగాని సంఖ్యయా సంకలయ్యోపసంహరితి—ఏవం చతుష్టీతి.

తత్రాంగానాం ప్రయోజనమాహ—ఏతేషామితి. అభినయరాగసమృద్ధిరితి. అభినయదర్శనేన సామాజికమనోరంజనసమృద్ధిత్వార్థః. నన్వేతేషాం ప్రయోజనకథనముపపన్నం, అంగానాం ప్రధానఫలేనైన ఫలవత్త్వనియమాదిరి న వాచ్యం; తసా దృష్టఫలవత్త్వే నియతత్వాత్. ఏతత్తు దృష్టం ఫలం. తదుక్తం శృంగారప్రకాశే—‘అంగానాం పక్షిధం హ్యేతద్దృష్టం కాస్తే’ ప్రయోజన’ మితి.

ప్రయోజనానామేతేషాం లక్ష్యేషాదాహరణమూహనీయమిత్యుపేక్ష్య పునరపి వస్తునో ద్వేధా విభాగమాహ—తత్రేతివృత్తమితి ద్వివీచ్యం ద్వేధా విభజితి—అసూచ్య మితి. తత్ర. నీరసోఽనుచితస్తత్ర సంసూచ్యో వస్తువిస్తరః, దృశ్యస్తు మధురోదాత్తరసభావనిరంతరః, ఇత్యాద్యయో ర్వ్యవస్థా ద్రష్టవ్యా. శ్రావ్యం చేత్యత్ర చ శబ్దః శ్రావ్యగతావాంతరభేదాననుక్త మశ్రావ్యభేదం చ సముచ్చినోతి. శ్రావ్యం 1 చ సర్వశ్రావ్యం చేతి ద్విధా. ద్వివీచ్యం చ జనాంతికమపవారితం చేతి ద్విధా. ఏతేషాం లక్షణం తు—‘సర్వశ్రావ్యం ప్రకాశం స్యాదశ్రావ్యం స్వగతం మతం’ ‘త్రిపతాకకరేణాన్యానపవార్యాంతరా కథాం, అన్యోన్యామంత్రణం యత్సాన్యత్తజ్జనాంలే జనాంతికం. రహస్యం కథ్యతేఽన్యస్య పరావృత్త్యాఽపవారిత’ మితి. త్రిపతాకగ్రహణం పతాకస్యాప్రకటణాధం. తదుక్తం తద్వేదిభిః—‘త్రిపతాకః పతాకశ్చ గండశ్రోత్రం గతః కరిః, జనాంతికే రహస్యే చ దోషే శ్రవణీర్హితః’ ఇతి. లక్షణం త్వనయోన్యంగీకరణాకరే—‘తర్జనీమూలపంలగ్నకుంచితాంగుష్ఠతో భవేత్, పతాక స్సంహతాకారః ప్రసారితతలాంగు

— విష్కంభః. —

* వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః ౧౯

సంక్షేపార్థస్తు విష్కంభో మధ్యపాత్రప్రయోజితః,

స ద్వివిధః, శుద్ధసంక్షీర్ణశ్చేతి కేవలసంస్కృతప్రాయశ్శుద్ధః, సంస్కృతప్రాకృతమిశ్రితసంక్షీర్ణః.

అథ చూళికా—

* అంతర్యవనికాసంస్థై శ్చూళికార్థస్య సూచనా. ౨౦

యత్ర నేషధ్యగతైః పాత్రైరర్థసూచ్యతే సా చూళికా.

అథాంకాశ్చమ్—

* అంకాంతపాత్రై రంకాశ్చ ముత్తరాంకార్థసూచనా,

భిః, న ఏవ త్రిపతాకస్యద్వక్రితానామికాంగుళి' రితి. విష్కంభేత్యాదిశ్లోకకేషు పునః—'అథోపక్షేపకైస్తుచ్యం పంచభిః ప్రతిపాదయే' దితి. ప్రథమాంకే ప్రస్తావనా సంతరం విష్కంభంకరూపితి భోజరాజః, అన్యత్రాంకద్వయమధ్య ఇత్యన్యే.

మతద్వయమవ్యంగీకృత్య తల్లక్షణమాహ—వృత్తేతి. 'వృత్తవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః, భూతభావికథామాచక ఇత్యర్థః. సంక్షేపార్థః సంక్షేపైకప్రయోజనకః, మధ్యపాత్రేదైకేనానేకేన వా ప్రయోజితః, తత్రైకమధ్యపాత్రోనేక మధ్యపాత్రశ్చేతి శుద్ధోద్వివిధః. నీచమిశ్రస్తు సంక్షీర్ణ ఏకవిధః. తదుత్తం—'ఏకానేక కృత శ్శుద్ధః సంక్షీర్ణో నీచమధ్యమై' రితి తత్ర సంక్షీర్ణేషి మధ్యపాత్రసంభవాత్తత్ప్రయోజితత్వం న విమాన్యతే. అతఏవ నాత్ర నాయకపాత్రప్రవేశ ఇతి వేదితవ్యమ్.

చూళికాం లక్షయతి—అంత రితి. అంతః ప్రధానా యవనికా అంతర్యవనికా, తత్ర సంస్థా యేషాం తైః, యవనికాంతర్వర్తిభిరప్రవిష్టరంభైరిత్యర్థః. ౧౯-౨౦

విశేషమధ్యాహ్నత్య వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

అంకాశ్చం లక్షయతి—అంకాంతేతి.

యత్ర పూర్వాంకాంతపాత్రైరుత్తరాంకార్థస్సూచ్యతే త
దంకాస్యమ్.

అథ ప్రవేశకః—

‘పృత్యవర్తిష్యమాణానాం కథాంశానాం నిదర్శకః. ౨౦

ప్రవేశకస్తు నాద్యేఽంకే నీచపాత్రప్రయోజితః,
నీచపాత్రప్రయుక్తః ప్రవేశకః ఆద్యేఽంకే నయుక్తః
అథాంకావతారః—

‘యత్ర స్యాదుత్తరాంకార్థః పూర్వాంకార్థానుసంగతః ౨౧

అసూచితాంకపాత్రం తదంకావతరణం మతం,
ఏభిస్సూచ్యం సూచయిత్వా దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయేత్.

తత్రాంకస్వరూపం నిరూప్యతేః—

* ప్రత్యక్షనేతృచరితో బిందువ్యక్తిపురస్కృతః,

యత్ర మత్రాప్యంకాంతపాత్రైరితి శంకాంకురముత్పాటయన్ వ్యాచక్షే—
యత్ర పూర్వేతి.

ప్రవేశకం లక్షయతి—వృత్తేతి. నీచపాత్రైశ్చేతీప్రముఖైరేకేనద్వాభ్యాంబహు
భిర్వా మధ్యమా సంక్షిప్తై ర్వృత్తవర్తిష్యమాణానాం, పూర్వోత్తరాంకకేమణామేవే
త్యర్థః.

అత ఏవాస్య విష్కంభవత్ప్రశమేఽంకేన ప్రవేశ ఇత్యాహ—నాద్యేఽంక
ఇతి. ౨౦

అంకావతారం లక్షయతి—యత్ర స్యాదితి పూర్వోత్తరాంకార్థయో ర్విష్కం
భాదివిచ్ఛేదేన న భావ్యమితి భావః. అసూచితేతి. పూర్వాంకవర్తినామేవ పాత్రాణా
మత్రానుప్రవేశాన్న తత్సూచనమితి భావః. ‘అంకాధ్యంతరభావిత్వమంకాస్యాంకావ
తారయోః, భవేదంకబహిర్భావో విష్కంభే చ ప్రవేశకే. ఉభయం చూళికాయాం కు
యథాయోగమితి స్థితి’ ఇతి. ౨౧-౨౩

దృశ్యమంకైః ప్రదర్శయే, దిక్కుత్తం. తత్ర కీదృశోఽంకః? ఇత్యాకాంక్షా
యానూహ—తత్రాంకేతి. ప్రత్యక్షం రంగప్రవేశేన సాక్షాన్నిర్దిశ్యమానం నేతృచరితం

అంకో నానాప్రకారార్థసంవిధానరసాశ్రయః.

౨౪

అథాముఖం నిరూప్యతే—

*సూత్రధారో నటీం బ్రూతే మారిషం వా విదూషకం,

నాయకవ్యాపారో యత్ర స తథోక్తః, బిందువ్యక్తిపురస్కృతః, బిందుమూచనార్థం పరిచ్ఛిన్న ఇత్యర్థః. నానాప్రకారార్థానామనేకావాంతరప్రయోజనానాం సంవిధానానాం కథాసన్నివేశవిశేషదీపనాం 'రసానామంగభూతానామంగీనో' వా రసస్య చ, న చాతిరసతో దూరం వస్తు విచ్ఛిన్నతాం నయేత్. రసం వాన తిరోదధ్యాద్వస్త్యులంకార లక్షణై రిత్కుక్తిరీత్యా పరస్పరానుబంధినా మాశ్రయః. ఆత్రాంకే—'దూరాధ్యానం పథం యుద్ధం రాజ్యదేశాదివిష్టవం, సంరోధం భోజనం స్నానం సురతం చానులేపనం. ఆంబరగ్రవాణాదీని ప్రత్యక్షాణి న నిర్దిశేత్, నాధికారివధః క్యాపి త్యాజ్య మావశ్యకం న చ. అధికారివధస్యాపి క్వచిత్సాగ్రితల్పానాన్వతా, ఆర్వా కృ)కారాత్స పునః ప్రత్యుజ్జీవిష్యతే యది, నాయకస్య యదేశాహచరితప్రతిపాదకః, ఏకప్రయోజనాన్విష్టప్రతివాసన్ననాయకః విదూషకాదిభిః పాత్రైరోజ్యప్రిచతురైరసి, సమస్తపాత్ర నిష్కామా వసానోఽంకోఽభిధీయతే' ఇత్యాదిప్రతిపాదితా ప్రాచీనాలంకారికపద్ధతి రనుసరణీయా.

౨౪

ఏవం సూచ్యాసూచ్యవస్తుఖండప్రతిపాదకమంకవిష్కంభాదికం స్వరూపతో నిరూపితం. అథ సర్వస్యాపి కావ్యార్థస్య సూచికా భారతీవృత్తిర్నిరూపణీయా. తస్యా శృత్వా ర్యంగాని, ఆముఖం ప్రరోచనా వీధిః ప్రహసనం చేతి. తత్ర వీధిప్రహసన యోః ప్రాయేణ ప్రబంధాదావనుదాహరణేన కృతాకృతత్వాద్దశరూపకమధ్యేప్రాధాన్యే నాపి పరితత్వాచ్చ తల్లక్షణం ప్రాచీనాలంకారమాగ్లేణ తత్రైవ భవిష్యతీత్యుపేక్ష్యాల్ప వక్తవాన్యం ప్రరోచనాముదాహరణసమయ ఏవ దర్శయిష్యే నం ప్రతిసాక్షస్యాముఖస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర పురుషవిశేషప్రయోజ్యః సంస్కృతప్రధానో వాగ్వాప్యపారో భారతీ. ప్రస్తుతార్థప్రశంసనేన శ్రోతృగాణాం ప్రవృత్త్యుత్తేజకరణం ప్రరోచనా. తదుక్తం— భారతీసంస్కృతప్రాయో వాగ్వాప్యపారో నటాశ్రయః, ఉత్తేజకరణం తత్ర ప్రశంసాతః ప్రరోచనేతి. ఆముఖవిశేషః ప్రస్తావనేతి కేచిత్, ప్రస్తావనావిశేష ఆముఖ మి త్యుచ్యతే. అన్వేష పర్యాయః ప్రస్తావనేతి దశరూపకకారః. తస్మాత్తానుసారేణ లక్షణ

స్వకార్యప్రస్తుతాక్షేపి చిత్రోక్త్యా యత్తదాముఖమ్. ౨౧
ప్రస్తావనా వా యత్ర స్యాత్కథోద్ఘాతః ప్రవర్తకం,
ప్రయోగాతిశయశ్చేతి త్రిణ్యం గాన్యాముఖస్య తు. ౨౬

—అముఖాన్తస్వరూపనిరూపణమ్ ౨—

ఏషామంగనాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

స్వేతిస్పత్తిసమం వాక్యమర్థం వా యత్ర సూత్రిణః,
గృహీత్వా ప్రవిశేత్పాత్రం కథోద్ఘాతో ద్విధైవ సః. ౨౭
ప్రస్తూయమానకాలస్య గుణవర్ణనయా స్వతః,

మాహ—సూత్రధార ఇతి. ద్వావత్ర సూత్రధారౌ. ఏకః పూర్వరంగవిధాయకః, ఇతరస్తు
నటస్థాపకాద్యపరపర్యాయః పూర్వసూత్రధారనదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రవర్తకః.
అత్ర తు నటీమారిషాదిసంభాషణాదయమేవ వివక్షితః. అస్య గృహీణీ నటీ, మారిషః పారి
పార్శ్వకః, నర్తనచిహ్ విదూషకః ఏలేషం లక్షణాని భావప్రకాశే—‘అసూత్రయక్’
గుణాన్నేతుః కవేరపి చ వస్తునః, రంగప్రసాధనప్రాధాన్యసూత్రధార ఇహోదితః. చతురా
లోద్యభేదజ్ఞా తత్కలాను విశారదా, కరణాభినయజ్ఞా చ నర్వభాషావిచక్షణా. నటాను
యోక్తీ కృత్యేషు నటస్య గృహీణీ నటీ, భరతేనాభినీతం యో భావం నానారసాశ్రయం.
పరిష్కరోతి పార్శ్వస్థః స భవేత్పారిపార్శ్వకః, తదాత్మ్యప్రతిభోనర్తచతుర్భేదప్రయో
గవిత్. వేదవిన్నర్తవాదీ యో నేతు సృ స్సృద్విదూషకః’ ఇతి. స్వకార్య మభిమత
రూపకప్రయోగేణ పరిషదారాధనాత్మకం ప్రస్తుతం కావ్యార్థరూపం వస్తాదిచతుష్ట
యం తదాక్షేపిణ్యా ఉభయప్రతిపాదకయత్కర్థః. అత ఏవ చిత్రోక్త్యా నాట్యాదికం
యద్రూపే తదాముఖమిత్యర్థః. తదుక్తం—‘పూర్వరంగం విధాయాదౌ’ సూత్రధారే
వినిర్గతే, ప్రవిశ్య తద్వదపరః కావ్యార్థం స్థాపయేన్నటః. దివ్యమూర్త్యై స తద్రూపో
మిశ్రమన్యతరస్తయోః, సూచయేద్వస్తు బీజం వాముఖం పాత్రమథాపి వా’ ఇతి. స్థా
పకో దివ్యం వస్తు దివ్యో భూత్వా మార్త్యం వస్తు మర్త్యో భూత్వామిత్రం వస్తూభయో
రన్యతరో భూత్వా సూచయేదిత్యర్థః. ౨౧-౨౬

అథాముఖాంగత్రయే కథోద్ఘాతం లక్షయతి—స్వేతి. పాత్రం కర్తృః సూ
త్రిణసూత్రధారస్య వాక్యమర్థం వాక్యార్థం వా. ౨౭

ప్రవర్తకం లక్షయతి—ప్రస్తూయమానేతి. కాలస్య ఋతుం కంది దుపాదాయేతి
వచనప్రాప్తస్య శరద్వసంతాశేర్ధుణవర్ణనయా అసన్నప్రవేశపాత్రసామ్యేనేతి భావః.—
‘ప్రకటితరామాంభోజః కాశికవాగ్దక్షిణానందీ, సురచాపనమనహితో రయ మవతీర్ణ

ప్రవిశేత్సుచితం పాత్రం యత్ర తత్సాక్ష్యప్రవర్తకం ౨౮

ఏషోఽయమిత్యుపజేపాత్సుత్రధారప్రయోగతః,

పాత్రప్రవేశో యత్రాయం ప్రయోగాతిశయో మతః. ౨౯

వీధ్యంగాన్యాముఖంగాత్వాదుచ్యంతేత్ర స్వభావతః,

ఉద్ఘాత్యకావలగిత ప్రపంచక్రగత చలం 30

వాక్స్కేశ్యధిబలై గండ మసస్యందితనాళికే

అసత్ప్రేలపవ్యాపారమృదవాని త్ర యోదశ 31

ఏషాం స్వరూపం నిరూప్యతే:—

గూఢార్థపదపర్యాయమాలారూపేణ ప్రశ్నోత్తరమాలారూపేణ
చోద్ఘాత్యకం ద్వివిధం. అవలగితమపి ద్వివిధమ్.

*యత్రైకత్ర సమావేశాత్కార్యమన్యత్ర సిద్ధ్యతి,

వస్తునోఽన్యత్ర వా యత్యాస్యద్విధావలగితం మతా. 32

అన్యకార్యచ్ఛద్దనా అన్యకార్యసింఘం; అన్యకార్యప్రసంగాత్ప్రే
కృతికార్యసిద్ధిశ్చ; అనదృశ్యమిదమన్యత్రం ప్రపంచక్రగతం ద్వివిధం;
పూర్వరంగాంగం ప్రస్తానాంగం చేత, పూర్వరంగే నటావసల్లాపాత్ర
తు సామ్యాది నేకార్థయోజనం త్రగతం ప్రియమిదై ర్వైకై

శ్చరత్సమయః ఇత్యత్ర రామలక్ష్మణవిశ్వామిత్రాణాం శరద్వర్ణనసామ్యేన ప్రవేశకథనా
త్ప్రవర్తకం. ౩౩

ప్రయోగాతిశయం లక్షయతి—ఏష ఇతి ఏతదిదమోరన్యతరశబ్దప్రయోగేణో
పజేపాదిత్యర్థః. ౩౪

నన్వనంతరముద్ఘాత్యకాదీని వీధ్యంగాన్యచ్యంతే, కథం లేమామాముఖే సంగతి!
రిత్యాశంక్యోభయేషామంగానామభేదాదిరోధ ఇతి సంగమయన్నాహ—వీధ్యంగానీతి.
న వైవం వీధ్యాముఖయోరంగినోర్నామమాత్రభేద ఇతి శంకసీయం. వీధ్యాం కథోద్ఘా
తాదివిశేషాంగవిలక్షణం సూత్రధారానిసంబంధవైసిర్వం ఉద్ఘాత్యకానినర్వాంగవశ్య
కత్వం పాక్షికప్రాధాన్యం చ అముఖే పునరేలక్ష్యరూప్యమిత్యనయోరన్యతరవిలక్షణ
త్వాత్. అథ సాధారణాంకాన్యదైకపూర్వకం లక్షయతి.—ఉద్ఘాత్యకేత్యాదినా.

అనోన్యాలాపే గూఢార్థపదం తతః పర్యాయశ్చేత్యేవమేకా మాలా.
ప్రశ్నోత్తరం చేతి ద్విరీయా. ద్వేధావలగిత మిత్యాహ—అన్యకార్యేతి. పూర్వత్ర

రప్రియైర్విలోభనం ఛలం సాకాంక్షస్యాపి వాక్యస్య నివర్తన
ముక్తిప్రత్యుక్తిరూపేణ వాక్మేలిద్వివిధా స్ఫుర్ధయాఽన్యోన్యవా
క్యాధిక్యమధిబలం. సహసోదితం ప్రస్తుతవిరోధిగండం. రసవశాదుక్తా
స్యథావ్యాఖ్యానమవస్యందితం. సోపహాసనిగూఢార్థప్రహేళికా నాళి
కా. అసంబంధికిథాప్రాయః ప్రలాపోఽసత్ప్రలాపః. అన్యార్థం హాస్య
లోభకం వచనం వ్యాహరః. దోషాణాం గుణత్వప్రతిపాదనం మృద
నం ఏతేషాం మధ్యే యథాసంభవం కానిచిత్ప్రస్తావనాయాం ప్ర
యోక్తవ్యాని

ప్రకృతకార్యసిద్ధేః ప్రయత్నపూర్వకత్వ ముత్తరత్ర ప్రాసంగికత్వం చేత్యర్థః. ఆసద్భూ
తం పారదార్యాదిప్రసంగేన దుష్టం; పూర్వాచార్యాస్తు ప్రోత్రం హాస్యేన విశింషంతి-
'ఆసద్భూతం మిథస్ప్రోత్రం ప్రసంచో హాస్యకృత్వతః' ఇతి. త్రిగతం ద్వివిధం
తత్రైకం పూర్వరంగం మపర మాముఖాంగ మితి వివిచ న్నభయోః క్రమేణ లక్షణ
మాహ—పూర్వరంగ ఇతి. నటాదిసల్లాప ఇత్యత్రాదిగ్రహణాన్తారిషమూత్రధారౌ
గృహ్యేతే తదుత్తం భావప్రకాశే పూర్వరంగప్రస్తావే—'మూత్రధారో నటశ్చైవ
తథా వై పారిపార్శ్వకః, సల్లాపం యత్ర కుర్వంతి తదేవ త్రిగతం స్పృశ' మితి.
అత్ర త్వితి. ప్రస్తావనాయాం. సామ్యుదితి. శబ్దసామ్యుదిత్యర్థః. తదుత్తం దశరూ
పకే—'శ్రుతిసామ్యుదనేకార్థయోజనం త్రిగతం త్విహ, నటాదిత్రికయాలాపః పూర్వ
రంగే తదివ్యతే' ఇతి. ఛలం పృథక్, సాకాంక్షస్మేతి. నివర్తనం 'ఉపరిప్రస్తుత
మోన్నమశ్శివా'యేతివదితి భావః. ఉక్తేః ప్రత్యుక్తిః రుక్తిప్రత్యుక్తిః. అత్ర ద్విస్త్రీ
రితి కేషం ప్రాంచః పూరయంతి. అన్యోన్యవాక్యేతి. పరస్పరసామర్థ్యప్రకాశకవాక్యా
ధిక్యమిత్యర్థః. సహసోదితమవిమృశ్యోక్తం ప్రస్తుతవిరోధి గండం; అర్థభేదేన ప్రస్తు
తోపయోగిగండమితి కేచిత్. తదుత్తం—'గండం ప్రస్తుతసంబంధి భిన్నార్థం సహసో
దిత' మితి. రసవశాదితి. ఉక్తేన సంబంధ్యతే న తు వ్యాఖ్యానేన. సోపహాసేతి. నిగూఢో
గోపితో బాహ్య ఆభ్యంతరో వా ముఖ్యార్థో యత్ర సా తథోక్తా. అత ఏవ అంత
ర్లాపా బహిర్లాపా చేతి ద్వివిధా ప్రహేళికా. తదుత్తం విదగ్ధముఖమండనే—
'పృక్షీకృత్య కమప్యర్థం స్వరూపార్థస్య గోపనాత్, యత్ర బాహ్యంతరావర్థా
కశ్చ్యోతే సా ప్రహేళి' కేతి. ప్రలాప ఇతి. రసస్వప్నోద్దాతకైవాదిప్రయుక్త ఇతి
కేషః. అతఏవ నాయమసంగతిర్నామ వాక్యదోషః. అన్యార్థమిత్యర్థాంతరోద్దేశేన
హాస్యప్రలాభకారిత్యర్థః. దోషాణామితి. వైచరిత్యస్యామృతలక్షణమేతత్. తదు

అథ దశరూపకాణాం స్వరూపం నిరూప్యతే. తత్ర—

—౧౧ నాటకమ్ ౧౧—

సాంగైర్విఖప్తముఖగర్భమర్శోఽసంహృతైః,
పూర్వజ్ఞైః ప్రకృతరన్యేషామాధికారికవృత్తవత్. 33
వీరశృంగారయారోః ప్రధానం యత్ర సర్వతే,
ప్రఖ్యాతనాయకోపేతం నాటకం తదదాహృతమ్ 34

తత్ర నాందీస్వరూపం నిరూప్యతే:—

—౧౨ నాందీస్వరూపసరూపణమ్. ౧౨—

అర్ధతశ్శబ్దతో హపి మనాకా వ్యార్థసూచమే,

క్తం—‘దోషా గుణాగుణా దోషా యత్ర స్యుర్వృదవం హి త’దితి. ఏలేషా మంగా
నాం కాత్తేన్నైవ ప్రయోగనిర్బంధో నాస్తీత్యాహ—ఏలేషామితి.

రూపకోపాధ్దాతరూపాం ప్రస్తావనాం నిరూప్య సంప్రతి రూపకస్వరూప
నిరూపణం ప్రతిజానీతే—ఆథతి. తత్ర సర్వప్రకృతిల్లైన ప్రధానస్య నాటకస్య
స్వరూపమాహ—సాంగైరితి. యత్రేత్థమిదం కర్తవ్యమితి కృతాన్నింగోపదేశాభావే
అన్యతస్సిద్ధాంగాకాంతాయాం తద్వదిదం కర్తవ్యమిత్యుచితేన యత్రానుపదిష్టాంగ
పరిపూరణం సా విక్రమిః. యథైంద్రాగ్నాదిః. తద్వ దిత్రాపి సంధిపంచకాంగాది
కృతోన్నపదేశేన పరిపూర్ణత్వా దాతిదేశికాంగయోగేన విక్రమిభూతానాం ప్రకిరణా
దీనాం నాటకం ప్రకృతిః తదేతదాహ—ప్రకృతిరన్యేషామితి. ఫలస్వామ్యమధి
కారః; తద్వా సధికారి. అధికారేణాధికారిణావా నిర్వృత మాధికారికం ప్రధానం.
పుత్రకభేదాత్ ప్రఖ్యాతముచితం చేతి పుత్రం వివక్షితం. తద్వ్యక్తమిత్యర్థః. ప్రధాన
మిత్యనేన రసాంతరాణా మంగ త్వేనానుప్రవేశస్సూచ్యతే. ప్రఖ్యాతో రామాయ
ణాది ప్రసిద్ధః నాయకో ధీరోదాతో రాజ్ఞిర్నివో వా. తదుపేతం నాటకం. ఏవ
మేవోక్తం దశరూపకే—‘అభిగమ్య గుణైర్మృత్ ధీరోదాతః ప్రతాపవక్, కీర్తి
కామో మహోత్సాహ స్త్రయ్యా స్త్రాతా మహీపతిః. ప్రఖ్యాతవంశో రాజ్ఞిర్నివో వా
యత్ర నాయకః, తత్ప్రఖ్యాతం విధాతవ్యం పుత్రమత్రాధికారికం. యత్రానుచితం
కించినాయకస్య రసస్య వా, విరుద్ధం తత్పరిత్యాజ్యమస్యథా వా ప్రకల్పయే’దితి.

పూర్వరంగో నామ నాటకాదౌ కర్తవ్యః ప్రత్యూహపరిపంథీ కర్తవీశేషః.
తదుక్తం—‘యన్నాట్యవస్తసః పూర్వం రంగవిఘ్నోఽకాంతయే, కుశిలవాః ప్రకరంబి

యత్రాప్తభిర్ద్వాదశభిరష్టాదశభిరేవ వా.

ద్వావింశత్యా పదైర్వాపి సా నాన్వీ పరికీర్తితా. 32

నాటకాదిరూపకాణా మూదౌ విహితం పద్యం నాందీత్యుచ్యతే. వెణీసంహారే ఒప్తపదా నాందీ. అనర్హం ఘనం ద్వాదశపదా. బాలం మాయణే చ్చావింశతిపదా. కైశ్చిన్నాంద్యాం పదనిమిషానాభ్యు పగతిః నాంద్యంతరం ప్రవిష్టేన సూత్రధారేణ రంగప్రసాధనపుర స్సరం భారతివృత్తాశ్రయణేన శ్లోకైః కావ్యార్థస్సూచనీయః. తథో క్తం దశరూపకేః—

‘రంగం ప్రసాధ్య మధురైః శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైః,
ఋతుం కించి దుపాదాయ భారతిం వృత్తిమాశ్రయేత్’ ఇతి.

ఏషా ప్రక్రియా నాటకస్యైవ ముఖ్యా—

పూర్వరంగస్య కీర్తికాః ఇతి. తస్య ప్రత్యాహారాదిని ద్వావింశతిరంగాని. తన్నయే ఒ వశ్యం కర్తవ్యా నాందీ. తదుక్తం బాదరాయణేన—‘యద్యవ్యంగాని భూయాంసి పూర్వరంగస్య నాటకే, తథావ్యవశ్యం కర్తవ్యా నాందీ విఘ్నోపశాంతయే’ ఇతి. ఆతస్తత్సర్వరూపం నిరూప్యత ఇత్యాహ—తత్ర నాందీతి, ‘చంద్రసామాంతా ప్రాయా మంగళార్థపదోజ్జ్వలా, ఆకిర్నమస్మి) మావస్తుసర్వేతో వా ప్రకల్ప్యతే’ ఇత్యాదివిశే షోఒవ్యత్ర ద్రవ్యవ్యతి.

33—34

అసాధారణత్వమస్యా నివారయన్వ్యాచక్షే—నాటకాదీతి. స్పష్టమన్యత్.

అసంతరకర్తవ్యమాహ—నాంద్యంతరమితి. సూత్రధారేణ ద్వితీయేన రంగ ప్రసాధనం నామ సభావతావుపవిష్టే రంగప్రవిష్టసాంప్రదాయికసంపాదితో యవని కాపగమావిర్ముతపాత్రవిశేషప్రకీర్ణపుష్పంజలిపరివహ్నో నృత్తగీతవాద్యవిశేష ప్రయోగః, కేవలగీతవాద్యవిశేషప్రయోగో, గీతాదే కేతకకళః ప్రయోగో వా. ఏత చ్చ ‘సంగీతజ్ఞైర్బుధైస్సార్థం నాయకే ప్రేక్షకే స్థితే; ప్రవిశ్య రంగభూమిం తే తిష్ఠంత స్యాంప్రదాయికాః’ ఇత్యాదినా సంగీతరత్నాకరే ప్రపంచితం. తదపేక్షాయాం తత్రైవ ద్రవ్యవ్యతి. భారత్యా లక్షణ ముక్తం. ఆత్రాథే సంవాద మాహ—రంగ మితి. అత్ర సోపక్తిసంవాదవాక్యగతయోః కావ్యార్థసూచనభారతివృత్తాశ్రయణ యా రుద్రేశ్వరిభయభావవైరూఢ్యం ఫలభేదాభావా న్న దోషయేతి ద్రవ్యవ్యతి.

అథ ప్రకరణమ్—

ఉత్పాద్యేనేతివృత్తేన ధీరశాంతప్రధానకమ్,
శేషం నాటకతుల్యాంగం భవేత్ప్రకరణం హి తత్. 3౬

అథ భాణః.—

*భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం శౌర్యసాభాగ్యసంస్తవైః,
సూచ్యేతే వీరశృంగారా విటేన నిపుణోక్తినా 3౭
కల్పితేనేతివృత్తేన ధూర్తచారిత్రచర్లచయై,
ఏకోఽంకోముఖనిర్వాహశా యత్ర భాణస్స సప్తతః 3౮

‘నాటకేఽంకా న కర్తవ్యాః పంచ యానా దశాధికాః’ ఇతి. అస్యాస్యామగ్ర్య
అసాధారణత్వమాహ—విషేతి. ముఖ్యా నియతేత్యర్థః.

ప్రకరణం లక్షయతి—ఉత్పాద్యేనేతి. ఇతివృత్తేనోపలక్షితం శేషం వస్తు.
నాటకతుల్యాన్యంగాన్యాముఖాదీని యత్ర తత్తథోక్తం ఆయమతిశో యథాయోగ
ముత్తరత్రాప్యనువంజనీయః. ధీరశాంతప్రధానకమిత్యత్ర ప్రధానగ్రహణముద్దేష్టవ్య
ధర్మాంతరసూచకం. తాని చ దశరూపకే—‘అథ ప్రకరణే వృత్త ముత్పాద్యం
లోకసంశ్రయం, అమాత్యవిప్రవణిజామేకం కుర్యాచ్చ నాయకం. ధీరప్రశాంతం
సాపాయం ధర్మకామార్థతత్పరం, శేషం నాటకవత్సంధిప్రవేశకరసాదికం’ విచదంతరి
తార్థసిద్ధిసాపాయః; కించ ‘లేధాఽత్ర నాయకా జ్ఞేయా కులస్త్రీ గణిశోభయం,
తద్వ్యాద్రూపకం లేధా తృతీయం ధూర్తసంకులం గణికా ప్రాకృతం బ్రూతే కులస్త్రీ
సంస్కృతం తథా’ ఇతి. వికృత్యంతరాపేక్షయా సంధ్యాదీనాం ప్రకర్షణ కరణాప్స
కరణం. 3౬

భాణం లక్షయతి.—భారతీతి. శౌర్యసాభాగ్యయోగసంస్తవైః ధూర్తాః ద్యూత
కరాదయః లేషాం చారిత్రం స్వేనాన్యేన వాఽనుభూతమితి శేషః. నృప్తమన్యోత్.
‘ఏకపాత్రప్రయోజ్యేఽస్మిన్ కుర్యాదాకాశభాషితం, అన్యేనానుక్రమప్యన్యో పచ
శ్చుక్తివైషయద్వదేత్. ఇతి కింభణసీత్యేతద్భవేదాకాశభాషితం, లాస్యాంగదశకం
చాత్ర యోజ్యం గేయపదాదికం. భావప్రకాశికాద్యేషు తత్ప్రపంచః కరిక్షృతాం,
అత్రోపరమ్యలేఽస్తాభిరతిస్తరభీరుభిః’ యత్రైక ఏవ విటస్సృక్పృతం చరకృతం వా
భారతీవృత్తిభూయిష్ఠం భణితి న భాణః. 3౭-౩౮

అథ ప్రహసనమ్ —

“యత్ర సంధ్యంగవృత్త్యంగవర్ణనం భాణవస్తతమ్,

హాస్యో రసః ప్రధానం స్యాద్భవేత్ప్రహసనం హి తత్. 3౯

తచ్చ త్రివిధం శుద్ధం, వైకృతం, సంకీర్ణం చేతి తత్ర శుద్ధమ్ —

* పాపంఢవిప్రప్రభృతిచేటిచేటసమాకులమ్,

వేషభాషాదిసహితం శుద్ధం హాస్యచచోఽన్వితమ్ ౪౦

అథ వైకృతమ్ —

‘కాముకాదిచచోవేషైః పండుకంచుకితాపనైః,

ప్రహాసాభినయప్రాయం వైకృతం తత్ప్రకీర్త్యతే. ౪౧

అథ సంకీర్ణమ్ —

యద్వీధ్యుగైస్సమాఙ్గం సంకీర్తనం ధూర్తసంకులమ్

అథ డిమః —

“యత్ర చస్తు ప్రసిద్ధం స్యాద్వృత్తయః కైశికీం వినా,

ప్రహసనం లక్షయతి.—యత్రేతి. హాస్యవచః ప్రచురత్వాదిదం ప్రహసన ముచ్యతే. తత్ర కాక్యలోత్రియాదివేషభాషావిజ్ఞం శుద్ధం; విటాకాముకవృద్ధకంచుకి ప్రముఖవచోవేషాదుకారి వైకృతం; వీధ్యంగవిజ్ఞం ధూర్తచేష్టికసంకులం సంకీర్ణం.

తదేతత్త్రివిధం విభజ్య క్రమేణ లక్షయతి—తచ్ఛేత్యాదిసా.

తత్ర శుద్ధ మాహ—పాపంఢేతి. పాపండాశ్చాశ్చాదయః విప్రాశానిమాత్రోప జీవినోఽత్యంత మృజహో నా ప్రభృతిపదేన తాదృశా ఏవ వైశ్యాదయో గృహ్యంతే. చేట్యాదయో లఘీతచరాః ప్రధానభూతహాస్యరసవిభావభూతైరేతైస్సమాకులం వేష భాషాదిసహితమితి. అథాదేలేషామేవేతి గమ్యతే. ౪౦

వికృతమాహ—అథేతి. కాముకాదయో భుజంగాద్యాః, లేషాం వచోవేషా యేషాం తైర్వర్జితైః. తథా పండుకంచుకితాపనైస్తద్వేషభాషాయుక్తైరేవాన్వితమితి శేషః. ౪౧

సంకీర్ణమాహ—యదితి. వీధ్యంతైరుద్ధాత్యకాదిభిః, ధూర్తాశ్చోపద్యూతక రాదయః.

డిమూ లక్షయతి.—యత్రేతి. ప్రసిద్ధం వస్తు త్రిపురదాహాదయః. పృత్యయః కైశికీవర్ణాస్తీత్రః రసా దీప్తా ఏవ. అతి ఏవాత్కం—‘శృంగారహాస్యవిభురైరన్వేషైర్నిరంతరః’ ఇతి. అపశ్చాంతరస్య ప్రసక్తిరేవ నాస్తీతి భావః. రాద్రః స్థాయిశ్చేన

నేతారో దేవగంధర్వయక్షరక్షోమహారగాః. ౪౨

భూత ప్రేతపిశాచాద్యాః షోడశాత్సంతముద్ధతాః,
హాస్యశృంగారరహితా రసా రౌద్రప్రధానకాః ౪౩

చత్వారోఽంకాస్సంధయశ్చ చత్వారో మర్శవర్జితాః,
మాయేంద్రజాలసంగ్రామసూర్యచంద్రగ్రహదయః,
శేషం నాటకచత్వర్వం స డిమః పరికీర్త్యతే. ౪౪

అథ వ్యాయోగః —

‘యత్ర ఖ్యాతేతివృత్తం స్యాదుద్ధతో నాయకో మతః,
గర్భాపమర్శరాహిత్యం డిమవద్రసపోషణమ్,
ఏకవాసరకార్యం చ స వ్యాయోగో మహారణః. ౪౫

అథ సమవకారః —

‘యత్రాముఖం నాటకవత్సంధయో మర్శవర్జితాః,
నేతారో ద్వాదశ పృథగ్గులా దేవాసురాదయః. ౪౬

ప్రధానం యేషాం తే రౌద్రప్రధానకాః, మర్శో విమర్శః, మాయాదయోఽనుభావాః. తత్ర మాయేంద్రజాలయోగక్షణం భావప్రకాశే. — ‘సద్రూపోద్భావనా మయా స్వత ఏవాసతః పురా, అథ వాఽన్యపదార్థానామన్యభాకృతిరేవ వా. అదేశకాల పారోక్ష్యం ధరోక్షన్యైవ వస్తునః మంత్రోపదాదిభిస్సోఽయమింద్రజాల ఇతిరితః, ఇతి చంద్రగ్రహదయ ఇత్యత్రాదిశబ్దేనోల్కానిర్ఘాతాదయో గృహ్యంతే. గత మన్యత్. ‘డిమ సంఘాతే’ ఇతి ధాతోః నాయకసంఘాతవ్యాపారాత్తకత్వా డ్డిమ ఇతి ధనికః. ౪౭-౪౮

వ్యాయోగం లక్షయతి. — యత్రేతి శాంతశృంగారహాస్యరహితా రౌద్రప్రధానకాష్టద్రసాః కైశికీవర్ణమితరపృక్షయశ్చేత్యేకఙ్గిమవద్రసపోషణమిత్యుచితేన లభ్యతే. అస్త్రీనిమిత్తోఽత్ర మహారణః తదుక్తం — ‘అస్త్రీనిమిత్తసంగ్రామో జామదగ్న్య జయో యథే’ తి. వ్యాయుజ్యం తేఽస్త్రిస్సహవః పురుషా ఇతి వ్యాయోగః. ౪౯

సమవకారం లక్షయతి — యత్రేతి. ‘శేషం నాటకతుల్యం’ మిత్యుచితేనానుసంగాదేవానుబదిష్టాముఖాద్యఖిలాంగలాభేఽవ్యత్రాముఖం నాటకవదిత్యుచితేనో రూప క్షణామిదమూపశ్యకమితి సూచనాయేతి ద్రష్టవ్యం. ఏకకార్యాణామపి నాయకానాం పయోధిమధనే సుధాలత్యీప్రముఖఫలభేదం దృష్ట్వాఽఽహ — నేతారఇతి. వీర ప్రధానా ఇత్యనేన శృంగారాదీనానుంగభేదనానుప్రవేశః, అథ ఏవాత్ర మందకై

వీరప్రథానాశ్చ రసాస్త్రయోఽంకాస్తేషు చ క్రమాత్,
వస్తుస్వభావదైవాశ్చిక్ష్మాతాస్సుస్యః కపటాస్తయః. ౪౭

పురరోధరణాగ్నాన్యదినిమిత్తా విద్రవాస్తయః,
ధర్తారకామానుగుణాస్తీస్రశ్శృంగారరీతయః. ౪౮

ప్రథమేఽంకే నిబద్ధవ్యాకథా యామత్రయావధిః,
యామావధిర్ద్వితీయేఽంకే తృతీయేఽంకేఽర్థయామికా,
అసౌ సమవకారస్యాన్వీధ్యంఁగైః కైశ్చిదన్వితః. ౪౯

అథ వీధి.—

యత్ర భాణచదంగానాం క్షప్తిర్వృత్తిస్తు కైశికీ,
శృంగారః పరిపూర్ణత్యాత్మచనీయోఽతిభూయసా,

శిశోవృత్తయశ్చేతి గమ్యతే. త్రయోఽంకా ఇతి. ప్రథమేఽంకే ముఖ్యులముఖయోః
ద్వితీయే గర్భస్య తృతీయే నిర్వహణస్య చ నిబంధో ద్రవ్యవ్యతి. అంకత్రయే కపట
విద్రవశృంగారత్రికాణాం త్రయాణాం క్రమేణ నిబంధఇత్యాహ—తేషు చ క్రమా
దితి. కపటో నామ మోహః. తదుక్తం భావప్రకాశే—‘కపటస్య స్వరూపం తు శ్రమో
మోహాత్తకః స్పృశ’ ఇతి. స చ నిమిత్తానురోధేన త్రివిధ ఇత్యాహ.—వస్తుస్వభా
వేతి. ‘వస్తుస్వభావకపటః పూరసత్త్వాదిసంభవః, దైవికః కపటో వహ్నివర్షవాతాది
సంభవః. శత్రుజః కపటస్తత్ర సంగ్రామాదినముద్భవః’ కపటజన్యం పలాయనం విద్రవః;
సోఽపి కపటవత్త్రివిధ ఇత్యాహ—పురరోధేతి. పురరోధరణాదినిమిత్తోఽశిక్ష్మాతో
విద్రవః; అగ్నాన్యదినిమిత్తో దైవికో విద్రవః; వ్యాళవ్యాఘ్రాదినిమిత్తో వస్తుస్వభావ
శ్చతో విద్రవః; ప్రతాదిజనితః కామో ధర్మశృంగారః; మహారాజ్యాద్యర్థప్రాప్తిహేతు
రర్థశృంగారః; పరదారసురాపానాదిసుఖలలితః కామశృంగారః. అంకత్రయవర్తి
వస్తునః కాలనియమమాహ.—ప్రథమేఽంక ఇత్యాది. యథాలాభముద్ధాత్యకాదీనా
మనుప్రవేశ ఇత్యాహ.—వీధ్యంఁగైతి. సమస్తాదవశీర్యంలేఽస్మిన్నర్థా ఇతి సమవకారః;
శేషం సుప్తమ్. ౪౭-౪౯

వీధీం లక్షయతి.—యత్రేతి. ఏకోఽంకోముఖనిర్వాహవిత్యాదికో భాణవ
దిత్యుతిదేశలభ్యః. విశేషమాహ—వృత్తిరిత్యాదినా. శృంగారోఽతిభూయసా సూచ
నీయ ఇత్యన్తేన రసాంతరాణా మత్యల్పశస్సూచనం గమ్యతే. ఉద్ధాత్యకాదీని ప్రస్తా
వనాయా ముక్తాని. యత్రైవం సా మగ్రీ సావీధీ. వీధీవ దంగానాం మార్గవత్పక్షివద్వా
మతా. ఏకపాత్రేణ పాత్రద్వయేన వా యోగోఽత్రాన్యతోఽవగంతవ్యః. ఇదమ

ఉద్ఘాత్యకాదీన్యంగాని సా వీధీ వీధివన్తతా.

౫౦

అథాంకః—

‘యత్రేతివృత్తం ప్రఖ్యాతం ప్రధానం కరుణో రసః,
 శ్రీణాం విలాసో వాగ్యుద్ధం నేతారః ప్రాకృతా నరాః,
 భాణవత్సంధివృత్తాది స ఉత్సృష్టోఽంకసంజ్ఞితః.

౫౧

అథేహామృగః—

* మిశ్రమిహామృగే వృత్తం చతురంకం త్రిసంధికమ్,
 మర్త్యదివ్యో చ నియమాన్నాయకప్రతినాయకౌ.
 ధీరోద్ధతౌ స్త్రియం దివ్యాం హస్తకామా చ కాముకౌ,
 అవధం యుద్ధమన్యోన్యమాభాసరసయో స్తయోః

౫౨

౫౩

ఏషా ప్రక్రియా దశరూపకోక్తరీత్యనుసారేణ.

వ్యుత్పాదసంధేయమ్.—‘అస్యాం ప్రాయేణ లాస్యాంగదశకం యోజయేన్నవా, సామాన్య
 పరకీయా వా నాయకాఽత్రానురాగినీ. వీధ్యంగప్రాయవస్తుత్వాన్నోచితా కలపాలికా,
 లక్ష్యమస్యాస్తు విజ్ఞేయం మాధవీ వీధికాచిక’ మితి.

౫౦

అంకం లక్షయతి—యత్రేతి. ఇతివృత్తం ప్రఖ్యాత ముత్పాద్యం వేతి కేచిత్
 ప్రాకృతాదివ్యతిరిక్తాః ఆతఏవ కారదాతనయేనోక్తం—‘దివ్యైరయుక్తః పురుషై
 శ్చేదైరవైస్సమన్వితః’ ఇతి. సుగమమన్యత్. య ఏవంవిధస్సోఽయం పుత్రాదీనా
 మివ ప్రాకృతనాయకాదీనామాశ్రయత్వాదంక ఇతి సంజ్ఞితః. ఆయమంకో నానా
 ప్రకారేతి లక్షణముల్లంఘ్య సృష్టత్వాదుత్సృష్ట ఇత్యుచ్యతే ఆత ఏవోత్సృష్టికాంక
 ఇతి నాటకాంతర్గతాంకవ్యవచ్ఛేదార్థమితి ధనికో వ్యాచప్త.

౫౧

ఈహామృగం లక్షయతి—మిశ్రమితి. గర్భావమర్శరహితాస్త్రయస్సంధయో
 యస్తిక్ తత్త్రిసంధికం. ఆభాసరసయోరనురాగశూన్యనాయకానురక్తత్వాది భావః.
 ఆత ఏవోక్తం దశరూపకే—‘దివ్యస్త్రీయమనిచ్ఛంతీమపహారిణీచ్ఛతః’ ఇతి. అవధం
 యుద్ధమజాయుద్ధకల్పమిత్యర్థః. గతమన్యత్ మృగవదలభ్యాం నాయకాం నాయకో
 ఽస్మిన్నిహత ఇతిహామృగః అస్యా రూపకసామగ్ర్యాసోన్విశ్లేషమూలత్వం వార
 యతి—ఏషేతి

౫౨-౫౩

నాటకోదాహరణమ్.

తత్ర సాంగం నాటకముదాహరణయః—

—ॐ నాట్యం ॐ—

భద్రాం కాతుక వేదిమాగతవతోరన్యోన్యమాసేదూషో-
 శ్చైవైర్ధేరుహిమాచలప్రభృతిభిర్దేవైర్హరింద్రాదిభిః,
 వ్యాప్తం పార్వ్యయుగే పురోఽంబుజభువా వశ్యాచ్చ మేనాదిభి-
 సాస్పద్యభిశ్చిన్యాయాగపాంగసరణిర్వైవాహికీ పాతు నః

† ఏషా ద్వావింశతిపదా నాందీ అస్యాం వివాహప్రవృత్తయో

కేవలాద్దేశలక్షణాభ్యాం రూపకసామగ్ర్యా దుర్గహత్యాద్రుపకాంతరాణా
 మేతదుదాహరణేనోదాహృతకల్పత్వం హృది నిధాయ జిజ్ఞాసుజనానుగ్రహార్థం నాటక
 మాత్రమత్రోదాహరణత ఇతి ప్రతిజానీతే—తత్రేతి. అథ సాంగం నాటకముదా
 హరణమారభమాణో విద్యానాథస్తతస్ప్రత్యూహపరిపంథినః పూర్వరంగస్య ప్రధానాంగ
 భూతా మాళీయాపమంగళాన్వితాం నాందీ మాదావుదాహరతి—భద్రామితి. భద్రాం
 విచిత్రవిశాసమణితోరణాదిపరిష్కారేణ మంగళాం, పార్వ్యయుగే వధూవరప్రత్యా
 నశ్చైర్ధేరుహరిప్రభృతిభిర్వాప్తం, పురోభాగే అంబుజభువా యాజ్ఞికేన బ్రహ్మణా.
 తదుక్తం శ్రీకంఠలీలాయాం కల్యాణకాండే—‘దాతా మహీభృతాం నాథో
 హోతా దేవశ్చతుర్ముఖః, వరః కశుపతి స్సౌత్వా త్కల్యా విశ్వారణి స్తథే’తి మేనా
 హిమాచలమహిషీ, తదాదిభిస్సాస్పద్యభిః పురంద్రీభిః, వశ్యాచ్చాగే వ్యాప్తం, కాతుక
 వేదిం వివాహోత్సవవితర్దికాం, అగతవతోః ప్రాప్తయోరన్యోన్యమాసేదూషో, యథా
 మిథస్సంస్పర్శస్తథాఽసీనయోరిత్యర్థః, ‘యథాస్థానముపవిశ్యాన్వారభాయా’ మిత్యాదిప
 స్తంబస్తరణాత్. ఇవయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః. ‘పుమాన్ స్త్రీయే’ త్యేక
 శేషః. వివాహే భవా వైవాహికీ, అపాంగసరణిరన్యోన్యదర్శనమిత్యర్థః. ఇదమపి
 తత్రైవోక్తం—‘దేవోఽపి దేవీమూలాశ్చ సలక్షణం హిమశైలజాం, న కృత్యతి నతా
 పాంగీ సా చ దేవం వృషధ్వజ’ మితి. స పః పాత్వితి సంబంధః.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి—ఏషేతి.

† ఏవం కుండలితం చిహ్నితభృం లక్షణయోజకవాక్యమితి క్లేయమ్. ఏవమగ్రేఽపి.

శ్చివయోర్వర్ణనయా సకలనరేంద్రపరికరస్య ప్రతాపరుద్రస్య కాకతీయ రాజ్యలక్ష్మీప్రాప్తిర్నాటకప్రయోజనరూపా కంచితదర్శకత్వా సూచ్యతే.]

దేయాత్పద్ధిం మహాలక్ష్మీర్జగద్రక్షాధురంభరా,

విష్ణుపక్షస్సరన్తాలా విహితాలయతోరణా.

౨

[ఏషా చ నాందీ ప్రతాపరుద్ర రాజ్యలక్ష్మీమంగళవిధిలక్షణా]

నాంద్యంతే సూత్రధారః (సమంతాదనలోక్య సహర్షమ్) —

కథమాసూత్రిత ఏష సమంతతో రంగమంగళవిధిః?

తథాహి: —

ఆవిష్కుర్వంతి మురజాస్సర్వతశ్శబ్దమాధురీమ,

సంగీతోపనిషద్విద్యాం పీణా ప్రస్తావయంత్యుమా.

3

[ఏతద్రంగప్రసాధనమ్]

(సప్రహర్షమ్)

భూభృత్సుతామహాదేవో పితరో యస్య విశ్రుతౌ,

నాంద్యంత ఇతి నాంది ప్రయుజ్య భూర్వసూత్రధారేవినిర్గత ఇశ్వర్యః. సూత్రధార ఇతి. ద్వితీయో నటాఖ్య ఇశ్వర్యః రంగప్రవిష్ట ఇతి శేషః. ఇద మనుబద మేవ 'రంగం ప్రసాధ్యే' త్యాదినా తత్కృత్యముక్తం. తదాహ—సమంతాదితి.

సహర్షం. సూచనమత్రాదేవ సాంప్రదాయైస్సన్నద్ధ మానధాదికమితి సప్రసాద మిశ్వర్యః.

త్రివిధం రంగప్రసాధనముక్తం తత్ర ద్వితీయముదాహరతి.—ఆవిరితి. శబ్దానాం వాద్యవిశేషాణాం మాధురీం శ్రోత్రప్రియత్వం, మాధుర్యశబ్దాత్ వ్యఖంతాత్ జీష్ణుశ్చయే 'యస్యే' తి యథాపే మాధురీతి సిద్ధం ఆత ఏవాహ వామనః—'వ్యఖన్షి త్కరణా దీకారో బహుళ' మితి. సంగీతోపనిషత్సంగీతరహస్యం. తామేవ విద్యాం. ఉభయత్ర మారజికా వైణికాశ్చ లక్ష్యంలే.

3

అథ శ్లోకైః కావ్యార్థసూచకైరిత్యాదినా భారతీవృత్త్యాశ్రయణముక్తం, తదుదాహరతి — భూభృదితి. యస్య దేవస్య భూభృత్సుతామహాదేవో సార్వతీపర మేశ్వరౌ, పితరో మాతాపితరావీతి విశ్రుతౌ, 'పితామలే' ణ్యైకశేషః. కదాచి వీలయా గౌరీగిరికా గజాకారేణ విహరమాణా గజానన మదీజనతాం. తదుక్తం స్కాందపురాణే — 'ప్రశస్తమత్తమాతంగవపుర్యుత్వాఽథ భూతపః, భ్రమమాణో వనే తస్మిన్ క్రీడాం సీవకృతవాన్విభుః. తమాలాశ్చ మహాదేవీ మహేశచానువర్తినీ, కరిణీరూప

నరనాగాకృతిశ్చీమా స్పదేవశ్చీయనేఽస్తు వః.

౪

(ఊర్ధ్వమవలోక్య):— చిరాదనుకూలేన కాలేనాపగతదుర్దినాని
దిబ్బుఖాని.

యతః—

విహరద్రాజహంసశ్రీ విలసన్మిత్రమండలః,

ప్రసాధయతి సన్తానం ప్రసన్నశ్చరదాగమః.

౫

[కావ్యాస్థసూచకాభ్యం శ్లోకాభ్యమృతుసమాశ్రయణేన సం
స్కృతప్రాయసంక్రమ్యవాగ్ద్యవసరయాపాభారతివృత్తిః కథితా.]

మాస్థాయ లేన సా విచచారమే' త్యాదినా. ఏకస్మిన్నర్థేనరస్మేతరస్మిన్ కరిణశ్చాకృతి
ర్యస్యసోఽయం నరనాగాకృతిః. తథాపి శ్రీమాన్ రమణీయస్పదేవో గణేశో వస్మా
మాజికానాం, శ్రేయసే ఆస్తితి వాచ్యార్థః. సూచ్యార్థస్తు, యస్య కథానాయకస్య,
భూభృత్సుతా రాజపుత్రీ మమృడంబా. మహాదేవస్తన్నామహో మహారాజః, పితరా
వితి విశ్రుతే. నరనాగా నరశ్రేష్ఠాః 'సింహశార్దూలనాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థగోచరాః'
ఇత్యభిధానాత్. ఉపమితసమాసః. తదాకృతిః, నలనమృషాదిపాదినదృశ ఇత్యర్థః. స
దేవో రాజా. 'దేవస్యరే ఘనేరాజ్ఞీ'తి విశ్వః. ఆత్ర ద్వయోరప్యర్థయోర్వాచ్యత్వా
భావాన్న శ్లేషః, నాపి శబ్దశక్తిమూల ఉపమాంకారధ్వనిః. సంబంధాంతరే సంభవతి
సాదృశ్యమూలకత్వకల్పనానపేక్షణాత్. కింతు సూచకత్వసంబంధాచ్ఛబ్దశక్తిమూలా
వస్తుధ్వనిః. అత ఏవోక్తమలంకారసర్వస్వే శ్రేష్ఠాలంకారప్రస్తావే—'యత్ర సూచన
వ్యాపారోఽస్తి తత్ర శబ్దశక్తిమూలా వస్తుధ్వనిరోచ్ఛిద్ధవ్య' ఇతి.

౪

ఋతుం కంచిదుపాదాయేతిమమంశముదాహరతి—ఊర్ధ్వమిత్యాదినా. విహ
రన్తీ రాజశ్చంద్రస్య హంసానాం చ శ్రీర్యత్ర స తథోక్తః అన్యత్ర రాజహంసాః
రాజశ్రేష్ఠా స్తల్లక్షీపిహరభూమిరిత్యర్థః విలసత్ప్రకాశమానం మిత్రమండలం సూర్య
మండలం, అన్యత్ర సుహృత్సమూహో యత్ర స తథోక్తః. ప్రసన్నః, ఏకత్ర మేఘా
వగమా దన్యత్ర స్వభావాచ్చేతి భావః. సన్తానం, అన్యత్ర సాధుమార్గం, ప్రసాధయతి
భూషయతి. ఆత్ర ప్రస్తుతకరద్విశేషణసామ్యేనాప్రస్తుతరాజసూచనాత్పమాసోక్తిః.
అతఏవేదం గుణీభూతవ్యంగ్యం, న పునః పూర్వవద్ధ్వనిరితి బోధవ్యం.

౫

లక్ష్మ్య లక్షణం యోజయతి—కావ్యాశ్లేలి.

(సవినయముపసృత్య సభాభిముఖ మంజులిం బధ్వా):—

భోభో మధ్యమభుపసభాగధేయవివర్తనైకశిలానగరపుణ్యరాశేః
కాకతీయకులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య సతతమహోత్సవమాసే
దివాంసో విద్వాంసః కలాశ్లక్షనాట్యవేదాచార్యస్య పుత్రమభినయ
దర్పణం మామభిమతరూపకప్రయోగానుజ్ఞయా పరమనుగృహ్ణీత ౬
(అకాశే కన్దం దత్వా)—కిం బ్రూథ?

‘యస్మిన్ జగన్మంగళమస్తి వస్తు
యస్మై స్వయంభూస్సప్తహయత్యజస్రమ్,
తచ్చోత్త్రయోగ్లోచనయోః పథాన్ః
శృంగాటకం నాటకమావిరస్తు.

2

ఇతి (సహర్షమ్)—

అస్తన్ననోరథసంవాద్యేవ పరిషదాదేశః; యత్యైతాపరుద్రచరి
తాసుబంధః ప్రబంధస్సామాజికానాం మనసి వర్తతే.

అహో! సర్వం సుఖుఃపితమనువిధాంత్రా విధాంత్రా

యతః—

సభా స్వయంభూపరమేశ్వరస్య ప్రతాపరుద్రస్య గుణా మహాఘోః,
అహం చ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్యా సుధాముచస్తస్య కవేశ్చ వాచః.

అథ సామాజికానుగ్రహమాశాస్తే—సవినయమిత్యాదిసా. భాగధేయవివర్తనస్య
భాగ్యపరిపాకస్య, కళార్థవో నామ నాట్యవేదాచార్యః.

౬

అకాశభాషితేన తదీయముత్తరమాహ—అకాశ ఇతి తల్లక్షణం తు—‘కిం
బ్రవీష్యేపమిత్యాది వినా పాత్రం బ్రవీతి యత్, శ్రుత్వేవానుక్తమప్యేకస్తత్యా
దాకాశభాషిత’ మితి.

యస్మిన్నితి. స్వయంభూరీత్యుచితై వస్తునే అజస్రం స్పృహయతి. ‘స్పృహే
రీప్సిత’ ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. జగన్మంగళం తద్దస్తు యస్మిన్నాటకేఽస్తితి
యోజనా. వాచికాభినయేన శ్రావ్యత్వానితరాభినయేన దృశ్యత్వాచ్చహ—శ్రోత్ర
యోరిత్యాది. శృంగాటకం చతుష్పదం; తన్నాటకమావిరస్తు. ఇతిశబ్ద ఉత్తరసమాప్తా. 2

2

సంవాదేన సంతుష్యంతుత్తరార్థముద్ఘాటయతి.—సహర్షమిత్యాది. అఘటమాన
ఘటకం దైవానుకూల్యం జాతమిత్యాహ—అహో ఇతి. సభా గుణగ్రాహిణీతి భావః.
మహార్థా మహామూల్యాః, నటానామామ్నయో నాట్యం, ‘భందోగౌ క్షికేతి ఇతి

ప్రేమ ప్రశంసయాభిముఖికరణరూపా భారతీయతైరంగం ప్రరోచనా.

(సమిర్భం) — కథమస్తత్ప్రేయసీ సంగితశారికా చిరయతి?

ప్రవిశ్య నటి: — (పురోఽపలోక్య సస్పృహమ్)

† కింభారణివ సువృణ మంజీరవో సహావ విహరంతివ,

అహ సంగీతసుఖివ్యా విణ్ణాద ఇట్టపుముహూర్తానణితాట.

[వీరత్నామ్యుదనేకార్థయోజనరూపాత్రిగతం ప్రస్తావనాంగం.
(ఉపసృత్య) — † అజ్ఞ! ఇల్ల! అణవేదు కో ణిసీట అణుటీఅడుల్ల
సూత్రధార: — ఆర్యే!

యద్యేహే కలకంఠనాదమధురం గాస్యామి గీతిం ద్రువాం

లాస్యం చారుభిరంగహారలలితై రావిష్కరిష్యామి యత్,

† కిం భారత్యాశ్చాయతే మంజీరవస్సభామాం విహరన్త్యాః,

అథ సంగీతశ్రుతిర్వా విజ్ఞాతం నాట్యప్రముఖతూర్యనినాదః.

‡ ఆర్య! ఇయమస్మి; అజ్ఞాపయతు కో నియోగోఽనుష్ఠీయతామితి.

ప్రత్యయ: తస్య శ్రుతిశబ్దేన చాతవృత్తానివ త్సమానాధికరణసమాసః తస్యాః పారం
దృష్టవాన్ నాట్యశ్రుతిపారదృశ్యా దృశే క్వనివ. సుధాముచోఽమృత
వర్షిణ్యః.

పురోచనా ముదాహరణే యోజయతి — ప్రశంసయేతి. ప్రస్తుతార్థస్థేతి
శేషః. అభిముఖికరణరూపేతి. సామాజికానామితి శేషః. 'ప్రేక్షకాద్యున్నభికారః
ప్రస్తుతార్థప్రశంసయా పురోచ' నేతి లక్షణాల్.

కిమితి. భారణి ఇత్యత్ర ఏకారస్య 'ఏవోనో' క్వచిత్వరూపేణ ప్రాప్య
ఇతి ప్రాప్యః. ఏవ మన్యత్రాపి పృతాసుసారేణ ద్రవ్యవ్యం.

లక్ష్మీ లక్షణం యోజయతి — విశదీతి. ప్రస్తావనాంగ మిత్యనేన భూర్వరంగంగ
త్రిగతవ్యవచ్ఛేదః.

సూత్రధారో విలంబితవత్తీం నటి ముపాలభతే — యదితి. ద్రువాలక్షణం
వత్సయః. 'మాధుర్యం గాయనీవిశేషగుణః; తదుక్తం శార్ఙ్గదేవేన — 'రూపయావన
శాలినో గాయనో గాత్రవస్తతాః, మాధుర్యధుర్యధ్వయశ్చతురాశ్చతురప్రియాః'
ఇతి. చారుభిః ప్రియదర్శనైః, అంగహారేషు లలితైః, లలితాదిసుఖమారాంగహరై
రిత్యర్థః. 'సత్తమికొండై' రితి బహువచనే నాద్యర్థలాభి. లాస్యం మృదునర్తనం;

రమ్యం యత్కిల రంగమంగళవిధిం సంపాదయిష్యామ్యహం
ప్రాగిత్కుక్తుపతే తదద్య నిపుణే! నిర్వ్యాధమేవం త్వయా. ౧౦
[ఏతత్ప్రియసదృశైః ప్రియైర్వాక్యైరుపాలంభనాత్ ఛలమ్] ౧౦
నటీ:—(సభయమ్)—

†నట్టసామగ్గి సమగ్గికాదుం విశంబిలం సజ్జీకీఆ ఖు ఏసా. కేణ ఉణ
రుస్వవణ పటట ఉలక్కమిలదు?

సూత్ర:—సన్విదమేవ రూపయతు (ఇతి పత్రికాం దదాతి)

నటీ:—(గృహీత్వా, సంస్కృతమాశ్రిత్య వాచయతి)

తేజఃపర్యాయహరయోః కిం సి సంబోధనం మితం?

కిమాశీర్వాదవిషయగ్నా? విద్యానాథకృతిశ్చకా? ౧౧

† నాట్యసామగ్రిం సమగ్గీకర్తుం విలంబితం సజ్జీకృతా ఖల్వేషా. కేన పునా
రూపకేణ ప్రయోగ ఉపక్రమ్యతాం?.

‘లాస్యం తు సుకుమారాంగం మకరధ్వజవర్ధక’ మితి లక్షణాత్ గాస్యామిత్యాదీనాం
స్థానినోఽస్పదోఽహమితి విశేషణం ధ్రువాగానాదీనామవిలంబమాచనార్థం, ఆత్ర
ధ్రువాగానాదికం సర్వం నిర్వహామితి ప్రాగుక్తవత్త్యా భవత్త్యా సర్వమేవం నిర్వ్యాధ
మితి వివరీతలక్షణయా న నిర్వ్యాధమితి లభ్యతే. ఆత్ర నర్తనోపయోగిరపాదాది
కమంగళేషః కరణం తు పుష్పపూది; తదుక్తం సంగీతరత్నాకరే—‘స్యాత్క్రియా
కరపాదాదేర్విలాసేనాత్మటద్రసా, కరణం నృత్యకరణం భీమవద్భీమసేవ’మితి. తత్స
ముదాయసాధ్యో నర్తనప్రయోగవిశేషః. అంగానామచితచేతప్రావణేన హర
ప్రియాంగప్రయోగశ్చేన వాఙంగహర ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—‘అంగానామచితే
దేశేహరణం సవిలాసకం, అనేకకరణోత్పాద్యమంగహరోఽభిధీయతే. యద్వా హరో
హరస్యాయం ప్రయోగోఽంగై రితి స్పృతః ఇతి లలితాదిలక్షణం బహ్వపేక్షమిహ
విస్తరభయా న్న లిఖ్యతఇత్యన్యతో ద్రవ్యమిష్.

౧౦

సంస్కృతమాశ్రిత్యేతి. పత్రికాగతస్య స్వభాషితత్వాభావాత్ వాచయతి
వరతి. వచి రయం చౌరాదికః.

నాళికాఖ్యమంగం వత్తుం బహిర్లాపాం ప్రహేళికామాహ—తేజ ఇతి.
నాళికాలక్షణే సోపహసవిశేషణం కృతాకృతమితి హృదయం. ఆత్ర. ఏవోక్తమేష
నిసూధార్థా నాళికేతి. ౧౧

నటీ:—(సమందస్థితమ్)—*ణిగూఢత్యంఘ్రవదంఛేఆణం వలణం
పడిభాణ కీరిసం ఉత్తరం ణిరూవేదు అజ్ఞో?.

సూత్ర:—అయి! సువ్యక్తమేతత్. ప్రతాపరుద్రకల్యాణమితి
ప్రతీయత ఏవ.

*[ఏషా నిగూఢాఢా నాలికా]

నటీ:—

†కహం కహణాలలణామహేఆణబంధమణోహరంఘనాడలమ్.
పటవోపపదకిలం తస్య రణ్ణో గామ కహం జాలతి పుచ్చీలది.

సూత్ర:—ప్రియే! స్త్రాయతాం

తం సుజాతం సముద్వీక్ష్య ఊణ్యాం రవిమివోదితం,

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యాఖ్యామకరోత్కాకతీశ్వరః. ౧౨

అన్యచ్ఛ—

విష్ణో ర్విశ్లేష్కవీరస్య కాకతీయమలే స్థితం,

అవతార మముం జ్ఞాత్వా వీరరుద్రం ప్రచక్షతే. ౧౩

నటీ:—‡లోఆణ కణ్ణజాలశస్స భాలహేవణ ఏద గామజాలశం సుణీలది.

* నిగూఢార్థం ఖల్వేతచ్ఛేకానాం వచనం ప్రతిభాతి కీదృశ ముత్తరం నిరూప
యత్సార్వః!

† కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం?!

ప్రతాపాపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాతమితి పృచ్ఛ్యతే.

‡ లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేన ఏతన్నామయుగళం శ్రూయతే. చిర
స్య నాట్యవిద్యానుపవర్తనం ఫలితం యేన లోకమంగళం కాకతీనరేంద్రచరిత మభినీయతే.

ణిగూఢత్వ మితి, ఛేకా విదగ్ధాః.

కథం కథానాయకనామధేయానుబంధమనోహరం ఖలు నాటకం. అత్ర కథ
మిత్యాశ్చర్యే. ప్రతాపాపపదాంకితం తస్య రాజ్ఞో నామ కథం జాత మితి పృచ్ఛ్యతే.
అత్ర కథంశబ్దః కారణనాచీ; 'కారణేఽపి కథం తర్కే విస్తయే సంపదుద్భవ' ఇతి
భావప్రకాశపచనాత్.

సూర్యనదృశత్వా త్వితాపరుద్ర ఇతి సంజ్ఞా సంజాతేఝ్యుత్తరమాహ—తమితి.

వీరావతారత్వాద్వీరరుద్రసంజ్ఞాఽపి సమభూదిత్యాహ—విష్ణోరితి. ౧౨, ౧౩

లోకానాం కర్ణయుగళస్య భాగధేయేనైతన్నామయుగళం శ్రూయతే.

చిరస్స ణట్టవిజ్ఞానవట్టణం ఫలితం జేణ లోఅమంగళం కాక ఇణరిందచరి
అంతభిజ్ఞి.

* [వతన్నాట్యప్రసంగేన ప్రకృతకార్యావలగనాదవలగితం ద్వితీయం.]
సూత్ర:—అహో! ప్రజ్ఞాసంవాదోఽయ మాయుష్కత్యాః!, యదయం
కవీనాం ప్రశోత్తరమాలికా.

యథా కిల —

కిం లోక శ్రవసోర్భాగ్యం మంగళ శ్రవణం ముహూః?;

కిం మంగళం ప్రతాపాంకరుద్రస్య చరితాద్భుతమ్! ౧౪

* [వతత్ప్రశోత్తరమాలారూపముద్ఘాత్యకం]

నటీ:—

‡ అయ్య పరివట్టణేణ సర్వం సంఘటితి.

సూత్ర:—ఆర్యే!

త్వయా దానై రుదారశ్రీర్నాట్యసంపదియం మమ,

ప్రబంధలక్ష్మీరీత్యేవ విదర్భఫణితిప్పౌశా ౧౫

[ఏష మిథస్తోత్రరూపః ప్రపంచః]

నటీ—† ఏతరిసగుణమహాగ్న్యపరివర్తద్దచరితం అహికరితతో
తస్యకణ్ఠో సంపుణ్ణో సరస్వతీపసాదో.

సూత్ర:—ఆర్యే! ఏవమేవ నన్వేషా కవిభారత్యోర్వాక్సేః.

‡ ఆర్య! పరివర్తనేన సర్వం సంఘట్యతే.

† ఏతాదృశగుణమహాగ్న్యప్రతాపరుద్రచరితమధిమర్వతస్తస్య కవేః సంపూర్ణః
సరస్వతీప్రసాదః.

అథావలగితస్య ద్వితీయం భేదముదాహరతి—చిరస్సేతి. ప్రకృతకార్యం
నాటకప్రయోగరూపం.

అహోఽతి. ప్రతాపాంకరీచిహ్నం యస్య రుద్రస్య తథోక్తస్య.

ద్వితీయ ఉద్ఘాత్యకభేదోఽయమిత్యాహ—ఏతదితి.

మిథస్తోత్రమాత్రమపి ప్రపంచలక్షణం మత్వాఽఽహ—అయ్యేత్యాదితా.

త్వయేతి. దాతైః కళలేణ. 'భార్యా జాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః,

విదర్భకవిప్రియా ఫణితివిదర్భఫణితి, తత్ప్రవృత్తా రీత్యా వైదర్భ్యా. ౧౪-౧౫

† 'అయ్య పరివట్టణే' (పరివర్తనేన.) ఇతి పాతావ్రరణం.

యథాకాల—

మాత! ర్భూతి! నత్సఃకిం? ఇం కృపాం యాచేదన్యం ప్రస్తుతం?
 జిహ్వకాతివీరమద్రస్యపతే స్థిత్రాయ సన్నహృత,
 జ్ఞాతంతే విహరంతు వాగ్దహమయి సంధ్యానటధూర్జిత-
 త్వంగస్తాళితరంగిణీకలకలారంభప్రియంభావుకాః ౧౬
 [వమానోన్యసంలాఘరూపా వాక్స్కేళిః.]

నటి—† అష్టాణం ఈరిసణరింద చరిఆణుడాలో గట్టాడంబరో
 హోధణవేత్తిసజ్జునేణ పవణ మే హిలలం

సూత్ర—(కించిత్ సాసూయం) ఆగ కముచ్యత'నిరవద్యా నను మి
 న్నాట్యవిద్యాసామగ్రి! కదృశీ పునస్తవ గీతర్యోగ్యతయా భవిష్యతి'

† అస్తాకమిద్యశనరేంద్రచరితానుకూలా నాట్యాడంబరో భవతి నవేతి సాధ్య
 సేన వేపలే మే హృదయమ్.

కవిభారత్యో రుక్తిప్రత్యుక్త్యో స్త్రీరావృత్తిరూపాం వాక్కేళిమాహ—మాత
 రితి. అత్ర మాతృశబ్దేన కవేర్భారత్యాం భక్తివిశేషో వత్సశబ్దేన తస్యాస్తస్మిన్వాత్స
 ల్యాతిశయశ్చ సూచ్యతే. కవిరాహ—తవేతి. భారతీప్రయోజనం పృచ్ఛతి—
 ఆద్యేతి. కవిస్తదాహ—జిహ్వేతి. భారతీస్తరణమభినయేవాహ—జ్ఞాతం త ఇతి.
 ప్రార్థనానిమిత్తమితి శేషః. సంధ్యానటధూర్జితత్వంగస్తాళితరంగిణీకలకలారంభస్య సంధ్యా
 తాండవప్రవృత్తభండవరసుదోధూయమానజటాజాటవిజృంభమాణజాహ్నవికల్లాలకోలా
 హలస్య ప్రియా భవంతీతి ప్రియంభావుకాః. తత్కల్యాణ ఇత్యర్థః. 'కర్తరి
 భువో' ఇతి ఖుశభృత్ప్రయో ముమాగమః. వాగ్దహరయో వాగ్దేవభిర్యః. విహరంతు
 ప్రవర్తంతాం, యది జ్ఞాతమిత్యేకం వాక్యం, తదా 'సమానవాక్యే నిఘాతయుష్మద
 స్తదాదేశా వక్తవ్యాః' ఇతి నియమాద్యాక్యాంతరవర్తివదస్య నిమిత్తత్వాయోగా
 త్పదాత్పరస్య యుష్మదో విధీయమానః 'లేమయావేకవచనస్యే'తి తయాదేశో న
 స్యాత్.

౧౭

అష్టాణమితి. సూత్రధారిః స్వసామర్థ్యమావిహర్వన్నాహ.—కించిదిత్యాది.
 ఆః ౧౦౩. ననురవధారణే, యోగ్యతయా సామర్థ్యేన కర్తవ్యి.

సటి:—సంగీత సారస్వతమహర్షి, ఉద్వేగశృంగార, అపహాసజాతివత్తం ఆరోహణం అజ్ఞో.

1 | ఏకదశోన్యసృవా క్యాధి క్యాదధియి. |

సూత్ర:—చిర మ హృద ఏవమస్మిన్మయ్య ముపక్రమ్య అధ్రువా?

[నట కి ర్తృకే ధ్రువాం నెంబ్రజ్ఞాచన, సుభ్రమోదత మిత గర్జయి]

నట:—(నస్తి అయి) కహం అజ్ఞో ధులం గా అథ?

సూత్ర:—అయి ! కథ మర్థం ఏవ త్వం నాట్యవిద్యేతరేపం న జిఘ్రే

[ఏతస్మిన్ నృత్యనృథాయోజనరూప మున్యందితయి]

ఆర్య ! నునం ధ్రువాగానోత్సుకం తస్య యేతన్ తదాచభ్యతాం గితిః

నట:—(తథావరోతి)

శిచ్చిసృస్సతః ఆ శమా ధృవే అభినయ శరా విరాజంతి,

విశింసంతసు శలసిరి రం అస్మ పరాహణ కుణాథ

౧౨

సంగీతసారస్వ మహర్షవ ఉద్వేల్యతే. అపధానయానపాత్రమారోహత్వార్థ్యః కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి?.

లక్ష్మీస్సరస్వతీ చేయం భవశిశభువనాంతరా విరాజంతీ,

విలసత్కువలయశ్రీ రాజ్యః ప్రసాధనం కరుతే.

సటి స్వసామర్థ్యాధిక్యహవిష్కరోతి—సంగీతేతి సంగీతసారస్వ మహర్షవ ఉద్వేల్యతే ప్రవర్ధ్యతే, అపధానయానపాత్రమారోహత్వార్థ్యః, అపహాసో భవేత్కథః.

అతపివాధిభి మిద మిత్యాహ—ఏతదితి. చిరమిత్యాది గండాంతం స్పష్టమ్.

సూత్ర ధారవాక్యం విదంబయతి—సస్థిత మితి.

కథమార్యో ధ్రువాం గాయతి. ధ్రువా నాట్యవిద్యేతి మే వివక్షితం. తదర్థోక్త ఏవ త్వమన్యథా మన్యస ఇత్యాహ—అయీతి. త్వరాకర్త్రీ.

ధ్రువాగానోత్సుక మితి. అన్యథా త న్నయి నారోపయేదితి భావః.

సటి రాజ్యలక్ష్మీం శరత్కాలసరసీం చ ప్రస్తుత్య ప్రవృత్తాం ధ్రువాం గాయతి-శచ్చితి. ఇమా ఇయం లక్ష్మీ రాజ్యలక్ష్మీ, శౌక్ల్యనిమిత్తత్వనిబంధనేన యశసా భవతి తాని భువనాంతరాణి లోకాంతరాణి యస్యాస్మా తథోక్తా. విలసత్కువలయశ్రీ రుక్మిణ దుర్బిమండలశోభా చ, రాజ్యో నృపస్య, ప్రసాధనం కరోతి. అన్యత్ర ఇయం సరసీ;

సూత్ర:—(ఆకర్ణ్య సరసావేశమ్)

గాఢాలింగనసమృద్ధప్రత్యక్షరగళత్సుభామ్,

ధృవాం కరోమి సర్వాంగే శ్రోత్రై కామృతవర్షిణీమ్. ౧౮

*[ఏష రసవశాదసంగతార్థవ్యాహరయాపోఽసత్ప్రీలాపః]

నట:—(సోపహాసం— † సుఖమారా క్షు ఏసా అయ్యస్స ణీద్ధఆలిం
గణవేల్లణం ణ సహజ్జ.

* [ఏష హాస్యలోభకరో వ్యాహరః.]

సూత్ర—(సప్రీడం)—

రసాస్వాదేన రసభా యే మాద్యంత విపశ్చితః,

త ఏవ భావుకా లోకే భవంతి హృదయాశేషమ్. ౧౯

[ఏతద్దోషస్య గుణత్వారోపా నృపదవమ్.] ‡

† సుఖమారా భల్వేష ఆర్యస్య నిర్దయాలింగనక్షేపణం న సహజే.

ధవళితం కాలుష్యావగమేన నిర్మలీకృతం భువనాంతరముదకమధ్యం యస్యాస్సాతథోక్తా,
విలసత్కువలయశ్రీ రుల్లసన్నీలాత్పలసంపత్తిశ్చ, రాజ్ఞ శృంధ్రస్య, ప్రసాధనం కరోతి.
రూపకేషు తావన్తార్గాభినయేన సావేకి ప్రభృతయః పంచధ్రువాః ప్రయోక్తవ్యాః.
తదుక్తం 'ధ్రువాః పంచప్రయోక్తవ్యా రసాభినయసిద్ధయే' ఇతి. తలేయమంతరా
నామ ధ్రువా. తల్లక్షణం తు భావప్రకాశే—'సర్వాసామంతరా వస్తురసాదివళకల్పితా.
అంతరా సా ధ్రువా జ్ఞేయా నాట్యాభినయరంజినీ'తి. విశేషాంతరాణి తత్రైవ ద్రష్ట
వ్యాని. విస్తరభయా దిహ న లిఖ్యంతే. ౧౭

రసప్రయుక్తం ప్రలాపముదాహరతి—గాఢేతి. పూర్వం శ్రోత్రయోరేకం
ముఖ్య మమృతం వర్షతి తచ్చిల్లేన తాం తథోక్తాం, సంప్రతి గాఢాలింగనసమృద్ధేన
ప్రత్యక్షరం ద్రాక్షసదృశాదశేషాదపివర్ణా ద్గళత్సుభాం సతీం ధ్రువాం సర్వాంగే
కరోమి. ౧౮

సూత్రిణోఽసత్ప్రీలాపమద్భటయితుమాహ—సోపహాసమితి. సుఖమారాభల్వేషా
ఆర్యస్య కర్తు నిర్దయాలింగనస్య, వేల్లణం క్షేపణం ప్రేరణం, ప్రయోగమితియావత్.
న సహజే. 'క్షేప ప్రేరణ' ఇత్యస్య ధాతోః 'క్షేపేరేల్ల' ఇత్యాదినావేల్లాదేశః.

దోషం గుణీకరోతి—రసేతి. తరళా రసలాలా యే విపశ్చితో విదగ్ధాః రసా
స్వాదేన మాద్యంతి పరవశా భవంతి, తవీవ లోకే భావుకాశ్చర్వణనిపుణాన్యంతో

నటీ:—అయ్యో అణంతరకరణిజ్జం ణిరూ వేదు

సూత్ర:—నన్వయమిదానీం సభాపతిర్దేవస్సన్వయంభూగుపట్లోక్యతే
సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగళాలంకృతాకృతే,
రుద్రస్య మహిమా భాతి విశ్వానుగ్రహకారిణః. ౨౦

(నేపథ్య) భో: ! సత్యం సత్యం!! సర్వాంగవిలసత్సర్వమంగ
ళాలంకృతాకృతి రేవాయం రుద్ర ఇతి.

సూత్ర:— (సహర్షమ్) కథముపక్రాంతమేవాస్తద్వాక్యానుగుణ్యేన
ప్రస్తుతస్యానుగుణం కుశలైః కుశీలవై? యతః కాకతీశ్వరగుణవర్ణ
నాద్యోద్యతయోర్వైతాళికయో ర్వచనమివోపక్షిప్యతే.

*[అయం కథోద్ఘాతః, ఇదమేవ గుణవర్ణనా త్ప్రేరేపకం చ |
(పురోఽవలోక్య) కథమేతా వైతాళికావిత ఏవాభివర్తతే?

‡ ఆరోఽనంతరకరణీయం నిరూపయతు.

హృదయాశపస్సహృదయా భవంతి. 'హృదయాదాకుజన్యతరస్యా' మిత్యాశుచ్య
త్యయః. 'యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశాద్విశదీభూతే మనోముకుతే వర్ణనీయతన్వ
యాభవనయోగ్యతా. అత ఏవ హృదయసంవాదభాజస్సహృదయాః ఇత్యభినవగుప్తా
చార్యాః. ౧౯

సూత్రధారో ౨నంతరకర్తవ్యం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాచరతి—నన్విత్యాదినా.
సర్వాంగే విలసంత్యా సర్వమంగళయా పార్వత్యా అలంకృతాకృతేరథాంగజానే
రిత్యర్థః. ౨౦

అత్ర సర్వాంగవ్యాపిసమస్తమంగళాలంకృతత్వలక్షణస్య వీరురుద్రవిషయా
థాంతరస్యానుగుణం సూత్రధారవాక్యమవబంభ్య వచనముపక్షిప్యతే—నేపథ్యఇతి.

ఉక్తమర్థముద్ఘాటయతి—కథమితి. కుశీలవా నటవిశేషాః. 'భూమికాభిరనే
కాభిః కర్తవాంగంఽచేష్టితైః, యథాప్రకృతిసంధానముఖలాస్తే కుశీలవాః, ఇతిలక్షణాత్.

అతఏ వాయం కథోద్ఘాతభేద ఇత్యాహ—అయ మితి.

ఏతచ్చట్టోపక్షేపేన ప్రయోగాతిశయముదాహరతి—కథమేతావతి. వైతా

| ఏషోఽయ మిత్యపక్షేపాత్ప్రయోగాతిశయః ప్రస్తావనాంగమ్.
తదేహి ఆవామప్యనంతరఃపణీయాయ సజ్జీభవాహః |

(ఇతి నిష్కాంతౌ)

‘[ఇతి సమగ్రాంగా ప్రస్తావనా]

విష్కంభః.

(తతః ప్రవిశతః కాంపిల్యకయితకౌ వైతాళికౌ)

ప్రథమః—సహస్రమ్

యోఽయం జాతస్త్రిలోక్ప్రథిత సుచరితే కాకతీయావ్యవాయే
యస్తైశ్రేయాంశ్యజస్రంవితరతిభగవాన్దేవదేవస్వయంభూః,
యస్యాజ్ఞా సర్వప్యృపతిముకుటమణిశ్రేణికేళీవయస్యా
సోఽయంభూపాలమాభిర్జయతిగుణమహాస్రుద్రదేవోనరేంద్రః.

[స్వయంభూదేవశ్రేయోవితరణరూపవిజన్యాసాదుపగ్నేషోఽంగమ్ |

లికలక్షణం తు భావప్రకాశే— ‘తక్షత్ప్రహరకయోగైర్నైస్తత్కాలవాచిభి
ష్ట్యోక్తేః, సరభసమేవ వితాళం గాయ వైతాళికోభవ’ తీతి. ఇతి ప్రస్తావనా.

కథాదౌ విష్కంభం కుర్వాంతి మతమవలంబ్య ప్రస్తావనా వృత్తస్య వర్తివ్య
మాణస్య చ వీరరుద్ర చరితస్య నిదర్శకం మధ్యపాత్రద్వయప్రయోజితం శుద్ధవిష్కంభ
ముదాహరతి—తతః ప్రవిశత ఇత్యాది నా

ఇతః పరం స్వపాక్షపదేశవర్ణనతో వృత్తకథాభాగః. తత్ప్రపక్షేపముదాహ
రతి—యోఽయమితి. మణిముకుటశ్రేణ్యాః కేళీవయస్యా శ్రీడాసఖీ, సర్వై రపి భూ
పాలైరస్యాజ్ఞా శిరసా ధార్యత ఇతి భావః. యోఽయమశ్యశ్రేణంశద్విప్రసిద్ధిమాత్రపరో
న తు యచ్చభాషేక్షితాద్దబోధకః. అన్యథోక్షరవాక్యే చచ్చబ్రహ్మయోగానుపపత్తేః.
యతోఽనువాదవాక్యగతయచ్చబ్రహ్మస్మిహితానాం తదేతదిదమదనాం ప్రసిద్ధిపరత్వం,
ఏవం విధేయవాక్యగతతచ్చబ్రహ్మస్మిహితానామేతదిదమదనాదుపి. తద్వైవ లోకవేదయోః
ప్రయోగదర్శనాదిత్యాది బహుధా ప్రపంచితమస్తన్నహోపాధ్యాయమల్లినాభసూరిజై
కావళీతరళే. అతస్సోఽయ మిత్యత్రాపేక్ష మేవ ద్రష్టవ్యమ్.

ద్వితీయః—సఖే! కిముచ్యతే?

యో రుద్రో రజతాచలే స్థితిమగాదర్థాంగనారిః పురా
సోఽయం సుప్రతి కాకతీశ్వరకులే సర్వాంగనారి స్థితః,
స్థానే యద్విషమావలోకనకళామాత్రేణ భస్మీకృతా-
న్యాసః వైరిపురాణి చిత్రమధునా ఖడ్గే విషం ధార్యతే. ౨౨

ప్రథమః—సఖే! సాధు సమర్థితమ్!, అన్యథా కథమస్మై మహారా
జాయ స్వప్నే కులగురుసదృశస్వయంభూదేవ స్తాదృశీం
శ్రేయస్సుగ్రహకారికాముపదిష్టవాః'

*[స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్య బహుళాకరణాత్పరివరః]

ద్వితీయః—(సవిమర్శాశ్చర్యమ్) కథమచగతం రాజరహస్యం చయస్యేన?
ప్రథమః—సఖే కస్య వా న విదితమిదం? యత్సర్వస్మిన్నపి నిజనగరే

పురా కిల కాకతికులసంభూతే గణపతినామ్ని మహారాజే దుహితృమాత్రసం
తానే కదాచి దైవయోగేన కాలచరిపాకముపేయుషి త్సహిషీ రుద్రదేవీ తామ
రాజ్ఞీ బహుని వర్షాణితద్రాజ్యమకంటకం పరిపాల్య పరిణతా సతీ దాహిత్రే ప్రతాప
రుద్రే రాజ్యధరం నిదధే తామిహం కథాం మనసి నిధాయాహ—యో రుద్ర
ఇతి అర్థాంగం నారీ యస్యాసావర్థాంగనారిః, సమాసాంకవిధే రసిత్యత్వజ్ఞాపనా 'న్న
ద్యౌత' శ్చేతి కబభావపక్షే 'గోస్త్రీయో రుచసర్జన' స్యేతి వ్రాస్యః, సర్వాంగేణ నారీ
సర్వాంగనారీ, రుద్రదేవీరూపేణ స్థిత ఇత్యర్థః తత్పురుషత్వాత్పరవర్తింగతా.
అథవా అత్రాపి బహువ్రీహిః ప్రక్రియాఽపి పూర్వవదేవ అవతారభేదాదాకార
భేదేఽపి తస్మిన్రుద్రే పారుషభేదాభావో నాశ్చర్యావహ ఇత్యాహ—స్థాన ఇతి
యద్యతః విషమావలోకనం తృతీయదృష్టిః, అన్యత్ర గ్రోధదృష్టిః, తస్య కళామాత్రే
ణాంశమాత్రేణ, వైరిపురాణ్యురనగరాణి న తిస్రః పురో భిత్వైభోః లోకేభ్యోఽను
రాన్ప్రాణుద'తేతి శ్రుతేరితి భావః. అన్యత్ర శత్రునగరాణి, స్థానే యుక్తమిత్యర్థేఽవ్య
యం తైలానవానినో రుద్రస్య కంఠే విషం కాకతికులవాసివస్తు స్త్రీరూపస్య విషమితి
మహాదేవతదృశ్యతమిత్యాహ—చిత్రమితి. 'గుణాః పూజాస్థానం గుణిషు న చ లింగం
న చ వయః' ఇతి భావః.

౨౩

అథ వర్తిష్యమాణకథాభాగే పరికరముదాహరణి—సఖ ఇత్యాదితా. సంగ్ర
హకారికాం సంగ్రహాష్టోకమ్ రుద్రేశ్వరేణ రుద్రదేవ్యా, స్త్రీవ్యక్తావపి పుంస్త్యేన
నిర్దేశీ స్వయమేవోపవర్తిం వక్ష్యతి.

మహాత్మ్యమాదిశతా సుద్రనరేశ్వరేణ కులదేవతాయాస్త్వి
హ్నోపదిష్టాః ప్రసాదవిశేషాః ప్రఖ్యాప్యంతవన ముదేవతాప్రసాద
రూపస్య బీజస్య ప్రఖ్యాపనేన కరినిష్పత్తేః పరిన్యాసః |

ద్వితీయః—అహో నిరంతరప్రసాదోస్తుఖతా దేవస్య! యథా
కాకతీయప్రసవేషు శ్రేయాంస్య త్తరోత్తరమచబధ్యంతే

[వీరద్బిజస్య శ్రేయోఽనుబంధరూపగుణఖ్యానాద్విలో
భవమ్]

తదస్మిన్నేవ మహీయసి మహే మహీమండలాఖాడలం చల
మర్తిగండముపల్లోకయితుమావయోరయమేవాననః తదేహి రాజకులం
ప్రవిశావః

ప్రథమః.—చయస్య సాంప్రతం పురోధగ్యముఖానమాత్య
వృద్ధానపి పురస్కృత్య కల్యాణాస్వప్నక్రమం మీమాంసమాహో నృపతి
రభ్యంతరాస్థానీ మధితిష్ఠతి తదావా మపి తావదితో గత్వా యథా
వసరం ప్రతీక్షావహే

(ఇతి పరిక్రమ్య నిష్క్రమంతౌ).

అయం శుద్ధవిష్కంభః.

ప్రథమో ౭ జ్కః.

(తతః ప్రవేశతి యథానిర్దిష్టవేషో రాజా చామరగ్రాహిణీ చ).

రాజాః—(సహర్షాత్పతయమ్) అహో ప్రసాదాతిశయః పరమేశ్వరస్య

కాకతీయప్రసవేషు కాకతీయసంతానేషు. ఆచుబధ్యంతే అవిచ్ఛేదేనసంబధ్యంతే.
మహీయసి మహే మహాత్మ్యవే, ఉద్గండపురుషఖండకో వీరప్రకాండక శృలమర్తిగండ
ఇతి విరుషభేదోచ్ఛతే.

వయస్కృతి. మీమాంసమాహో విచారయత్, ఇతి శుద్ధవిష్కంభః.

అంకమారంభః.—తత ఇతి.

సోమార్కాభిజనం తమద్య జయతి శ్రీ కాకతీయాస్వయః
పాతి వ్రత్యమువైతి సాంప్రత మమిష్యస్తాసు విశ్వంభరా,
అస్తాభి ర్నిజదోఃప్రసూతి మధునా ధన్యా మజో మన్యతే
యత్కర్తవ్య ముపాదిత త్కులపతి ద్వేషస్వయంభూస్వయమ్.

పురోధసః—మహా రాజ భవాదృశా ఏవ పర మర్హన్తి తాదృశ
మహిమ్నో దేవస్య హితోపదేశాన్. అథవా కిమత్రాభినవం? పుత్రా
ణా హితోపదేశాధికారః పితు రేవ. యదిత్థం కథయంతి తద్విదః—

నైవోమా చేతి నిర్దిష్టా సోమా చేతి ప్రథామగాత్,

తవ మాతా శివా సాక్షాద్దేవో గణపతిః పితా.

౨౮

మంత్రిణః—ఏవమేవైతత్ అన్యథా కథమిశ్వరప్రసాదా
దృతే నిరంకుశం శ్రీస్యక్తివిశేషస్య లోకాధిపత్యం? ఏవం మానుష
శంభునా గణపతిమహారాజే నాభ్యంతరస్యానుభవమహిమ్నుః సదృశ

హర్షానుభావం ప్రియభాషణమాహ—సోమేతి. ఆభిజనో వంశః, కంఠ
సిద్ధం, అమిష్యేవమనుగ్రహపాలేష్వితి భావః. అజో బ్రహ్మ, నిజదోఃప్రసూతిం
క్షత్రకాలిం 'రాజశ్యో మనుష్యాగా' మితి కస్యా బాహుజక్వ శ్రవణాత్. ఘట ఇత్యక
అహ-యదితి.

౨౯

దుద్రాబాయాః పితరా సోమాంగబాణవలిదేవౌ. తయోరుమామహేశ్వరా
త్సకత్వం లోకవిదితం. తతః స్వయంభూమహారాజయోః పితాపుత్రభావోఽస్తి అతో
హితోపదేశో యుజ్యత ఏవేత్యాహ—అథవేత్యాదితా.

నైవేతి. నైవ తవ మాతా ఉమాచేతి నిర్దిష్టా సతీ, లోకైరితి శేషః. సోమా చేతి
ప్రథాం ప్రసిద్ధిమగాత్. వరస్పరసముచ్చయార్థౌ చకారా. పితా గణపతిస్తు, సాక్షా
త్ప్రమథాధిపః శివోదేవ ఇతి తద్విత్త్రో శ్చివయో శ్చ తాదాత్మ్యమితి భావః.

౩౦

అథాముష్యా భవిష్యతి నిరంకుశః ప్రభావ ఇతి విభాష్య మహారాజో దుహి
తరం పుత్ర ఇతి వ్యవహృతవానిత్యాహ—ఏవమితి. అభ్యంతరస్యానుభవమహిమ్నుః,
దుహితృభావిమాహత్వ్యగోచరాయా అంశఃకరణవృత్తైరిత్యర్థః. అత ఏవాహ తత్ర
భవాన్ కవికులశిరోమణిః కాలిదాసః—'సతాం హి సందేహపదేషు వస్తుషు ప్రమాణ
మంశఃకరణప్రవృత్తయః' ఇతి. అత్ర దుహితరి, కదమగుణా వ్యవహారమగుణా, దుద్ర
ఇతి పుంశ్చైవ సమాశ్లేష్యర్థః. ప్రాచామియం శైలి యదయం లింగవ్యత్యాసేన ని

మత్ర పుత్ర ఇతి వ్యవహారః కృతః. తదనుగుణా చ రుద్ర ఇత్యాఖ్యా.

పురో—(నకాతుకమ్) కీదృశీ దేవస్య స్వప్నోపదేశపరిపాటి?

రాజా—(సాదరమ్) ఇదానీం నివేద్యతే.

కదాచి త్కల్యాణే రజనిసమయే స్థేరపదనం

పురః ప్రాదుర్భూతం స యువతివపు స్సాక్షనిటలం,

స్రవంతి చంద్రాభ్యాం మహితమకుటం ప్రేక్ష్యకీమపి

స్వయంభూదేవోఽసావయమితి హతోత్థాన మభజమ్ ౨౫

దేశ ఇతి. యథా స్త్రీవ్యక్తి శిఖండితి పుస్తేన వ్యవహారః, యథా చంద్రం పుమాంస ద్వివి శ్రుతిరేవ సుబ్రహ్మణ్యుని స్త్రీ స్వేన నిర్దిశతి. తథా చ షడ్వింశబ్రాహ్మణమ్— 'సుబ్రహ్మణ్యోం సుబ్రహ్మణ్యో సుబ్రహ్మణ్యో మితి స్త్రియ మివ త్రిరా' హేతి. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రవ్యవ్యమ్.

స్వప్నోపదేశక్రమ మాదరవశా శ్చైతిజ్ఞాపూర్వకం నివేదయతి—రాజేతి.

కదాచిదితి. కల్యాణే శుభగ్రహయోగాదినా మంగళేరజనిసమయే స్థేరపదనం ప్రసాదోన్ముఖత్వాత్. కయువతివపు రథాంగజాని నిత్యర్థః సాక్షనిటలం, ఫాలలో చనసహితమిత్యర్థః. ఉభయత్ర బహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. 'బహువ్రీహశా సత్కన్య త్తో' రితి షజంత సాక్షతబ్ధిః స్రవంతి మందాకినీ. కీమపి వత్తుమశక్యం వస్తుప్రేక్ష్య. హరశబ్దేన చిరంతనతటాకోదకాచ్ఛాదితహరితద్రవ్య ముచ్యతే. శివత్యావ్యయాణ మపి స్వచ్ఛందతో ముహురుఃకమాచ్ఛాదయతీతి స్వచ్ఛందవ్యవహారో లక్ష్యత ఇత్యుక్త మాచార్యై రుద్భిదధికరణే. ఏవ మత్ర సంభ్రమేణా ప్యాచ్ఛాదనసంభ్రమో లక్ష్యత ఇతి వదామః. తేన హతోత్థానం సంభ్రమోత్థాన మితి వేదితవ్యం. స్వప్నే దేవతాదిదర్శనే ఫలం వైషజ్ఞవల్లభే—'సుగంధపుష్పాక్షతపూర్ణకుంభశక్రధ్వజచ్ఛత్రవహీపతీనాం, ఉద్యద్ధినేనేందుసుహృత్పురాణాంసితద్విజాదర్శసువాసినీనాం. సువర్ణభాగ్యాజ్జులలేగ్రహీణాం భిక్షోన్నరత్నాంబరవాహనానాం, సందర్శనంశ్రేయమశంతి సంత స్వప్నే మృతానాం చ సుచేష్టితానామ్.' ఇతి. అభజమిత్యనద్యోనే లక్. తేన చతుర్థయామా దర్శాచీన స్వప్న ఇతి సూచ్యతే. కృత్యలస్య రాజ్యలక్ష్యప్రాప్తిరూపస్య, విజయయాత్రయా ద్విత్రిమాసవిలంబసంభవాత్. తదుక్తం బృహస్పతిమతే స్వప్నాభ్యాయే— 'స్వప్నస్తు ప్రథమే యామే వత్సరేణ విచర్యతే, ద్వితీయే చావృణి ర్నానై స్త్రిణి ర్నానై త్తృతీయతే. అరుణోదయవేళాయాం దశాహేన ఫలం భవేత్, గోవిందస్థనవేళాయాం నద్య స్వప్నఫలం భవే' దితి.

అనంతరం స్వప్న వవ.—

వపుషా తం నమస్కృత్య స్తుతౌ సూనృతయా గిరా,
స్వామినే కాకతీయానాం రత్నాసన ముపాహరమ్ ౨౬
చామరగ్రాహిణీ—†ఆహా దేవస్య ఆణుసంధాణ జం సివిణే వికుళ
సామిణో సమారాహణం.

పురోధసః—ఃముచ్యతే? ఆవిష్టభ క్తయః ఖలు స్వయంభూదేవే కాక
తీయనరదేవాః తతః.

రాజా —

శయ్యాశిరస్థానకృతస్య పూర్ణ కుంభస్య తోయైః పరికల్ప్యపాద్యమ్,
అతీందుసారై ర్మణిభిః కలాహ మపూజయం దై వత మస్తదీయమ్.

† ఆహా దేవస్యానుసంధానం యత్స్వప్నేఽపి కలస్వామినః సమారాధనమ్.

వపుషా నమస్కృత్య సాష్టాంగ ప్రణమేత్కర్ణి. 'సత్యం ప్రియం చ వచనం
యత్తత్సాన్వృత మచ్యతే.' నృతే ర్నాచిభుజాదిత్వా తక్ర ప్రత్యయః 'అన్యేషా మః'
ఇతి సోడ్ధీర్ఘః. ౨౭

అపిష్టం భక్తిరేషామితి లింగసామాన్యే నపుంసకపూర్వవదోబహువ్రీహిః.
స్త్రీపూర్వపదత్వే భక్తికబ్జస్య ప్రియూదిపాతాత్ 'అప్రియూదిషు' ఇతి నిషేధేన 'స్త్రీ
యాఃపువ' దిత్వాదివా పుంపద్మానప్రతిషేధప్రసంగాత్. అకవివాహ వృత్తికారః—
'దృఢభక్తిరేషేవమాదిషు స్త్రీపూర్వపదత్వస్యావిషడ్వితత్వాత్సమాధేయ'మితి భోజ
రాజస్తు—'కర్మసాధనవైవిధ్య భక్తికబ్జస్య ప్రియూదిపాతాత్ స భావసాధనస్య. దృఢ
భక్తి రిత్యాదౌ తు భావసాధనత్వా న్న కల్పిన్విరోధ ఇత్యాహ. ప్రపంచికం చైతత్తాత
పాదైస్సంజీవిన్యాదౌ తత్ర తలేశ్యస్తాభి రుపరమ్యతే. తస్మా దత్రాపి స్త్రీపూర్వవదో
వా బహువ్రీహి రనుసంధేయః.

శయ్యాశిరస్థానే పూర్ణకుంభస్థాపనం మంగళార్థం. తదుక్తం స్మృతిరత్నా
వశ్యాం—'మంగళ్యం పూర్ణకుంభం తు శిరస్థానే విధాయ చ వైదికై ర్గృహ్యైర్మంత్రై
రక్షాం కృత్వా స్వపే న్నిశి' ఇతి. అతీందుసారై రత్యుజ్జ్వలైః స్వప్నే దేవతార్చనే
'సుర పూజోత్సవసేవా వైవేద్యం నృతగీతవాద్యం, చేత్వాదివా దైవజ్ఞవల్లభోక్తం
మహాఫలం ద్రవ్యఫలం. మణిపూజాఫలం చ పుష్పసారసుధానిధా—'సువర్ణకుమమై
ర్దివై శిర్షణివిద్రుమవిస్తృతైః, రాజతైరత్నసంఘాతైరథవా చిత్రవస్త్రకైః. యేఽర్చ
యంతి హరం భక్త్యా నరాస్తే స్యుర్మహేశ్వరా' ఇతి. ౨౮

అథ చ.—

విభుస్త్వయంభూరవదచ్ఛుచిస్థితాం
గిరం స్వవామార్థవధూఽలాలితాం,
స్పృశన్మరేణాభయదానశాలినా
కృతాంజలిం మాం వినయానతాననమ్.

౨౩

యత్కిల —

ఉన్నస్తకైర్మధ్యమలోకభాగ్యైః-
స్తపావిశేషై రనఘైః పృథివ్యాః,
సమృక్ష్పతైస్సచ్చరితైః ప్రజానాం
ప్రతాపరుద్రోఽయమిహావతీర్ణః.

౨౯

వత్స! కాకతీయకులప్రదీప !

స్వీకృతే పుత్రభావేన దాహిత్రే స్రాజ్జమాజ్ఞయా,
అస్తీన్ని ధేహి ధారేయే గుర్విముర్విధురామితి

30

పురోధసః— (సప్రమోదం) మహారాజ ! కాకతీయకులయోగక్షేమ
విధానదక్షిణేన దాహిత్రేణావతినా సాహదేవమాదిప్తం. తవా
ప్రయమేవ మనోరథః ప్రియంకరశ్చాయం మహోత్సవః ప్రజా
నాం. తదారోహతు స్రాగతిసృష్టయావరాజ్యస్య ప్రతాపరుద్రస్య
భుజశిఖరం సాగరమేఖలా తతస్తతః

పూజానంతరవృత్త మాహ.— విభురితి. స్వవామార్థవధూఽలాలితాం పార్వ
త్యాఽనుమోదితాం, అభయదానశాలినా, ప్రసాదసూచకేనేత్యర్థః.

౩౦

ఉన్నస్తకై రుల్లంఘితశిరస్కై రతిప్రభూతై రిత్కర్థః. మధ్యమలోకస్య భాగ్యైః
రదృష్టపరిపాకై స్తపావిశేషైః కృచ్ఛాచంద్రాయణాదిభిః, సచ్చరితైః స్వస్వవర్ణాశ్ర
మేదితవ్యాపారైః, అత్ర భాగ్యాదినిమిత్తభేదాద్విచ్ఛిత్తివిశేషం వత్తుం మధ్యలోకవివ
సమప్తిచ్యప్తిభ్యామాశ్రితః. ప్రజాపృథివీవ్యతిరిక్తమధ్యమలోకాసంధవాదితి ద్రష్టవ్యం
ఏవం చాస్తీక్ రాజ్యం కాసతి సస్యాకరాదిసంపత్తిః ప్రజాసమృద్ధిశ్చ ప్రభవతీతి
ఫలికమ్.

౩౧

వతేతి రుద్రాంబాయాః పుంస్తేన సంబోధనం. స్రాగస్తకాశే. ధురం వహతీతి
ధారేయో ధురంధరః, 'పురో యధ్ధకా' వితి ధక్. 'ఋక్' రిత్యాదినా సమాసాంతో
ఽప్రశ్నయః తతఃప్రాప్.

30

*[ఇయం ప్రయోజననిర్ధారణరూపా యుక్తిః]

రాజా.—తద్వచనమాకర్ణయంతీ నిర్భరహర్షవికస్వరలోచనా మేది
న్యసి దేవస్య పార్శ్వే దృష్టా,
చామర —† మహారాజస్య హి అల అణుపట్టమాణావ వసుంధరావ
ఉద్ధదో ఖు హరిసావిబ్భావో.

† [ఏషా స్వయంభూదేవస్య వచనాకర్ణనేన మేదిన్యా సుఖాగ
మేన ప్రాప్తిః]

రాజా.—కాకతీయకులశ్రేయసాం దేవవ ప్రమాణమితి తస్యాఽఽజ్ఞా
మయా శిరసి ధృతా. దేవోఽపిసప్రసాదాతిశయ మవలోక్యాంత
ర్హితోఽభూత్.

* [ఇదం మేదినీప్రాప్తిహేతో ర్భీజస్య స్వయంభూదేవస్యేవదే
శాంగీకరణాత్సమాధానం.]

మంత్రణః —విశ్వప్రియంకరః స్వప్న ప్రత్యయః, పింతు కాకతీయనరేంద్ర
వృద్ధోచితమాచారమనువర్తమానస్య దేవస్య నగరనివాస
వైముఖ్యం తథా కులధురంధరస్య వీరరుద్రస్య విశ్వరూక్షమే బా
హుపరిఘే రాజ్యధురా విశ్రాంతిరి చ విషాదహర్షయోస్సీమానం
స్పృశత్యస్తాకం మనః.

† [ఏతత్సుఖదుఃఖహేతుభూతం విధానమ్.]

† మహారాజస్య హృదయ మనువర్తమానాయా వసుంధరాయా ఉచితః ఖలు
హర్షావిర్భావః.

సప్రమోదమితి—అస్మిన్నర్థే విప్రతిపత్తే రభావాదితి భావః. తదుక్తం బృహ
స్పతిమతే.—‘దేవతాశ్చ ద్విజా గావః పితరో లింగినస్తథా, యద్వదంతి నరంస్వప్నే
తత్తదైవ వినిర్దిశేదితి. ప్రియం కరోతీతి ప్రియంకరః. ‘క్షేమప్రియమద్రేఽశ్వేతి
భాష్యత్యయః. అతిస్పష్టం దత్తం.

స్వప్నశేష మాహ—తద్వచనమితి.

స్వప్ననివేదనం నిగమయతి—కాకతీయేతి.

విశ్వేతి—ప్రియంకరాదిశబ్దా అనుపదమేవోక్తాః. ధురంధరశబ్దస్తు నాయక
ప్రకరణే.

చామర—†అచ్చరిఅం అచ్చరిఅం. కుళామచ్చము హేణేవ్వ పవ్వ ఈవళ్ల
హేణ ఏవ్వం ఉపదిట్టం.

[ఇయం బీజవిషయాశ్చర్యరూపా పరిభాషనా]

రాజా—(సహస్రాతిశయం) (అమాత్యాః ప్రతి)అయం కాకతీయమల
శ్రేయఃకల్పలతా ప్రరోహః స్వయంభూదేవానుగ్రహః సర్వేషా
మపి శ్రవణమహోత్సవః క్రియతామ్.

[ఏష బీజప్రకాశనా దుద్భేదః.]

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి కాకతీయపరమేశ్వరః

రాజా—కిమిదానీం కర్తవ్యమ్?

పురో—మహారాజ కిమన్యత్? సజ్జీక్రియతాం ప్రతాపరుద్రదేవస్య
రాజ్యాభిషేకసంభారః.

* [ఏష బీజానుగుణప్రోత్సాహనరూపా భేదః.]

మంత్రిణః—విగ్విజయయాత్రానశీకృతానాం సర్వపార్థివానాం వర్గే
ణానీతైః సకలతీర్థసలిలైః ప్రకాశితం స్వయంభూదేవప్రసాదంమహా
భిషేక మనుభవతు రాజపుత్రః

పురో—ఉచిత మనుమంత్రితం మంత్రిభిః

రాజా—తర్హి జైత్రయాత్రాసాధనాని సజ్జీక్రియంతాం షడ్విధాని
బలాని. అహమపి సజ్జో భవామి.

* [ఏష ఆరంభః. ఇదం బీజానుగుణారంభరూపం కరణం. ఏవ
మారంభబీజసంబంధరూపః సాంగో ముఖసంధిః]

† ఆశ్చర్య మాశ్చర్యం !! కులామాత్యముఖేనైవ పార్వతీవల్లభేన ఏవముచిష్టం,

అయం కాకతీయేశ్వరి. స్సప్తం.

షడ్విధాని, మాలాదిరూపాణి, బలాని 'మాలం భృతం సుహృచ్చేణి' ద్విష
దాటనికం బల' మిత్యమరణోకాభిధానాత్.

ఆత్ర విష్కంభాదా వైతాళికవాక్యోపక్షిప్త స్యాంగవకాదనువర్తమానస్య బీజస్య
నాయకవ్యాపారస్య స్వరూపా త్క్రించిదుచ్ఛసత్వలక్షణారంభసంబంధాన్తుభాసంభి
రిత్యాహ. ఏవ మితి.

(నేపథ్య) వైతాళికా.—సుఖాయ మాధ్యందినీ సంధ్యా భవతు దేవ
స్య. యదిదానీమ్.

లోకాలోకగిరింద్ర కందరతమస్సందోహదర్పపహం
త్వత్తేజః పటలం కియంతి భువనాన్యాక్రమ్య సంక్రీడతే,
ఇత్యాలోకనకాతుకీవ శిథిలస్వీయాధికారశ్రమో
భాస్వానేష సమగ్రదీప్తి రధునా వ్యోమాగ్ర మారోహతి.

అపిచ.—

ఉద్ధాయంతి శరన్ని శాకరకరస్తోమత్విష స్త్యద్దుణాన్
క్రీడంత్యో మలయాద్రి చందనలతాకుంజే భుజంగాంగనాః,
వీత్వా తత్తదుదీర్ణవర్ణగళితాం ప్రత్యగ్రధారాం సుధాం
వాతాహరతయా ప్రభూతమయశః ప్రక్షాళయంత్యో నిజమ్

ఇదానీం ఖలు—

ఆఘ్రాయ కిరణాన్భానో ర్యజురామోద మేదురాన్,

మధ్యాహ్నవర్ణన మారభతే—సుఖాయేతి.

లోకే యిక్మించన విప్రకృష్టం వస్తు దిదృక్షవో పృథ్విగ్రమద్రిశ్శృంగం వారో
హంతి. తత్సమాధి మావర్తనవికర్తనస్యాహ—లోకాలోకేతి. సంక్రీడతే, 'క్రీడోసు
సంపరిభ్యశన్' ఇత్యాత్మనేపదం. స్వీయాధికారస్తమోఽపహత్వలక్షణస్తన్నిమిత్రక్రమ
శిథిలో యస్య స తథోక్తః. ఏతచ్చ రాజతేజస ఏవ తద్భారోద్వహనాదితి వేదితవ్యం.
అతఏవాలోకనకాతుకీ వేత్సుప్రేక్ష్యతే. తత్ర నిమిత్తముపాదతే. అధునేతి. 30

ఉద్ధాయంతీతి—మలయాద్రి చందనలతాకుంజే, దివావిహరదేశ ఇత్యర్థః తదు
క్తం భావప్రకాశే—సరితః పులినం వేలా కాంతారారామ భూధరాః, లతాగ్రహణి
చిత్రాణి శయ్యా కిసలయాంచితా, దివావిహరదేశాస్సృగ్రితి. క్రీడంత్యః, నిజమజై
రితి శేషః. తత్తదితి వీష్నాయాం ద్వీర్భావః. ఉదీర్ణవర్ణాదుచ్చరితాక్షరాద్గళితాం,
గళంతీ త్యర్థః 'మలిమద్దిభ్రాజాధేభ్య' శ్చేత్త్యత్ర చ శబ్దస్యానుక్తసముచ్చయార్థత్వాత్.
అతఏవాహ వృత్తికారః—'సుప్తశయితేష్యేవమాదయో వర్తమానే ద్రష్టవ్యాః' ఇతి.
ఇదమేవ కవే ర్వివక్షితం. యదన్యత్ర ప్రత్యక్షరగళత్సుధామిత్యవోచత్. అత ఏవ
ప్రత్యగ్రధారా మతిరసా మిత్యర్థః. 31

ఆఘ్రాయేతి—యజురేవామోదః పరిమళవిశేషః లేన మేదురాన్, తన్మయా
నిత్యర్థః. 'యజుర్వేదే తివ్రతి మధ్యేఅహ్నః' ఇతిశ్రుతే. 'భంజనభానమిదోఘురన్'

యతంతే కృతినస్సర్వే కర్తుం మాధ్యాహ్నికీం క్రియామ్. 33
రాజా.—(ఆకర్ణ్య సర్వాప్రతి) సాధయత యూయమభిమతాచర
ణాయ. అహమపి తావదభ్యంతరం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచిత ముక్తాయ పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే)

ఇతి నాటకప్రకరణే కల్యాణస్వప్నోనామ ప్రథమోఽఙ్కః.

ద్వితీయోఽఙ్కః.

నేపథ్యే—†ఇదో ఇదో అజ్ఞో.

(తతః ప్రవిశతి వృద్ధకంచుకీ)

కంచుకీ—(సహర్షం) చిరాయ యావనమతిశయానయా చరితార్థయా
జరయాఽనయా సంచరే. యయా దీర్ఘాయుషా ప్రతాపరుద్ర
మహాభిషేకమహాత్మవమనుభవితాన్తి.

[ఏష మధ్యాహ్నవర్ణనయా విచ్ఛిన్నస్య ప్రకృతార్థస్య పున
రవమర్శా ద్విందుః.]

అపిచ.—

పదే పదే స్థలంతం మాం వాచా గత్యాఽథ చేష్టయా,

† ఇత ఇత ఆర్యః.

ఏతేన భానుకిరణానాం పుష్పసమాధిసిద్ధేః జ్ఞాతేష్వత్సన్నిన్నర్థే అఘ్రయేతి పదం బోధవ్యం
మధ్యాహ్నా కర్తవ్యా మాధ్యాహ్నికీ. 'కాలాటగి'తి శైషికః తక్ ప్రత్యయః. 33

ఇతి నాటకప్రకరణే ప్రథమోఽఙ్కః.

మాళికా మదాహరతి—నేపథ్య ఇత్యాదినా.

తతః ప్రవిశతి. నేపథ్యమేవ న రంగం; అన్యథా మాళికాలక్షణభంగప్రసర
గాత్. యావన మతిశయానమేతి. అత్రైవ పురుషార్థలాభాదితి భావః. జరయా సంచం
ఇతి, 'సమస్తృతీయా యుక్తా' దిత్యాత్త సేవదం. పురుషార్థమాహ—యయేతి. అను
భవితాన్తి. అనద్యతనే లుప్.

బిందుం యోజయతి—ఏష ఇతి.

ఇతోఽపి జరానూః క్లాన్యత్వమేవేత్యాహ—పదే పద ఇతి.

అవలోక్య హసన్నా నై స్వామీ దుద్రనరేశ్వరః.

౧

(సవిమర్శాశ్చర్యమ్)

కాకతీయనరేంద్రస్య రాజ్యశ్రీ ద్ధూలవేశ్మనః,

యువరాజగృహో నద్య గవాక్షై నైస్వీర మిషితే.

౨

¹ [ఏష రాజ్యలక్ష్మ్యః ప్రతాపదుద్రగతాభిలాషా ద్వీలాసః]

(పురోఽవలోక్య) కథమయం రాజపుత్రపరిచారకౌ దారక
స్ససంభ్రమం మామభివర్తతే?

(ప్రవిశ్య) దారకః—† అయ్య! పణమామి

కంచుకీ—భద్ర! కల్యాణాస్పదం భూమూః! యనుమతం రాజపుత్రస్య
దిగ్విజయప్రస్థానం దుద్రనరేశ్వరేణ?

దారకః—‡ కహం కహం వి అణుమదం.

కంచుకీ—స్వనామానుగుణమిదం రాజపుత్రస్య యత్సజ్జీకృతసాధనం
మహారాజం సపాదోపగ్రహం నివార్య స్వయమేవ జైత్రయా
త్రాయాము త్తిష్ఠతే

దారకః—• అయ్య! అణుహాదజ్జు పరిస్సమో జువరాట. దుక్ఖరో
ఖు దిలింతజట కహం భవిస్సఇ?

కంచుకీ—భద్ర! నిరంకుశా స్వయంభూదేవ ప్రవృత్తయః. విష్ణోరవ
తారః ఖల్వయం వీరదుద్రోఽప్యచింత్యమహిమా.

† ఆర్య ప్రణమామి.

‡ కథంకథమప్యనుమతమ్.

• ఆర్య! అనుభూతయుద్ధపరిశ్రమో యువరాజః. దుష్కరః ఖలు దిగంత
జయః కథం భవిష్యతి?

సపాదోపగ్రహమితి, సవ్యదక్షిణపాణిభ్యాం, సవ్యదక్షిణపాదోపస్థరూపా
గురునమస్కారః పాదోపగ్రహః. తదుక్తం మనునా.—‘వృత్త్యస్తపాణినా కార్య
ముపసంగహణం గురోః, సవ్యేన సవ్యస్సప్రప్త్యో దక్షిణేన తు దక్షిణః’ ఇతి.
ఉత్తిష్ఠతే. ఉద్యుజ్జే ‘ఉదోహార్థకర్తృణీ’ త్యాత్మనేవదమ్.

భద్రేతి. ఆత్ర పూర్వాంకే స్వప్నదృష్టస్య మథ్యాహ్నవర్ణనయా నష్టస్య చ
బీజస్య స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య ‘భద్ర! నిరంకుశా’ ఇత్యనేనానుసర్వణాత్పరి
సర్వ ఇత్యర్థః.

[†][ఏష దృష్టనష్టబీజానుసరణరూపః పరిసర్వః]

అత్ర స్వప్నవృత్తాంతఖ్యాపనాల్లక్ష్యస్య దిగ్విజయయాత్రో
ద్యమేనాలక్ష్యస్య బీజసోఽత్పాదనాదుద్భేద ఇతి ప్రతిముఖసంధిరయం]
దారకః—†ఏవ్యం ఏదం. అమాణుసో ఖుసో పహావో.

కంచుకీః—కు త్రేదానీం రాజపుత్రః?

దారకః— ‡కాలఈఅకుశదుగ్ధాదేవీసమారాహణేణ విఅలపథ్థాణ
మంగలంకాడణ తథ్థమాణుమదఅలవేరంతి బహిరుజ్జాణే ణివేసి
అఖంధావారో అమచ్చ పరిపుదోజువరాట చిట్టఈ తా అణుజాణీహీ
మమతథ్థ పథ్థాణం.

కంచుకీః—భద్ర! సాధయ. అహ మపి రాజసులం ప్రవిశామి.

(ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రమ్యంతే)

ఇయంచూళికా

ప్ర ప శ కం.

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణః పరిజనశ్చ)

ప్రతా—

కిం రాజ్యేన శమోన్ముఖం రచయతా తాతం కులాలంబనం

† ఏవమేతత్. ఆమానుషః ఖలు స ప్రభావః.

‡ కాకతీయకులదుగ్ధాదేవీసమారాధనేన విజయప్రస్థానమంగళం కృత్వా తత్ర
హనుమదచలపర్యంతబహిరుద్వానే నివేశితస్కంధావారః ఆమాత్యపరిపృతో యువరాజ,
స్థితి. తదనుజాసీహి మమ తత్ర ప్రస్థానమ్.

అతఏవాయం ప్రతిముఖసంధిరిత్యాహ—అత్రేతి. ఉద్భేదః ప్రకాశనం, భద్రే
త్యాదివాక్యేనేతి భావః.

ఏవమేతదిత్యాది. స్పష్టం. ఇయం చూళికా.

కిమితి. తాతం శమోన్ముఖం విరక్తం రచయతా రాజ్యేన, మయ్యర్పితేన సతేతి
శేషః. కిం న మే కించి త్యాధ్య మస్తీతి భావః. న కేవల మస్తీరాజ్యే నిత్యవియోగా

కించాన్కి సముదాహరంతి మహతో దోషాన్మహానూనూరయః,
 ధర్తాధ్యా చ ఖలీకృతోఽయ మధునా క స్సంచరే దస్థలం-
 స్త న్నేష్టం కల యావరాజ్య మపి మే బాలోత్పత్తవక్రీడతః 3
 తద్యయం మహా రాజభుజపరిసుమస్మణితేషు దిగంతేషు విజయం
 యాత్రావినోదేన విహం మహే.

[వితద్రాజ్యేఽనిచ్చాభిధానా ద్విధూతం]

మంత్రీణః— రాజపుత్ర! సర్వపథినయా కాకతియాన్వయభాగ్య
 సంపదా త్వాం ధురంధరం లబ్ధ్వానరేంద్ర శ్చిర మాసక్తాం ధురం శిఖ
 లయితు మధ్యసస్యతి ఆచార శ్చాయం కాకతిశ్వరాణాం యద్ధారయే
 పుత్రే శమోన్ముఖత్వం పులస్తామినా స్వయంభువాప్యేనమేవాసు
 శ్చష్టం అనితిక్రిమణీయం రాజపుత్రేణ గుర్వోర్గరియసీ ఖల్వాజ్ఞా కలి
 కాలదోషశధిలధర్మప్రతీష్ఠాం నిర్వోహం మోహం చ మహతీం మహిధుర
 దిష్టహని రనేకమహదోషసంధవా దనర్థప్రాప్తిశ్చేత్యాహ.—కించేతి. ఆత ఏవోక్తం
 మహాభారతే శాంతిపర్వణి భీమం ప్రతి యుధిష్ఠిరేణ—‘అసంతోషోఽప్రమోదశ్చ
 మదోరాగోఽప్రశాంతతా. బలమోజోఽభిమాన శ్చ సముద్యేగ శ్చ సర్వతః. ఏభిః
 పాపైభి రావిష్టం రాజ్యం త్వ మభిశాంక్షసీ’తి. నన్వేషం సతి ‘యదహ్నికురుతే కర్మ
 ప్రజా ధర్మేణ పాలయన్, దశవర్షసహస్రాణి తస్య భుక్ష్యే మహత్ఫల’ మిత్యాదినా
 రాజ్యే మహాఫలప్రతిపాదకమన్వాదివచనవిరోధస్సాదిత్యాశంక్య తస్య యుగాంతర
 విషయత్వాన్ని విరోధ ఇత్యాశయేనాహ.—

ధర్తాధ్యేతి. ఆయం యజ్ఞదాన తపోజ్ఞానలక్షణః ఖలీకృతః సంప్రతి, పాదమాత్రా
 వశిష్టత్వాదితి భావః. అతవివోక్తం సూర్యసిద్ధాంతే. ‘కృతాదీనాం వ్యవస్థేయం ధర్మ
 పాదవ్యవస్థయే’తి ఆదిపురాణేఽపుత్రం ‘న విద్యతా న శుద్ధోఽర్థో న శుద్ధి ర్నసః
 కతా’ఇతి. అధునా కలికాలే, అష్టల న్నప్రమత్తః, కస్సంచరేత్? న తోఽపి సంచ
 రితుం శక్నుయాదిత్యర్థః. ‘శకిలి’శ్చేతి లిజ్. తృతీయాభావాన్నాత్మనేషదం. తద్యోవ
 రాజ్యమపి, నేష్టం కిల కిముత దుష్టం రాజ్యమితి భావః. మస్మణితేషు నిష్కంఠకీ
 కృతేషు, అతవివ స్వస్య న ప్రయాస ఇతి వినయోక్తిః 3

రాజపుత్రేతి. సర్వాన్నధో వ్యాప్నువంత్యా సర్వపథినయా. ‘తత్సర్వాదే’ రితి
 ఖప్రత్యయః. ఆచారశ్చేతి. ‘ధర్మేణ వర్తని సంస్థాప్యప్రజా వర్తత ధర్మవత్, పుత్ర
 సంక్రామితక్రిశ్చ వనే వన్యేన వర్తయే’ దితి వ్యాసవర్తరగాల్. గుర్వోర్విషయమానుష

మవతీర్ణస్య కాకతీయవిష్ణోస్తవ న సాంప్రతం ప్రత్యాఖ్యాతుమ్.

ప్రతాప:—(సానురోధమ్.)

స్వయంభూస్తాత ఇత్యేతావీశ్వరా దివ్యమానుషే,

తయారన్యతరో రాజా యువ రాజోఽస్తి సర్వథా. ౪

మంత్రిణః — రాజపుత్ర! సాధారణోఽయం వినయః కాకతీశ్వ

రాణాం స్వయంభువి మహారాజే

[ఏష ప్రకృతవిషయారత్నుపశమా చ్ఛమః]

పరిజనః —

† కాకతీయకులశ్రేష్ఠుని తత్తత్తవంతో సలంభూదేవో ధురం
ధారేదు. కాకతీయో రజస్వలం అంకేతరోవేదు.

ప్రతాప:—(సమందస్థితం పరిజనమచలోకయతి)

[ఏత త్పరిహాసవచోరూపం నర్త.]

పరి:—‡ చిరేణ చరిత్రా మేషణి సంపుత్రా

గోత్రగిరినిహరణిష్ఠురవిలడసిలావసభబబ్బరంగీవ,

ఖోణీప హోదు వాసో బాహుమి పరిపరుద్దస్య. ౫

జహ హరిచందస్య భువ జహ రహణాహస్సబాహు ఫలలమ్ని

కాలిలచ్చిషణో బాహుమి తహ మహీ రమదు. ౬

† కాకతీయకులశ్రేష్ఠుని తత్తత్తవంతో ధురం ధారయతు. రాజ
పుత్రః పునా రాజ్యయ మంకే తరోపయతు.

‡ చిరేణ చరిత్రా మేషణి సంపుత్రా.

గోత్రగిరినిహరణిష్ఠురవిలడసిలా వసభ బబ్బరంగీవ,

ఖోణీప భవతు వాసో బాహు ప్రతాపరుద్రస్య. ౫

యథా హరిశ్చంద్రస్య భువే యథా రఘునాథస్య బాహుఫలకే,

కాలిలచ్చిషణే రాజహ తథా మహీ రమతామ్. ౬

యోః, గరియసీ గురుతరా, పూజ్యత మేతి యావత్. 'ప్రియస్థి' రేత్యాదినాగురోర్గ
రాదేశః. కించ ధర్మసంస్థాపనార్థ మేవావతీర్ణస్య విష్ణుమూర్తేస్తవేదం దుష్పరిహర
మిత్యాహ—కలికాలేతి. ప్రత్యాఖ్యాతుం కరిహర్తుం.

తస్మి తావత్స్వయంభూదేవ ఏవ మహారాజోఽస్తు, పూర్వదేవానాం యువ
రాజ ఏవేతి వచనభంగా రాజ్య మంగీకరోతి—స్వయంభూరితి. అరత్నుపశమా ద్విష
యద్యేషనివృత్తే. ఏష శమః.

ప్రతాప:—(సభాహుస్ఫురణమధోముఖ స్థితి)

* [ఏమాపరిజనవచనోన్మాద స్థితి ర్నర్తద్యుతిః.]

మంత్రిణః—రాజపుత్ర కాకతీయపురుషోత్తమస్య తన పాణి
గ్రహణాయ స్పృహయంతి రాజ్యలక్ష్మీ ర్విలంబనం న సహతే

పరి:—† విజ్ఞాపహళాణం అహి అం దంరూణ పశ్చిమిణివిస్సంభం,
భోణీ లచ్చి అ కహం విలంబిత సహా ఉ జంపరాప 2

మంత్రిణః—ఇత్థ మేవ.

స్వతేజసా పరిష్కృత్య ప్రధానాగారముత్సుకా,

ప్రతీక్షతే ద్య రాజ్యశ్రీ స్యవరాజసమాగమమ్ ౩

* ఏష మంత్రిణాం పరిజనస్య చ వాక్యైర్భిజానుకాగప్రకాశ
నా త్ప్రగమః

పరి:—‡ కహం అందరిట ఖి ఏసోమహళాసుః దిసావిజఅజత్తాప.

* ఏతద్దిగంతయాత్రయా ప్రకృతకార్యవిలంబనాన్నిరోధః

మంత్రిణః—(సావజ్ఞం) కథం చిరయంత్యంధ్రచమూపతయః?
అథవా కిం తైః? వయ మపి న కేవలం మంత్రశస్త్రైః, కిం తు బహుశః
సమరాపదానారాధితస్వామిన ఏవ.

† విద్యావధూనామధికం దృష్ట్వా పశ్యేప్రణయవిస్రంభం,

క్షోణీ లక్ష్మీశ్చ కథం విలంబితం సహతాం యువరాజే. 2

‡ కథ మంతరితః ఖల్వేష మహోత్సవో దిగ్విజయయాత్రయా.

సభాహుస్ఫురణమితి. పుంసో దక్షిణబాహుస్ఫురణం శుభనిమిత్తమితి వక్ష్యతే.
సర్వవచన మనురాగబీజోద్ఘాటనం.

విశ్లేలి. పథూనాం భర్తృవాల్లభ్యమవలోక్య సపత్న్య స్సముత్సుకా భవంతీతి
భావః.

రాజ్యశ్రీయో వాసకసజ్జికాసమాధి మాహ—స్వతేజసేతి గతార్థమేకత్. ౩

కహ మితి నిరోధసలక్షణే ఛద్వనేత్యుక్తం తత్కారణమాత్రోపలక్షణమితి

ద్రవ్యవ్యం.

సావజ్ఞమితి. సమరమేవాపదానమద్యుతకర్త లేనారాధితస్వామినః ప్రసాది
త్యేకాః.

[ఏతన్నిష్ఠురచనరూపం వజ్రం

(ప్రవిశ్య) దౌవారికః—† జేదుజేదు జులరాటు ఏదే ఖుచ
మూసభణోపడిహారభూమి భాతమి సజ్జీఅచఉరంగబలా వట్టంతి.

మంత్రిణః—అచిరం భోః ప్రవేశయ

దౌవాః—తథా (ఇతి నిష్క్రమ్య సేనాధిపతిభి ససహ పునః ప్రవిష్టః)

సేనాః—(యథోచితం ప్రణమ్య)స్వామి! కాకతీయకులతిలక!
సర్వతోముఖాటోపా వాహిన్యః శౌర్యోదన్వంతం భవంత మనుప్రా
ప్తా ఏవ తదనుగ్రహయాళునా కటాక్షణ నిలక్ష్యంతాం

. [ఏతదనునయచనరూపం పర్యపాసనమ్.)

మంత్రిణః—రాజపుత్ర తర్హి సమాసహ్యతాం ప్రతిపక్షని
వారణో వారణః ఆలోక్యంతాం నిరంతరపరిపథిప్రమాధిన్యో వరూ
ధిన్యః ప్రస్తుతాంతాం సేనాపురస్సరాక్రాంతసకలసామంతనిజస్థానం
ప్రస్థానం

† జయతు జయతు యువరాజః. ఏతే ఖలు చమూపతయః ప్రతీహారభూమిభాగే
సజ్జీతచతురంగబలా వర్తంతే.

వజ్రలక్షణే ప్రత్యక్షగ్రహణం కేవలస్యాపుష్పలక్షణమిత్యాశయేనాహ—ఏత
న్నిష్ఠురేతి.

ద్వారే నియుక్తో దౌవారికో వేత్రధరః. 'తత్ర నియుక్త' ఇతిరక్. 'ద్వారా
దీనాంచే' త్రైలోకము.

స్వామిన్నితి. సర్వతోముఖాటోపాసర్వతోదిక్సంభ్రమా వాహిన్య సేనాః.
శౌర్యోదన్వంతమితి రూపకబలాదుదకసంభ్రమవత్సౌ నద్యశ్చేతి లభ్యతే. అనుగ్రహ
యాళునా అనుగ్రహీత్రా, కటాక్షణ, అనుగ్రహదృష్ట్యేకశర్ధః. 'గృహాగ్రహణే'
ఇత్యస్తాధాతో రదంతా చ్చురాదిణిది 'స్పృహిగృహీ' త్యానినా ఆశుచ్ఛ్రిత్యయః.
అతోలోపస్య స్థానివత్వా న్న లఘూపథగుణః.

రాజపుత్రేతి. పరిపథిప్రమాధిన్యశ్చిత్రు ఘాతిన్యః. వరూధిన్యసేనాః. ప్రస్తు
తామితి. ప్రస్థానారంభ ఏవ నాసీరైస్సామంతవగరాణ్యైకమ్యంత ఇతి సేనా
బాహుళ్యం సూచ్యతే.

ప్రతాప.—యథాభిరుచితమమాత్యేభ్యః.

(ఇతి గంధగజాధిరోహణం నాటయతి)

మంత్రిణః—

కరోదగ్రేణ మహాసా విష్వగాక్రమితుం దిశః,

ఆరోహతి గజం వీరరుద్రో భాస్వానివోదయమ్.

* ఏతత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశేషసంబంధవచనం పుష్పమ్

(సర్వే యువరాజహస్తినం పురస్కృత్య సుబాధం కించిత్పరిక్రమంతి)

సేనాపః—(సోత్సాహప్రణామం)స్వామిన్! ఇతో దీయతాం దృష్టిః.

ధావత్పదాతపాదాహతిదళితమహీరంధ్ర సీరంధ్రనిర్య-
ద్ధూలీజాలాంబుదాంతర్విలసదసిలతావిద్యుద్దామదీప్తాః,
ఉద్యన్ని సాస్థిరాణాస్తనితపటపట్టి క్షటాఃప్రారభంతే

యథేతి గంధోపలక్షితో గజో గంధగజః. యద్యపి గజశాస్త్రే త్రైవర్ణికజాలగజేషు గంధ ఉక్తః. తథాప్యాచిత్యా దత్ర ఉత్రియజాతిరుచ్యతే తదుక్తం—‘భద్రశ్రీహరితాళనగ్గుబుళిలాగంధోఽతిశూరో రణే నానాశస్త్రనిపాతవేగనవానస్తస్యంభేరమః ఉత్రియః, ఇతి. ఆత్ర శుభాశుభగంధవిభాగస్తదభివ్యక్తిస్థానం చ తత్రైవోక్తం—‘వేదే ద్వారమలే శుభాశుభకరం గంధం సుధీర్ఘక్షయేన్నేవో భూరుహలాజపాలలఘుతప్రఖ్యః ప్రశస్తాహ్వయః, ఏతస్మాదవరో శుభోఽయముచితస్స త్యేన రూపేణ యోయుక్త స్సోఽసి మతంగజస్సముచితః కల్యాణ ఇత్యుచ్యతే, ఇతి.

కరేతి. కరణోదగ్రేణోద్ధలేన మహాసా లేజసా భుజవలేనేత్యర్థః, అన్యత్రకరైః కిరణైః ఉదయం పూర్వపర్వతం.

ఆత్ర మంత్రిణాం వీరరుద్రం ప్రతిరాగప్రకాశ విశిష్టవచనాత్పుష్పం నామాంగమిత్యానా—ఏతదితి. ప్రకృతానుగుణ్యేన, బీజానుమాత్యేనేత్యర్థః. విశేషబంధో రాగవిశేషబంధ ఇత్యర్థః.

ధావతి. పదాతీనాం సమూహః పాదాతం, భిక్షాదిత్వాదవోద్రత్యయః. నిస్సాస్థిరాణో నిస్సాస్థిధ్వసి. రాణఇతి. యద్యపి ‘వశిరణోర్మిరుపసంఖ్యాన్’మితి కలభావే ఘోషో బాధితః, ఆత్ర ఏవోక్తమవరోశే—‘రణ క్షణ’ఇతి. తథాపి స్థానాదివల్ బాహుళ్యేన ఘోషో ద్రవ్యవ్యయః. పటశబ్దాద వ్యతానుకరణా ‘న్నిత్యవీపుయా’రితి ద్విర్భాష ‘సర్వప్రాతిపదికేభ్య’ ఇత్యాచారే క్విప్ కథంచిత్కల్పనీయః. తతో లటః

ప్రావృల్లక్ష్యేం ధ్వజీవ్యః కరికరటతటస్యందిదానాంబుధారాః ౧౦
(అన్యతో నిరూప్య) —

బలే చలతి సంభ్రమం ప్రతిభయే విజేతుం దిశః

పురందరహరిజ్జయవ్యవసీతాస్సహయోధతాః,

చలంతి చిరమత్సరాశ్శిఖరిణో యథా దంతినో

భరావనమదున్నమద్భుజగరాజఘక్తృకాః. ౧౧

పరిజః—(విలోక్య సాశ్చర్యం) †మహంతో ఖి ఎసో తిలంగసుభ
దాణ ముస్సాహో.

(సంస్కృతమాశ్రిత్య)

ఉద్యతోమరదామరాః ప్రతిపదప్రోత్తిప్తకౌక్షేయకాః

నైవోద్గీర్ణముసుంధయః షటుతరాకృష్టధ్వనతాగ్నకాః,

† మహాః ఖల్వేష త్రిలింగసుభటానాముత్సాహాః.

శత్రాదేశః. పటదిక్ష్మనైవవానుకరణల్వే పూర్వావయవస్య తకారాభావశ్చింత్యః కరట
తటం గండఫలం ౧౦

సేనాంగేష మతంగజసన్నాహమాహ—బలఘ్రి. చిరమత్సరాః పక్షచ్ఛేదాకృప్తి
భృతి ప్రరూఢతైరాః, అత ఏవ పురందరహరిజ్జయవ్యవసీతాః, ప్రాచీవిజయోద్భుక్తాః
ఇత్యర్థః. ఇయంతం కాలం తూష్ణీం స్థితేదాసిం వైరనిర్భాతనే హేతుమాహ—సహ
యోధతాఘ్రి. యథా కస్యచిద్వస్తుతో భారాక్రాంతః కశ్చన భాగో నమతి భాగాం
తరం తూన్నమతి తద్వద్దంతిభారాక్రాంతభూతలద్వారా భుజగరాజస్య కేమంచిత్సణానా
మవనమనమితరేహిమున్నమనం ద్రవ్యవ్యం. ఘక్తనమత్ర సంకోచః. 'ఘక్తనీచైర్గ
తావీత్కస్తా ధాతోర్లటక్తత్రాదేశః. ఆత్ర యథాశబ్దమాహత్వాద్యద్యధ్యుపమా ప్రతీ
యతే. తథాప్యవమనభూతానాం విశిష్టశిఖరిణాముపమేయదంతి రూపతయాఽభ్యుహ
నాదుల్పేక్షాయాం పర్యవస్యతీత్యుపక్రమోత్పేక్షేయం.

పత్రిసంపత్రిమాహ—ఉద్యదితి. తోమరాదండవిశేషః తైర్దామరా భయం
కరాః కౌక్షేయకాః ఖడ్గాః 'పటకుక్షీ' త్యాదిసాధకఞ్ ప్రత్యయః. నైవోద్గీర్ణము
సుంధయః స్వేచ్ఛోద్భుతదారుమయాయుధవిశేషః, కర్మణే ప్రభవతీతి కార్మకం ధను
స్తద్విశేషో వా, గదాః ప్రసిద్ధాః, ప్రాసాః ఘంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధ
విశేషాః. తదుక్తం వృత్తికారేణ—అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయా'మిత్యుక్త'ప్రా న్యతఘ్రి

బ్రామ్యద్భీమగదా సుమగ్ర విహరత్ప్రసా సుస్థిరత్పట్టసాః

భేలంత్యద్రచమూఢటాః సవపుషో రౌద్రప్రకారా ఇవ. ౧౨

మంత్రీణః.—అహో తురంగతరంగాస్త్రీలింగాధిపతే!

ఉత్తి పోత్తి ప్ప పాదౌ రవితురగశిరస్తాడనాయేవ పూర్వౌ

పాశ్చాత్యభ్యాం పదాభ్యామపి ధరణిమవప్తభ్య సంరభనున్నాం,

వాలై ర్వ్యధూయమానైః ప్రతివృపలిహయోత్సహమున్నార్జయంతః

క్రామంత్యశ్వాససహేలక్రమణమరిణమత్పంచథాం ప్రపంచాః. ౧౩

(విలోక్య) అహో విదళితపరబలమనోరథానాం రథానాం సంభ్రమః!

ప్రాస' ఇతి. రౌద్రప్రకారాః రౌద్రభేదాః. తోమరాదీనా మభిధానం వైజయంత్యాం—

'తోమరోఽస్త్రీ లోహమశదండః కామాశ్చ సర్వలా. 'మూలం ద్విఫలకౌ

గ్రం' 'ముసుంధీస్యా ద్దారమయీ వృత్తాయఃకీలసంచితా' కార్దుకం తు చత్వర్హస్తం,

'ఁట్రస్తోలోహదండో యస్తీక్షు ధారః క్షురోపమః' ఇతి. ౧౪

తురంగసామగ్రీమాహ.—ఉత్తి ప్యేతి. పశ్చిమపాదాభ్యాం భువి స్థిత్యామహు

రగ్రపాదోష్ఠేషణమశ్వానాం పురుషాభ్యుస్థానభేదః. తదుక్తం.—'మహుః పశ్చిమపాదా

భ్యాం భువి స్థిత్యాగ్రపాదయోః, ఉర్ధ్వం ప్రేరణయా స్థానమశ్వానాంపురుషః స్పృశ

ఇతి, ఆత్ర పూర్వపాదోష్ఠేషణస్య సూర్యాశ్వశిరస్తాడనఫలకత్వముల్పేక్ష్యతే.—ఉత్తి

ప్యేతి. 'నిత్యవీపుయో' రితి ద్విర్భావః పశ్చాద్భవౌ పాశ్చాత్యే. 'దక్షిణాపశ్చాత్పు

రసస్త్యక్'. సంరభా సంరంభవిషయీభూతో సతీ, సున్నేత్యసంబంధే సంబంధరూపాని

శయోక్తిః. తాం ధరణిమవప్తభ్యాలంబ్య, తత్ర స్థిత్యేత్యర్థః. సహేలక్రమణేన నినోద

గత్యా, పరిణమంతః. ప్రయత్నం వినా ప్రవర్తమానా ఇత్యర్థః. ధారా నామాస్కంది

తాడయో గతిభేదాః పంచ. తదుక్తం వైజయంత్యాం—'అశ్వానాం తు గతి ర్ధారా

విభిన్నాసా చ పంచభే' తి. 'అస్కందితం ధారితకం రేచితం వర్జితం ప్లుతం, గతయో

ఽమూః పంచ ధారా' ఇత్యమరశ్చ. ఏతాసామేవాశ్వకాస్త్రే సంక్షాంతరేణోక్తానాం

ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యే పంచదశవిధత్వం. తదుక్తం—'గతిః పురా చతుష్కా చ తద్వి

న్నధ్యజవాఽపరా, పూర్ణవేగా తథా చాన్యా పంచ ధారాః ప్రక్షీర్తితాః ఏకైకా

త్రివిధా ధారా హయశిఖావిధౌ మతా, లఘ్వే మధ్యా తథా దీర్ఘా జ్ఞాత్యైతా

యోజయ త్క్రీమా' దితి. తదేత న్ననసి నిధాయాహ—పంచధారాప్రపంచా

ఇతి. ౧౩

తథా హి.—

రథాస్సరభసం భ్రమన్ని బిడ హేమనేమితత-

క్షమాతలసముచ్చలద్భహుళధూళిజాలాంబుదైః,

తిరోహితమసూయయా సపది భానవీయం రథం

విధాయ ముఖరీభవ స్త్యనిభృతాక్షధూర్ని స్వనాః ౧౮

ప్రతాపః—(సర్వతోఽవలోక్య సప్రమోదం) కథం సమగ్రసా
ధనాని నై న్యాని?

బృంహమాణగజాకీర్ణాః ప్రేషమాణహయామలాః,

సంక్రీడతస్త్వందనాః క్షేపడా సుభటా నై నస్యసంపదః ౧౯

మంత్రి —యువరాజులలోకనా దుద్వేల నై నస్యసాగరో వర్తతే
అభ్యావతంతిరభితో మహీభృద్వాహినీర్బహుః,

లోకే కశ్చిద్విరభటః ప్రతిభటమభిభూయ గర్జతి. తత్సమాధిమత్ర భానురథాభి
భావినాం వీరరుద్రరథానామాహ. —రథా ఇతి. అసూయయా, స్పర్ధయేషేత్కర్థః.
అక్షణాం చక్రాధారకాష్ఠానాం ధురోఽగ్రాణి అక్షధురః. 'అక్షం రథాంగ ఆధార' ఇతి
వైజయంతీ. 'అనక్ష' ఇతి నిషేధా 'దృక్మా' రిత్వాదినా న సమాసాంతః నిభృతో
నిశ్చలా నభవతీత్యనిభృతో, నిత్యప్రవృత్త ఇత్యర్థః. తథాభూతోఽక్షధూర్నిస్వనో
యేషాంలే తథోక్తాః. ౧౮

బృంహమాణేతి. బృంహమాణా బృంహణీలాః. తాచ్ఛీల్యే చానశ్ ప్రత్యయః.
నతు కానచ్; 'బృహి శబ్ద' ఇత్యస్య ధాతోః పరిష్టే పదిత్యాత్. అత ఏవ భట్టమల్లః—
'హేషలే హేషలేఽశ్వానాం హస్తినాం బృంహణీతి' చేతి. సంక్రీడతస్త్వందనాః
కూజద్రథాః. 'క్రీడోఽనుసంపరిభ్య' శ్చేత్కర్త 'సమోఽకూజస' ఇతి నియమాత్పరస్మై
పదం. అత ఏవోక్తం లేనైవ—'ఉత్సర్జతి సంక్రీడత్యేత' శకటకూజనే' ఇతి. క్షేప
డంతే సింహనాదం ఘర్జంతీతి క్షేపడాః. 'ఇక్షిద్వా స్నేహనమోచనయో' రిత్యస్తా
ధాతోః పచాద్యచ్. పృషోదరాదిత్వాద్దశారస్య దశారః. కవిశల్పద్రుమకార మ్
డాంత ఏవాయం ధాతు రిత్యాహ. ధాతునామనేకార్థత్వాదుత్కర్థలాభః. అత ఏవ
'క్షేపడా తు సింహనాదస్సన్య' యిత్యమరః. క్షేపదదితి. కావచిత్కశ్చక్రంకపాతోఽస్య
ధాతో రనుదాత్రేత్వా దుపేక్షణీయః. ౧౯

అభ్యావతంతీతి. మహీభృద్వాహినీః శత్రుభూపాలసేనాః, అన్యత్ర పర్వత
ప్రభవా నదీః. తదుక్తం మానసాల్లానే— 'వ్రజేదభ్యోవక్షోభ్యో నిగర న్మరిహిసీ,

కాకతీయకులాంభోధిరేష స్వైరం గ్రసిష్యతే. ౧౬

నేనాపతయః—యదాదిశంత్యమాత్యాః. (ఇతి సప్రణామం)
విజయయాత్రాకుతూహలినోఽధ్వజిన్యః స్నాంప్రతం యువరాజస్యాజ్ఞాం
ప్రతిపాలయంతే

ప్రతాప (సప్రసాద మమాత్యా నాలోకయతే)

మంత్రిణః—(సోత్సాహం) ప్రతిష్ఠంతిం ప్రాచీం ప్రతి సైన్యాని

నేనాప—యథాదిశంత్యమాత్యాః (ఇతి ప్రస్థాననాటితకేన
సమంతాదపలోక్య సహర్షాంతయం)

పవనేనానుకూలేన ప్రసారితపటాంచలాః,

ఉద్యుంజంత ఇవాస్త్రేష్టుం ధ్వజాస్తాత్రామణం దిశం ౧౭

(సర్వే సుశకున మభినందంత)

[ఏష ప్రస్థానానుగుణశకునగుణకథనాదుపన్యాసః]

ప్రతాప—(పురోఽపలోక్య) కథం కరభ్యాముత్తిష్టసాక్షత
కనకపాత్ర స్సమాగత ఏవ విప్రవరః?

(ప్రవిశ్య) విప్రః—(సవినయమగ్రతస్థిత్యా ప్రాధ్వం దక్షిణ

కూరాణాం సింహనాదైశ్చ హేమరాదైశ్చ వాజినామ్, మహారవమహాధ్వనై ర్దాతంగ
ఘనగర్జితైరితి. ౧౮

పవనేనేతి. సుత్రాష్టు ఇంద్ర స్వేమాం సౌత్రామణీం దిశం ప్రాచీం, సుశకునం శుభ
నిమిత్తం, 'శకునం తు శుభాశంసినిమిత్తే శకునః ఖగే' ఇతి విశ్వః. అనుకూలవాయో
శుభ సిమిత్తత్వం చ తత్రైవ—'దక్షిణాక్షిపరిస్పందా దక్షిణస్య భుజస్య చ, మనసశ్చ
ప్రసాదేన స్వానుకూలానిలేన చ. ఏవంనిమిత్తైర్నిశ్చిత్య విజయం భూపతిర్నిజే'
దితి. ౧౯

ఉపన్యాసాఖ్యమంగం లక్ష్మ్య యోజయతి—ఏవ ఇతి. ఉపన్యాసలక్షణేఽపి
ప్రకృతానుగుణ్యేనేత్యేతదనుషంగత ఇత్యాశయేనాహ—ప్రస్థానానుగణేతి. బీజోప
యోగిత్వా తప్తిస్థానస్య ప్రకృతత్వం. తదనుగుణస్య శకునస్యానురాగ హేతుభూతస్య
కథనాదుపన్యాస ఇత్యర్థః.

విప్రవిశేషప్రవేశం సూచయతి—కథమితి.

సవినయమితి—ప్రాధ్వమాశీర్వాదానకూల్యేనోద్భవ్య, 'అనుకూల్యార్థకం ప్రా
ధ్వమిత్తమరః. మకారాంతమవ్యయం చైతత్. నను యాత్రాయాం కనకపాత్రాది
మంగళద్రవ్యదిర్భంగ తాగ్యసిద్ధికిర వస్తు కిం లేక్ష్యన్తి? బ్రహ్మణే దృష్టే కార్యహాని

భుజముద్యమ్య విజయతాం విజయతాం వీరరుద్రః రాజపుత్ర! స్వయం
భూదేవమహోత్సవాద్యనంతరం మహీసురవరాశీర్వాదవాసితాః కాక
తీయమహారాజేన ప్రేషితాః ఖల్విమే మంగళాక్షతాః.

ప్రతాప—(సప్రణామాదరం గృహీత్వా తాన్నిజోత్తమాంగే
గజమూర్ధని చ నిధాయ)

అమూలా త్ఫలితా ప్రసక్తిలతీకా పత్యు స్వయంభూప్రభో-
రాజ్ఞాక్షత్రయమాళిమండనమణే స్తాతస్య సానుగ్రహా,
విప్రాశీర్వచనాని మంత్రసురభీణ్యాకాంక్షితాన్యన్వహం
పౌరాణాం చ జయోత్తరాణి తదమూరిషజ్జయస్సుర్విధిః.

[ఏష బ్రాహ్మణాక్షత్రీయాదివర్ణకీర్తనాద్వర్ణసంహారః.]

మంత్రణః—రాజపుత్రస్య స్వభావనిర్గళస్య తవ భుజార్గళయో
రోజాయితస్య కియతీ భూతలవిజయవిడంబనా!

రితి కింవదంత్యాః కా గతి రితిచేన్నైష దోషః. తస్యాః కృపణబ్రహ్మణవిషయత్వాత్.
విశిష్టబ్రహ్మణదర్శనే మహాఫలస్సరణాత్. ఇదమపి తత్త్రైవోక్తం—‘పూర్ణకుంభే కథాఽఽ
దర్శ దధ్ని మద్యే కథామిషే, మినీ శంఖే ధ్వజే చలే చామరే చారుయోషితి. చాషే
మృగే భరద్వాజే ఫలపుష్పాక్షలేషు చ, వృషభే సమదే నాగే సితవాహే ద్విజోత్తమే,
సువర్ణే దివ్యరత్నే చ వీణాయాం పటహేఽపి చ, బద్ధే చైకపక్షా దృష్టే యాత్రా భవతి
సిద్ధి’దేతి వసంతరాజేయోఽప్యుక్తం—‘ధృతాతపత్రశ్శుభశుక్లనాసాః పుష్కరితశ్చం
దనచర్చితాంగః, విప్రశ్శిఖావా న్కృతభోజనశ్చ దదాతి దృప్తః పథి సర్వసిద్ధి’మితి.
మహాత్మనాదీశ్వరాదిశబ్దేన భేత్వాదిదానం గృహ్యతే. తదుక్తం మానసోల్లాసే—
‘తతః కృత్వా మహాపూజా ముద్దిశ్య కులదేవతాం. భేనం భూమిం హిరణ్యం చ విప్రే
భ్యో విధిసాఽర్పయేత్. తదాశిష సుమాదాయ నీరాజితహయద్విపః’ ఇతి

అమూలాదితి—సంపూర్ణస్వయంభూప్రసాద ఇత్యర్థః. పౌరాణామాకాంక్షీ
తాని మనోరథాః. సమంసకే భావే క్తః. జయోత్తరాణి జయప్రదానాని. తత్తస్మాదమూ
శ్చతస్ర ఏవ దిశః ఈషజ్జయః, సులభజయో ఇత్యర్థః. ‘ఈషద్ధు’ రిత్యాదినా ఖల్వి
త్యయః. ద్విజజయే దేవతాప్రసాదాదికం బృహతీఫలభంజనే మహాఫలప్రయోగమను
కరోతీతి భావః.

౧౮

అంగం యోజయతి—ఏష ఇతి.

రాజపుత్ర స్మృతి—‘ఓజశ్శబ్దో వృత్తివిషయే తద్వతి వర్తక’ఇతి పదకుంజరీ

†పరి విలలలచ్చిపాణిగ్రహణసమదృశ్యా విల మంగళంక్షదాజు
వరాలస్స సీనే దీసింది.

విప్రః—రాజపుత్ర! తత్తద్విజయవార్తాహారిణః పురుషా నాతి
చిరా దేన ప్రేషణీయా ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

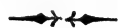
ప్రతాప—శిరసి కృతస్తాతస్య నియోగః (అమాత్యాస్సృతి)
కతిచన యూయం కాకతీశ్వరసేవార్థం నివర్తధ్వం. కతివయే విజయ
యాత్రాపరాః ప్రవర్తధ్వం

అమాత్యాః—(సప్రణామం) యదాజ్ఞాపయతి యువరాజః

విప్రః—స్వస్తి విజయాయ శివాః పంథానస్సంతు రాజ
పుత్రాయ

ప్రతాప—(సప్రశ్రయం) భగవన్ననుజానీహి వయమితః
ప్రతిష్ఠామహే (ఇతి యథోచితం పరిక్రమ్య నిష్క్రాంతా స్సర్వే)

ఇతి నాటక ప్రకరణే విజయయాత్రావిలాసో నామ ద్వితీయోఽంకః.

తృ తీ యో ౭ జ్కుః.

(తతః ప్రవిశతో లేఖహస్తా జాంఘికౌ)

*ఏత త్పుర్వాంకాంతపాత్రేణ విప్రేణ నిర్దిష్టయోః పాత్రయో
రుత్తరాంకేప్రవేశాదంకాన్యం |

విజయలక్ష్మీపాణిగ్రహణసమయదత్తా ఇవ మంగళాక్షతా యువరాజస్య శీఘ్రే
దృశ్యంతే. ౪౮

కారః. అత స్తద్వత స్సింహశార్దూలాదేరివాచరితం ఓజాయితం, బలమిత్యర్థః. 'కర్తు
కృష్ణలూప'శ్చేతి కృజంతాద్భావేక్షః. 'ఓజసోఽపురసో నిత్యమితి నిత్య సృలాపః.

స్వస్తితి. విజయాయేతి. క్రియగ్రహణాచ్చతుర్థీ. రాజపుత్రాయేతి స్వస్తి
యోగే. ౪౯

సప్రశ్రయమితి. ప్రతిష్ఠామహఇతి. 'సమవప్రవిభ్య భ్య' ఇత్యాత్మ సేవదమ్.
ఇతి నాటక ప్రకరణే ద్వితీయోఽంకః,

తతఃఇతి—జంఘయా చరత ఇతి జాంఘికౌ వార్తాహరౌ.

అంకాన్యం యోజయతి—ఏతదితి.

ప్రథమః—(సామసంధానాశ్చర్యం) అహో! ప్రతాపరుద్రస్య మహిమానుభావః! యస్య విజయయాత్రాసంభ్రమే జైవ వ్యాకులీకృతాని ద్వయానామపి భూభృతాం కటకాని.

ద్వితీయః—నయస్య! కిముచ్యతే?

కాకతీయప్రదీపోఽయ మంశ శ్చాతుర్భుజ స్వయం,

యద్వజ్రకవచాయంతే ప్రసాదా శ్చ స్వయంభువః ౧

ఏష స్వయంభూదేవప్రసాదరూపస్య బీజస్యాన్వేషణాద్గర్భ సంధిః]

ప్రథమః—(అధ్వక్లమనుభవీయ పురోఽవలోక్య) ప్రాప్తేయ ముద్రనగరి కించిత్ప్రవేశనాటితకేన సమంతతో నిరూప్య అహో! నిరతిశయ మాదార్యం రుద్రనరేశ్వరస్య! యదేతే వైతాలికా స్వర్వతో భోగావళీప్రముఖాంశ్చాటుప్రబంధానుచ్యైః పఠంతః స్వభావరమణీయాః ప్రతిరవేణ పాఠయంతీన కకుభః.

ద్వితీయః—(సమ్యజ్నిర్వర్ణ్య సప్రత్యభిజ్ఞాశ్చర్యమపవార్య) సభే! పశ్యపశ్య.

సమ్యక్ జ్ఞాగధవేషధారణతిరోభూతా అపి త్వాభుజః

మహిమానుభావో మహిమాతిశయః ద్వయానాం పర్వతానాం రాజ్ఞాం చ. కటకాని పర్వతనికంబప్రదేశాః రాజధాన్యశ్చ. 'కటకం వలయే సానా రాజధానీని తంబయో' రితి విశ్వః.

కాకతీయేతి—చాతుర్భుజో వైష్ణవః. వజ్రకవచాయంతే వజ్రకవచపదాచరంతి. 'కిద్దుః క్యజ్జీవలోప'శ్చేతి క్యజ్జీవ ప్రత్యయః జిత్రాద్వాదాత్సనేపదం.

గర్భసంధిం యోజయతి—విషణ్ణి. బీజస్మేతి. ప్రతిముఖసంధౌలక్ష్మ్యులక్ష్మ్య తయా దృష్టస్మేతి శేషః ఏకచ్ఛాన్వేషణాదిత్యనేన లభ్యతే.

వైతాలికభోగావళీప్రముఖా ఉక్తలక్షణాః. పాఠయంతీతి. ప్రతిదిశం ప్రతి భ్వనిరుత్పద్యత ఇత్యర్థః

అపవార్యేతి—రహస్యకథనార్థ మితి భావః.

సమ్యగితి—మాగధలక్షణముక్తం. 'రాజ్ఞః పురజనస్యాపి మంగళాచారశంసితః. మున్యైర్మాగధికాగీతైర్మాగధా ఇత్యుదీరితా' ఇతి. ప్రభుత్వేన రహస్యం గూఢం వస్తు.

సూచ్యం తే ప్రభుతారహస్యవిశునై రావిష్కృతైర్గతుణైః,

హస్తాగైర్ధ్వజచక్రలాంఛితతలైర్వక్షస్థలైర్విష్టుతై-

రాకారై రమనుష్యమాత్రసులభైర్వృత్తైః సీతైరపి ౧

ప్రథమః—సూనమేతే ప్రతాపపద్రససుపరాజ్ఞుభా వక్షస్థల
విరచితపంహలక్ష్యాణః ప్రాణత్రాణార్థ మనయా రిల్యా కాకతీయమహా
రాజం ప్రసాదయితుమధ్యవస్యంతితి తర్కయామి

*[ఏతత్ప్రస్తుతోపయోగి ప్రతిరాజచ్ఛుద్ధావరణాదభూతాహరణం,

జాంఘికేన పునస్తేనైర్గతుణైర్న రెశ్వరాభ్యాహనాదను
మానం చ]

ద్వితీయః—అహో; విజయయాత్రాశ్రవణగుతూహలితా పౌరా
ణాం! యదా వామనుసరంతి పురః పునః ప్రశ్నమాలయా తత్సఖే!
ప్రకాశ్యతాం ప్రతాపపద్రస్య భుజయోర్బుజయోదాహరణం.

ప్రథమః—(కించిదుచ్చయి) భో భో! శ్రూయతాం కాకతీయ
కులగ్లాఘాకామధేనుః ప్రియోదంతః

మాగధవేషతిరోహితత్వాత్తేమమితి భావః ధ్వజచక్రగ్రహణం రాజ్యసూచకరేఖోప
లక్షణార్థం తదుక్తం పరాహసంహితాయాం.—‘చక్రాబ్జపరశుతోరణశక్తిధనుఃకుంభ
సన్నిభా రేఖాః కుర్వంతి చమూనాథం మకరధ్వజసన్నిభా మహిపాలం’, ఇతి. వక్షో
విస్తారఫలమపి తత్రైవ—‘ఉరో లలాటం వదనం చ పుంసాం విస్తీర్ణమేవ త్రితయం
చక్రస్తం’ ఇతి. వృత్తైః, జంఘదావిలిశేషః. ‘వృత్తజంఘో భవే ద్యుపావృత్తలింగో
భవే ధ్వజీతి వచనాత్. అసీవై రున్నతైః వక్షఃప్రభృతిషు దీప్తైర్వా హనుప్రభృ
తిషు. తదపి తత్రైవోక్తం—‘వక్షోఽథ కక్షే నభినాసికాస్యం కృకాటికాచేతి వదు
న్నతాని’ ‘హనులోచనబాహునాసికం స్తనయోరంతరమంత్రచంచమం, అతిదీర్ఘమిదం
తు పంచకం న భవత్యేవ నృణామభూభృతా’ మితి. అశవీవామనుష్యమాత్రసులభైః
భూపతివృత్తిక్తుదుర్లభై రిత్కర్థః.

సూచితమర్థం దృఢయతి—నూనమితి—అస్యా అపి రీతేర్దాస్యావాంతరభే
దత్వాది భావః. యదాహుః—‘పద్యమంగుళివిచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నా
మకరణం చేతి దాస్యమేతచ్ఛతుష్టయ’ మితి. శిష్టం స్పష్టం.

ప్రియోదంతః ప్రియవార్తా.

జేత్రా కాకతీవీరరుద్రవిభునా సర్వా దిశో నిర్జితాః
 త్వాపాలాః కరదీకృతాః కృతమిదం నిర్వీరముర్వీవలం,
 యస్యోద్భవద్భుజవైభవం సరభసారోహద్విషత్కామినీ-
 మంజీరధ్వనిపూర్ణకందరముఖైర్వాక్యకుర్వతే పర్వతాః 3
 *ప్రప తత్త్వానుకీర్తనరూపో మార్గః]

ద్వితీయః—సఖే! నూనమేషు దివసేషు కాకతీయమహారాజో నిరంత-
 రం పురస్కృతపురోధిప్రవరామాత్యవృద్ధో యువరాజవిజయ-
 మాశంసమావో గమయతి వాసరాణి

ప్రథమః—ఉచితమాచింతితం వయస్యేన.

ద్వితీయః—(పురోఽవలోక్య సహర్షం) కథ మన్తదీయం వచనమా-
 కర్ణ్య నూనం మహారాజాయ నివేదయితుమమాత్యపుత్రస్సహ-
 ర్ష సంభ్రమం రాజకులాభ్యంతరం ప్రవిశతి. తదావామపి ప్రతి-
 హరభూమి మధ్యాస్య కాకతీశ్వరావసరం ప్రతిపాలయిష్యావః
 (ఇతి పరిక్రమతః)

*ప్రతద్వితర్కప్రతిపాదనాద్రూపం.

(తతః ప్రవిశత్యమాత్యపుత్రః)

అమాత్యపుత్రః—(సప్రమోదం) అహో! మమ ధన్యతా యదీదృశా-
 నాం మహాత్మనాం నివేదయితాఽస్తి సంవృత్తః! యన్తయా విజ్ఞా-
 పితైః శ్రవణప్రియంకరైర్వాక్తృమృతైస్సవ్యష్టసాక్షాత్కృతాదపి స్వ-
 యంభూదేవప్రసాదా త్ప్రమోదయిష్యతే కాకతీయవృషా.

*ప్రహేత్కర్తృ వచనరూపోదాహృతిః.]

శీత్రేతి. కరదీకృతాః బలిప్రదాః కృతాః. అభూతతద్భావే చ్చిప్రత్యయేన
 ఇయంతం కాలమజయ్యా అపి జితా ఇతి లభ్యతే. నిర్వీరంప్రవీరరహితం. యే కరం
 న ప్రయచ్ఛంతి తే ప్రాణైరేవ వియోజితా ఇశ్యర్థః. తతః కిం జాతమత ఆహ—
 యస్యేతి. వ్యాకుర్వతే వ్యాచక్షతే. 3

అప్రియాణి ప్రియాణి క్రియంతే ఏభిరితి క్రియంకరాణి. 'అధ్యనుభగే
 త్యాదినా ఖ్యుక్ ప్రత్యయే ముహుగమః. కాకతీయవృషా కాకతీంద్రః.

(పురోహితాలోక్య) కథమయం మహారాజః పురోహితైరమా
త్యైరన్యేన పరిజనేన చ పరివృతో మహాస్థానమండపమధితి
ష్ఠతి. తదహముపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి).

(తతః ప్రవిశతి యథా నిర్దిష్టో రాజా మంత్రిణాశ్చ పురోధసశ్చ)

రాజా:—(సవిమర్శాశ్చర్యం అమాత్యాన్ప్రీతి) ఆహా! శైశవేఽప్య
చితకారిత్వం వత్సస్య వీరకుద్రస్య! యదస్తదనురోధార్థ మిమా
నమాత్యా నివర్త్య స్వయ మేవ జిగీషుః ప్రస్థితః.

మంత్రిణః(సబహుమానం) మహారాజ! భవతా ఖలు పితృమాన్
కుమారః.

పురోధసః—విజయప్రస్థానా త్ప్రీభృతి న క్తం దివమున్దిషంతి కల్యా
ణాని తస్విజితా ఏవ దిశో రాజపుత్రేణ.

రాజా:—భవతామాశిష ఏవ కాకతీయకులశ్రేయాంసి స్వయంప్ర
దుహతే.

పరి:—†కాకతీయకులస్య కీం ఋణ సంపుణ్ణం పుణ్యేణజన్సిం అవభిష్ఠో
భవణేక్కభద్దో పరివరద్దో

అమాత్యపుత్రః—(సవినయసంభ్రమమువస్తృత్య సప్రణామం) దేవ!
మధ్యమలోకపాల! యువరాజప్రేషితౌ విజయవార్తాహరిణౌ
ప్రఘాణప్రాంగణమధిపతతః

[ఏష సంచిస్త్యమానాస్థప్రాప్తిరూహఃక్రమః]

(సర్వే సహర్షా తిశయం నిరూపయంతి)

† కాకతీయకులస్య కిన్నున సంపూర్ణం పుణ్యేన యన్తిన్నవశిష్టో భువనైక
భద్రః ప్రతాపరుద్రః.

భవతా ఖలు పితృమానితి. కారణగుణానాం కార్యే సంక్రాంతిరుచితైవేతి
భావః.

న క్తం చ దివా చ న క్తందివం. 'అచతు' రేత్యాదినా సత్కమ్యర్థవృత్తిరవ్య
యయోర్ద్వంద్వసమాసో నిపాత్యతే. కల్యాణాని శుభనిమిత్తాని ఉన్మిషంతుర్భవంతి.
ప్రదుహతే దుహతే కర్షకర్తరి తజ్జ 'సదుహ' ఇతి యక్రపరిషేధః.

మంత్రిణః.—భద్ర! శీఘ్రం ప్రవేశయ.

అమాత్యపుత్రః.—యదాదిశంతి మహామంత్రిణః. (ఇతి నిష్క్రమ్య
సహ తాభ్యాం పునః ప్రవిష్టః.)

పురుషౌ—(ప్రణమంతాపుషస్పత్య) దేవ! విశ్వైకవిజయినా పుత్రేణ
సర్ధనే బాధ వప్ర మేయమహిమా ప్రతాపదుద్రభుజస్తేమా,య
ప్రృశవేష్యతిశయితతపణకాకతీయపరాక్రమస్త్యస్య విక్రమః

రాజా.—(సహర్షాతశయ మమాత్యానవలోక్య) మనోరథాభ్యా మివ
చింతితోపగతాభ్యాం మహార్ఘ్యం పారితోషికం ప్రతిపాద్యతాం.
ద్విగుణీకృతహర్షయోరనయోర్మృతాద్వత్సర్య విజయఃక్షీః పరి
గ్రహవృత్తాంతశ్రవణమహోత్సవేన చరితార్థయామః శ్రోత
వృత్తిం)

మంత్రిణః.—యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి భారిముఖాత్తథా కుర్వంతి)
: [ఏష సామదానాచరణయాప స్సంగ్రహః]

పురుషౌ—(సప్రణామం గృహీత్వా మూర్ధ్ని విధాయ మహారాజ
ప్రసాద మభినందతః)

మంత్రిణః.—భద్రాపిత ఏత్య యువరాజవిజయవిహృతయః పంక్రమ
పల్లవితా మహారాజసదసః కర్ణపూరీక్రియంతాం

పురుషౌ—సావధాన మవధారయతు మహారాజః.

ప్రథమః.—దేవః దేవస్య ప్రసాదేన వాజసీరాజనాసమిధ్యమానస్య
పీతిహోత్రస్య విజయప్రదానేన ద్విగుణితోదగ్రప్రతాపే ప్రతాప
పదే ప్రతిష్ఠమానే

ప్రసూణో బహిర్ద్వారప్రశోవృకః. అగారైకదేశే ప్రఘోః ప్రసూణశ్చ నిపా
తితః. తత్సాంగం మధివసతః. 'ఉపాన్వధ్యాజ్జన' ఇతి సకర్తకత్వం.

భూరి సువర్ణం, తత్ర నియత్తో భౌరికః కనకాధ్యక్షః.

సీరాజనా నామ రాష్ట్రసమృద్ధయే శరత్కాలకర్తవ్య శ్శాంతికర్తవీకేషః. సచ
గజప్రాధాన్యేనాశ్వప్రాధాన్యేన చ ద్వివిధః. తదుక్తం శౌనకేన— 'సవమ్యామాశ్వ
యుజ్హసే శార్తికాయా మథాపి వా, హస్తీసీరాజనం కుర్యాద్రాజా జనసమృద్ధయే.
ఆశ్వసీరాజనం కుర్యాదశ్వనాం హితకామ్యయా, తద్వైచై వాశ్వయుజ్హసే పూర్వ

యాత్రారంభమహేష్వహం ప్రథమికానిర్యచ్చమూడంబర
తుల్లూక్షోణితలోఽత్థితేఽతివహలే పాంసౌ వియద్వాప్సిని,
జేతవ్యా స్సకలా దిశస్సవిభుతా మంతః పిథాయాధిక
త్రాసాత్కాప్సి పలాయితా ఇవ దృశాం నైవాభవత్ గోచరః

అనంతరం చ—

ఉద్వేలచ్చతురర్థవీకలకలో నాయం చమూడంబరో
నేదం దుష్టుభిగర్జితం ప్రపురజిత్కల్పాంతఃకర్తవ్యం,
ఇత్యాటోఽపటియసీషు పరితో ధాటీషు భాంసమ-
చ్చేషాశేషఫణాసు విస్తితమథ త్రస్తం దిగీశైరపి.

పురోధసః—అహో! నిరంకుశమోజాయిత మంద్రచమూపతీనాం.

ద్వితీయః—అథ యువరాజాజ్ఞయా ప్రథమం మాఘవసీం దిశం ప్రచ
లితాని నైన్యాని.

వక్షే నృపోత్తమః' ఇతి తత్ర ద్వితీయం ప్రత్యాహ—వాజినీరాజనేతి. వీరిహోత్రస్య
చతురభుజః.

యాత్రేతి. మహేష్వాత్సవేషు, అహంప్రథమోఽహం ప్రథమఇతి యస్యాం
క్రియాయామసావహంప్రథమికా. మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః. స్వాధ్యే
కప్రత్యయః. స్వవిభుతాం నిజవ్యాపకత్వం; అత్రానుపహితదిగ్గతం విభుత్వం చ ఉపహి
తాస్వపి ప్రాచ్యాదిషూపచర్యతే, అత్ర సేనారణ్యోవ్యాప్తిమిత్తస్య దిశామదర్శనస్య
భయనిమిత్తపలాయనహేతుకత్వోచ్చేక్షణాదుచ్చేక్షణంకారః.

ఉద్వేల్లదితి. పరితో ధాటీషు 'శత్రుదేశావమర్దాయ సద్యః సుభట ఘోటకైః,
విజిగీషాః ప్రవృత్తిర్యా సా ధాటీతి నిగద్యతే' ఇత్యుక్తలక్షణాను, అటోఽపటియసీషు
సంరంభపటుతరాను, సర్వలోముఖసంభ్రమాస్విత్యర్థః. ఇతి విస్తితమిత్యన్వయః.
ఉద్వేలార్థవతోఽహంకల్పాంతపటహప్రణాదకల్పయోశ్చమూసంరంభమందుభిగర్జితయో
రభూతపూర్వయోరనుభవాదన్యుతమభూదిత్యర్థః. అథ నైనికాభినివేశదర్శనానంతరం
దిగీశై రింద్రాదిభిరపి త్రస్తం, కిముతావైర్విరంతరాళవర్తిభిరితి భావః. ఉభయత్ర
భావోక్తః.

మఘోన ఇంద్రస్యేమాం మాఘవసీం దిశంప్రాచీం.

రథేనాభిముఖాయాతం వీరరుద్రో విలోక్య మాం,
మృష్యతే నాయమిత్యర్కసైన్యరేణౌ తిరోహితః.

మంత్రిణః—తత స్తతః.

౬

ద్వితీయః—అనంతరం సేనాగ్రగై రేవ పౌరస్త్యాక్షాక్షుద్రక్షత్రియానిర్జిత్య సర్వపథినేనాటో వేన పటీయసి తస్మిన్తహతి బలే ప్రచలతి గుర్ధాయ సమనహ్యంత కలింగా స్ఫుటపౌరుషాః, మాద్యద్విఃఘటోద్దామసంభ్రమాడంబరోద్ధతాః ౭
తైస్సాన్ధమంద్రచమూపతీనాం పరాక్రమధనే మహత్యా యోధనే

పీత్యా మాంసోపదంశం ద్విరదగలగలద్రక్షమైరేయథారాం మత్తో మత్తిష్కలగ్నై ర్దళితనృపవపుః కీకసైస్సృప్తదంష్ట్రః, బిభ్రద్రౌద్రాంతమాలాం జనితజనభయో భైరవాకారఘోర-స్సృగ్రామోర్వాః కలింగైర్బలివిధిమకరోద్విరృద్రస్య ఖడ్గః. పురోధనః—మానుష వేషతిరోహితేనాపి కాకతియవిష్టునా కించి దావిష్కృతో నిజప్రభావః.

సైన్యరజసా మార్యే తిరోహితే సత్యుత్పేక్ష్యతే—రథేనేతి.—మామర్క-మయం వీరరుద్రో న మృష్యతే న సహతే పరిపంథిబుద్ధ్యేతి భావః.

౭

పౌరస్త్యాక్ష ప్రాచ్యాక్ష, సర్వాక్ష పథో వ్యాఘ్రవతా సర్వపథీనేన.

యుద్ధాయేతి. మాద్యద్విఃపానాం ఘటాః సంగ్రహదౌ సజ్జనాని 'కరిణాం ఘటనా ఘటే'త్యమరః. తానా ముద్దామసంభ్రమేణాధికాటోపేన, ఆడంబరేణ సంగ్రామపట ప్రణాదేన, ఉద్ధతాః.

౮

యథే వీరరుద్రఖడ్గస్య కాలభైరవసమాధిమానా—పీత్యేతి. మాంసేనోప-దశ్య మాంసోపదంశం, మాంసముపదంశం కృత్యే త్యర్థః. 'ఉపదంశ స్తృతీయాయా' మితి ణముప్రిత్యయః. మాంసస్య దంశనక్రియాకర్తృత్వేపి పానక్రియాకరణత్వా త్తృతీయోపదశ్యం. 'కృతీయాప్రభృతీ న్యన్యకరస్యా' మితి వికల్పా దుపపదసమాసః. వత్తిష్కం నామ వత్తకశ్చితో గోర్దాపరపర్యాయో మేదోవిశేషః. కల్లగ్నైః కీకసై రస్థిభిః సృప్తదంష్ట్రః.

౯

మంత్రిణః—(సహస్రాతిశయాద్భుతం) అహో! పరాక్రమాతిభూమిః
ప్రతాపశుద్రస్య !

పరిః—†సరిసం ఖువదం జం మహారాఅరుద్దణరేసర ఇదణేన కదంవ్యం
జంకాఅథిపలప్పసహణం ఖమంజం వలదేవదావ సతాభూదేవస్స
ప్పసత్తివినేసాణం జుత్తం తం ఖు కీలం జువరావణ

రాజా—(సప్రమోదగద్గదం) తతస్తతః.

ప్రథమః—అనంతరమ్—

చిన్నోద్యద్వైరిరీరప్రతిభయమకుటాటోపసంజాతరాహు.
భ్రాంతిప్రశ్నతృప్తతంగాభయకరవృత్తనారేణుబద్ధాంధకారా,
ఆసీత్సంగ్రామపేళావిహరదసిలతోద్భిన్నమతైభవంభ
ప్రోద్యస్తుక్తోఘతారానికరఃపితృస్వర్వధూచక్రచంద్రా

౯

అనంతరం గురురాజాజ్ఞయా—

పృత్రా రాతీదిగంతరాశవిజయప్రఖ్యాతవిక్రాంతయః
పారే పూర్వపయోధిఃప్రతజయస్తాభా స్ఫురతైజహః,
పేలాకాననవాసిగీతవిభవం దేవస్య దోర్విక్రమం
శృణ్వంతో ముహురంధ్రసైన్యపతయః ప్రాప్తాదిశం దక్షిణాం.

తతః—

మునా లోపాముద్రాసుహృది నికటస్థేఽపి మహతా

+ సదృశం ఖల్వేతత్ యన్మహారాజదుద్రసరేశ్వరనందనేన కర్తవ్యం యత్కా
కలికులప్రసవానాం ఊమం యత్కులదేవతాయాః స్వయంభూదేవస్య ప్రసక్తివిశేష
ణాం యుక్తం తస్థలు కృతం యువరాజేన

చిన్నేతి—ప్రతిభయేన భయంకరేణ మకుటాటోపేన సంజాతయూ రాహు
భ్రాంత్యా భ్రశ్యతేః క్షీశ్యమానస్య వతంగస్య సూర్యస్యాభయకరణేనాభయసాధనేన,
మకుటాచ్ఛాదకతయా రాహుభ్రాంతినివర్తకత్వేనేతి భావః. చమూరేణనా బద్ధాం
ధకారా. అత ఏవ సంగ్రామకాలాయాం రాత్రిత్వం ప్రతీయతే. తత్రేభవంభనిర్గతాః
ముక్తా ఏవ తారాః; ఆఘరోముఖమేవ చంద్రోఽభూదిత్యాహ—వివరదితి. ౯

పృత్రేతి—పృత్రారాతిరింద్రః, తస్య దిక్ ప్రాచీ, పారం పూర్వపయోధేః
పారేపూర్వపయోధి, 'పారే మధ్యే వస్త్యా' వేత్యవ్యయాభావః. ౧౦

మునా వితి.—లోపాముద్రాసుహృది మునావగప్తే. నికటస్థే సమీపస్థేఽపి

భవంత్యేతా నద్యః కలుషపముస సైస్యరజసా,
 ఇతీవ వ్యోమాగ్రే మలయపనాందోలితశిఖాః
 పతాకా సస్పృశాస్సా ప్రతిపద మసృత్యర్షతీతరం. ౧౧
 అనంతరం సాంధ్యప్రముఖాః దక్షిణాత్యాక్షి తీర్థరాః
 శరణ ముపగతాః కాకతీయనీరయద్రస్వచమాపతినిర్విశేషం సంభా
 వ్య తైస్సహ ప్రతీచీం నిశం ప్రచలితః
 మంత్రిణః—సాధు సాధు సమాచరిత మాత్మనీనం పాండ్యైర్యతౌప
 ర్వమేవ దేవస్య చరణమూలం ప్రాప్తాః. తతస్తతః.

ద్వితీయః—తత్ర చ—

పాశ్చాత్యానాం ధ్వజేషు స్థిత మధికభరస్తస్తదండేషుగృధ్ర-
 వ్రాతైర్యచ్చుడతుండాహతివిహతపటేష్వాహతక్షిప్తపక్షైః,
 అస్త్రం గారుత్మతం తత్సమజని విజయప్రార్థినా మంద్రసైన్య-
 ప్రహానాం జవ్య మవ్య నిజనిబిడభుజదండకంఢూవిడంబః ౧౨

అగస్త్యేదయే నవ్యో నిర్వలా భవంతి. తదుక్తం— వరాహసంహితాయాం.—
 ఉదయే చ మునే రగస్త్యనామ్నః కుసుమయోగమలప్రదూషితాని, హృదయాని సతా
 మివ స్వభావా త్పునరంబూని భవంతి నిర్వలాని' ఇతి. తథాపి కాలుష్యమితి విరోధ
 ద్యోతకాః ౨శిశబ్దః. సోత్పానాః సోపహాసాః. లోకే కశ్చిత్ప్రబలం కంచన విజిత్య
 సోపహాస మున్నతస్థలే చలచ్ఛిభో నరీనర్తి, తద్వదితి భావః. ౧౧

సాధ్వితీ—అత్త నే హితమాత్మనీనం 'అత్తన్విశ్వజ'నేత్యానినా భరత్యయః.

పాశ్చాత్యానామితి—పాశ్చాత్యవాః పాశ్చాత్యాః; 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస
 స్త్యక్'. లేపం ధ్వజేషు 'గృధ్రవ్రాతైః స్థిత మితి యక్షదేవ గారుత్మత మస్త్రం సమ
 జని. యుద్ధా త్పురస్థం గృధ్రైరేవ తత్ఫలం కృతమితి భావః. తదుక్తం వరాహసంహి
 తాయాం— 'క్రవ్యాదకాశికకచోతకకాకకంతైః కేతుస్థితైర్నహదుశంతి భయం
 నృప' స్మృతి. అత్ర క్రవ్యాదా గృధ్రాదయ ఇతి శతద్రవ్యభ్యాతోత్పలపరిమళకారః,
 తర్హి పురయ్యధస్య కిం ఫలమత ఆహ—విజయేతి—ప్రహానామగ్ర గామినాం,
 'ప్రహోఽగ్రగామి' నీతి నిపాత్యతే. జవ్యం యుద్ధం, కంఢూవిడంబః కంఢూయావ
 నయనం.

అనంతరం—

జిత్వా ప్రతీచీ మథ వీరరుద్రః ప్రత్యర్థినాశీన మనాంబుపూర్ణాం,
రేవాం సముత్తీర్య గజానుబద్ధనేతుం విజేతుం గతవాసుకీచీమ్.
తత్రాంగవంగకళింగమాశవప్రభృతయస్సర్వే భూపాలా మిలి
త్వా యుద్ధాయ బద్ధాదరాః పురతః ప్రాదురభవత్.

మంత్రిణః—అహా! పరమనాత్మ వేదితోదీచ్యానాం యత్ప్రీతాపరు
ద్రస్యాపి పరిపంథినో భవంతి

రాజాః—తత స్తతః.

ప్రథమః—అనంతరం సమమనీశినీభిరాలవతంతిభిః రాజకాని
విలోక్య సగర్వమేవ ముక్తం సేనాపతిభిః.

‘రే రే ఘూర్జరజర్జరోఽసి సమరే లంపాక ! కిం కంపనే ?

వంగ త్వంగసి కిం ముధా ? బలరజః కాణోఽసి కిం కోంకణ ?,

ప్రాణత్రాణపరాయణో భవ మహారాష్ట్రపరాష్ట్రోఽస్యమీ

యోద్ధారోఽపయమిత్యర్థి నభిభవంత్యంధ్రక్షమాభృద్భటాః.

*[ఏతద్ద్రోషసంబంధవచనరూపం తోటకం] ౧౪

† పరి—సాహు సాహు చమూవ-ఈణం వలీణం. ఏవ్యం ఫణితి
ఉణ కీరిసం ఉప క్కదం లేహిం.

ప్రథమః—కిం కథ్యతే. నైనికానాం నిరుపమః పరాక్రమః ?.

† సాధు సాధు చమూపతీనాం వచనం. ఏవం ఫణిత్యా పునః కీదృశముప
క్రాంతం తైః

జిత్వేతి —క్షాప్రత్యయే నైవాసంతశ్చే సిద్ధే ఆధశబ్దో విలంబా భావనూచ
నార్థః’ సయనాంబుపూర్ణాం, దుష్టరామిత్యర్థః. తరణోపాయమాహ—గజానుబద్ధ
నేతు మితి. రేవాం సర్పదాం. ౧౩

సమమనీశినీభిస్సేనాభి స్సహ, రాజకాని రాజసమూహాః ‘గోత్రోక్షే’
త్యాదినాపుష్కో ప్రత్యయః.

రేరేఇతి. వ్యాఖ్యాతం నాయకప్రకరణే. ౧౪

రోషసంర్భ వచనరూపమితి. రోషసంబంధసంభ్రమవచనరూపమిత్యర్థః.

† ‘వయముంధ్రనాథనుభటాః ప్రత్యర్థిదావానలాః’ ఇతి పాతాన్తరమ్.

యస్త త్రాభవదాహవస్త మఖిలం జానాతి భాగీరథీ
 మాతాత్యాజీ తురభూయకారణనిజాహంకారముచ్చంఖిలం,
 ఆరాద్యీత్య సమగ్ర మంద్రసుభటప్రార్థనార్ణవజ్వలీ
 ధారాతీర్థ ముపేత్య దివ్యనగరిమారోహతో భూపతిః. ౧౧
 అనంతరం తత్ర ప్రతీనాత్మనః ప్రతిపక్షభూపాలానన్వేష్టు
 కామా శ్రీలింగసైనికాస్తత్తదైశవేషభాషాదికమావిష్కుర్వాణా
 స్సర్వతః పర్యటంతి స్త జీవగ్రాహం గృహీత్వా సమానయంతి స్త
 యువరాజాంతికం.

మంత్రీణః—సాధీయాస్తలు సైనికానా ముద్యమః.

‘[ఏతత్ప్రకృతోపయోగిత్యేన వంచనాదధిబలం]

రాజా—తత్ర స్తతః.

ద్వితీయః—అనంతరం సరవతయో నిజపరిజనేష్యప్యకృతవిశ్వాసాః

ప్రతాపరుద్రస్య పాదమూలమేవ శరణ ముపగతాః

పరిజనః—†అహో ణరవళణం † సజ్జసకాలరత్నణం.

† అహో సరపతీనాం సాధ్యసకాలరత్నం! *

స్వాత్మని తమత్యజా మంత్రే స్వయమేవ దివ్యత్వం సంపాదయామితి స్వర్గంగా
 యాం యోఽయం మహానహంకారస్తన్నివారణోఽయం మహాహవః. తదతికాయ
 మహిమేత్యనువమసైనికపరాక్రమశక్త్యాహ—యస్తలేతి. సురాణాం భావస్ఫుర
 భూయ ‘భువోభావ’ ఇతి క్యప్. ఆత్యాజీత్ త్యక్తవతీ, ఆరాప్నమిషే. ౧౧

భయేన ప్రచ్ఛన్నవృత్తీస్సార్థివాక్ ప్రచ్ఛన్నమార్గేణైవాసాధయన్నిత్యా
 హ—అనంతరమితి. జీవగ్రాహం గృహీత్యేతి. జీవతీతి జీవః ఇగుపథలక్షణః కరత్య
 యః. జీవంతం గృహీత్యేత్యర్థః. ‘స చ హన్యాత్ ఫలరూఢం న క్షీణం న కృతాంజలిం,
 న భీతం న పరావృత్తం సతాం ధర్మ మనుష్టర’న్నీతి భీతవధే మనుసా నిషేధస్తరణా
 దితి భావః. ‘సమూలే’ త్యాదినా ణముల్పత్తయః కషాదిత్వాదనుప్రయోగః.

ఇష్టజనానిసంధానమధిబలక్షణం; తలేష్టం ప్రకృతోపయోగి. జనాని
 సంధానం వంచనమిత్వేవమర్థం మత్వా యోజయతి—ఏతదితి. ప్రకృతోపయోగిచ్ఛ
 ద్దాచరణమాత్ర ‘మభూతాపరణం; లేన పరవంచనమధిబలమిత్యనయోర్యేద ఇతి
 ద్రష్టవ్యం.

† ‘జాఙ్గకాలరత్నణం’ (యుద్ధకాలరత్నం) ఇతి పాతానరమ్.

* [ఏషభయప్రతిపాదనాదుద్వేగః.]

రాజా:—(సౌత్సుక్యం) కథం చిరయతి వత్సస్య విజయయాత్రాశ్రవణ మహాత్యవః?.

ప్రథమః— కి ముచ్యతేకాతర్య మితి?.

అంగా సుంగరభీరవ సుమభవం శ్చోధాః‡ పలాయాకులాః
కాశ్చీరాస్తస్మిరణీయవిక్రమకథా ఘోరా నిరీశ్రియః,
లంపాకాభయకంపమానవపుషో వంగా నిరంగీకృతాః
నేపాలాః పరిపాలనవ్యసనినస్సింహశ్చ నీరంహసః

౧౬

అపి చ —

కాంభోజాః ఊతకుంభినీపరిచయః ప్రాప్తప్రణాస్సేవణా
గౌడాః వీడితవిగ్రహః శ్రితకులగ్రావాంకణాః కొంకణాః,
లాటాః పాటితమూర్తయః పరిగళేద్భీవిహ్వలా స్సింహలాః
కర్ణాటాః పరిపూర్ణ వేషభృతస్తంద్రాళవో మాళవాః.

౧౭

కించ—భోజా వ్యర్థభుజాయథాః ఊతనిజస్త్రిశయః కేరళాః

పాండ్యాః ఖండితవిక్రమాః ప్రకటితప్రీజర్జరా ఘూర్జరాః,
పాంచాలాః ప్రణతిప్రపంచితభయశ్చాటూత్కుటాః కీకటాః
కాంపిల్ల్యా శ్శితపల్లయః కృతయశోభంగాః కలింగా అపి.

౧౮

(సర్వే హర్షాతిశయం నాటయంతి.)

ఏషఇతి భయప్రతిపాదనాదితి ఆపకారికృతభయప్రతిపాదనాదిత్యర్థః.

కాతర్యమేవ రాజ్ఞాం శ్లోకత్రయేణాహ—అంగాఇత్యాదివా. పలాయః
పలాయనం, తత్రాకులాః 'ఉపసర్గస్యాయతా' వితి లక్ష్యం. నిరీశ్రియో గతసం
పదః, రీణాశేర్ల్యాదిత్యాన్నిష్ఠానశ్చ్యం. నిరంగీకృతాః నిరవయవీకృతాః. నీరంహసో
నిర్వేగాః.

౧౬

కాంభోజా ఇతి. కుంభినీ భూమిః, తంద్రాళవోఽలసాః, నిరుద్యోగా ఇత్యర్థః.
'స్పృహిగృహీ' త్యాదివా ఆచుచ్చిత్వయః.

౧౭

భోజా ఇతి. చాటుని త్రాయస్వత్యాదీని ప్రియవాక్యాని, తైరుత్కుటాః,
శ్రితపల్లయః ప్రాప్తాల్పగ్రామాః.

౧౮

‡ 'ప్రలాపాకులాః' పా.

పరి—(సాశ్వర్యం) † అహో వీరరుద్రస్య అభిసంధిదతిహువణా ఇ జ్ఞా
వదాణా ఇ.

రాజా—(సహర్షం) మహతీం ప్రతిష్ఠామారోపితం ఖలు కాకతీయ
కులం విశ్వైకవిజయినా వత్సేన.

పురోధసః—ఆమూలచూడం ఫలితాః ప్రసత్తయః కాకతీయాన్వయ
దేవతానాం.

రాజా—తత స్తుతః.

ప్రథమః—అనంతరం సకలదిగ్విజయసముత్తేజితేజోవిలాసః సర్వసరే
శ్వరాణాం తాని తాన్యుపాయనాని స్వీకృత్య సమగ్రనైన్యై
స్సపత్యై ర్తహీభృద్దౌరాశ్రితేన మహతా బలార్ణవేన న్యవ
ర్తత విశ్వైకవీరోవీరరుద్రః.

మంత్రిణః—(సహర్షం) కుత్రేదానీం రాజపుత్రః ?

ద్వితీయః—సాంప్రతం కింకుర్వాణరాజలోకస్సర్వానపి సేనాపతీ
న్నగరం ప్రస్థాప్య కతిపయమాలపరివృతః కాకతీయవీరః స్వైరం
గోదాపరిపరిసరారణ్యేషు మృగయాకుతూహలీ విహరతే

మంత్రిణః—(సవిమర్శం) మహారాజ ! నూనం త్వయ్యేవ శాసతి వసు
మతీం యావరాజ్యమేవ బహుమన్యతే రాజపుత్రః.

‘ప్రమా ప్రాప్త్యాశా దిగ్విజయాకృష్టసరేశ్వరవత్తాం తస్య వ్యా
పిత్వా త్పుతాకా నిరూపితా]

రాజా—తదచిరమేవ యుష్టాభిరనేతవ్యో వత్స, అనునేతవ్యశ్చ
రాజ్యాభిషేకాయ

మంత్రిణః—యదాజ్ఞాపయతి దేవః (ఇతి నిష్క్రీతాః)

సేవక్యే—(ససంభ్రమం) భో భోనాగరికాః ! సత్వర మపసరత దూరం.
యదిదానీం —

† అహో వీరరుద్రస్య అభిసంధిదతిహువణా ఇ జ్ఞా
వదాణా ఇ.

ఆమూలచూడం ఆమూలార్గం, కింకుర్వాణరాజలోకః కింకరీభవద్రాజవర్గః
మూలం మూలబలం.

ప్రమా ప్రాప్త్యాశా—రాజ్యాభిషేకస్య మృగయాలక్షణప్రతిబంధకోపనిపాతేన
శంక్యమానత్వాదితి భవతి. ఇత కాం యోజయతి——దిగ్విజయేతి.

అలానం తరసా నిపాట్య నిగళాన్యచ్చిద్య ధూతాంకుశో
 వేగోత్పాతితధూర్గతః కటతటినిర్యన్తదాంబుసుతిః,
 భ్రశ్యత్పణ్యపథం చలద్దజహాయం బిభ్యజ్జనౌఘం పురం
 విష్వగ్వాన్యకులయత్ప్రమందరభసస్వైర్నిరం కరిగ్రామణీః ౧౯
 *ప్రష శంకాత్రాసరూప స్సంభ్రమః.]

రాజా:—(ఆకర్ణ్య సస్తితం) కథం వ్యాకులయతి కటకం కరింద్రః?
 పురుషః—మహారాజ! నూనమిదాసీం నగరం ప్రవిశతాం వరేశ్వరో
 పాయనానాం ద్విపానాం గంధానిలాయ సంక్రుధ్యన్నిర్దళో
 జాతః ప్రధానహస్తీ

పురో:—
 పిత్రా స్వయం భూపతి నోపదిప్తం ప్రతాపద్రుస్యమహాభిషేకం,
 నిర్విఘ్నమాపదయితుం గజాన్యః కరేణురాజాకృతిరభ్యుపైతి
 *ప్రష గర్భబీజోద్భేదనాదాత్మేషః]

రాజా:—(సహర్షం) తర్హి వయమపి ప్రమదవనద్వారప్రాసాదమా
 రుహ్య గజేంద్రమవలోకయిష్యామః (ఇత్యుత్థాయ పరిక్రమ్య
 నిష్క్రింతా స్పర్శే.)

ఇతి నాటక ప్రకరణే వీరరుద్ర విజయో నామ తృతీయోఽఙ్కః.

అలానమితి—అలానం బంధవస్తంభః, నిగళాని శృంఖలాని, పాతితధూర్గతః
 పాతితాధోరణః, కరిగ్రామణీః రాజప్రియో గణపతిర్నామగజశ్రేష్ఠః. భ్రశ్యత్పణ్య
 పథమిత్యాదౌ శంకాత్రాసయోర్నిరూపణాత్సంద్రమ ఇత్యాహ—విష ఇతి.

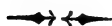
కటకం నగరం.

విలేతి—గజాస్యో గజేశః, అలే ప్రార్థస్య మహాభిషేకస్య నిర్విఘ్నమిత్యేన
 గజేశ ప్రసాదరూపోపాయానుసరణాదాత్మేషః 'ఇప్రార్థోపాయానుసరణమాత్మేష' ఇతి
 లక్షణాత్. అత ఏవాత్ర గర్భబీజోద్భేదనాదిత్యాహ. 'కస్య ప్రాప్త్యాకానంబంధిత్వే
 నైవవిధత్వా' ఇతి. ౨౦

అంతఃపురోచితం రాజ్ఞో వనం ప్రమదవనం 'జ్యోసో' రితి వ్రాస్యః.

ఇతి తృతీయోఽఙ్కః.

చతుర్థోఽఙ్కః

(తతః ప్రవిశతి థాత్రీ చేటిచ) —

థాత్రీ. — (సరోవరం)† హం జే! ఏతరిససహస్సకజ్జః జ్ఞాడలరాఅడశమహానా
సవే వి సలలావి రలణీ కేణ సమం తువ ణీదా ఈరిసమహస్థాఈ
భూసణాఈ కుదో చోరిఆఈ! కహం ఇవిణ్ణాదంతయే దాసీపడ
త్తోవ? సలలా దిసో జేడణ చడరంతసామంతపరివారో పఆవరు
ద్దో ఇలరంపవిట్టో కులదేవదావ పస త్తీవ మహారాఅససలణ్ణావ
పురోహిదాణం అణురోహేణలమచ్చాణం అణుపట్టణేణ పళణం
భాలహేవణ ఖోణీవ తవోవినేనేణ అంహారిసస్స పరిలణస్స సుకి
అపరిపావణ అబ్బుపగల మహారజ్ఞాహిసే ఓజువ రాటంసంజాట.
ఏవ్వం ఏవఆఇణీం మంమహానాసవాడలిఅంమోత్తుణకహిందా?

† హం జే ఏతాదృశసహస్ర కార్యపర్యాకులరాజకులమహోత్సవేఽసి సకలాఽసి
రజసి కేన సమం త్వయానీతా? ఈదృశమహార్థాణి భూషణాని కుశోన్పరితాని?
కథం న విజ్ఞాతం త్వయా దాస్యాః పుత్ర్యా! సకలా దిశో జిత్వా చతురంతసామంతపరి
వారః ప్రతాపదుద్రో నగరం ప్రవిష్టః. కులదేవతాయాః ప్రసత్త్యా మహారాజస్యాజ్ఞ
యా పురోహితానామనురోధేన ఆమాత్యానామనువర్తనేన ప్రజానాం భాగధేయేన
క్షోణ్యాస్తపావిశేషేణ ఆస్తాదృశస్య పరిజనస్య సుకృతపరిపాకేనాభ్యుపగతమహారా
జ్యాభిషేకో యవరాజ స్సంజాతః. ఏవమపి ఏకాకినీం మాం మహోత్సవాకులితాం
ముక్త్యా కుశ్రస్థితా.

నీచపాత్ర ద్వయయుక్తం ప్రవేశకం సారథితే — తతః ఇతి. తత్ర ప్రతీహారప్ర
వేశాత్సూర్యః కథాభాగః పూర్వాంశకేషతయా వృత్తః. ఉత్తరస్తూత్రరాంశకేష
తయా వర్తివ్యమాణ ఇతి ద్రష్టవ్యం. హం జే చేటి! 'హం జే హం జే హా' హ్వనే
నీచాం చేటిం సఖం ప్రతీ క్షమరః. ఈరిసేతి. మహార్థాణి మహామూల్యాని, దాస్యాః
పుత్ర్యా 'పుత్రేఽన్యతరస్యా' మితి వికల్పాదలుక.

* [అనేన రోషవశాన్నియతాప్తిప్రదర్శన ముఖేన బీజస్యావ మర్నా ద్విమర్శసంధిః చేటీగతదోషప్రఖ్యాపనా దవవాదోఽంగం]

చేటీ —¹ సామిణి! అవరాహం సహస్ర (ఇతి పాదయోః పతతి)

ధాత్రీ — (సభ్రూభంగం)² దాసీవఉత్తి! పటంచలేణ సప్సందనణం పడిమ జేసిజం పణామేణ ఈరిసాపరాహం సిధిలేసి.

* [ఏష రోషసంభాషణరూపస్సంఘేటః.]

చేటీ —³ ఈరిససహావా ఏచ్ఛ తుమం తా ణిక్కారణకోవిణీంహోదీం అణుచట్టిడం అహం ణ పజ్జత్తా

ధాత్రీ — (సరోషశిరఃకంఠం)⁴ నక్కశీలదుల్లవిలివ లూణకణ్ణణాసిలిం తు మం బంధిడోణ కారాఘరభాఅణం కరోమి. (ఇతి బాహుబద్ధనం నాటయతి.)

* [ఏష బంధనరూపో విద్రవః]

చేటీ — (సభయకంఠం)⁵ సామిణి! రక్షేహిరక్షేహి అనరణం ణిరవరాహం ఇమంజణం తుహ అత్తిఅవ హిడింబస్సమం గచ్ఛంతీం అహం బలక్కారేణ ణీదా తత్తపడిడోలం దేవ్వం పసాదలంతీం బిలం బిదం కిం కరేమి.

1 సామిని! అపరాధం సహస్ర.

2 దాస్యః పుత్రి! ంటాంచలేన సర్పదంశనం పరిహర్షయసి. యత్ప్రణామేన ఈదృశాపరాధం శిథిలయసి.

3 ఈదృశస్వభావైవ త్వం. తస్మాన్నిష్కారణకోపిసిం భవతీమనువర్తితు మహం న పర్యాప్తా

4 ఏవక్రశీలే! దుర్లలిలే! లూణకర్ణనాసికాం త్వాం బద్ధ్వా కారాగృహభాజనం కరోమి.

5 సామిని! రక్ష రక్ష అశరణం నిరపరాధమిమం జనం. తవ ఆత్తికయా హిడింబాక్రమం గచ్ఛంత్యా అహం బలాత్కారేణ నీతా. తత్ర ప్రతికూలం దైవం ప్రసాదయంత్యా బిలంబితం కిం కరోమి.

విమర్శసంధి యోజయతి, — అనేనేతి. అనేన, గ్రంథసందర్భేత్యర్థః. ప్రతి పక్షనివృత్త్యా కార్యనిశ్చయో నియతాప్తిః; తస్యః ప్రదర్శనముఖేన బీజస్య గర్భసంధౌ ప్రసిద్ధస్యావమర్శనాత్. చర్యాలోచనాత్. తవ ఆత్తికయా జ్యేష్ఠభగిన్యా 'ఆత్తికా భగినీ జ్యేష్ఠే' త్యమరః.

ధాత్రీ—(సరోషవచంకారం)¹ ఏలరిసం రాఅఉలమహాసహం ఉర్ని
అహిడిబాలలగండనేలేసుకింత్రిమత్తలం తాడిజ్జి మందభాఇణిప.

* [ఏవ గురుతిరస్కృతిరూపా ద్రవః]

చేటి—²సామిణి ! సహేహి విలంబితం. తువ కాదవ్వం మంగలోపల
రంసిష్టుణివ్వట్టేమి(ఇతి వపుషా ప్రణమతి)

ధాత్రీ—(సప్రసాదం)³హంజే ! ఉట్టేహి ఉట్టేహి.

* [ఏషా విరోధశమనరూపా శక్తిః]

చేటి—(సహర్షముత్థాయ హస్తావలంబం దత్వా)⁴ఇదో ఇదో తత్త
హోదీ

ధాత్రీ.—కించిత్పరిక్రమ్య పురో⁵వలోక్య చ⁵ కహం ఏసో పడిహా
రత్నవరో ససంభ్రమం ణిగ్గట. తా పచ్చాసన్నో⁵విల మహాహినేల
సమట తేణ రాఅపుత్తస్సమంగళణీరాఅణివరిచ్చోళిం ణివ్వ
ట్టేదుం అభ్యంతరం పవినావో.

(ఇతి నిష్క్రాంతే.)

పవేశకః —(తతః ప్రవిశతి ప్రతీహారః.)

ప్రతీ—(సాటోపం పరిక్రమ్య ద్వారే నరపతికులకలకలమసహమానః
సావమానం కనకవేత్రలతాముద్యమ్య)

1 ఏతాదృశం రాజకులమహాత్మన ముష్టిత్వా హిడింబాలయగండకై లేపు
కిమిలిమస్తకం తాడయివ్యతి మందభాగినీ.

2 స్వామిని ! సహస్య విలంబితం. తత్ త్వయా కర్తవ్యం మంగళోపచారం
శీఘ్రం నివర్తయామి.

3 సఖ ! ఉత్తిష్ఠ ఉత్తిష్ఠ

4 ఇత ఇత స్తత్ర భవతీ.

5 కథమేష ప్రతీహారప్రవరః ససంభ్రమం నిర్గతః? తత్ప్రత్యాసన్నఇవ మహా
భిషేకసమయః. తేన రాజపుత్రస్య మంగళసీరాజనదీపరింఘోళిం నిర్వర్తయితుమ
భ్యంతరం ప్రవిశావః.

ప్రతీహార ప్రవరః పృథ్విప్రతీహరః, దీపరింఘోళిం దీపపద్ధతిం.

ప్రవేశకః—

రే రే నరేశ్వరాః ! సంశృణుధ్వమ్.

దంఠిప్రహాముపాయనీకృతమముం కుర్వంతు పుర్యా బహి-
ర్యసోద్యధ్వనబృంహితై ర్నఘటికాఘంటాధ్వని శ్రూయతే,
దూరే చాస్తు రథాశ్వమేతదఖిలం యస్యాతీసమృద్ధతో
నిమ్మామత్ప్రవిశచ్చ నాగరకులం న నైరమాచేష్టతే. ౧

*[వహ తర్జనోద్వేజనరూపా ద్యుతిః.]

(కించి దుచ్చైః) భోభో కులామాత్యవృద్ధాః ప్రథానాధికారిణః
పరిజనాః పౌరాశ్చ! సంశృణుధ్వమ్, ఏషారుద్ర దేవస్యాజ్ఞా యథాకిల—
పూర్వైః కాకతీయం శజైర్నృపతిభిస్సవ్యగృతాయా చిరం
యస్యా మానుషశంభునా గణపతిః తీభుజాభూత్ప్రభా,
యేయం మద్భుజయా కులాద్రివసతిం విస్తారితా మేదినీ
నేయం సంప్రతి వీరరుద్రభుజయోర్యాతు ప్రతిష్ఠాం స్థిరామ్.

*[వహ స్వవంశజానాం కీర్తనా ధ్ను కీర్తనరూపః ప్రసంగః]

(పునస్సాటోపం పరిక్రమ్య) అధికృతాః కిమిదానీ మారభ ధ్వే!
కిముపక్రాంత స్వయంభూదేవసమారాధనవిధిః? కచ్చిద్దత్తాః పుర
దేవతాభ్యో బలయః? కి మభ్యర్చితా స్సర్వే వర్ణవృద్ధాః? కచ్చి త్ప్ర
సాధితా మహాభిషేక వేదిః? కిం సజ్జీకృతాని కనకకలశేషు పుణ్యతీర్థసలి
లాని? కచ్చిదభ్యర్థముపసీతాన్యత్తమోపకరణాని? కిం మంగళ
ముహూర్తే కృతావధానా జ్యోతిర్విదః? కచ్చి వలంకృతా స్త్రీలింగన
గరిమ్యగీదృశశ్చ? యదిదానీం వసుమతీపాణిగ్రహణోచితమంగళా
చారవేషః ప్రతాపరుద్రః కాకతీయమహారాజ్యలక్ష్మీమహంతః పురే
వర్తతే. తత్త్వరధ్వం. (అన్యతో గత్వా సభ్రుక్షేపముపలోక్య) కథం

తతః—దంఠి. రథాశ్వమితి. సేనాంగత్వాదేకవద్యావః. నాగరకులం పౌర
సమూహః, నైరం అసంబాధేన. ౧

సంశృణుధ్వమితి. సంపూర్వాత్ శృణోతే రవివక్షితకర్తకాల్ 'సమోగమ్య'
చీత్యాదినా ఆత్మనేపదం.

కాకతీభూపతీనాం భూపరిపాలన ముదితోదితం భవతీత్యాహ—పూర్వైః.
విస్తారితే త్యక్త 'గతి య' ధీత్యాదినా అణి కర్తుః కర్తృత్వం. తస్మిన్నభిధేయే కర్తృణిక్తః;
'ణ్యం'లే కర్తుశ్చ కర్తృణి ఇతి వచనాత్. ౨

ఉత్తమోపకరణాని ఛక్రచామరాదీని; ఆభ్యర్థ మంటిక ముపసీతాని సమర్పితాని.

రాజానో న విరమంతి? (కించిదుపసృత్య) భో భో భూపాలా! యథా
వకాశమాధ్వం సజ్జీకురుధ్వ ముపాయనజాతం న నృథా సమృద్ధం సహ
తే మమ వేత్రయస్త్రిః.

*[ఏతదవమానరూపం ఛలనం]

(సమంతాదవలోక్య సగర్వాతిశయం) అహో ! తృణీకృతజగ
తాం క్షితిభృతాముద్వేలం సమృద్ధం నివారయతో మమ ప్రభావః.
అథవా కాకతీయదౌవారికాణాం లిఖితపఠిత మేవ రాజనివారణమ్

*[ఏష స్వశక్త్యావిష్కూరణరూపో వ్యవసాయః.]

(ప్రవిశ్య పటాక్షేపేణ దౌవారికః.)

దౌవా.—(సాక్షేపమ్) అరే! కేన ఖల్వసమయవిదా భూపతయో నివా
రితాః? మహోత్సవ దిద్భుత్వవ స్సర్వే ప్రవిశంతు

ప్రథవః—(సరోషం) అరే ! కాకతీయకులవృద్ధప్రతీహారం మామస
మయవేదిన ముదాహరసి!

ద్వితీయః—భవతు యో వాకోవా భవాన్ ప్రవేష్టవ్యా నరపతయః
ఇతి మహారాజస్యాజ్ఞా.

* [ఏతత్ప్రతీహారయోరనోన్యరోషసంరంభవచనరూపం విరో
ధనం]

ప్రథమః—మనస సమం శుష్కకలహేన? తావత్ప్రధానాగార
ద్వారవేదికామధ్యమధ్యాసీనం పురోహితపురస్కృతం యువ
రాజ మేవోపసర్పామి (ఇతి పరిక్రామతి)

ద్వితీయః—అహ మపి యథానిర్దిష్ట మనుతిష్ఠామి (ఇతి పరిక్రామతి).
(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టం ప్రతాపరుద్రః పురోధసో మంత్రి
ణశ్చ)

పురోధసః—కాకతీయకులతిలక! యువరాజేన భవతా లీలయైవ దిశో
దశ విజితా ఇత్యమీ సమ్యగద్య సత్వాశిషో వయం.

లిఖితపఠితమాబాల్యా దధ్యంతం, న నూతనం భవతీత్యర్థః, స్నాతానులిప్తాదివ
'తూర్వకా'లేతి నమానః.

పటాక్షేపేణ నేపథ్యావసరణేన ప్రవిశ్యత్యర్థః.

కించు:—

అద్యాన్వయః కాకతిభూపతీనాంప్రాప్తస్తిలోకీప్రథితాంప్రతిష్ఠాం,
రాజన్వతీభూరియమద్య జాతా వీతోఽపసర్గాస్సకలాః ప్రజాశ్చ. 3
* [వషా సిద్ధవద్భావిశ్రేయఃకథనాత్పురోచనా].

మంత్రిణః:—

సూర్యసోమాన్వయంమాత్యమహత్తాఽద్యాధరికృతా,
అస్తాభిరధికుర్వాణైః కాకతీయకులస్థితిమ్. ౪
[వతత్ప్రకృతానుగుణప్రశంసనాద్విచలనం]

పురోధనః:—రాజపుత్ర! సజ్జీకృతీయం మహాభిషేకసామగ్రి. కాకతీయ
నరేశ్వరక్రమాధిష్ఠితం భద్రాసనం భవదధిరోహణం ప్రతీక్షతే
తత్పురిపాలయ స్వయంభూదేవానుగృహీతాం మహారాజస్యా
జ్ఞామ్.

* [వతత్కార్యసంగ్రహరూప మాదానం]

ప్రతాప—తర్హి కులదేవతాం స్వయంభూదేవం నమస్కృత్య గుర్వా
జ్ఞాం వోఢు మిచ్చామి

పురోధనః:—సదృశోఽయ మాచారః కాకతీయకులప్రదీపస్య భవతిః
కిం తు ప్రత్యాసీదతి మహాభిషేకసమయః తదచిరేణైవ విహిత
కర్తవ్యేన రాజపుత్రేణాగంతవ్యం. వయమితః కరణీయశేషం
పరిపాలయామః

అభిషేకానంతరకార్యం సిద్ధవత్ప్రత్యాహ—అద్యేతి. రాజన్వతీ సురాజ్ఞే.
'రాజన్వాం తౌరాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. వీతోఽపసర్గాః నిరుపద్రవాః
విచలనం నామ స్వగుణావిష్కరణం; తత్ప్రకృతానుగుణ్యేన విశిష్టో యోజ
యతి—వికదితి.

రాజపుత్రేతి. భద్రాసనమభిషేకపయోగీ వీరవిశేషః. తమక్తం వాస్తుకా
స్తజ్ఞైః—'శక్తం పదంగులోత్సేధం షోడశాంగుళివిస్తృతం, *ద్విద్వాదశాంగుళాం
గుళాయామం ఊరదారునముద్భవం, షడ్దాంకితం భవేద్ధద్రపీతం స్పృశనకర్తవీ'తి.
వికల్పింహానన మితి వసిష్ఠాదయో వ్యవహరింతి.

* ('ద్వావింశదంగుళాయామ' మితి పారాంతరం).

*[ఏష స్వయంభూదేవోపదేశనరేశ్వరవిజయప్రముఖసంధ్యా
దిబీజనానాథానాం మహాప్రయోజనీభూతమహాభిషేకార్థతయా యోజ
నాన్నిర్వహణసంధిః]

(సోల్లాసం)నూనమిదానీం.—

స్వప్నేఽప్యాసూత్రితా మాజ్ఞాం పాలయంతం కులోద్వహం,
స మాంత్యంతర్బుదశ్శింభో ర్విభో రప్యభినందతః. ౨

[ఏష ముఖసంధౌ ప్రసిద్ధస్య స్వప్నోపదేశరూపస్య బీజస్య
పగమాత్సంధిః]

(50చి దుచ్చైః)

కల్యాణీ సకలాఽపి భూతసరణిః తేనుప్రదా దేవతాః
శ్రేయఃప్రప్రపనిర్భరా ద్విజనుషా మాశీర్ధిరో జాగ్రతి,

అత్ర బీజయుక్తానాం ముఖసంధ్యాద్యర్థానాం పరమప్రయోజన సంబంధలాభా
న్నిర్వహణసంధిత్వాహ—విషయి

స్వప్న ఇతి. ఆసూత్రితాం సూచితామప్యాజ్ఞాం పాలయంతమభినందతోఽను
మోదమానస్య శంభోర్విభోర్వ్యాపకస్యాప్యంతర్బుదో స మాంతి, ఆప్రమేయోవిచిత్రో
హర్షోఽభూదిత్యర్థః. ౨

సంధ్యాఖ్యమంగం యోజయతి.—విషయి ఇతి. ఉపగమాత్సవరుపగమనా
దిత్యర్థః.

కల్యాణీతి. భూతసరణిః పృథివ్యాదిభూతసమూహాః, కల్యాణీ, అప్రాప్తవికా
రతయా శుభశంసీసీత్యర్థః. శ్రేయఃప్రప్రపేణ శ్రేయస్సంపాదనేన నిర్భరాః, ద్విజ
నుషాం ద్విజానామాశీర్ధిరో జాగ్రతి, నిత్యంప్రవర్తంత ఇత్యర్థః. గ్రహగణా స్సూర్యా
దయః, ఉన్నతం పదముచ్చసంజ్ఞం స్థానం, తదుక్తం పరాహమిహిరాచారైః— 'అజ
వృషభమృగాంగనాకుశీరార్కుపవణిజౌ చ దివాకరాదితుంగా' ఇతి. ఆరూఢాః ప్రా
ప్తాః, ఏతత్ఫల ముక్తం వృద్ధపవీత్యసంహితాయాం— 'ఉత్పాతదోషాదివిపక్షితేఽపి,
నరాధిపానామభిషేక ఇష్టే, మూలత్రికోణస్వగృహోచ్చమిత్రగృహస్థితై ర్వాఽదభ
తదంశసంస్థేః శుభే విలగ్నే సతతం గ్రహేంద్రా దిశంతి లక్ష్మీం విపులాం చ కీర్తి
మితి. ముహూర్తశబ్దేనాత్ర షడ్వర్గరూపాః కాలవిశేషా విపక్షితాః; స చ క్రూరసౌ
మ్యగ్రహసంబంధవశాద్ద్వివిధః. తదుక్తం—'లగ్నమర్థం తృతీయాంశో నవాంశో
ద్వాదశాంశకః, త్రింశాంశశ్చిత్ షడ్వర్గః క్రూరసౌమ్యవశాద్ద్విధా' ఇతి. కత్రాయం

అరూఢాః పదమున్నతం గ్రహగణాశ్చేయాన్తుహూర్తశ్శుభై-

ర్షక్షత్రాణి శివంకరాణి శుభదాశ్చాన్యే నిమిత్తోదయాః. 3

తద్వయమేవ రాజపుత్రానయనాయ ప్రయతిష్యామహే

ప్రష ప్రకృతకార్యమార్గణాద్విరోధః]

(సత్వరం పరిక్రమ్య పురోఽచలోక్య చ సహర్షసంభ్రమం)

నన్వాగత ఏవ ప్రతాపరుద్రః?

విప్రైర్మంగళసూక్తిపాఠముఖరై రాలోకశబ్దోద్యతై-

ద్యూపాలైః కరసంభృతోపకరణైః పైరమాత్యాత్మజైః,

క్లామ్యైర్వందిజనైర్దిగంతవిజయక్లాఘాసముద్ఘోషనై-

స్త్రిచరైశ్చ యథోచితం పరిసృతో నీరాజనోద్యోగిభిః. ౪

తద్వయం చాస్థానీమేవ గత్వా సముచితమాచరిష్యామః

(ఇతి పరిక్రమంతి)

(తతః ప్రవిశతి యథానిర్దిష్టః ప్రతాపరుద్రో మంత్రిణశ్చ)

మంత్రిణః—(సవినయమగ్రతో భూత్వా) కాకతీయకులతీలక! ఇతః

సామ్య ఇత్యాహ—శ్రీయానితి. శుభై సౌమ్యగ్రహైః శ్రీనూనలిప్రశస్తఇత్యర్థః
తదసి తత్రైవోక్తం—‘పద్వర్గో భవతి సదాశుభభవరసముద్భవ శుభభః పాపసముత్థ
ప్రశుభ ప్రస్తా ద్రాహ్య స్తు సామ్యపద్వర్గః’ ఇతి. నక్షత్రాణి రోహిణ్యాదీని, రోహి
ణ్యా ద్యన్యశమనక్షత్ర మిత్యర్థః. ఏకదా బహూనామసంభవాత్; శివంకరాణి షేమం
కరాణి. యద్యపి ‘మేఘుర్భయేష కృణా’ ఇత్యుక్త శివంకరకల్పకల్పందస్తేవ న భాషాయా
మిత్యాహ పదమంజరీకారః. తథాపి ‘షేమంకరోఽరిష్టతాలిశ్చివతాలిశ్చివంకరః’
ఇత్యమరణోక్తమాలాఽయం ప్రయోగ ఇత్యనుసంధేయం. నిమిత్తోదయాః దిక్ప్రసా
దాదయాః. 3

విప్రైరితి. మంగళసూక్తాని ‘కనిక్రదిజ్ఞసుషం మమాగ్నేవరోష్ణ విహవేష్య’
ష్టీత్యేవమాదిని, అలోకశబ్దా జయజయేత్యేవమాదయాః, ‘అలోకో వందిభాషణే’ ఇతి
విశ్వః. భూవా అపి వందిభ్రమభూమయో బభూవురితి భావః. ఉపకరణాని ఛత్రచా
మరాదీని, వందిజనాః ‘వంద్యభూభృద్దణోత్కర్షరూపకా వందిన స్సన్పితాః, ఇత్యుక్త
లక్షణాః. ౪

శుద్ధాంతప్రధానాగార మంత్రపురప్రధానగృహం.

ఇతః ఇదం రాజ్యలక్ష్మీశుద్ధాంతప్రధానాగారం ప్రవిశతు స్వామి.
న విలంబార్హాః కులదేశతాయా మనోరథాః

*[వీరత్వపట్టబంధరుంపకార్యసోపేక్షపణాద్ధృతనం]

బోధిత్విదః—(కించిదుచ్చైః) భో భో కులామాత్యాః !

సన్నహ్యధ్వముపాహరధ్వముచితద్రవ్యాణ్యుపాధ్వంసురాః
సంప్రాప్త స్సుముహూర్త ఏష విజయీ కల్యాణసంప్రసాదః,
యస్మిన్ ప్రాప్య మహాభిషేకవిభవం క్షోణీం ప్రలీనాఖిల-
త్వాపాలాం చిరమన్వశాద్గణపతిర్భూభృత్కులగ్రామణీః

[ఏష బోధిత్విద్భిరనుభూతార్థభ్యాసనా నిర్ణయః]

పరిః—(శ్రుత్వా) కహపచ్చాసణ్ణేవి ముహూర్తే కిం విశబిది మహా-
మచ్చేహి?

మంత్రిణః—(ఉపసృత్య) నాథ! కిం విస్తృతా గుర్వాజ్ఞా? నామమన-
సరో నర్వేశరవిజ్ఞానాన్తనస్య మహాస్థానామేవాసుగృ-
హ్యంతామమి

ప్రతాపః—శిరసి ధృతైవ ఖలు తాతస్యాజ్ఞా కుంతు నోహగిశ్యతే పున-
రనంతరకరణీయమ్

*[వీరత్ప్రకృతానుగుణ్యేనానోన్యపరిభాషణా త్పరిభాషణమ్]

పురోధనః—(సవిషయసంభ్రమ ముపసృత్య) స్వీకృతమహాభిషేకోచిత-
వేషః కనకవేదికామారోహతు ప్రతాప! ద్రవ్యదేవ! మహా-
రాజ! పరస్యయేణ భవద్భుజశిఖరమారోహతు మేదిసి

+ కథం ప్రత్యాసన్నేఽసి ముహూర్తే కిం విలంబ్యతే మహామాత్యైః?

పురా ఖలు గణపతిమహారాజో యస్మిన్ ముహూర్తే అభిషేకమునుభూయ-
నమస్తాం భువనేకాతపత్రాం బుభుజే, ఏతాదృశోఽయం ముహూర్త స్సంప్రాప్తః.
అతోఽవధానేన దేవతారాధనాదికం కర్తవ్యమిత్యాహ.—సన్నహ్యధ్వమితి. సన్నహ్య-
ధ్వం ముహూర్తే, సావధానా భవతేత్యర్థః, ఉచితద్రవ్యాణి లీర్థకలకాదీని, సురానుపా-
ధ్వమర్చయధ్వం. అత్రేదం పితృదీనామప్రసవతః. యథాఽహ వృద్ధవసీష్టః.
'అశిషావచనం కృత్వా పూజయే చ్చ సురా నిత్యం', ఆయుధాని చ పట్టంచ విప్రా-
న్గంధాదిసార్పయే' దితి. అన్వయః, కాస్తేర్లజ్.

ప్రతాప — తథా భవతు (ఇతి వేదికామారోహతి)

నృపాః—(సప్రణామం మంగళవేదికాం పరివార్య) విజయతాం విజయతాం కాకతీయకులస్వామీ

[ఏష సరేశ్వరప్రపంచసనాత్పురిసాదః]

పరిః—(విలోక్య సామోదకాతుకం) † పుష్పపద్మలకణలసాణు సహస్రరస్సీ విల సుమేరుకణలతడం మహేంద్రో విల పక్షి చక్కవట్టిణం చక్కధరో విల కణలవేసిం ఆరూఢోపలవరుద్ధో

మంత్రిణః—కాకతీశ్వర! సమారుహ్యతామిదం భద్రాసనం అమీ పురోధసో మహాభిషేకాయ తిర్థసలిలపూర్ణా కనకకథారయంతి

ప్రతాప — తథా భవతు (ఇతి స్వయంభూదేవం కాకతీయకులనృధ్ధాం శ్చ ప్రణమౌ సింహాసనే సముపవిశతి)

పురోధసః—(త్రయీసమభిమంత్రణసురభీకృతసలిలాన్కనకకలశాన్ అమాత్యహస్తేష్వపి నిధాయ సాదరం)

ప్రతాపరుద్రనృపతే! కాకతీయకులోచిత్రైః,

ప్రజాసురంజనైః షోణీం పాలయాచం ద్రతారకమ్

(ఇత్యాశీర్వాదసాధువాదాయమానం పాణిగ్రహణకాతుకత్వరమాణా రాజ్యలక్ష్మీమంజీరశింజితాసుమోదితం స్వయంభూదేవ

ప్రమోదాట్టహాసోపబృంహితం కాకతీయకులశ్రేయగిప్రస్తానవాడిండిమం చిరంజలంబితధరణీభారఖిన్నానాం ఫణిపతిప్రభృ

† పూర్వపర్వతకనకసామం సహస్రరశ్మిరివ సుమేరుకకనకతటం మహేంద్ర ఇవ పక్షిచక్రవర్తినం చక్రధర ఇవ కనకవేదిమారూఢః ప్రతాపరుద్రః.

అనుభూతార్థఖ్యాపనాదితి. అనుభూతస్య బీజానుగుణస్యార్థఖ్యాపనాది తర్కః.

త్రయీసమభిమంత్రణసురభీకృతసలిలాన్, వేదత్రయీభిమంత్రితోదకాని తర్కః.

అభిషేకముహూర్తసూచకం జయఘంటికాధ్వని మాశీర్వాద సాధువాదాదిరూపతయా సంభావయతి—ప్రతాపేత్యాది.

తీనాం ప్రహర్షక్షేదావిడంబితం ధర్మప్రతిష్ఠామంగళకాహళీ
కోలాహలమనోహరం మహాభిషేకముహూర్తప్రశంసినం కనక
జయఘంటికానినాదమనుసందధానాః సత్వరం ప్రతాపరుద్ర
మభిషేచంతి.)

*[ఏష వాంఛితార్థప్రాప్తిరానందః]

ఏకత్రో వై తాలికాః.—(సహస్రాతిశయముచైవః)

హే లోకా! పిబత శ్రవఃప్రసృతిభిః కల్యాణవార్తామృతం
జాతః కాకతివీరరుద్రస్యపతే రాజ్యాభిషేకోత్సవః,
అద్యారభ్య కలిః కృతః కృతయుగం రాజన్వతీ మేదిసి
దేవాః పూర్ణహవిర్భుజస్తదధునా యూయం కృతార్థీకృతాః. 2

అన్యత్రో వై తాలికాః.—

ఆరూఢే వరవీరరుద్రస్యపతౌ సింహాసనం శాసితం
తస్యాజ్ఞా షీలిపాలమాళిచలభీ స్వచ్ఛంద మారోహతి,
లోకాంస్త్రీనధిరోహతో నిరవధీ కీర్తిప్రతాపా హః.
దారోహంతి చ వింధ్యభూధరతటాన్పుత్ర్యర్థినః పార్థివాః. ౮

అథ విశ్వాతిశాయమహిమోవీరరుద్రస్యరాజ్యాభిషేకమహోత్సవో విశ్వ
ప్రియంకరః ఇత్యాహ—ఏకత్ర ఇతి. ఏకతః, పురత ఇత్యర్థః. శ్రవఃప్రసృతిభిః శ్రవణ
చుకుక్తైః, కలిః కృతయుగం కృతః, పరిపూర్ణధర్మత్వాది భావః మతః రాజన్వతీసురాజ్ఞే
'రాజన్వాం తస్మై రాజ్య' ఇతి నిపాతనాత్సాధుః. మేదిసితి 'రాజా కాలస్యకారణ'
మితి భావః పూర్ణహవిర్భుజ ఇతి. 'యజేత రాజా క్రతుభిః సైతా రాజదక్షిణై' రితి
విహితానుష్ఠానాదితి భావః. 2

అన్యత్ర ఇతి—పశ్చాదిత్యర్థః.

ఆరూఢ ఇతి. స్వచ్ఛంద మనర్గళం, ఆరోహతి. న కశ్చిదవ్యవధేయో భూపతి
రస్తీతి భావః ఆనేనాస్య రాజ్య ప్రభుశక్తిరుక్త తదుక్తం మానసోల్లాసే—'అజ్ఞా
రూపేణ యా శక్తి సుచేదేహం మూర్ధని స్థితా, ప్రభుశక్తిర్హి సా జ్ఞేయా ప్రభావ
మహితోదయే'తి. నిరవధీ ఇతి సూర్యాచంద్రమనో స్పృహచల ఇవ కీర్తి ప్రతాపయో
రవధిభూతః కోఽపి నాస్తీత్యర్థః హరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః వీరరుద్రే సింహాసనమేక
మరూఢే సతి తదాజ్ఞాయా నైక్తిర్ని ప్రతాపయో నైశ్చరివంధినాం చ తతోఽప్య
న్నతాని బహున్యారోహణస్థానాని బభూవురితి మహాచేతదద్భుతమితి భావః. ౮

దక్షిణతో వైతాళికాః—

గాయంతీరనుమోదతే నిజవధూశ్చేష శ్చిరకంపనై-

ర్లక్ష్మీం ప్రీణయతేఽద్య కచ్చపవతిర్వక్షస్థసలీదర్శనాత్,

దిక్షాగా శ్చ కరేణుకాశుచ మపాకుర్వంత్యను స్రజ్యయా

దోష్టా కాకతివీరరుద్రనృపతౌ విశ్వంభరాం బిభ్రతి

F

ఉత్తరతో వైతాళికాః—

ప్రథేభ్యః కులభూభృతా మపి హరిద్దంతావళానాం మహా-

కుంభేభ్యోఽపి ఫణాభృతామధిపతే ర్హృద్ధాం సహస్రాదపి,

కూర్తేంద్రస్య చ కిర్పరాదపి జగద్విఖ్యాతసారోన్నతౌ

బాహూ సంప్రతి వీరరుద్రనృపతేః ప్రాప్తప్రతిష్ఠా మహీ. ౧౦

*[వష సర్వదుఃఖశమనా త్సమయః]

మంత్రిణః—అహో ప్రభావః కాకతీయాన్వయస్య! యదిదానీం—

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకవయఃకణా యే నివతంతి రాజ్ఞాం,

ప్రణామసమ్రేషు శిరస్సు తేషాం తైః కల్పితస్వస్వపదాభిషేకః

పురోధనః—కాకతీయమహాత్తంసరాజ్యలక్ష్మీసంవరణస్రగివేయముత్తం

సీక్రయణాం (ఇతి పట్టబంధమాచరంతి)

సర్వే—(సప్రమోదాతిశయం) ప్రియం నః ప్రియం నః

(ఏషా ప్రసృతకార్యస్థిరీరణాత్కృతిః)

గాయంతీరితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్.

F

ప్రథేభ్య ఇతి ప్రథేభ్యస్సానుభ్యః, కర్పరాత్ పృష్టాఢికపాలాత్.

౧౦

ప్రతాపేతి. శరణాగతా మహీవతయః, మహాభిషేకసమయే స్వస్వపదేషు స్థాపి

తా ఇతి భావః.

౧౧

ఉత్తంసీక్రియతాం శిరోభూషణంక్రియతామ్. 'శుక్లమాల్యాంబరభృతః ప్రాప్తు
భస్య మహీపతేః. 'పట్టం శిరసి బధ్నియా ల్సింహాసనగతస్య' చేతి వసిష్ఠర్షరణాత్.
పట్టస్తు 'రాజ్ఞాం నవాంగుళాయామో మధ్యేఽష్టాంగుళవిస్తృతః, చతురుంగుళవిస్తారపా
ర్శ్వస్య స్పృష్టమయ శ్శుభః. పట్టః పంచశిఖో రాజ్యప్రజాసౌఖ్యసమృద్ధయే' ఇత్యా
ద్యుక్తలక్షణో ద్రవ్యభ్యః.

మంత్రిణః.—(సర్వతోఽవలోక్య) కస్కోత్ర భోః? ఆసీయతాం ఛత్రం
చామరయుగళం చ.

(ప్రవిశ్య ప్రథాన ప్రతీహారః)

ప్రతీ—య దంజ్ఞాపయంతి మహామాత్యాః (ఇతి పరిక్రమ్య తాన్యపాన
యతి. ప్రాంతవర్తి^{నో} నరపతయోఽభ్యుపేత్య తాని సాదరం
గృహీత్వా యథోచితమాచరంతి).

పురోధనః.—(సహర్షాతిశయమ్)

శ్రూయంతే బహవో మహానృపతయః కిం తైరసిద్ధృక్క్రమై-
రీదృగ్విశ్వజనీనశౌర్యగరిమా జాగర్తి కః త్వాతలే?

బాల్యక్రీడితదిగ్దయ స్త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః

కింకుర్వాణసమస్తభూపతిగణః శ్రీవీరగుద్రోయథా.

౧౨

^ [వతదఖిలాతిశాయిత్యకథనముభేన ప్రకృతకార్యానుమోదనా
దాభాషణం].

తదిదానీం ఖలు—

యత్కాకతీయనృపరాజ్యవిలాసచిహ్నం

యచ్ఛాయయా నసుమతి విజహాతి తాపం,

కస్క ఇతి. స్వం తస్య కిమో వీష్ణాయాం ద్వీర్వచనం, కస్కాదిత్వాత్సత్వం

శ్రూయంత ఇతి. మహానృపతయో నలసహపాదయః, ఈదృక్క్రమై, వీర
రుద్రసదృశపరిపాటీ తద్రూపితై రసిద్ధృక్క్రమైః; తత్ కథమిత్యాశంక్య వీరరుద్రే
విశేషమాహ—ఈదృగితి. విశ్వస్థై జనాయా హితో విశ్వజనీనః శౌర్యగరిమా యస్య
స తథోక్తః. నీతిపురస్కృతపరాక్రమ ఇత్యర్థః. శౌర్యగరిమాణమాహ—బాల్యేతి.
త్రిభువనక్షేమంకరప్రక్రియః సమ్యక్స్వరిపాలనేన ప్రజాహితస్వభావ ఇత్యర్థః. యథా
హమనుః—'సంగ్రామేష్వనివర్తిత్వం ప్రజానాం చైవ పాలనం, శుశ్రూషా బ్రహ్మ
ణానాం చ రాజ్ఞాం శ్రేయస్కరం పర' మితి. న కేవలం పరాక్రమేణ. కింతు
సామాధిభి రసి త్రిభి రుపాయై స్సర్వోఽసి రాజబాహో వశీకృతః ఇత్యాహ—కిం
కుర్వాణేతి. తదుక్తం—'ఏవం విజయమానస్య యస్య స్యుష్ట పరిపంథినః, తానానయే
ద్దయే సర్వా న్సామాధిభి రుపక్రమై' రితి.

౧౩

ఛత్రధారణం విశిష్టి—యదితి. యత్ కాకతీయకులక్రమాగత మిత్యర్థః. య
చ్ఛాయయేతి. దుష్టినిగ్రహశిష్టప్రతిష్ఠాపనయోరుపలక్షణం. తేన సుహృదో ముక్తాత

శత్రేణ తేన కృతలక్ష్యణి వీరరుద్రే
ముక్తాతపత్రవిభవాస్సుహృదో ద్విషశ్చ.

౧౩

*[ఏష రాజ్యస్థాప్తిహేతుభూతశత్రూరోపణరూపకార్యదర్శనా
త్పుర్వభావః]

మంత్రీణః—(సవినయముపసృత్య), నాథ! కాకతియలక్ష్మీపతే! సనా
థా స్సర్వాః ప్రకృతియస్సురాజానం త్వాం దిదృక్షంతే. త
త్సంప్రతం మహాస్థానీం ప్రసాదయతు దేవః.

పురోధనః—ఆచారోఽయం కాకతిశ్వరాణాం యన్తహాభిషేకానంతరం
ప్రజానాం యోగక్షేమపరిక్షణం.

రాజా.—యదాజ్ఞాపయంతి ధర్మవిదః (ఇత్యుత్తిష్ఠతి)

కాకతియకులవృద్ధాః—(ససంభ్రమముచైవ)

ప్రక్రాంతముర్విశ్వరమాభిరత్నైః శుర్వంతు సీరాజనమంబుజాక్షః
ప్రతాపరుద్రస్య లసత్ప్రీతాపప్రదీపసీరాజితదిబ్బుఖస్య.

౧౪

నృపతయః—(శిరస్సన్వంజలిం బధ్వా) అహో చరితార్థా సాంప్రత
మాస్తాకి చతుష్పత్తా యయా ఖల్వీదృగనుభూయతే
యతః—

సీరాజయంత్యంధ్రపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రం,

పత్రవిధవాః మాక్షికమయశత్రవైధవాః, ద్విషత్సు త్యక్తాశపత్రాశ్చేత్యుభయౌప
పాదనం.

౧౫

నాథేతి. సురాజాన మితి. 'సపూజనా' దితి న సమాసాంతః.

ఆచారఇతి. అలబ్ధిలాభో యోగః, లబ్ధపరిపాలనం క్షేమః, తయోః, పరీక్షణం
విచారః.

అభిషేకానంతరకర్తవ్యం సీరాజనమాహ—కాకతీయకులవృద్ధా ఇతి. అంబు
జాక్షీవిశేషణమేతత్. ఉచైవ రున్నతం 'అధఃప్రవర్తయేద్ధౌపం దీపయూర్ధ్వం
ప్రవర్తయే' దితి వచనా దితి భావః. ఉర్విశ్వరమాభిరత్నైః ప్రక్రాంతమితి. రాజ్ఞాం
ప్రజామానంతర మిశ్యర్థః. ప్రతాప ఏవ ప్రదీపః తేన సీరాజితాని దిబ్బుఖాని యేన
తథోక్తస్య, అత ఏవ తత్ఫలం సీరాజన మిహే వానుభూయత ఇతి భావః.

౧౬

అస్తాకమియమాస్తాకి, 'యచ్చదస్తదో' రిశ్యణ్విత్తయే 'తస్మిన్నణిచే. త్యస్తాకా
దేవః.

చంద్రాననాగోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణై ర్దేహమివ స్ఫురద్భిః.

(సర్వే జయశబ్దం కుర్వంతి)

మంత్రిణః — మహారాజ! కాకతిశ్వర! సజ్జీకృతం సింహాసనం సర్వతః

పరిష్కృత మిదం మహాస్థానమండపం సనాధిక్రయతాం

ప్రతి—(ససంభ్రమం పురో భూత్వా దం! ఇత ఇతః)

రాజా—(సగౌరవం పరిక్రమ్య మహాస్థానాం సింహాసనమారోహతి.

సర్వే ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంత)

ప్రతి—(సమయోచితం పరిక్రమ్య వందమానాః మార్ధాభషిక్తాః సాభిమానం కనకవెత్రలతయా నిర్దిశేత్.)

కాళింగాత్ర నిషీద కోంఁజపతే! దూరే భవాంగశ్వర!

ప్రాంతం సంశ్రయ మాశపేంద్ర! శనకై సోస్విపాయనం ప్రాసయ,

పాండ్యాగ్రే భవ నేవణాక్షిపతే! పశ్చాద్భవాద్వైవ వః

స్వామీ కాకతిపీఠద్రవ్యపతిః సర్వైః క్రమాదీక్షతే.

నృపతయః—(ప్రణమ్య యథార్హ ముపవిశంతి)

పురోభసః—స్వస్తి కాకతియ కులపతిశ్చాయ సౌవర్ణకేతనాయ మహా

మహిమ్నై అద్య సుప్రజసా కాకతియాన్వయేన సనాథాని

త్రీణ్యపి జగంతి

శాసితర్యవిసితానాం నరేంద్ర త్వయి శాసతి,

మధ్యస్థితాఽస్య లోకస్య చిరేణాన్వర్ధతాం గతా.

౧౭

చంద్రాననాః చంద్రసదృశాననాః, అన్యత్ర చంద్రవివాఽఽననం యాసాం తాస్తథోక్తాః. గోత్రస్య కులస్య పతిం అన్యత్ర గోత్రాణాం పర్వతానాం పతిం. ౧౪

పరిష్కృతం విచిత్రవిలాససువర్ణకలశాదినా' భూషితం, సింహాసనలక్షణం మాన సోల్లాసే—'దుచిరేణ సువర్ణేన నిర్మితం రత్నరంజితం, అప్తభిసాన్ఫటితైస్సింహైర్భూర్ని తత్సువిరాజితం. అథః కాంచన విన్యస్తరత్నవేది త్రయాన్వితం, ఆస్థానమండపే రాజ్ఞాం సింహాసనమిదం ఘర' మితి.

సౌవర్ణకేతనాయ మహామహిమ్నై, గరుడధ్వజావతారాయేశ్వర్యః సుప్రజసా శోభనసంతాసిన, 'నిత్య మసిచ్చిజామేధయా' రిత్యసిచ్చిత్యయః. శాసితరీతి.

అవసితానాం దుష్టానాం మిత్రాణా మిత్రాణాం చేతి భావః. అత ఏవేయంతం కాలం స్వర్గ పాతాళమధ్యవర్తిత్యేన మధ్యస్థస్య మధ్యమలోకస్య సంస్రతి పక్షపాతరా హిత్యేన మాధ్యస్థ్య మిత్యన్వర్ధతామిత్యర్థః.

౧౬, ౧౭

రాజా—(సవినయమ్) స్వయంభూదేవవ రాసుకూలానాం భవదాశీర్వా
దానాం ఫల మిదం యత్కాకతీయమౌత్రం వర్ధతే.

మంత్రిణః—రాజన్! ప్రతాపరుద్ర!

సర్వేషాం కాకతీయానాం భాగధేయవిభూతయః,

ఏవంరూపా విచర్తంతే యత్కులప్రభవో భవాః.

పురోధస—న కేవలం కాకతీయానామేష పుణ్యపరిపాకః, అపి తు
సర్వాసామప స్రజానామ.

(ప్రవిశ్యప్రతిహరః)

ప్రతి—దేవ! సర్వః ప్రకృతయో వర్ణసృష్టానుసృత్యప్రతిహర
వధాసతే

మంత్రిణ—శీఘ్రం ప్రవేశ్యంతాం.

ప్రతి—యదాజ్ఞాపయంత్యమాత్యాః (ఇతి నిష్క్రమ్య తాభి సహ
పురః ప్రవిశంతి)

(తతః ప్రవిశంతి సర్వసృష్టాః)

సర్వ—సహర్షం రాజాన మసలోక్య)

నర, ప్రతాపరుద్రీయం పథూరేషా వసుంధరా,

తయోర్ఘటయితా దేవః స్వయంభూస్సదృశశ్రమః.

* [ఏతత్ స్వయంభూదేవస్య స్వయం సుధాతృత్వాదద్భుత
ప్రాప్తేనపగూహనం]

(సవినయ ముసృత్య) స్వామిన్! విశ్వంభరావల్లభ! ప్రతాపరుద్ర

(సర్వాశీఃఫలవిశ్రమైకవసంతేః ౯౦ వా తవాశాస్త్రహే

యద్వా విశ్వవిభౌ స్వయంభువి శివే న స్తస్వతామాశిషః

సర్వేషామితి. భాగధేయవిభూతయో భాగ్యసంపదః. ఏవంరూపాః వీరరుద్ర
రూపాః, విచర్తంతే పరిణమంతి.

వరధితి. ఆశ్ర వసుంధరావీరరుద్రయోర్వధూవరయోః స్వయంభూదేవ స్వయ
మేవ సుధాతేతి అనురూపగుటనాదద్భుతమితి భావః.

అథ స్వయంభూదేవే విదుషామాశీర్వాదమాహ—స్వామిన్నితి. సర్వాశీఃఫ
లానామైశ్వర్యాదీనాం విశ్రమేణ సంశోచే శైకవసలేర్దుఖ్యాధారవ్య సర్వాణి

* 'యత్కులాలంబం భవా' నితి పాఠాంతరం.

కిం చిత్రం స విభుర్భవానసి సమో గౌరీశ్చయో ర్వల్లభా-
వాచన్ద్యాగ్రక్రమిమాం ఊమాం కృతయశోరతాయువాం రక్షతాం
మంత్రిణః—స్వామి ! నేనే స్వామ్యంభువాః.

(రాజా సాదరం ప్రణమతి)

అన్యే—(సహస్రాతియమగ్రతః స్థిత్యా) మహారాజ, కాకతీశ్వర
యస్తస్వద్గోత్ర మహాత్తరస్య జగతాం త్రాతుస్స్వయంభూవిభో-
స్తతాదృక్పరితాద్భుతైర్న హిమభిస్సీన్ద్రయైర్వృతీయోఽభవత్,
దేవోఽసౌ గణపేశ్వరః ప్రతికలం స్ఫారప్రసాదోస్తుభో
నపుస్తే కులమండనస్య మహతీం పుష్టాతు రాజ్యశ్రయం ౨౦
పురోధసః—రాజ! నేనే గణపతీశ్వరసూరయః,

(రాజా ! సాదరం సమస్కరోతి)

అపరే—(సప్రశ్రయప్రమోదం) స్వామిణ! త్రిలింగదేశపరమేశ్వర!
యైర్దేశేన్ద్రిభిరేష యాతి మహతీం ఖ్యాతిం త్రిలింగాఖ్యయా
యేషాం కాకతిరాజకీర్తివిభవైః కైలాసశైలాః కృతా,

శ్రేయాంసి ప్రాప్తవత స్తవాశాస్యం నాస్తీత్యర్థః. శిభాప్యవాప్తసమస్తకామ స్వయంభు
వి శివేషి దేవస్యాసంతభోగోఽస్త్విత్తేవమాశిషః ప్రయంజానానామస్తాకం తా
దృశే త్వయ్యసి వైతదాశ్చర్యమిత్యాహ—యద్యేతి. అశీర్వాదప్రకారమాహ—
సవిభు రితి

పురా ఖలు కాకతీయానాం పూర్వో గణపతిమహారాజస్సన్వనామాంకితం
గణపేశ్వరం నామ మహేశ్వరం ప్రతిష్ఠాప్య తస్య స్వకుల కేవలయా స్వయంభూ
దేవేన సమం నానావిధవైభవం విధాయ తత్ర విద్వాంసో బహవః స్థాపితాః. తేషా
మాశీర్వాద మాహ—మహారాజేతి. యో గణపేశ్వర స్తతాదృక్పరితై రభిలషిప్రదా
నాదిభి రద్భుతస్త్రిన్ద్రయైర్హిమభిస్సామరైర్నస్తస్వద్గోత్రమహాత్తరస్య క్షుత్కులదేవ
తాయాః స్వయంభూదేవస్య ద్వితీయోఽభవత్. ద్వావపి దేవౌ కాకతికులయోగ
క్షేమధురీణావిశ్వర్థః. అసౌ దేవః ప్రతికలం ప్రతిక్షణం, స్ఫారస్య ప్రభాతస్య
ప్రసాదస్సోస్తుభస్సౌ రాజ్ఞో దేవస్య చాభేదోపచారాద్విరరుద్రస్య నక్షత్రత్వవ్యవ
హరః. తస్య తే రాజ్యశ్రయం పుష్టాత్వితి సంబంధః. ౨౦

అథ నగరవాసినాం విదుషామాశీర్వాదమాహ—యైరితి త్రయో లింగరూపాః
శ్రీశైలనాథాదయో దేవా యస్మిన్ దేశే స త్రిలింగోఽంధ్రదేశ ఇత్యర్థః. ద్రాక్ష

తే దేవాః ప్రసరత్ప్రసాదమధురాశ్రీశైలకాశేశ్వర-

ద్వాతూరామనివాసినః ప్రతిదినం త్వచ్ఛేష్యనే జాగ్రతు ౨౨
పురోధసః—(సోల్లాసం), రాజ! న్నేకశిలాసగరవాసినో మహాద్విజా
స్త్యేతే

(రాజా యథోచితం వదంతే

మంత్రిణః—సాధీమానాశీర్వాదక్రమః (ఇతి యథోచితం సర్వానుప
వేశయంతి)

పురోధసః—(సోల్లాసం) రాజ! న్నేకశిలాసగరీవల్లభ!

సాహస్రాశవ మైదచం చ మహతీ యే ద్వే కులే నిర్మితే

తే జాత లఘునీ గుణైర్విజయిని శ్రీ కాకతీయాన్వయే,

భూపాలేషు భవత్ప్రణామశసోః పూర్ణార్కచంద్ర శ్రియోః

ప్రాప్యైసుగ్రహ మూర్జితేషు పునరప్యేతే లభేతే స్థితిః.

(రాజా సర్వాన్వశ్యతి) (పురోధసో యథార్హం సర్వానుప
వేశయంతి)

ప్రకృతయః—విజయతాం విజయతాం ప్రతాపరుద్రమహారాజః

భూపాస్పృతు చిరాయ సంశృణుమహే భాస్వత్కులాలంకృతీ

రామోఽయం న జగామ లోచనసథం తేనైవ ఖిన్నా వయం,

అద్య త్వాం కరవీరరుద్రవృత్తే తస్యావతారాంతరం

రామేతి. కశ్రత్యానామారామాణాం తద్భూయిష్టత్వాది ప్రాశోక్తిః. వస్తుశస్త్ర
దక్షసంబంధిత్వా ద్వాతూరామ ఇతి తన్నామః; తదుక్తం స్కాందపురాణే భీమేశ్వర
ఖండే—‘దక్షస్యారామభూమిత్వా ద్వాతూరామోఽభిసీయతే’ ఇతి ౨౩

సాహస్రేతి నిర్మితే బ్రహ్మణేతిశేషః లఘునీ జాలే నిస్సారేఅభూతాం,
అధునా భవత్ప్రణామశసోః పూర్ణార్కచంద్ర శ్రియోస్సతోః భూపాలే వ్యసుగ్రహం
ప్రాప్య ప్రబలనిరోధే జీవనస్య దుర్లభత్వం మత్స్యేతి భావః. ఊర్జితేషు సమృద్ధేషు
సత్సు తత్ప్రమభిస్యాహారాదేతే సోమసూర్యకులే పున రసి స్థితిం ప్రతిష్ఠాం లభేతే,
మహాదమగ్రహస్య కి మసాధ్య మితి భావః. ౨౩

భూపాఇతి. సంతు నామ భూపాః, కిం తైరసర్వగుణాఢ్యైరితి వాక్యశేషః.
న చాత్ర విప్రతిపత్తిరిత్యాహ—చిరాయ సంశృణుమహాఇతి. ‘సమోగమ్యుచ్ఛీ’త్యా
దినా ఆత్మనేషదం. సర్వగుణాఢ్యోఽసి రామో న లోచనగోచరం గత ఇతి భేషో

వీక్ష్యేవం చరితార్థతాం సుమహాతీమహ్నయ గాహమహే
మంత్రిణః.—స్వామి! సాంప్రతం యథార్హమర్హణయా మానసి
యాః పారాణాం శ్రేణయః.

రాజా.—(సానందోదార్యం)

జాగర్తు రాజశబ్దోఽయం మమైవాజ్ఞాఫలైకభూః,

రాజ్యోపభోగవిభవస్సర్వసాధారణో హి నః. ౨౫

(సర్వే సప్రమోదం) సదృశోఽయం ప్రసాదః కాకతీయకులతల
కస్య భవతః.

రాజా—ప్రసీదతు భగవాన్స్వయంభూదేవః (ఇతి పురోహితావర్జిత
కనకకలశసలిలధారాపురస్సరంసకలభోగపురస్సరాన్ గ్రామా
స్సప్రశ్రయాదరసత్కారం విప్రసాత్కరోతి. అన్యేషామపి నగర
వాసినాం యథా ప్రభావం సంభావనామూచరతి)

నృపతయః.—(సామాన్యానురోధముత్థాయ మహర్థాణి గజతురగ
రథాభరణవిశేషరూపాణ్యుపాయనాని యథావకాశముపనీయ
విరచితాంజలయః) స్వామి! కాకతీయమహారాజ!

రామావతారస్య తవ దర్శనాన్నివృత్త ఇతి ధన్యతామనుభవమ ఇత్యాహ—
భాస్వదితి. ౨౬

అర్హణయా పూజయా.

జాగర్త్వితి. ఆజ్ఞా ప్రభుశక్తిః, నిగ్రహానిగ్రహాదిసామర్థ్యమిత్యర్థః. తత్ఫలస్యాను
గ్రహాదేరేకభూర్భువివాసః, రాజ్య ఏవా జ్ఞాత్రయత్వాదితి భావః. తదుక్తం మానసోల్లాసే
'అనుగ్రహే నిగ్రహే చ దానే చాదానకర్తృణి, ప్రవృత్తే చ నివృత్తే చ గ్రహణే
మోక్షణే తథా. స్వయం సమర్థో యస్సోఽయం రాజా సాఽజ్ఞానిరర్థశే' తి. ఏవ
శబ్దో భిన్నక్రమః. మమాయం రాజశబ్ద ఏవ జాగర్త్వితి సంబంధః. రాజ్యః కర్తృ రాజ్యం;
పురోహితాదిత్వా ద్యత్ప్ర)త్యయః ఆజ్ఞామాత్రమేవ మే భూయాదనుభవః పునరస్తాకం
సర్వేషామితి వాక్యార్థః. ౨౭

అథ పృథివ్యాదిదానమాహ—రాజేతి ప్రసీదతు భగవానితి, పరమేశ్వరప్రీతి
సార్థత్వా ద్విమలం నామ చతుర్థమిదం దాన మితి ద్రవ్యవ్యం. యథాఽఽహ
వ్యాసః—'ఈశ్వరప్రీతినార్థం యద్భవిత్తు ప్రదీయతే, చేతసా భక్తియుక్తేన దానం
ద్విమలం శివమితి. సలిలధారాపురస్సర మిత్యత్రాపవర్తంబః— 'సర్వాణ్యుదకతూర్వాణి

త్రాయస్వేత్యనువాద ఏన భువనత్రాణైకబద్ధప్రతే
 త్వద్భృత్యా ఇతి సిద్ధసాధనమిదం విశ్వైకనాథే త్వయి,
 త్వద్గర్భే వసతిం గతాస్తస్మి ఇతి చ స్పష్టార్థమంశే హరేః
 కుటీస్థాఖిలవిప్లవస్య సదృశం కిం వాఽత్ర విజ్ఞాప్యతే? ౨౬.
 (రాజా సప్రసాద మమాత్యా నవలోకయతి.)

మంత్రిణః—స్వామి! నేనే సోమార్కవంశ్యా నరపతయో మహాతీ
 మర్హణా మర్హంతి తేన స్వేషు స్వేషు పదేషు ప్రతిష్ఠాపనీయాః
 ప్రసాపనీయాశ్చ

రాజా—తథా (ఇతి నరపతీక్ యథోచితం సంభాష్య ప్రస్థాన
 మాదిశతి).

(రాజానః సహర్షాతిశయం ప్రణమ్య కాకతీశ్వరకృపావలోకననిర్వ
 ర్తితప్రయాణమంగళా దిగంతవిహరణోద్యతయా తదాజ్ఞయా
 కృతసాహాయ్యా నిష్క్రింతాః)

ప్రకృతయః—చిర మనునర్తయితవ్యా కాకతీయనరేశ్వరపరిపాలనపరి
 పాటీ మహారాజేన (ఇతి నిష్క్రింతాః.)

పురోధనః—(సాశ్చర్యప్రత్యభిజ్ఞానం).

చిహ్నిన్యస్య పదాబ్జయోః పిశునయంత్యుర్వీశ్వరోపాస్యతాం

దానా నీతి. సకలభోగీతి. భోగోపకరణసమగ్రానిత్యర్థః. ప్రత్రయో వినయః, ఆదర
 స్సత్కారః, తత్సహితం సాత్వికమిత్యర్థః. తదుక్తం వ్యాసేన — 'దాతవ్యమితి
 యద్దానం దీయతేఽనుపకారిణే, దేశే కాలే చ పాత్రే చ తద్దానం సాత్వికం స్పృశ'
 మితి. గ్రామాన్ విప్రసాల్ బ్రహ్మణాథీనాన్, కరోతి 'దేయత్రా'చేతి సాచిత్రత్యయః.

త్రాయస్వేతి. భువనత్రాణపరాయణే త్వయి భువనాంతఃపాలనామస్తాకం
 పరిత్రాణప్రార్థనం పునరుక్తమేవేత్యర్థః. త్వద్భృత్యా ఇతి. విశ్వైకనాథే త్వయి
 విశ్వాంతర్వర్తినామస్తాకం భృత్యా ఇతివచనం చర్వితచర్వణమేవేత్యర్థః. త్వద్గర్భ
 ఇతి. స్పష్టార్థం. పుష్కలమనంత్రం స్థితాలాకమధ్యవర్తినః కలశస్య కలశోఽయ మితి
 కథనవ దితిభావః. సదృశ ముచితం. ౨౭.

తదాజ్ఞయా కృతసాహాయ్యా ఇతి. తదాజ్ఞాకరా ఇత్యర్థః.

చిహ్నినీతి. పదాబ్జయోచ్చిన్నాని మాంసలత్వాదీని, ఉర్వీశ్వరోపాస్యతాం పిశు
 నయంతి సూచయంతి. తదుక్తం సోమేశ్వరేణ—'మాంసలా గూఢగుల్ఫా చ కూర్తపుష్ప

పాణి సూచయత స్సచాపకులిశా పుద్వాహలీలాం భువః,

నేత్రే శారదపుండరీకరుచినీ లీలావతారం హరే-

రాఖ్యాత స్త దిలీహ సిద్ధవచనం ప్రత్యక్షమీక్షామహే. ౨౦

రాజా—(సవినయప్రీడం.) కిమసాధ్యం స్వయంభూదేవమూర్త్యంత

రాణాం భూదేవతానాం భవతామనుగ్రహస్య?

పురోధసః—(సాదరం)మహారాజ! కాకతీశ్వరకులవాసనావాసితయాభవ

దుపాసనయా పరం ప్రసేదివాన్ పరస్సహస్రప్రసాదోస్తుభిః

స్వయంభూనాథః కిం తే భూయః ప్రియముపకరోతు?

*[ఏషా వాక్యార్థ సమాప్తిరూపా సంహృతిః]

రాజా—స్రప్రణామాదరం కాకతీయ రాజ్యధురంయా మవహితమేవ

స్వయంభూదేవేన, తథాపీదమస్తు—

భూరస్తు సంపన్న సమస్తస్సాభూదేవతాః పూర్ణమనోరథాశ్చ,

భూపాశ్చ ధర్మప్రవక్షైక చిత్తా స్సర్వేజనాస్సంతు నిరమయాశ్చ

సమాపి. భవేతాం చరణౌ యస్య స భవే త్పుణివతి? ఇతి. పాణి సచాపకులిశా

ధనుర్వజ్రరేఖా సహితా విత్యర్థః. తదప్యుక్తం—‘చక్రాసిచాపవక్రభా రేఖాః కుర్వంతి

భూపతి’ మితి. శారదపుండరీకరుచినీ నేత్రే పుండరీకాక్షవతారమాఖ్యాతః కథ

యతః ఇతి యత్పురోక్తం సిద్ధస్య కస్య చిదనాగతవిదః పురుషస్య వచనమధునా

ప్రత్యక్ష మీక్షామహే. ౨౧

కాకతీశ్వరకులవాసనయా వాసితయా, కులధర్మత్వేన ప్రాక్షయేత్యర్థః. భవదు

పాసనయా పరం ప్రసేదివానతిప్రసన్నః అత ఏవ పరే సహస్రా త్వరస్సహస్రా, ‘పంచ

మీ’ ఇతి యోగవిభాగా త్సమాసః. రాజదంతాదిత్వా త్సహస్రశబ్దస్య పరినిపాతే

పారస్కరాదిత్వాత్పుడాగమః. తస్యావిభక్తిత్వాద్విపర్యసీయాభావాత్సత్వమేవేతి దశ

టికాసర్వస్వకారః. ‘పరశ్శతాద్యా నీ యేషాం పరా సంఖ్యాకతాదికా దిత్యమరః.

తావతాం ప్రసాదానా ముస్తుభస్వయంభూనాథః.

ప్రకృతిసంజ్ఞకం మంగళమాహ—భూ రస్త్వితి. సర్వ మన్యత్సుగమం.

ఇతి నాటక ప్రకరణే పశ్యమోఽఙ్కరః.

*[ఏషా శుభశంసనరూపా ప్రశస్తిః.]

(ఇతి నిష్కాంతా స్వర్వే.)

ఇతి నాటక ప్రకరణే ప్రతాపరుద్రరాజ్యాభిషేకోనామ పంచమోఽంకః.

ఏవం సాంగం నాటకముదాహృతమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృత ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లంకారశాస్త్రే

నాటక ప్రకరణం సమాప్తమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయ కోలచలమల్లినా
 ధనూరినూననా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యామజేన కుమారస్వామిసో
 మపీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిసహితే నాటకనిరూపణం
 నామ తృతీయం ప్రకరణమ్.

ర స ప్ర క రణమ్.

అథ సర్వేషాం ప్రబంధానాం జీవితభూతస్య రసస్య స్వరూపం నిరూప్యతే—

“విభావానుభావసాత్త్వికవ్యభిచారిసామగ్రీసముల్లాసితస్థాయి భావో రసః.

తథా చోక్తం దశరూపకే—

* ‘విభావై రనుభావైశ్చ సాత్త్వికై ర్వ్యభిచారిభిః,

ఆనీయమానస్సాన్వదుత్వం స్థాయీభావో రసస్తస్మితిః’ ఇతి

దృశ్యశ్రావ్యభేదేన ద్వివిధా ఆపి ప్రబంధా నిరూపితాః. తేషామాత్మభూతస్య రసస్య స్వరూపనిరూపణం ప్రతిజానీతే. అథేతి.

రససామన్యలక్షణమాహ—విభావేతి. వక్ష్యమాణలక్షణా విభావాదయ ఏవ సామగ్రీః; తయా సరసకావ్యసంగృహీతయా నిపుణనటప్రదర్శితయా వా సామాజిక భావ్యమానయా సముల్లాసిత ఆస్వాద్యమానో నిర్భరానందః, సంవిద్రూపతాం సీయమాన సున్నిత్యర్థః తదుక్తం భావప్రకాశే. —‘ప్రకాశానందచిద్రూపాం రసతాం ప్రతిపద్యతే. ప్రకృప్యమాణో యో భావ సస్థాయీతి నిగద్యతే’ ఇతి. ఏవంవిధ స్వామాజికనిష్ఠో రత్యాదిస్థాయిభావో రస్యతే స్వాద్యత ఇతి పుష్కలత్వా రస ఇత్యుచ్యతే. తదుక్తం—‘రసతే స్సాన్వదసార్థఃత్వాద్రస్యంత ఇతి తే రసాః’ ఇతి.

ఉక్తార్థే పృథగన్వృత్తిమాహ—విభావైరితి. వ్యంజనాదిసంబంధాదన్న స్వేవ విభావాదిసమాశ్రయణేన స్థాయిభావస్యాపి స్వాదుత్వమిత్యర్థః. తదుక్తం—‘వ్యంజనోపధిసంయోగో యథాఽన్నం స్వాదుతాం నయేత్, ఏవం నయంతి రసతా మితరే స్థాయినం శ్రీతాః’ ఇతి ఆయం చ రసోఽనుకార్యే రామాదా పుత్సన్నో రామాద్య భేదభావనయా నటే ప్రతీయత ఇత్యుత్పత్తివాదినో భట్టలొట్టటాదయః. తాదృశే నటే విభావాదిభి రనుమిత స్వామాజికైశ్చర్వ్యత ఇత్యనుమితివాదీ శ్రీశంకుకః. నటాది గతత్వపరిహారేణ సాధారణతయాఽనుసంధీయమానః ప్రకాశానంద సంవిద్రూపేణ భోగావరణాన్న భావుకవ్యాపారేణ భుజ్యత ఇతి భుక్తివాదీ భట్టనాయకః. వక్ష్యమాణ

“భావస్య స్థాయిత్వం నామ సజాతీయవిజాతీయానభిభూతతయా
యావదనుభవమవస్థానం ॥

ప్రకారేణ సామాజికాశ్రయోఽభివ్యజ్యత ఇత్యభినవగుప్తాదయః. ఆయమేవ పక్షో
యథాయోగం పక్షాంతరనిరాకరణపూర్వకముత్తరత్ర సిద్ధాంతీ కరిష్యతే. ౧

అథ స్థాయిభావస్యలక్షణమాహ—భావస్యేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. కావ్యే
నాభినయేన వా నివేద్యమానరామాదిసుఖదుఃఖాద్యనుభవజనితవాసనారూప స్సంస్కా-
రాపరపర్యాయస్సామాజికమనోవికారో భావః; తదుక్తం—‘సుఖదుఃఖాదిభిర్భావై-
ర్భావస్తద్భావభావనోమితి. తస్య భావుకస్య భావశ్చిత్తం తస్య భావనం వాసితత్వం తద్భా-
వభావనం. స తావద్ద్వివిధః సన్నిహితో వ్యవహితశ్చేతి. తత్రాద్యః - చటం ప్రతి-
తంతువ ద్రసం ప్రత్యాకారమాశ్రయవహితః స్థాయిభావ ఇత్యుచ్యతే; తస్య సాక్షాద్రస
భావప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం—‘ప్రకృవ్యమాణో యో భావో రసతాం
ప్రతిపద్యతే, స ఏవ భావస్థాయియతి భరతాదిభిరుచ్యత’ ఇతి ద్వితీయస్తు—
కువించాదివ ద్భావాంతరవ్యవహితో విభావాదిః. తస్య స్థాయిద్వారా రసోల్లాసకత్వ
సమర్థనాత్. ఏతేన సామాజికమనోవికారవిశేషోపాధి బ్రహ్మనందనబ్రహ్మచారిణో
రసస్య సన్నిహితపూర్వావస్థావిశేషస్థాయిభావ ఇతి ఫలితం. ఆతవివోక్త మభియు-
క్తైః—‘శృంగారాద్యనుభవయోగ్యతయా యదాత్తన సృత్యం స భావ’ ఇతి స చ-
వస్తుతో భేదమాశ్రయంతాకరంతరహితస్య నిరుపాధికస్య సంతాత్రస్యావస్థాసంబంధః
కథమితి శంకసియం. గగనమధ్యమధ్యాసీనస్య సుధానిధి రుదకాద్యుపాధిసంబంధ
నిబంధన చాంచల్యాదివ దుపపత్తేః. ఏవంవిధస్య భావస్యేత్యర్థః కన్యాంచిన్నాయ
కాయామనురాగస్య నాయకాంతరవిషయానురాగస్పృహతీయః తత్ర బీభత్సాది
ర్విజాతీయః తై రసభిభూతతయా అతిరస్కృతత్వేన, అవిరుద్ధత్వేనేతి యావత్.
ఏతచ్చ బృహత్స-థామాలతీమాధవాదౌ ద్రవ్యవ్యం. యథా లవణోదః స్వామ్యుక్రవిష్టం
మధుర మపి నాదేయముదకం లవణయతి, ఏవ మన్యానపాత్తనైక్యం నయతః
స్థాయిభావస్య కుత నై స్సహ విరోధ వాచేతి భావః తదుక్తం—‘విరుద్ధైరవిరుద్ధై-
ర్వా భావై ర్విచ్ఛిద్యతే న యః, ఆత్మభావం నయత్యన్యాన్ స్థాయివ లవణాకరః’
ఇతి. యావదనుభవమితి. సంస్కారాత్తనోఽస్య భావస్య సంతతచింతాదివశేన
ప్రతోధాదుత్పద్యమానో విజాతీయప్రత్యయాసంపత్తిః ప్రియతమాదిస్త్పరిసంతానో
విభావాదిమహిమన్న యావత్తన్మయ మివ కరోతి తావదవస్థాన మిత్యర్థః. తదుక్తం—

తథా చోక్తం దశరూపకే—

‘సజాతీయై ర్విజాతీయై గతిరస్కృతమూర్తిమాన్,
యావద్దసం వర్తమాన స్థాయిభావ ఉదాహృతః’

అథ రసవిశేషాః—

* శృంగారహాస్యకరుణా రౌద్రవీరభయానకాః,

బీభత్సాద్భుతశాంతాశ్చ రసాః పూర్వైరుదాహృతాః ౧

ఏషాం స్థాయిభావాః.

రతి స్థాన శ్చ శోకశ్చ క్రోధాత్సహృదా భయం తథా,

జుగుప్సావిస్తయశమాః స్థాయిభావా నవ క్రమాత్ ౨

అథ విభావాః—

విభావాః కథ్యతే తత్ర రసోత్పాదనకారణం,

ఆలంబనోద్దీపనాత్తా స ద్విధా పరికీర్త్యతే 3

‘అవస్థితా శ్చిరం చిత్రే సంబంధా చ్ఛనుబంధిభిః, పథితా యే రసాత్సాన స్తే స్పృతాః
స్థాయినో ముదై’ రితి.

‘శృంగార ఏక ఏవ రస’ ఇతి. శృంగారప్రకాశకారః. ‘శాంతవర్ణమప్సౌ రసాః’
ఇతి ధనికాదయః. ‘శాంతవర్ణలసహితా దశే’ త్యన్యే ఏవమాదివిప్రతిపత్తిలభ్యమ్యానా
ధికసంఖ్యానివారణాయ రసవిభాగమాహ—శృంగారేతి పూర్వై రభినవగుప్తాచా
ర్యాదిభిః, అత్ర చతుర్వర్ణమధ్యే సర్వప్రాణిసులభస్య కామస్య సర్వహృదయంగమ
త్వా తృప్తిమం శృంగారః, తతస్తజ్జన్యతేన హాస్యః, తతస్తద్విరోధిత్యాత్మరూఢిః,
తతస్తన్నిమిత్తభూతోఽర్థప్రధానో రౌద్రః, తతోఽర్థకామయోర్ధర్మమూలత్వా
ద్ధర్మరూపధానో వీరః, తస్య భీతాభయప్రదానసారత్వాత్తదనంతరం భయూనకః; తత
స్తత్కారణభూతో బీభత్సః; వీరాక్షిప్తభయూనకాద్యనంతరం వీరరసఫలభూతోఽద్భు
తః; త్రివర్గఫలకరసానంతరం మోక్షఫలకశ్యాంతరస ఇత్యేవ ముద్దేశక్రమోపపత్తిః.

అథ రససామగ్ర్యాం విభావస్య విభాగం దర్శయత్ ఆలంబనమాహ—విభావ
ఇతి. తత్ర, విభావాదిచతుష్టయమధ్య ఇత్యర్థః. తత్ర రసశబ్దేనాత్ర తాః రిల్పాది
భావాః ఓదనం వచతీత్యాదివద్భావినం పృతిమాశ్రిత్య వ్యవహియతే; ముఖ్యరస
స్యోత్పత్త్యభావాత్. ఏవముత్తరత్రాపి ద్రవ్యవ్యం లోకే నాయకాద్యాలంబనకా
రణం విశిష్టదేశకాలాద్యుద్దీపనకారణం చ కావ్యనాటకాదిముఖేన సామాజికాంతరకరణ
ప్రతిందివితతయా సామాజికనిష్ఠం నల్ ఆలంబనవిభావ ఉద్దీపనవిభావశ్చేతి కథ్యతే

రససమవాయికారణమాలంబనవిభావః, ఇతరత్కారణజాత

ముద్దీపనవిభావః; స చతుర్విధః.

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

‘అలంబనగుణ వైషవ తచ్ఛేష్టా తదలంకృతిః.

తటస్థశ్చేతి విజ్ఞేయశ్చతుర్థోద్దీపనక్రమః.

అలంబనగుణో రూపయావనాదిరుదాహృతః,

తచ్ఛేష్టా యావనోద్భూతహావభావాదికా మతాః.

నూపురాంగదహారాది తదలంకరణం మతం,

మలయానిలచంద్రాద్యాస్తటస్థాః పరిశీర్షితాః.’

అథానుభావః —

* కార్యభూతోఽనుభావస్సృష్టతాక్షాది శ్శరీరజః

౪

అథ సాత్త్వికభావాః

ఇత్యర్థః. ఏతచ్చ విశేషణ కార్యసాదకవ్యాపారజనితేన భావ్యతే జ్ఞాయత ఇతి విభావ ఇతి పుష్కలత్రయ లభ్యతే, తదుక్తం—‘జ్ఞాయమానతయా యత్ర విభావో భావపోషకృ’దితి. శిష్టముదాహరణసమయే స్పష్టం భవిష్యతి. 3

అనుభావం లక్షయతి—కార్యేతి. నను కార్యత్వం నామ నియతోత్తరకాల భావిత్వం; తచ్చానుభావస్య కిం రసాపేక్షయా?, ఉత స్థాయ్యపేక్షయా? నాద్యః; ‘విభావైరనుభావై’ శ్వేతికరణత్వవీయయా తస్య పూర్వభావిత్వప్రతీతే. నియతపూర్వవర్తిత్వలక్షణకారణవిశేషత్వాత్కరణస్య. న చాత్ర తృతీయాయాః కర్తృద్యుక్తాం తరం సంభావ్యతే ఏవంచానుభావే సతి రసో రసే సత్యనుభావ¹ ఇత్యన్యోన్యాశ్రయప్రసంగ స్సృజితి. అతఏవ న ద్వితీయః; న హి భావుకమనోఽవస్థాయిన స్థాయినః పూర్వభావినాం ¹కామినీకటాక్షభ్రూవిక్షేపాదీనాం తత్కార్యత్వమితి అతః స్థాయిత్వయోగ్యస్య లాకికస్య రత్యాడే కార్యభూతో యోఽయం కటాక్షాదిరభినయూది ద్వారా భావుకమనఃప్రతిబింబితస్సహృదయహృదయస్థితం రత్యాదిభావమనుభావయతి సోఽనుభావ ఇత్యుచ్యత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘భ్రూవిక్షేపకటాక్షాదివికారోహృదయస్థితం భావం వ్యనక్తి య సోఽయం మనుభావ ఇతిరితః’ ఇతి ౪

1 కామినీకటాక్షభ్రూవిక్షేపాదీనాం.

* పరగతసుఖాదిభావనయా భావితాంతఃకరణత్వం సత్త్వం; తతో భవా స్సత్త్వికాః '

* స్తంభః ప్రళయరోమాంచో న్వేదో వై వర్ణ్యవేపధూ,

అథ సాత్త్వికాసామసి కార్యభూతానాం కటాక్షాదివద్భావసంకూచనాత్ కల్పేనానుభావస్యే సిద్ధేఽసి లేహం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకన్యాయేన పృథగుపాదానే ఆసాధారణకారణ మాహ—పరగలేతి. అభినయాదిముఖేనాన్యగతసుఖదుఃఖాదిభావనాయామంతఃకరణస్యాత్వంతానుకూలత్వం సత్త్వమిత్యర్థః. ప్రత్యయార్థమాహ—తత ఇతి సత్త్వేన నిర్వృత్తా భావాస్సాత్త్వికా ఇత్యర్థః. అనేనైవవిధేనైవాంతఃకరణేవ కటాక్షదయో భావ్యంత ఇతి లేహమనుభావతైవ స సాత్త్వికత్వమితి భావః. తదుక్తం భావప్రకాశే—'పరస్య సుఖదుఃఖాదే రనుభావేన చేతసః, అత్యంతే నానుకూల్యేన యేన తద్భావభావనం. తత్సత్త్వం లేన నిర్వృత్తాస్సాత్త్వికా ఇత్యుచీరితాః. అనుభావత్వసామాన్యే సత్యమేహం పృథక్తయా. లక్షణం సత్త్వజత్వాద్ధి లేచ స్తంభాదయః స్పృతాః' ఇతి. అత్ర తద్భావభావనం నామ తన్నయత్వేనావస్థానం. తదుక్తం—'రామాద్యాశ్రితదుఃఖాదే రనుభూలే స్తదాత్మనా, సామాజికస్య మనసో భావ స్తద్భావభావన' మితి. ఏవం చ విభావాదిదర్శనజన్యా అనురాగనిర్వేదాదిమనోవృత్తయో విభావాదితన్నయాభవనరూపేణ సత్త్వశబ్దాభిధేయేన సామాజికమనసోఽత్యంతానుకూల్యజన్యేనాసాధారణకారణేనావస్థాంతరమావన్నాస్తస్యంభాదయో భావాస్సాత్త్వికభావా భవంతి లేచ స్వకార్యభూతైరత ఏవ సాత్త్వికపదప్రతిపాద్యైర్భావైర్వైర్జడైర్భావైర్కృత్కారీరైస్తస్యంభాదిభి రనుభావై స్సుచ్యంతే. తథాచ రనిర్వేదాదిభావా ఏవ సూచితా భవంతీతి ఫలితం. తదుక్తమాచార్యహేమచంద్రేణ—'బాహ్యస్తు స్తంభాదయశ్శరీరధర్మా అనుభావాస్తే చాంతరాళికాభావాః గమయంతః పరమార్థతో రనిర్వేదాదిగమకా ఇతి స్థిత' మితి. ఏవం చ స్థాయిసంచారిసంఘవివక్షేవస్య మనోమయావస్థాం ప్రాప్య కార్యకారణరూపేణ ద్వివిధం బాహ్యమాభ్యంతరం చ సాత్త్వికగుణం సంపాదయతీతి రహస్యం, కేచిదయం మనోమయవర్తి రత్యాదిగణః పంచ భూతాత్మకాన్నమయక్షోభకతయా మనోమయతాదాత్మ్యావన్నం సీదశ్యస్మిన్ననోమయ ఇతి వృత్తవృత్త్యా సత్త్వగుణోత్కర్షాత్సాధుత్వాచ్చ సత్త్వశబ్దాభిధేయం ప్రాణమయం ప్రవిష్ట సాత్త్వికత్వమనుభవతి తచ్చ ప్రాణస్య భూభాగాయగ్రహే స్తంభః; జలభాగాయగ్రహే బాష్పః; తీవ్రలేఖోఽనుగ్రహే స్వేదః; వైచరీత్యే వైష్ణవ్యం, అకాశానుగ్రహే చక్షుః; అనిలానుగ్రహస్య మందమధ్యమోత్కృష్టతయా త్రివిధ్యే క్రమేణ రోమాంచ

అశ్రు వైస్వర్యమిత్యుష్టా సాత్త్వికాః పరికీర్తితాః

౫

అథ వ్యభిచారిభావాః—

* నిర్వేదగ్ధానిశంకాఖ్యాస్తథాఽసూయామదశ్రమాః,

ఆలస్యం చైవ దైన్యం చ చింతా మోహః స్మృతిర్థృతిః

౬

ప్రీడా చపలతా హర్ష ఆవేగో జడతా తథా,

గర్వో విషాద బౌద్ధ్యం నిద్రాసన్తార ఏవ చ.

౭

సుప్తి ర్విబోధోఽమర్ష శ్చావ్యవహితమథోగ్రతా,

మతిర్వాక్యధిస్తథోన్మాదస్తథా మరణమేవ చ.

౮

త్రాస శ్చైవ వితర్కశ్చ విజ్ఞేయం వ్యభిచారిణః,

త్రయస్త్రింశదమీ భావా రసస్య సహకారిణః

౯

వేదఃపైవైస్వర్యాణితి వదంతి. కేచిద్భావాంతరమైవ పేక్ష్యేణ రసావరోక్షీకరణత్వలక్షణో బలవిశేష స్సక్త్యం, తజ్జన్యా స్సాత్త్వికా ఇత్యాహుః; అన్యే పున రన్నమయప్రాధాన్యే నాభివ్యక్తత్వలక్షణసక్త్యజన్యత్వోపాధేః కటాక్షాదిసాధారణ్యేఽపి పంకజాదివద్యోగ రూఢత్వేన స్తంభాదయ ఏవ సాత్త్వికా ఇత్యాహుః; కేచిత్తు కణాదకాస్త్రప్రసిద్ధాద్రవ్యా దిత్రయవాచకార్థశబ్దవదలంకారకాస్త్రప్రసిద్ధ్యా స్తంభాదిష్యేవసాత్త్వికవ్యవహార ఇతి వర్ణయంతి. ఏవం ప్రాచామలంకారికాణా మనేకథా పారిష్టవం వర్తతే. తద్యథా తథా వాఽస్తు న తత్రాస్తాక మగ్రహః కింతు స్తంభాదీనామనుభావాంతర్యావేఽపి కేన చిద్విశేషేణపార్థక్యమిత్యేత దేవాస్తాభిరపేక్ష్యత ఇతి విశేషాంతరాణి నరహరిసూరివిరచితే రసనిరూపణే ద్రవ్యవాని విస్తరభిరుభిరస్తాభి రుపరమ్యతే.

౧౦

‘విశేషాదాభిముఖ్యేన చరంతో వ్యభిచారిణ’ ఇత్యుక్తదికా వ్యభిచారిశబ్దవృత్త్యుత్పత్త్యైవ నిర్వేదాదీనాం సామాన్యలక్షణం సిద్ధమితి మత్వా లేషాం కేవలం సామాన్యతో విశేషతశ్చోద్దేశకమాహ—అథేతి. రసస్య సహకారిణ ఇతి. కణ్ణోలాస్యాగ రన్యేవ రత్యాదే ద్లాకికస్య పరిపాషకతయా సహకారిణ స్సంతో నాట్యాదౌ వ్యభిచారిణ ఇత్యుచ్యంత ఇత్యర్థః. తదుక్తం—‘మజ్జంతశ్చ నిమజ్జంతః కణ్ణోలా స్తే యథాఽర్జ్వలే, తపోఃకర్మర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపశామసి. యథా స్థాయినీ నిర్వగ్నా హ్యున్మగ్నావ్యభిచారిణః, పుష్టంతి స్థాయినం స్వాంశ్చ తత్ర యాంతి రసాత్తతా’ మితి

౬-౯

తథా చోక్తం కావ్యప్రకాశే.—

‘కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యాని చ,
రత్యాదే స్థాయిినో లోకే తాని చే న్నాట్యకావ్యయోః.

విభావా శ్చానుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః’ ఇతి

లోకే కార్యకారణసహకారిశబ్దవాచ్యా నాయికానాయకకటాక్ష
భ్రూవిక్షేపనిర్వేదాదయః కావ్యనాట్యయో స్తు విభావానుభావవ్యభి
చారిశబ్దవ్యవదేశ్యా భవంతి

ఉక్తార్థేఽభియుక్తసంవాదమాహ—కారణానీతి. స్థాయిినః, స్థాయిత్వయోగ్య
స్వేత్యర్థః. అనుభావా ఉభయేఽపి గృహ్యంతే. నను చేష్టాలక్షణోద్దీపనవిభావానాం
భావవోవాదీనాం శృంగారకార్యతయాఽనుభావత్వం ప్రతీయతే. కటాక్షభ్రూవిక్షేపా
దీనామనుభావానా మనురాగజనకత్వేన సంభవత్వేన విభావత్వం. ఉక్తనాముభ
యేషాం కట్టోలాయమానతయా రసపరిపోషణాత్సంచారితాఽపి, సమస్తసంచారిణా
మపి చింతాదీనామనురాగకార్యతమూఽనుభావత్వం, తద్దర్శనశ్రవణాభ్యామనురాగాలి
శయజననా ద్విభావత్వం చానుభూయతే తదుక్తం భావప్రకాశే—‘విభావోఽప్య
నుభావస్యాదనుభావోఽపి భావవత్, తౌ పున శ్చారిణౌ స్యాతాం తే చ తౌన్యుః
పరస్పర’ మితి. అత్ర పరస్పరశబ్దేన సంచారిణామేవ మిథోఽనుభావత్వం చేత్యాది
ద్రవ్యవ్యం. అతః కథం పూర్వోక్త విభావాదివ్యవస్థేచేత్యశ్యం; కస్యాశ్చిదను
రాగవ్యక్తే ర్యాని కార్యకారణసహకారీణి తాని తాం ప్రతి తత్రైవ న కించిదపి
సాంకర్య మస్తి. వ్యక్త్యంతరాపేక్షయా తస్యా ఏవాకారభేదాపేక్షయా వాఽన్యథా
భావే తో విరోధః? యదైకస్య పుత్రాపేక్షయా పితృత్వం పితృపేక్షయా పుత్రత్వం
చ వ్యవతిష్ఠతే. అతో విభావాదీనామపి ప్రయోగిభేదాదిభిః కల్పితాకారాంత
రాణాం సాంకర్యశంకానవకాశా ద్విభావాదిరూపతా నియతైవేతి సిద్ధం ఏవం చ
విభావాదిసామగ్రీసంక్షోచే సతి రసాభావత్వ మిత్యనుసంధేయం.

నమాన్తర్యాదం ప్రవృత్తేషాంగరసేన బాధితః ప్రధానరసో రసాభావః.
తదుక్తం రసార్థవే.—‘అంగేనాంగీ రసస్వేచ్ఛావృత్తివర్ధితసంపదా, అమాత్యే
నావినీలేన స్వామీవాభావతాం వ్రజే’దితి. అంగరసస్య తృతీయాంశానుప్రవేశో
మర్యాదోల్లంఘనం తదుక్తం భావప్రకాశే—‘భాగద్వయం ప్రవిష్టస్య ప్రధానస్యైక
భాగతః, రసానాం దృశ్యతే యత్తత్తస్యైదాభావలక్షణ’ మితి. తత్ర హాస్యాది

శృంగారవీరరాద్రాద్భుతానాం లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేన పరి
పోషాతిశయః. అత ఏవ శృంగారస్య క్షేపాద్భివేదయత్వేత్వాభాసత్వం.

తథాచోక్తమ్.—

‘ఏకత్రైవానురాగశ్చ త్తిర్యజ్జ్నేచ్ఛగతోఽపి వా,

భూయిష్టాః శృంగారాదయ ఆభాసీభవంతి. అత్రైతా సంగ్రహణ్ణోకా. ‘హస్యోజగు
ప్యాశృంగారహస్యా లోకభయానకా, భయానకో రాద్రవీరా తథా శృంగారవిన్న
యా. బీభత్సకరుణౌ రాద్రశృంగారా చ యథాక్రమం, శృంగారాదీన్నంప్రవిశ్య
రసాభాసాన్వితస్యతే’ ఇతి యద్యప్యేవం నవానా మపి రసానామాభాసత్వం సంభ
వతి. తథాపి క్వచిద్విశేషమభివక్తుమారభతే—శృంగారేతి. కాంతస్యాపుష్పలకుణ
మేతత్. లోకోత్తరనాయకాశ్రయత్వేనేతి. ధీరోదాత్రాదినాయకోత్తమవిషయత్వే
నేత్యర్థః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘ధర్మయుద్ధవీరప్రధానో ధీరోదాత్తః, వీరరాద్ర
ప్రధానో ధీరోద్ధతః; వీరశృంగారప్రధానో ధీరలలితః; దానధర్మవీరకాంతప్రధానో
ధీరకాంత ఇతి చత్వారో నాయకా’ ఇతి అత్ర వీరరసమనయోగజ్ఞేమత్వాదద్భు
తోపాదనం. యదానా మునిః—‘వీరస్య చైవ యత్కర్మ సోఽద్భుతః పరికీర్తిత’ ఇతి
విదగ్ధజనైకవిషయో రసపరిపాకవిశేష ఇతి భావః.

విపక్షే విరోధమాన—అతఏవేతి. ఇదమత్రానుసంధేయం. యత్ర విభా
వాదివిభూర్తి స్తత్ర ముఖ్యో రసః తదుక్తం లోచనే.—‘రసస్తు స ఏవ యో
యత్ర ముఖ్యతయా విభావానుభావవృత్తిచారిసంయోజనోచితస్థాయిప్రతిపత్తికస్య
ప్రతిపత్తు స్థాయింశే చర్వణప్రయుక్తవివాహాద్వద్రుకర్ష’ ఇతి. ఉదాహృతం చ
తత్రైవ—‘కృచ్ఛాద్దూరుయుగం వ్యతీత్య సుచిరం బ్రాంత్యా నితంబస్థలేమఘోఽస్యా
స్త్రీవతీతరంగవిషమే నిష్పందతా మాగతా మద్భ్రష్టిస్త్రీషిలేప సంప్రతి శస్తైరా
రుహ్య తుంగౌ స్తనౌ సాకాంక్షం ముహూర్తే జలవప్రస్థంబిని లోచనే’ ఇతి.
అత్ర హి నాయకాకారానువర్ణ్యమానస్యాత్మప్రతికృతిపదితచిత్రఫలకావలూ
కనా ద్వత్సరాజస్య పరస్పరాస్థాబంధరూపా రతిస్థాయిభావో విభావానుభావసంచారి
సంయోజనావశేన చర్వణరూఢఇతి. ఏవం చ యత్ర విభావాదివిభూర్త్యభావ
స్త్రాలోపితో రసః. క్షేపాద్దా తథాభూతత్వాద్రసాభాసత్వమితి భావః ఉక్తార్థే
సమీక్షిమాన— ఏకలేతి. అత్ర ఏవేత్యవధారణేనాన్యత్రానురాగాత్కంతాభావ
స్సూచ్యతే. యథా రావణే నీతాయాః. లేన స్త్రీపుంసయోరేకత్రానురాగే జాతే

యోషితో బహుశక్తి శ్చే ద్రసాభాస స్త్రిధా మతః' ఇతి.

వ్యభిచారిభావానా ముదయప్రశామ్యదవస్థయా, పరస్పరవిరుద్ధ రసాశ్రితయోర్భావయోః స్ఫుర్ధయా. సంబంధేనాన్యోన్యోపమర్దక తయా, బహుళానాం సమాపేక్షేన చ చాతుర్విధ్యం

తథా చోక్తం దశరూపకే —

‘భావస్య శాంతిరుదయస్సంధిశ్శబలతా తథా’ ఇతి

అన్యత్రానురాగప్రాగభావే చ విభావాదిసంపూర్ణసంభావనయా నైవ రసాభాసత్వమితి భావః. అన్యథా ప్రథమజాతానురాగే వత్సరాజే జాతానురాగాయా రత్నావళ్యాః పూర్వానురాగస్యాభాసత్వప్రసంగాత్ స్థేచ్ఛాప్రీత్యామనాప్రాతవైదగ్ధ్యగంధానా మననుభూతవిభావాదిభావానా మభివదనవ్యాపారమాత్ర విలక్షణా స్సహోదరాః. అత స్తేషాం ద్వయానా మపి సమానయోగక్షేమత్వా త్సహోపాదానం. అత ఏవ శృంగారా భావస్య త్రైవిధ్యోక్తిరితి. బహుశక్తి రనేకత్రానురాగః. అత్రాపి ముఖాంతరేణ సమాను రాగ ఫలాభావా ద్విభావాద్యపరిపూర్ణితి భావః. పునోఽప్యనేకనాయికానురాగే రసాభాసత్వ మితి కేచిత్. తస్మి తన్నతే దక్షిణనాయకానురాగస్య సర్వసంప్రతిఘ్న రసభావస్య ఆభావత్వప్రసంగ ఇతి చేదైవం; తస్యాప్యేకస్యామేవ గాఢానురాగత్వాత్. అన్యత్ర తు క్వచిత్తద్యత్వం క్వచిత్తందత్వమితి నిశ్చితం. ‘తుల్యోఽనేకత్ర దక్షిణ’ఇతి లక్షణం పున రనేకాసు నాయికాస్వసుప్తత్రిమాత్ర పరత్వేన తుల్యత్వపరమితి ద్రవ్యవ్యం. ఆత్ర పక్షద్వయేఽపి క్రమేణ సమానురాగా భావాదవివేకాదనేకానురాగాచ్చ రతే రాశోపితత్వేన హస్త్యాస్పదత్వా త్తన్నిబంధన స్త్రివిధోఽయ మాభాస ఇతి వివేకః. నన్వా రోపితరసాభావాత్రిర్యగాదిషు కథం చమత్కారః? ఇతి చేచ్ఛుక్తికారజతం గృహీత్వా ప్రమోదమానం పృచ్ఛ పశ్చాత్కాలీనబాధస్తు ప్రపంచసత్యత్వాభిమానసమయ సాంసారిక వ్యవహారస్యేవ తాదాత్మికచమత్కారస్య స విరోధీతి రసాభాసోఽపుష్టిపా దేయ ఏవేత్యలం ప్రపంచేన.

విభావాదిమధ్యే వ్యభిచారిభావానాముదయాద్యుపాధిచతుష్టయజన్యచమత్కార విశేషనిబంధనం చాతుర్విధ్యమానా—వ్యభిచారితి. అన్యోన్యోపమర్దకతయేతి. స్వస్వ బాధ్యానాం బాధకత్వేనేత్యర్థో పక్ష్యమాణోదాహరణానుసారేణ కల్పనీయః. రసా భాసాదీనాముదాహరణముత్తరత్ర భవిష్యతి.

అథ యథాక్రమం స్థాయిభావానాం స్వరూపముదాహరణం చ

తత్ర సంభోగవిషయ ఇచ్ఛా విశేషో రతిః.

యథా.—

శృంగారైకరసః స్వరోఽస్తు జగదానందైకనిష్కందభూ-

రిందు స్తిష్ఠతు విభ్రమైకవసతే ర్జ్వాగర్తు పుష్పైకరః,

సంత్యన్యేఽపి గుణప్రసాదితదిశః కిం తైరశేషోన్మతో

జాతః కాకతిలల్లభో మమ పతిః కామస్య కామోత్సవః ౧౦

అథ స్థాయిభావేషాదేశక్రమానుసారేణ రతిం లక్షయతి—తలేతి. యానో రన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్త సంభోగః, తదుక్తం భావప్రకాశే— 'కామోపచార సంభోగః. కామః స్త్రీపుంసయోన్ముఖం, సుఖమానందసంభేదః పరస్పర విమర్దతః. ఉపచార స్తదానందకారకం కర్త కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయః ఇచ్ఛావిశేష స్స ఎవహద్యపరపర్యాయః ప్రమోదాత్తా మనోవృత్తివిశేషో రతిరత్కర్థః. తదుక్తం— 'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయోరశేషగుణయుక్తయోః, నవయావనయోక్త్యాఘ్న ప్రకృత్యో శ్చేష్టరూపయోః. నారీపురుషయోస్తుల్యా పరస్పరవిభావికా, స్పృహోహ్వయా చిత్త వృత్తి రతిరత్కర్థభిధీయతే' ఇతి. స్పృహోలక్షణమపి తత్త్రైవోక్తం— 'అత్తోఽభోగకరణం స్పృశంతీ ప్రియవర్తనా, యా జహతీతరాణ్ భోగాన్ సా స్పృహేత్కర్థభిధీయత' ఇతి.

ఉదాహరణి—శృంగారేతి. జగతామానందస్యానందమేతోరేకస్యాద్విటీయస్య నిష్కందస్య మృష్టాంశస్య భూస్థానం, గుణైరాభిరూప్యాదిభిః ప్రసాదితాః ప్రసన్నీ కృతాః దృశో లోకదృష్టయో యైస్తే తథోక్తాః, 'గుణప్రసాదితదిశ' ఇతి పారే గుణాలంకృతదిశో, దిగంతవిక్రాంతగుణా ఇత్యర్థః. అస్మే గంధర్వగీర్వాణాదయః, తైరేకైకగుణాశ్రయైః కిం ? న, కిమపి సాధ్య మిత్కర్థః అశేషోన్మత స్సర్వాధికః, అత్ర కామస్యాపి కామోత్సవః కాకతిలల్లభో మమ ప్రేయానభూదితి వాగారంభేణ స్వామరక్త ప్రియలాభజనితహర్షానుభావేన కస్యాశ్చిన్నాయితాయా ఆలంబనవిభావభూతాయాః ప్రమోదాత్తా రతిరభివ్యజ్యతే ఇయం చ నిసర్గాదినిమిత్తభేదాత్ప్రవృద్ధా. తత్ర మద నేందువసంతాదివైరాగ్యేణ ప్రియవిషయప్రేక్షా చేయమభిమానమూలేతి వేదితవ్యం. ఇద మేవ మమ ప్రియం నాన్యదితి ప్రత్యయ వివాభిమాన ఇత్యాహుః. భేదాంతరోదాహరణప్రపంచ స్తు రసార్ణవే ద్రవ్యవ్యః.

*వికృతిదర్శనాదిజన్యో మనోవికారో హంసః.

యథా—

బిభ్రాణాః కబరీ ర్ధృతాంజనదృశః కృత్వా కుచౌ కృత్రిమా
 స్త్రీవేషాన్నిశి కాఃతీంద్రనగరే ప్రచున్నయాపా స్మృపాః,
 దృష్ట్వా టౌమ మపాస్య వక్షసి కుచా వాకృష్య నీవీస్సృశో
 హీ హీ కష్ట మితి త్యజంతి విపణిశ్రేణీషు ధూర్తా విటాః ౧౧
 'ఇష్టజనవియోగాదినా ఆత్మని దుఃఖాలిభూమి శ్శోకః

యథా:—

ధాత ర్నిష్కరుణోఽసి శిక్షయసి కిం వన్యాం శరీరస్థితి

హంసం లక్షయతి—వికృతీతి. ఆత్మనః పరస్య వా యే వేషభాషాకారవికార
 విరుద్ధాలంకారాస్సప్తభాషణమబ్జతాదయ స్తద్విర్యనశ్రవణజన్యో మనోవికారో హంసః.
 'స్వనహసో' ర్వేతి వికల్పాల్ ఘోషో ప్రత్యయః. అయమేవ బాష్పాద్యనుభావో
 నిద్రాలస్యాదిసహకృతశ్చర్వస్యమాణో హసే సాధు రితి పుష్పత్యై హసోఽభవతి.
 సచోత్తమాదిషు త్రిష్వైకైర్యుగళక్రమేణ వడ్విధః. తదుక్తం—'వికృతాకృతివా
 గ్వైవై రాత్తనో వా పరస్య వా, హంస స్సాగ్నిత్వరిపోషేఽస్య హంస్యస్త్రిప్రకృతి
 వృత్తితః, 'స్త్రిత మిహ వికసన్నయనం కించి ల్లక్ష్యద్విజం హసితం, మధురస్వనం విహ
 సితం సాదృశిరకంఠమమధ్ధసితం, అపహసితం సాస్రాక్షం విక్షిప్తాక్షం భవత్యతిహసితం, ద్వే
 ద్వే హసితే వైషాం శ్శ్యే ద్యుతేఽధమే క్రమశః' ఇతి. ఉత్తమస్య స్వకీయ పరకీయ
 వికారదర్శనా త్క్రమేణ స్త్రితహసితే, మధ్యమస్య విహసితోద్ధసితే, అధమస్యాపహసి
 తాతిహసితే ఇతి.

తత్రాధమాశ్రయమన్యదీయవేషవికారజన్యం హంసముదాహరతి—బిభ్రాణానితి.
 కబరీః స్త్రీజనాచితాః కేశపాశాః, 'జానప'దే త్యానినా జీవ్ ఆత్ర బంధిగ్రహం
 గృహీతా నతపివ పలాయనపరతయా స్త్రీవేషధారిణో వైరిభూవతీః నీవీప్రదేశాది
 స్పర్శనేన పుమాంస ఇతి జానతాం ధూర్తవిటానామాలంబనవిభావానాం కరుషస్వనస్య
 హంసస్య హీ హీ త్యనుకరణం. ౧౧

శోకం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ఆదిగ్రహణాదనిష్టప్రాప్తి ర్భవ్యతే. దుఃఖాలి
 భూమి దుఃఖప్రకర్షః.

ఆద్యం క్లోకముదాహరతి—ధాతరితి. నిష్కరుణో నృశంసః, వన్యాం ఫల
 మూలాదిరూపాం, తత్తాదృగ్విధనా, నానావిధభోగోపకరణపరిపూర్ణా ఇత్యర్థః. స్థానం

తత్రాద్వ్యగ్నిభవా గృహః క్వను గతాః స్థానం మరుః కల్పితం,
హా నాథాః పతితాః ప్రతాపనృపతేః క్రోధార్పిషీతి ద్విష-
ద్యోషాణాం తదనూప మశ్రుభి రహోజాతం స్థలం మారవమ్
'శత్రుకృతాపచారేణ మనగి ప్రజ్వలనం క్రోధః

యథా:—

రేరే నేవణ కస్తవాయ మనిదంపూర్వోద్య గర్వోమహః-

ను త్రిగ్ధా కిల యేన గౌతమనదీ ప్రాప్తోసి మృతోస్య నృఖమ్,

మరు రితి. పిపాసాయాం యత్రోదక మసి దుర్లభ మితి భావః. మహారణ్యే వాభర్తృభి
స్సహమృగమిధునాదివద్యధాకథంచిద్వర్తమానా ఇతి విచారితేఽసి కథం వా కియా
న్వా నో దైవదుర్విపాకః? తే భర్తారోఽసి తతోగ్రధవహ్నా శలభతామలభంతేతి పరి
దేవితం హేతిశబ్దేన సూచయన్నాహ—హా నాథా ఇతి. అనూపం జలప్రాయం, ఆత్ర
శత్రుస్త్రీణామలంబనవిభావానాం భర్తృవియోగరాజ్యభ్రంశాదిజనితా దుఃఖాతిభూమి
దైవోపాలంభసహితేన రోదనేన సూచ్యతే ఆత్రోర్వివిలంరనోరస్తాదనాదయోఽను
భావాః, దైవ్యమోహచింతావిమోదాదయో వ్యభిచారిణశ్చ విశేషోపాత్తాః కరుణతా
మాపాదయంతి.

౧౨

క్రోధం లక్షయతి—శత్రుకృతేతి. శత్రుగ్రహణం భృత్యాదేరుపలక్షణార్థం.
తత్రోతేనాపచారేణ వధావజ్ఞానా ప్రజ్వలితా మనోవృత్తిః క్రోధఇత్యర్థః. స చ
త్రివిధః. క్రోధః కోపో రోష శ్చేతి తదుక్తం భావప్రకాశే—'క్రోధః కోపశ్చ రోష
శ్చే త్రేవ భేద స్త్రిధామతః' ఇతి. తత్ర వధావిపర్యంతః కూరజనాశ్రయః క్రోధః
అభ్యర్థనావధి ర్విరజనాశ్రయః కోపః; స్త్రీపుంసయో రన్యోన్యవిషయః ప్రత్యాయన
పర్యంతో రోషః.

తత్రావజ్ఞామూలం కూరాలంబనం క్రోధ ముదాహరతి—రేరే ఇతి. 'వాక్యాదే'
రిత్యాదినా కోపే ద్విరుక్తిః. ఆయం పూర్వో యస్యాసా విదంపూర్వః, స న భవతీత్య
విదంపూర్వః, నూతన ఇత్యర్థః. అన్యధికాగ్రేణాత్మోత్కర్షో గర్వః; కుతోఽయంతే
మహానిదాసీమభూతపూర్వో గర్వః ప్రామరభూతిత్యర్థః. యేన గర్వేణ గౌతమన
ద్యుత్తీర్ణేత్యవజ్ఞాకథనం కితేత్యభీకే. తేన వార్తామత్ర మేతదితి భావః. తథావితస్యేదం
కర్తవ్యం ఫల మిత్యాహ—ప్రాప్త ఇతి. అవజ్ఞానిమిత్రమాశంకతే—ఏషేతి. అన్యథా
భూతగ్రహణికల్పానాం వైరిభూపతీనాం కల్పాంతకాలదుర్దస్యాస్తత్సామిన్ః కాకతీ

ఏమా కాకతివీరరుద్ర ఇతి కిం నాశ్రావి సప్తాక్షరీ

ప్రతుభ్యత్ప్రతిపక్షపార్థివమహాభూతగ్రహా చాప్టసి? ౧౩

*లోకోత్తరేషు కార్యేషు స్థేయాన్ప్రయత్న ఉత్సాహః.

యథా—

క్షుభేష్వభిషు సంభ్రమాత్ప్రిభుచనగ్రాసేచ్ఛయా సర్వతః

సన్నద్ధేష్వపి పర్వతేషు పరితో గండోపలాః వర్షితుమ్,

శక్తా ఏవ వయం నివారణవిధౌ క్షుద్రక్షమాభ్యజ్ఞయే

వీరరుద్రస్య నామమాత్రమహామంత్రం నిశ్చయేన కాందిశీకచరః కథమద్యైవ ముద్యుక్తే భవానితి భావః శ్రోధోఽయం వివక్షదర్శనాదిభావః. కంఠగర్జనదంత ఘట్టనాద్యనుభావో గర్వామర్షాదివ్యభిచారి చర్వ్యమాణస్యై రాద్రో భవతి. ౧౩

ఉత్సాహం లక్షయతి—లోకేతి. స్థేయానతిస్థిరః, వివక్షితకార్యవిషయమాత్సు క్యమేవాత్ర స్థైర్యమితి భావః. 'అహమేవం విభజ్యేవం ప్రాణిత్వేనాభిమానాత్క ఉత్సాహః' ఇతిలోచనకారః కారదాతనయస్తు కార్యమాత్రమంగీచకార తదుక్తం— 'ఉత్సాహస్యర్వకృత్యేషు సత్వరా మానసీ క్రియా, సహజాహర్యభేదేన స ద్విధా చరి క్షీర్తితః' ఇతి.

ఉదాహరణి—క్షుభేష్వితి. త్రిభువనగ్రాసేచ్ఛయాకల్పాంతవదితి భావః. క్షుభేషు క్షుభితేష్విత్సర్గః. ఆత్ర యద్యపి 'క్షుభిష్వాం' తేత్యాదిగా నిపాతనాన్సన్ధమాత్రవాచీ క్షుభిశబ్దః తథాపి క్షుభితార్థత్వం కథంచిత్యాదృశ్యాత్కల్పవనియం; సముద్రాణాం మంథ యోగవత్కల్పవైషమ్యేఽపి క్షోభసంభవాత్. అత ఏవాహ వృత్తికారః—'కథం క్షుభి స్యముద్రః క్షుభ్ధా నదీత్యేవమాదావుపమానాదభివ్యుతీతి గండోపలాః గండైలాః, ప్థూలావహనిత్యర్థః. ఆత్ర వైరిభూపాలవిజయవిషయస్సహజోత్సాహ స్యముద్రసంక్షో భవర్వతసన్నాచనివారణేవమేవ శక్తా ఇతి వాగారంభేణ వ్యజ్యతే. ఆ త్రాత్మశ్లాఘా స్యధిక్కారాదిసంభవా ద్ధీరోద్ధతోఽయం నాయకః; తస్య వీరరసేఽపి ప్రాధాన్యేనాను ప్రవేశసంభవాత్. తదుక్తం లోచనే— 'వీరరాద్రప్రధానో ధీరోద్ధతః' ఇతి. ఆయ మేవ ప్రతాపవినయాదిభి ర్విభావితః కరుణా యుద్ధాదిభి రనుభావితో గర్వహర్షాదిభి ర్భావితోవీరరసోభవతి. స చ త్రివిధః. యథాహమునిః—'దానవీరం యుద్ధపీఠంధర్మవీరం తథైవ చ. రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మత్రివిధసమృతమితి ధర్మవీరస్థానే దయావీరముక్త్యా త్రివిధ్యమాహ ధనికః. తత్ర దానవీరో బలిహమదగ్నా శ్రిదిః. యుద్ధవీరోరామాదిః. ధర్మ

శ్లాఘా నః కిమతీతి కాకతివిభోర్గర్జంతి పై న్యే భటాః. ౧౪

*రాద్ర సందర్శనాదిభి రనర్థాశంకనం భయం

యథా—

దూరాదాకర్ణ్య విశ్వప్రసృమరమహసో వీరరుద్రస్య జైత్ర-
ప్రస్థానారంభ భేరినినదమరిన్మపాః పూర్ణకర్ణజ్వరార్తాః,
ఆరుహ్యద్రీ న్విశంతో గహన మతిమహత్కంటకాకృష్టకేశా-
స్త్రాయధ్వం ముంచతేతి ప్రతివృత్తిధియా పాదపాన్పాగ్రథయంతే
అథానాం దోషసందర్శనాదిభి గర్జణా జుగుప్సా.

వీరో యుధిష్ఠిరాదిః. దయావీరో జీమాతవాహనాదిః. తత్ర ప్రస్థదరక్షాత్వాద్య
మభావరాహిత్యే యుధిష్ఠిరస్త్రాపహిత్యేరాద్ర ఇతి వివేకః. ౧౪

భయం లక్షయతి—రాద్రేతి ఆదిగ్రహణా దైద్రకబిక్రవణాదయో గృహ్య
స్తే. తజ్జన్యమనర్థాశంకనమనశ్చాంచల్యరూపం భయమిత్యర్థః. ఏతచ్చ స్త్రీసీచత్ర
భృతీనాం స్వాభావికముత్తమానాం కృతక మిత్యానాం ర్హేమచంద్రకారదాతనయా
దయః సింహభూపాలస్త్ర సర్వత్ర కృతకమేవేతి ప్రత్యవదత్. అనేకవిధమిత్యుక్తే.

తత్ర రాద్రశ్రవణజన్యం భయముదాహరితి.—దూరాదితి. విశ్వప్రసృమర
మహసో విశ్వవ్యాపీప్రతాపస్య. సరతే 'స్పృశుస్యద' ఇత్యాదినా క్షరచ్ ప్రత్యయః
కర్ణజ్వరార్తాః కర్ణవ్యాధిపీడితాః, బిరిచీకృతకర్ణాఇత్యర్థః. తత్రాప్యతిమహద్దప్పివే
శం, గహనమరణ్యం, విశంతః ఖదిరాదికంటకాకృష్టకేశాస్సంతః వ్యామలాంతఃకర
ణాః ప్రతిపక్షముద్ధ్యా పాదపాస్త్రాయధ్వమిత్యాదిభి ర్దీనోక్తిభిః ప్రార్థయంతే. అత్ర
వైరిభూపాలసమవేతోభయస్థాయీభావో వ్యజ్యతే ఆయం చ స్వోచితసామగ్రితో
భవతి. తదుక్తం—'వికృతస్వరసత్త్వాదేర్భయభావో భయానకః, సర్వాంగవేదధు
స్థేదశోఽపై వర్ణ్యులక్షణః దైన్యసంభ్రమసమ్మేహత్రా సాదిస్తజ్జనహోదరః.' ఇతి. ౧౫

జుగుప్సాం లక్షయతి—అథానామితి. దుధిరోద్వాంతాద్యహృద్యవదార్థశ్ర
వణదర్శనాదిజన్యో మనస్సంకోచో జుగుప్సేత్యర్థః. అయమేవ నాసావిధాననిష్ఠీవనా
ద్యమభావో భయాపస్తరాదిసహకారీ బీభత్సో భవతి స చ విభావాదిభేదాల్ ఖోభః
ఉద్వేగశ్చేతి ద్విధా. తదుక్తం భావప్రకాశే—'ఖోభాత్తా దుధిరాంత్రాదిదర్శన
స్మర్యనాదిజః, ఉద్వేగాత్తా క్రిమిచ్ఛర్దిపూరితిహేదిజో భవే' దితి. వైరాగ్యాద్యవతి
గర్జాసీద్ధ స్తుతీయో బీభత్స ఇత్యాహ భవిః.

యథా—

విష్వజ్జన్మిష్కపంకే మహతి నిపతీతోచ్ఛానమాతంగదేహ-
 శ్రేణీలబ్ధప్రచారాః ప్రసహదురువసామజ్జరక్షప్రవాహః,
 రాశీభూతాస్థిరూటస్థపుటితనికటా నిస్సరద్విస్రగంధాః
 కుర్వంత్యా యోధనోర్వ్యోభయమవనిభృతాంవీరరుద్రేణసృష్టాః
 "అపూర్వాధ్యసదర్శనాచ్చి త్తవిస్తారో విస్తయః

యథా—

ఔన్నత్యం మహదన్యదేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరీమా
 కావ్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసోరన్వైవ బాహోష్విః ప్రథా,
 సర్వం నూతనమేవ రుద్రనృపతేజ్జ్నేనేన తన్నిర్మితౌ
 సామగ్రి చతురంసనేన కియతీ కీదృక్రూమా కల్పితా ౧౭
 'శమో వై రాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం

తత్ర త్కోభణం బీభత్సముదాహరతి.—విష్వగితి. మహతి విష్వజ్జన్మిష్కపంకే
 సార్వత్రికమేదఃకర్దమే పతితాః గంతుమకత్త్యా ప్రహస్తాశ్చేతి భావః తథా మృత
 త్వాదుచ్ఛానా వివిధాశ్చ తేషాం మాతంగానాం దేహశ్రేణీషు లబ్ధిః ప్రచారో గో
 మాయుప్రభృతీనాం యాసు తాస్తథోక్తాః, ప్రవహంతః ప్రకర్షేణ స్రవంతః ఉరవో
 ఽధికాః వసాదీనాం వపాదీనాం ప్రవాహః స్తోతాంసి యాసు తాస్తథోక్తాః, రాశీ
 భూతై రస్థిరూటైః కీకససమూహైః స్థపుటితాః వికటికృతాః నికటాః ప్రాంతదేశాః
 యాసు తాస్తథోక్తాః, నిస్సరద్విస్రగంధాః ఉద్భవభామగంధాః వీరరుద్రేణ సృష్టాః
 ఆయోధనోర్వ్యో యుద్ధభూమయః సర్వేషాం భయం కుర్వంతి. ౧౬

విస్తయం లక్షయతి.—అపూర్వేతి లోకసీమాలిప్యత్తః పదార్థోఽపూర్వార్థః,
 తద్దర్శనాదిజన్యో మనోవిస్తారో విస్తయ ఇత్యర్థః. ఆయమేవాకస్మికమనోఽథలాభాశా
 కివస్తుదర్శనాదివిభావో నయనవిస్తారసాధునాదాద్యనుభావో హర్షావేగాదిసహకృ
 తోఽద్యుతః.

ఉదాహరతి—ఔన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతచరమేతత్; [కావ్యప్రకరణే
 సంఖ్యా ౨౦] అత్ర కిమన్యశ్చాభ్యామతాకితేన ప్రతీయమానాన్నత్యానివిచాకిన
 విభావో విస్తయః ప్రతీయతే ౧౭

శమం లక్షయతి—శమఇతి అత్రాదికజ్ఞేన ఈశ్వరానుగ్రహసత్సంగమాదికం
 గృహ్యతే. వికారావిషయాభిలాషాదయః తద్రహితచిత్తత్వం వైరాగ్యాదిజన్యస్తృష్టా

యథా—

కిం లబ్ధం చతురాననేన మహతీ మాయుఃప్రథాం గచ్ఛతా
లబ్ధ్వా సంపదమప్యనన్యసుగమామింద్రేణ కిం వా కృతం;

క్షయాద్యపరపర్యాయో నిర్వేదాభ్యాం మనోవికార శ్శమ ఇత్యర్థః. ఆయమేవ యమ
నియమాద్యనుభావో ధృతినిర్వేదాదివ్యభిచారి చర్వ్యమాణశ్శాంతో భవతి.

ఉదాహరణి — కిమితి. మహతీమాయుఃప్రథాం చతుర్ముగసహస్రమేకం
దిన మిత్యాదిక్రమేణ సంవత్సరశతరూపాం, అనన్యసుగమామసాధారణామిత్యర్థః.
అస్తాంతరుపక్షవా నిరస్తకామక్రొధాదయః, బాహ్యం వాతాతపాదిజన్యమపీత్యర్థః.
ఉపప్లవం పీడాం అలింగిర్హమాయు రత్యుచ్చిత మైశ్వర్యం చేత్యుభయమాకాశ్యం
సర్వేషాం తత్సంపాదకేషు పరమావధితయా ప్రసిద్ధో పితామహపురుషూతావపి
తృణాయ మన్యమానానాం వైరాగ్యాభిభూమిలక్షణశ్శమః ప్రతీయతే నను 'అప్తా
నాట్యే రసాః స్మృతా' ఇతి నియమాన్నేమ శ్శాంతరసో న సంభవతీతి చే. తర్హిత
ఏవం ప్రప్రవ్యాః. కిం మునినా శాంతస్థాయిన ఏవానిరూపగాత్తదభావః? ఉత
తత్సామగ్రీవైధుర్యాత్? ఆహో స్విదశ్శాన్యత్వాత్? అభవాంతర్భావాత్? యద్వా
పురుషార్థాభావాత్? నాద్యః; నిర్వేద ఏవ శాంతస్య స్థాయిభావ ఇతి మునినాంగీ
కృతత్వాత్. తచ్చానేకరససాధారణస్య వ్యభిచారిణ సృతోఽప్యమంగళప్రాయత్వేఽపి
సజాతీయగ్రగణ్యత్వం ప్రాధాన్యేన కంచి ద్రుసవిశేషం ప్రత్యసాధారణం స్థాయిత్వం
బోధయతుమితి ప్రతిపాదనాత్. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—'నిర్వేదస్యామంగళ
ప్రాయస్య ప్రథమమసంపాదేయత్వేఽపుపాదానం వ్యభిచారిత్వేఽపి స్థాయిత్వాభి
ధానార్థం. తేన నిర్వేదస్థాయిభావశ్శాంతోఽపి నవమోఽస్తి రసః' ఇతి. ఉక్తంచ
ధ్వన్యాచార్యైః—'తృప్తాక్షయసుఖస్యయః పరిపోషస్తల్లక్షణో రసః ప్రతీయత ఏవేతి.
ఏత ద్వాగ్భిఖ్యానవ్యాజేన లోచనేఽపుక్తం—'తృప్తానాం విషయాభిలాషాణాం సిద్ధో
యః క్షయ స్సర్వతో నివృత్తిరూపో నిర్వేదః స ఏవ సుఖం; తస్య స్థాయిభూతస్య యః
పరిపోషస్తస్య చర్వ్యమాణతాత్పరః స ఏవ లక్షణం యస్య స శాంతో రసః ప్రతీ
యత ఏవేతి. న చ నిర్వేదస్తృప్తాక్షయత్వా శమపర్యాయో న సుఖరూప ఇతి శంక
నీయం; వైయాసికానామవిద్యానివృత్తివదస్యాపి సుఖరూపత్వసంభవాత్. తదుక్తం-
'యచ్చ కామసుఖం లోకే యచ్చ దివ్యం మహత్సుఖం, తృప్తాక్షయసుఖమితి నా
ర్హత మ్నేడకిం కలా' మితి. న ద్విత్తీయః, వైరాగ్యాదిసామగ్రి న్యులభత్వాత్.
తథాపి:— వైరాగ్యపరమేశ్వరానుగ్రహప్రాచీనకుశలపరిపాకసత్పురుష సేవావేదాంత

ఇత్యస్తాంతరుపస్థవాస్సుకృతితో నో జానతే బాహ్యమ-
ప్యద్యోపస్థవ మంద్రనాథతిలకే విశ్వంభరం బిభ్రతి. ౧౮
అథ శృంగారస్యాలంబనవిభావో యథా—

లానజ్యైకఖని ర్విధాతృరచనాశిల్పప్రతిజ్ఞాపధిః
శృంగారప్రతిభూ ర్విలాసపణిః కందర్పసుంటాపథః,

విచారాదయో విభావాః. యమనియమాదయోఽనుభావాః. రాజ్యధురోద్వహనాదయో
ఽపి కాంతస్య జనకాదేరుభావా ఇత్యుక్తం లోచనే. మతి స్మృతిబింతా ధృతి విత
ర్కాదయో వ్యభిచారిణ ఇతి న తృతీయః, రాగ ద్వేషకలషితాంతఃకరణానామచ
ర్వణీయత్వేనాత్మాఘ్నత్వేఽపి వీతరాగాణాం తదభావాల్ యని కలిషయాత్మాఘ్నత్వ
మాత్రేణ రసత్వాత్ప్రచ్యవేత, తస్మి వీతరాగాణా మ్మత్స్య ఇతి శృంగారోఽపి ప్రచ్య
వతాం. న చతుర్థః; న తావచ్చృంగారాదా వంతవ్యావ స్సంభవతి, అప్రసక్తత్వాత్.
నను దానాద్యుపాధినా త్రివిధో వీరః. తదుక్తం మునినా—‘దానవీరం యుద్ధవీరం
ధర్మవీరం తథైవ చ. రసం వీరమపి ప్రాహ బ్రహ్మ త్రివిధసమ్మిత’ మితి. ఆయం చ ధర్మ
ప్రధానో వీర ఏవేతి తత్రై వాంతర్భావ శ్శాంతస్య సంభావిత ఇతి చేన్న; ఉత్సాహ
స్యాహమేవంధ ఇత్యేవం ప్రాణత్వేనాభిమానమయో వీరః. సర్వాహంకారప్రశ
మైకరూపశ్శాంతః. ఏవ మనయోరత్యంతవైజాత్యాత్. తస్మి దయాఽరేఽంతర్భావః
ఇతి చేన్న. తస్యాప్యేవంవిధత్వే కాంతస్యైవ నామాంతరకరణం అనైవంవిధత్వే వీర
ప్రభేద ఏవేతి. ఏవమవ్యంతర్భావాంగీకారే సర్వ త్రైకరసస్య ప్రసంగః. నాపి పం
చమః; చతుర్థపురుషార్థస్య ముక్తే రేత దేకసాధ్యత్వాత్. తదుక్తంభావప్రకాశే—‘సర్వ
ప్రకారై స్సంపూర్ణకామ స్సంకుప్తమానసః, ప్రాప్నోతిముక్తిం చరమే కాంతేనైవరసేన
సః’ ఇతి లోచనే చోక్తం—‘మోక్షఫలత్వేన చాయం పరమపురుషార్థనిష్ఠుత్వాత్సర్వ
రసేభ్యః ప్రధానతమస్సచాయం కాంత రసః’ ఇతి. తస్మాన్నతైవ రసా ఇతి సిద్ధం.
వత్సలాదిరసాంతరాణామంతర్భావాదికమన్యతో ద్రవ్యవ్యం. ౧౯

విభావానుభావాదీనాం ప్రతిరస మసాధారణతయా యథారసముదాహర్తు ముచి
తత్వాదాదౌ శృంగారముదాహరివ్యమాణ స్తదాలంబనముదాహరతి—లావణ్యేతి.
‘ముక్తాఫలేషు ఛాయాయా స్తరళశివమివాంతరా, ప్రతిభాతి యదంగేషు తల్లావణ్య
మిహోచ్యతే’ ఇత్యుక్తలక్షణః కాంతివిశేషో లావణ్యం; తస్యైకఖనిః, కదాచిదపి
తన్నక్షీయత ఇతి భావః. రచనా శిల్పం అంగోపాంగసౌష్ఠవనిర్మాణం తద్విషయప్రతి
జ్ఞాయా అపధిః. ఇతః పరం విధాతా ప్రతిజ్ఞాతు మపి న శక్నోతి, కిముత విధాతుమి

నారీణామధిదేవతా చ తగుణీ సేయం కిమన్వైర్గుణై-

రస్యా మన్తథమన్తథః ప్రియతమ శ్శీఘ్రివీరరుద్రో నృపః ౧౯

ఉద్దీపనవిభావోయథా —

ఉరోమాత్రోత్సేధం భవదపి విలాసైరభివృణ్వై-

ర్మృగాక్ష్యోస్తామణ్యోత్రిభువనవిదం వ్యాకులయతి,

స్తనాభోగస్థితం యది కిల భవేత్కా ఖలు కథా

భవిత్రీ కిం వాన్యద్విజిత మఖిలం పుష్పధనుషా. ౨౦

అనుభావోయథా —

స్తరస్తేరాన్తంసన్తితమధురసారభ్యసుభగా-

న్తనాన్త్రిడాజాడ్యాన్ప్రిణయరసకల్లోలభరితాః,

కృతానేకస్కంధాన్తనసంజసహస్రాణి సృజతః

కటాక్షాన్వామాక్షీ కిరతి పరితోరుద్రస్సపతిమ్. ౨౧

భావః. శృంగారస్య ప్రతిభాః. 'స్వామిభృత్యాధమర్ణానాం వ్యవస్థాపరికల్పనే, అన్యోయః క్రియతే శిష్టః ప్రతిభా సువిగద్యతే, ఇతి సోమేశ్వరోక్తలక్షణః. యథాప్రతిభారథమర్ణాన్తనముద్ధరితి తథేయ మపి వైరాగ్యా చ్ఛృంగారమితి భావః. విలాసానాం విపణిః పణ్యపీఠికా, విలాసాపేక్షయామత్తైవ సంపాద్యాఇతి భావః. కందర్పస్య ఘంటాక్షో విప్రంభవిహారభూమి రిత్యర్థః. సేయం ప్రసిద్ధా తరుణీ యువతిః నారీణామధిదేవతా చ సర్వగుణాశ్రయత్వేనోపాస్మత్వాపితి భావః. యదాహుః—'గుణాః పూజాస్థాన' మితి గుణసామగ్రీఫలస్య ప్రేయసో లాభాత్కిం గుణాంతరకథనేనేత్యాహ—కిమన్వైరితి. ఆశ్ర లావణ్యాదీనామాలంబనగుణానాముద్దీపనవిభావత్వేన ప్యాలం బనోపస్కారార్థ మేవోపాదానాన్న తత్ప్రాధాన్యం. ౧౯

ఉద్దీపనవిభావముదాహరణి—ఉరఇతి. ఉరోమాత్రే ఉత్సేధ ఉచ్ఛ్వాసతా యస్మిన్ పయసి స్తనాలవాలస్థలే కించిదున్నతమరఇతి ప్రతీతిర్దాయతే తదిత్యర్థః. స్తనయోరాభాగో విస్తారః, స్థితం సమృద్ధం, 'స్థాయః స్థి నిష్ఠాయా' మితి స్థిభావః. ఉదయదేవ యావనం జగన్తోహనం జాయతే. ఉదితం పరిపూర్ణం వా కిమ పక్షవ్య మితి భావః. ౨౦

అనుభావ ముదాహరణి—స్తరేతి. వాఖ్యాతమేతత్ప్రసంగేన కావ్యప్రకరణే. ఏవం రసాంతరసంబంధినో విభావానుభావా యథాయోగం న్యన్వరసప్రకరణే ద్రవ్యవాః. ౨౧

అథ సాత్త్వికానాం స్వరూపముదాహరణం చ
 స్తంభసాస్య స్మిక్రియాంగత్వం రాగభీత్యాదిసంభవమ్.

యథా.—

† కాఅభపురంత్రితట పెక్ళంతీటణరేందకందప్పం,
 మలణసరుకిణ్ణాట విల ట్రిత ణిచ్చళంగీట ౨౨

* ప్రళయ స్సుఖదుఃఖాద్యైర్గాఢ మింద్రియమూర్ఛనం

యథా —

‡ జిలమలణరూపసారో సహివసో వీరరుద్దణివచందో,
 జం దట్టూణ ణిమజ్జి ఇంచూటం ఇందిలగ్గామో. ౨౩

* సుఖా ద్యతిశయా జ్ఞాతా రోమాంచో రోమసిక్రియా,

† కాకతిపుర స్త్రియః పశ్యంతో నరేంద్రకందర్పం,
 మదనశరోత్కిర్ణా ఇవ స్థితా నిశ్చలాంగ్యః. ౨౨

‡ జితమదనరూపసార స్సఖ ఏష వీరరుద్దన్వపచంద్రః,
 యం దృష్ట్వా నిమజ్జతిమూర్ఛాయా మింద్రియగ్రామః. ౨౩

సాత్త్వికానాం సామాన్యలక్షణప్రస్తావే బాహ్యభ్యంతరభేదేన ద్వైవిధ్యముక్తం.
 తత్ర బాహ్యేనాం స్తంభాదీనాం స్వరూపాదాహరణే వక్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

వక్తీ—స్తంభ ఇతి. విషాదవిస్తనూదిజన్యో జాడ్యనిష్కంపత్వాద్యనుభావో
 విప్లభిచేతనతయా చేష్టావిసూతః స్తంభ ఇత్యర్థః

రాగస్తంభవం స్తంభముదాహరతి—కాల ఈతి అత్ర పశ్యంత్యో నిశ్చలాం
 గ్య ఇత్యనేన సత్యసి చైతన్యే నిశ్చేష్టత్వకథనాత్ స్తంభ ఇతి భావః. ౨౨

ప్రళయం లక్షయతి—ప్రళయ ఇతి సుఖమదనిద్రాప్రహారాదిజన్యం దుఃఖా
 భింగాద్యనుభావం నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వం ప్రళయ ఇత్యర్థః తదుక్తం—
 'వాక్కాయమనసాం ప్రాయః ప్రళయో నష్టచేష్టతే' తి.

సుఖమూలం ప్రళయ ముదాహరతి—జివీతి. సర్వాణీందియాణి స్వస్వవ్యాపా
 రేభ్య ఉపరతాసీత్యర్థః. అత ఏవ నిశ్చేతనతయా నష్టచేష్టత్వ మితి భావః. ౨౩

రోమాంచకంపయోరుదాహరణాలానువార్థం యుగవల్లక్షణమాహ—సుఖేత్వాది.
 సుఖోత్సాహభయవిస్తయాదిజన్యో గాత్రసంస్కర్షణోష్ణ సనాద్యభావోరోమోష్ణమో

రాగరోషభయాదిభ్యో వేఘర్గాత్రకంపనం ౨౪

ద్వయో రుదాహరణం యథా —

† దధితలింగణణిభృరకంపా అ బహూ విటలజిణ్ణంగీ,
ఉగ్గిరథ అంతరత్తిదమలణసరే పుశలచప్తేణ ౨౫

* వపు ర్జలార్ద్రమ స్వేదో రతిఘర్షశ్రమాదిభిః

యథా—

శృణ్వంతి ప్రియసందేశం ప్రేయసః కాకతీశితుః,
స్తరరాజ్యాభిషిక్తేవ స్విన్నాంగీ వామలోచనా. ౨౬

* విషాదమదరోషాదే ర్వణ్ణాన్యత్వం వివర్ణతా.

యథా—

‡ణరణాహ చందధవళే తుఙ్గు గుణే సావలు సమ్రురంతీవ,
అంగా ఇ పాండురా ఇం ఏష్టిం జాల ఇ సామావ ౨౭

† దయితాలింగననిర్భరకంపా చ పథా త్వయోగజీర్ణంగీ,
ఉగ్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాణ్ పులకచ్ఛదనా. ౨౮

‡ సరసాధ చంద్రధవళాం పుత్ర గుణాన్ సాధు సంస్మరంత్యాః,
అంగాని పాండురాణి ఇదాసీం జాతాని క్యామాయాః. ౨౯

రోమాంచ ఇత్యర్థః. భయజ్వర జరావిజన్యః స్ఫురణా ద్యనుభావో గాత్రకంపో వేఘ రిత్యర్థః. ౩౦

సుఖజన్యయో రోమాంచకంపయోరుదాహరణమాహ—దధినితి. దయితాలింగన నిర్భరకంపా చ పథార్వియోగజీర్ణంగీ. ఆతపివ ఉగ్గిరత్యంతరస్థితమదనశరాణ్ పులకచ్ఛ ద్దనా. సరే ఇత్యుత్ర 'శ స్వే' దిత్యేత్వం. ౩౧

స్వేదం లక్షయతి.—వపురితి. నిదాఘశ్రమహర్ష వ్యాయాను లజ్జాభయక్రోధా దిజన్యో వాతేచ్ఛాప్యజన్మహణాద్యనుభావో పురుషార్ద్రమ స్వేద ఇత్యర్థః.

హర్షజన్యం స్వేద ముదాహరితి—శృణ్వంతితి. ప్రియసందేశం స్వకులప్రేషణం.

వైవర్ణ్యం లక్షయతి—విషాదేతి. రోషాతపాశితభయాదిజన్యం కార్యసౌందర్య విప్లవాద్యనుభావం భిన్నవర్ణత్వం వైవర్ణ్య మిత్యర్థః.

విరహజన్యవిషాదములం వైవర్ణ్యముదాహరితి.—ణరణాహేతి. ఏష్టిం ఇదా సీం క్యామాయాః యువలేః క్యామవర్ణాయా శ్చ. ౩౨

* అశ్రునేత్రోద్భవం వారి దుఃఖరోషప్రహర్షజం.

యథా. —

వీరరుద్రస్వపాద్భీతం పాండ్యం మగ్నం పయోనిధౌ,
అన్వేష్టు మివ తద్యోషిదశ్రుధారాపగాయతే. ౨౮

* మతం గద్గదభాషితత్వం వై స్వర్యం ప్రమదాదిజం.

యథా. —

† విఅణమ్ని పిపణ సమం ఖామకామాక్షరం భంజంతీష,
ఏక్కో ముణా ఇ అణంగో అత్థం వహుఅపి భణిఆణం. ౨౯

వ్యభిచారిభావానాం స్వరూపోదాహరణే,
అథ వ్యభిచారిణాం నిర్వేదాదీనాం స్వరూపముదాహరణం చ.

యథా —

దుఃఖేర్వాతత్త్వబోధాదే ర్నిర్వేదో నిష్ఫలత్వధీః,
తత్ర చింతాశ్రునిశ్వాసదీనతా స్సంభవంతి చ. 30

† విజనే ప్రియేణ సమం క్షామక్షామాక్షరం భణంత్యాః,
ఏకో జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం. ౩౧

అశ్రుదాహరణి—ఆశ్శ్రితి. శ్రోధహర్షభయజృంభాదిజన్యం నేత్రమార్జనాద్యను
భావం నేత్రజలమశ్శ్రిత్యర్థః.

దుఃఖమూలమశ్రుదాహరణి—వీరేతి. ౩౨

వైస్వర్యం లక్షయతి—మతమితి. హర్షశోకభయజ్వరాదిజన్యం స్వరవర్ణస్థానిత్యా
ద్యనుభావం గద్గదభాషితత్వం వైస్వర్య మిత్యర్థః.

హర్షమూలం వైస్వర్య ముదాహరణి —విఅణమ్ని. విజనే, సురతసమయ ఇత్య
ర్థః. ప్రియేణ సమం క్షామక్షామాక్షరం భణంత్యాః, సుఖపారవశ్యాదితి భావః. ఏకో
జానాత్యనంగోఽర్థం వధ్వా భణితానాం త్రాయస్య త్వం మే ప్రాణా అలమలం మా
మేత్యాదీనాం దైన్యప్రేమాలమర్థాదిసమర్థానాం వదనానామిత్యర్థః (ముణా ఇత్యత్ర
జానాతేర్ముణాదేశః) అత్ర గద్గదవాక్యానాం కామోద్దీపకత్వ మతిమాత్రమభూదితి
పరమోభావః. ౩౩

సంచారిణాం స్వరూపోదాహరణే క్రమేణాహ—అథేత్యాదినా. నిర్వేదం లక్ష
యతి—దుఃఖేతి. దుఃఖాదిజనితా నిష్ఫలత్వబుద్ధి ర్నిర్వేద ఇత్యర్థః. అయం చ విభా

యథా —

† సహి ! కర్పూరేణ కిం కిం కర్పూరీయ మలలజో తాడ,
గుణానిరం జససురహిం ఆణేహి¹ పఆవరుద్ధం అ

30

అథ గ్లానిః—

* గ్లాని ర్బలస్యాపచయో వైవర్ణ్యరతికారణం.

యథా.—

‡ తెల్లొక్కం వహా ఇ మహీ తం ధరణి భుట పఆవరుద్దస్స,
తం హిలవణ ధరంతీ సాహసికా దుబ్బళంగిమ్మి

31

† సఖ! కర్పూరేణ కృతం కిం కస్తూర్యా! మలయజ స్తివత్తు,
గుణశిశిరం యశసురభిం ఆనయ ప్రతాపరుద్రం చ.

30

‡ తెల్లొక్కం వహతి మహీ తాం ధరతి భుజః ప్రతాపరుద్రస్య,
తం హృదయేన ధరంతీ సాహసికీ దుర్బలాంగిమ్మి.

31

వానుభావరసాంగ త్వేన స్వాతంత్ర్యేణ బహుధా సంభవతి ఆత స్తత్సంగహర్షమాది
శబ్దః అస్యానుభావానాహ—తలేతి. చశబ్దా వైవర్ణ్యదయో గృహ్యంతే. 30

సంచారిణామపి క్వచిదనుభావత్వం సంభవతీత్యుక్తం తత్ర ప్రియవియోగ
జన్మదుఃఖమూలం నిర్వేదముదాహరతి—సహితి. ప్రతాపరుద్రం చేతి. చశబ్దోఽవధా
రణే. కర్పూరాద్యతిరిచ్యమానశ్చైత్యసారభ్యయో స్తత్రైవ సులభత్వాదితి భావః. 30

ఉదాహరణాంతరాణ్యన్యతో ద్రష్టవ్యానీత్యుపేక్ష్య గ్లానిం లక్షయతి.—గ్లాని
రితి. ఊర్విపాసానిధువనాది ప్రయాసజనితో బలాపచయో గ్లాని రిత్యర్థః. వైవర్ణ్య
రతిగ్రహణం తామాంగవచనక్రియాద్యుపలక్షణం.

సురతశ్రాంతాయాః ప్రియగౌరవోద్వహన ప్రయాసాపాదనముత్కర్షంత్యాః
కస్యా శ్చి ద్దౌర్బల్యముదాహరతి—తెల్లొక్కమితి. త్రయో లోకా నైలిలాక్కం,
విశ్వమిత్యర్థః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాల్ మ్యో ప్రత్యయః. హృదయేన వక్షస్థసేన, సా
హసికీ స్వయం తన్వంగీతి విదిత్వాపి ప్రవృత్తత్వాదితి భావః సహసా బలేన అవిమృశ్య
వర్తత ఇత్యస్తిన్నర్థేఽపిజన్మహోఽంభసావర్తత ఇతి తగంతా త్సాహసికశబ్దా త్కలౌపే
స్త్రీయాం నిత్య ఈకారప్రత్యయే ప్రాప్తే సాహసికీతి. రూపం. గౌరాదా తథావిధా
నాత్. 'పుంసో జాతే ర్ష'వేతి వికల్పస్తు అప్రాప్తనీలాది శబ్దవిషయ ఇతి సాహసికే
త్యాకారాంతపాత ఉపేక్షణీయః. 31

1 సా. పఆవరుద్ధణివచందం (ప్రతాపరుద్రనృపచంద్రం).

అథ శంకా.—

అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షా శంకా రోషాదికారణం.

యథా.—

† ఇ ముణదు అణ్ణోత్తి మవ పరిచట పిలస్సోదో

కిం పలడమ్మి జణాణం సవ్వంగీణేహిం పుళవహిం.

33

అథాసూయా.—

* పరోత్కర్షాసహిష్టుత్వ మసూయా పరికీర్తితా,

యథా.

‡ అహిఆశువ గుణేహిం రూపేణ అ మజ్ఞ కిం మహీ అహిఆ,

జం తం పఆవరుద్దో బవ ఇమణ్ణాభ భాలహేలం తం

34

అథ మదః—

* మదిరాదికృతో మోహహర్షవ్యతికరో మదః

† నజానాత్వస్య ఇతి మయా హృదయే పరిచయః ప్రియస్య కృతః,

కిం ప్రకటాస్మి జనానాం సర్వాంగీణైః పులకైః.

33

‡ అభిజాత్యా గుణై రూపేణ చ మత్తః కిం మహీ అధికా,

యత్రాం ప్రతాపరుద్రో బహుమన్యతే భాగధేయం తత్.

34

శంకాం లక్షయతి—అనిష్టేతి పరక్రూర్యాదాత్మదుర్మయాద్వాఽనర్థప్రాప్తే రభ్యూహనం శంకేత్కర్థః. అదిగ్రహణాద్వైవర్ణ్యైవైవస్వర్గదిగవలాకనాదయో గృహ్యంతే.

ఉదాహరణి—ఋముణద్వితి. ముగ్ధానాం గూఢామరాగస్య ప్రాకట్యమేవానర్థ ఇతి భావః.

33

అసూయాం లక్షయతి—పరేతి. గర్వదౌర్జన్యమన్యజన్యం పరోత్కర్షాసహిష్టుత్వ మసూయేత్కర్థః. నిందాపక్షాభ్రుమట్యాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి—అహిఆ అభిజాతిః కులం, గుణాః దాక్షిణ్యాదయః, యత్ర చతు ర్విధాభరణరాహిత్యేఽపి తత్సాహిత్యేనేవాభావనం తద్రూపం. 'అవేధ్యారోప్యవిక్షేప్య బంధసేద్యై రభూషితం, యద్భూషితమివాభాతి తద్రూపమితి కథ్యతే' ఇతి లక్షణాత్. అధికా కింన భవతీత్కర్థః. తథాఽపి బహుమానే భాగధేయమేవ నిమిత్తమిత్యాహ—

34

యదితి. మదం లక్షయతి—మదిరేతి. మోహో వైచిత్ర్యం, హర్షః ప్రసాదః, మదిరాది

యథా.—

† భణి ఇ అ అసంగత్యం హస ఇ అమందం అ రాఅభరిఅచ్చి,
పిఅచింతామ ఇ రావ పరవసా ఉవహ సామంగీ. 3౫

అథ శ్రమః.—

* శ్రమః ఖేదోద్వరత్యాదే ధైర్యే నేస్వదాతిభూమికృత్.

యథా —

‡ అఅచ్చ ఇ ఏ వ్య పి ఏ కీస కరేంతీ గఆగఆఅసం,
తంమసి నేదజశేహం సుందరి ! భుభిలంగరాఆసి 3౬

అథాలస్యమ్—

* మందోద్యమత్వమాలస్యం కర్తవ్యేషు ప్రకీర్త్యతే.

యథా —

ఆస్తాం మృగాఽయో గృహకృత్యవార్తా
స్వాంగోపచారేష్యపి యత్నమాంద్యం,

† భణి చా సంగతార్థం హసత్యమందం చ రాగభరితాక్షీ,
ప్రియచింతామదిరయా పరవశా పశ్యత శ్యామాంగీ. 3౫

‡ అగచ్చత్యేవ ప్రియే కస్తా తుర్వతీ గతాగతాయాసం,
తామ్యసి నేదజరై స్సుందరి ! లభితాంగరాగాఆసి. 3౬

జన్యో హర్ష మోహసంకరో మద ఇత్యర్థః. ఆశ్ర వాగంగ స్థానిత్యహసితదుదితాదయో
యథాయోగ ముత్తమాదివ్యనుభావాః. [‘సమైహానందసంభేదో మదో మద్యోపయో
గజః, అమునా చోత్తమశ్శేతే మధ్యో హసతి గాయతి. అథమప్రకృతిశ్చాపి పరుషం
పక్తి రోదితీ’తి సాహిత్యదర్పణే].

ఉదాహరణి—భణి ఈతి. 3౫

శ్రమం లక్షయతి—శ్రమ ఇతి. అధ్వసురతాదిజన్యః ఖేదః, శ్రమ ఇత్యర్థః.
సేద ఉపమర్దనాదేరుపలక్షకః.

ఉదాహరణి—అఅచ్చ ఇతి. 3౬

ఆలస్యం లక్షయతి.—మందేతి. గర్వశ్రమాదినా ప్రయత్నమాంద్యమాలస్య
మిత్యర్థః. ఆశ్ర జృంభోపవేశనాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి.—ఆస్తామితి. గృహకృత్యవార్తాధూపవాసనాదితానసందిధానాది
ప్రసంగః స్వాంగోపచారేషు మృగమదాసులేపసమాల్యధారణమకరికారచనాదిషు

కర్తవ్య మగ్రే దయితస్య యత్సాన్య
 న్నూనం బలాత్కారయతి స్తరస్తత్.

32

అథ దైన్యం.—

* సత్త్వత్వాగాదనౌద్ధత్యం దైన్యం కార్పణ్యసంభవమ్.

యథా—

† ఆణేదుం ణరణాహం గదో ఘ్న సహి జణో విళంబేఞ్చ,
 మమ్మహ! ణమామి చందం సిక్ఖ అ చిరేహి ఈసిత్తి

3౮

అథ చింతా.—

* ఇష్టానభిగమాధ్యానం చింతాకూన్యత్వతాపకృత్.

యథా —

† ఆనేతుం నరనాథం గతః ఖలు సభజనో విలంబతే,
 మన్మథ! నమామి చంద్రం శిక్షయ చిరయ ఈషదితి.

3౯

యత్నమాంద్యం ప్రయత్నశైథిల్యం, ఉపచారకరణం పునరతిదూరమితి భావః. అగ్రే
 ప్రియాగమనసమయే యత్కర్తవ్యం ప్రత్యుద్ధమనరథసాక్షేషప్రియభాషణాదికం, తత్
 స్వరోబలాత్ బలమాశ్రిత్య కారయతి ల్యట్టోపే పంచమీ ఆత్ర 'మందయ' త్నేతి
 పాతే విధేయస్య మాంద్యస్య సమాసే గుణభూతత్వాదవిమృష్టవిధేయాంశం నామ
 దోష స్సన్యోత్. నన్నేకం సంధిత్వతోఽవరం ప్రచ్యవత ఇలిన్యాయేనామృష్టవిధే
 యాంశం పరిహరతోఽనుకాసనవిరోధ స్సన్యోత్. 'పూరణగు' శేత్యాదినా గుణేన షష్ఠీ
 సమాసప్రతిషేధాదితి చే చైవం మంస్థాః; సంజ్ఞాప్రమాణత్వాత్తద్యత్నగౌరవం ప్రస
 జ్యేత. చందనగంధ ఇత్యాదిసూత్రభాష్యకారాదిమహాపురుషప్రయోగదర్శనాత్తత్స
 గుణేషు ప్రతిషేధాభావాత్ 'పూరణగు'శేతి ప్రతిషేధస్య పటస్య శుక్లఇత్యాద్యత
 త్సగుణవిషయత్వాదితి. ప్రపంచితం చైతదస్తదుపాధ్యాయైర్ధంబూపథే 'న చ నన్నీకృత
 మర్థగౌరవ' మిశ్యేతద్వ్యాఖ్యానావసరే.

32

దైన్యం లక్షయతి. — సత్తేవతి. సత్త్వత్వాగో దౌర్గత్యాదేరుపలక్షకః. తేన స
 త్త్వత్వాగదౌర్గత్యాదిజన్యం మనసోఽనౌద్ధత్యం దైన్యమిత్యర్థః. కార్పణ్యవచనం దేహ
 వచనమాలిన్యా ద్యనుభావానాముపలక్షణం.

ఉదాహరణి.—ఆణేదు మితి.

3౯

† సణ్ణిహితం వి గురుతణం ణ అ వేక్ష్య పుచ్చిత వి తాలవళి,
ఏసా వి మగ్గళ గళం హితలస్య పితాబంధన. 3F

అథ మోహః.—

మోహ స్తు మూర్ఛనం భీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,

యథా.—

కథమపి గమయిత్వా వాసరం దీర్ఘదీర్ఘం
విరచితనవవేషా ప్రేషయిత్వా లభ దూతీః,
చిరయతి హృదయేశే ప్రాంశుభి శ్చంద్రపాదై-
రభిహతసకలాంగీ మూర్ఛితా కోమలాంగీ. ౪౦

† సన్నిహిత మపి గురుజనం న చ ప్రేక్షతే పృష్టాఽపి నాలవళి,
ఏషాఽపి మార్గతి గతిం హృదయస్య ప్రియానుబంధస్య. 3F

చింతాం లక్షయతి—ఇష్టేతి. ఆపేక్షితానవాప్తిమూలం ధ్యానం చింతేత్సర్వః.
కూన్యతానిఃశ్వాసతాపాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి—సణ్ణిహితం ఆత్ర ప్రథమార్థేన కూన్యత్వం ద్వితీయార్థేన ప్రి-
యానువాప్తిమూలం ధ్యానం చోచ్యతే. 3F

మోహం లక్షయతి—మోహ ఇతి. భీత్యాదిభిర్నైచిత్ర్యం మోహ ఇత్యర్థః
తత్రాక్షానభ్రమోత్పాత ఘూర్ణనాదర్యనాదయోఽనుభావాః. 1

ఉదాహరణి.—కథమితి. దీర్ఘదీర్ఘం ప్రియాగమనార్థం కదా వా గథ-
ప్రీమానస్తమియాదితి ప్రతీక్షణేనాతిదీర్ఘమిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యేతి'
ద్విర్భావః. వాసరం కథమపి, క్షణగణనయా కథంచిత్రే ప్రయత్నగౌరవేణేత్సర్వః.
'జ్ఞాతహేతువివక్షాయామప్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథావ్యంతం యత్నగౌరవ-
బాధయో' రిత్యభిధానాత్. గమయిత్వా యావయిత్వా, విరచితనవవేషావిహితప్రియా-
గమనసమయోచితశృంగారా సతీ, అథశబ్దో విశంభాభావసూచనార్థః. దూతీః పుం-
భావపుంభతరూ ప్రేషయిత్వా, హృదయేశే ప్రాణనాథే, చిరయతి విలంబమానే సతి
కోమలాంగీ ఆత ఏవ ప్రాంశుభి రాయతై శ్చంద్రపాదై రిందుకిరణైః కళాకలై రభి-
హతసకలాంగీ మూర్ఛితా అనాథాః పాదై రభిహన్యమానా మూర్ఛంతీతి ధ్వన్యతే. ౪౦

1 'మోహోవిచిత్రతాభీతిదుఃఖావేశానుచింతనైః,

ఘూర్ణనాగాత్రపతనభ్రమణాదర్యనాదికృ' దితి సాహిత్యదర్పణే.

అథ స్మృతిః —

* పూర్వానుభూతవిషయం జ్ఞానం స్మృతి రుదాహృతా
యథా —

ప్రతాపదుద్రస్య భుజే వసంత్యా
క్షోణ్యా తపః కీదృశమాజ్జితం స్యాత్,
స్మృష్టం సకృద్దేన మదీయ మంగం
ప్రాప్నోతి విష్వక్ సుఖవజ్ర లేపమ్.

రగ

అథ ధృతిః —

ధృతి శ్చైతన్య నైస్సృహ్యం జ్ఞానాభీష్టాగమాదిభిః
యథా —

వీరదుద్రస్యపతా హృదయ! త్వ-
ద్వల్లభే త్రిభువనైకధురీణే,
సాధు సాధు కృతకృత్యమసి త్వం
మన్యసే జగదశేష మసారమ్

రఽ

స్మృతిం లక్షయతి. — పూర్వేతి. సదృశాదృష్టచింతాద్యైస్సంస్కారోద్భవే
సతి పూర్వానుభూతార్థవిషయజ్ఞానం స్మృతిరిత్యర్థః అత్ర భూన్నమనశిరగంపాద
యోఽనుభావాః.

స్వర్కసుఖస్వరణముదాహరణి — ప్రతాపేతి నిబిడస్సుధాలేపా వజ్రలేపః.
అత్ర కస్యచి న్నదంగస్య కాదాచిత్క్రమే ప్రయోగరస్వర్క స్పర్శాం గో మవిచ్ఛిన్నం చ
సుఖం జనయతి. వీరదుద్రభుజే నిత్యనివాసాయా భూమేః కిము వక్తవ్యమితి భావః.

ధృతిం లక్షయతి. — ధృతిరితి. ఆవిగ్రహణాచ్ఛక్త్యాదయో గృహ్యంతే జ్ఞా-
నాదిభి ర్నిస్సృహత్యం ధృతిరిత్యర్థః. † ఏతైరేవ సంతోషో ధృతిరిత్యన్యే. అన్యగ్ర-
భావాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి. — వీరేతి. హేహృదయ! త్రయాణాం భువనానాం సమాహ-
రస్త్రిభువనం; పాత్రాదిత్వాన్న స్త్రీత్వం. ధురం వహతీతి ధురీణః; 'భిష్యర్షధురా'
దిత్యత్ర యోగవిభాగా భ్రష్టత్యయః. సాధుసాధ్యిత్యాభీష్ట్యై ద్విర్భావః. అత్రాభీష్ట-
గమా ధృతిః.

రగ—రఽ

† 'జ్ఞానాభీష్టాగమాద్యై స్తు సంపూర్ణస్సృహతా ధృతిః,
సాహిత్యవచనోల్లాససహసప్రతిభాదికృత్'.

అథ వ్రీడా —

* చేతస్సంకోచనం వ్రీడానంగరాగస్తవాదిభిః

యథా.—

తథా సమాలోకనకౌతుకానాం
మనోరథై రంగపురాంగనానాం,
విలోకితే రుద్రస్యపే భవంతి
పర్యస్తపత్నాణి విలోచనాని.

౪౩

అథ చపలతా —

* చాపలం త్వనవస్థానం రాగ ద్వేషాదిసంభవం.

యథా.—

దృష్ట్వా రుద్రనరేంద్రం తరళతరాక్షీవిలాసమృదుహాసా,
కలయతి మాక్షికహారం స్ఫుశతి చ కర్ణోత్పలం బాలా. ౪౪

వ్రీడాం లక్షయతి—చేత ఇతి. ఆనంగనిమిత్తో రాగోఽనంగరాగః, స్తవః
స్తోత్రం, ఆదిగ్రహణాదాచారభ్రంశాదయః, చేతస్సంకోచనం ధార్మ్యాభావః. మద
నాభిలాషాదిర్నవస్సంకోచో వ్రీడేశ్యర్థః ఆత్రాంతర్ధానవైవర్ణ్యగోముఖత్వాదయో
ఽనుభావాః.

ఉదాహరణి.—తథేతి. ఆవ్యాసంగేనానిమిషేణ చ తృష్ణానుగుణం దృష్ట్వా
జన్మనో జీవితస్య నయనానాం చ సాఫల్యం సంపాదయామ ఇత్యాదయోఽభిలాషాః
మనోరథాః తైర్లైకుభిః, తథాభూతం గాఢమాలోకనకౌతుకం దర్శనోత్కంఠా యా
సాం తాసామాంద్రపురాంగనానాం, విలోచనాని రుద్రస్యపే విలోకితే సతి పర్య
స్తపత్నాణి సనిమేషాణి, భవంతి, దృష్టిమపసారయంతీత్యర్థః. అత్ర కృపావలూకనా
నంతరమేవానురాగోదనూల్లజ్జాభూదితి భావః. ౪౩

చాపలం లక్షయతి—చాపలమితి. రాగ ద్వేషమాత్మర్యాదిమూలమవస్థానం
చాపలమిత్యర్థః ఆత్రానుభావాః భర్తృనపాదువ్యస్వచ్ఛందాచరణాదయః. అత్ర
రాగమూలం చాపలముదాహరణి.—దృష్ట్వేతి. బాలా రుద్రనరేంద్రం దృష్ట్వా తరళత
రాక్షీ, ఆతిలోలదృష్టిరీత్యర్థః. విలాసమృదుహాసా విలాసప్రధానమందస్మితా చ,
భవంతి శేషః. అత్ర తరళదర్శనాదిచేష్టాచతుష్టయమధ్యే ఊహమప్యేకత్ర మన
సోఽనవస్థానా చాపలం. ౪౪

అథ హర్షః—

* ప్రసత్తి రుత్సవాదిభ్యో హర్ష స్వేదాశ్రుకంపకృత్.

యథా.—

యత్సర్వం సరసీషు పద్మముకుళవ్యాజా త్తప స్సంచితం
పక్షోజౌ!యువయో స్తదద్యఫలితం జాతౌకృతార్థౌ యువామ్,
దత్తా కాకతివల్లభేన భవతో రేషా స్వనక్షస్సలీ
కస్తూరీద్విగుణీభవత్పరిమళా కల్లారమాలా యతః. ౪౫

అథావేగః—

* ఇష్టానిష్టాగమాజ్ఞాత ఆవేగ శ్చిత్తసంభ్రమః.

యథా.—

నిస్సాణధ్వని మాకలయ్య సహసా హేలావిహారోద్యతం
ద్రష్టుం కాకతివీరరుద్రనృపతిం ప్రత్యగ్రకౌతూహలాః,
అర్థాలంబితమండనాః ప్రతిపదం వ్యత్యస్తభూషా జవా-
దారోహంతి సువర్ణ సాధవలభీశ్శృంగాణి పౌరస్త్రియః. ౪౬

హర్షం లక్షయతి.—ప్రసత్తిరితి. ప్రియాగమనపుత్ర జననాద్యుత్సవాదిజనితో
మనఃప్రసాదో హర్ష ఇత్యర్థః. స్వేదాదయోఽనుభావాః.

ఉదాహరణి—యదితి. ఆశ్ర కాచిత్కామినీ కుచౌ సంబోధ్య తయోః ప్రియ
దత్తస్వయంధృతకల్లారమాలాలాభజన్యధన్యత్వకథనవ్యాజేన స్వకీయం హర్షమావిష్క-
రోతి. ౪౫

ఆవేగం లక్షయతి—ఇష్టేతి ప్రియాదేరిష్టస్య రాజవిద్వరవాత వర్షాదేరిష్టస్య
చాగమా జ్ఞాత శ్చిత్తసంభ్రమ ఆవేగ ఇత్యర్థః. ఆశ్ర హర్షశోకత్వరాస్తంభాదయోఽను
భావాః.

ఉదాహరణి.—నిస్సాణేతి. అర్థాలంబితమండనాః ఏకస్మిన్నేవ లోచనేఽంజన
మేకస్మిన్నేవ చరణే లాక్షావలెపనమిత్యాదిక్రమేణేతి భావః ప్రతిపదం ప్రతిస్థానం,
వ్యత్యస్తభూషాః వైపరీత్యేనాముక్తాధరణాః; కంఠాదౌ కాంచ్యాదికం కటితటాదౌ
హారాదికం చ ధారయంత్య ఇత్యర్థః. ౪౬

అథ జడతా —

* జాడ్యమప్రతిపత్తిస్సాన్విదిష్టాగమోద్భవా.

యథా—

సమాయాతే నాథే ప్రమనసి గృహం రుద్రస్యపతౌ
వపుస్సాన్విదర్యశ్రీవిజితమదనోదారయశసి,
వధూ రంతస్తోషవ్యతికరవశా నోష్ఠపచరితుం
పురస్తాదాలీనాం న చలతి తథా నో విరమతి.

౪౭

అథ గర్వః—

* అన్యధిక్కరణాదత్తోత్కర్షో గర్వో బలాదిజః

యథా—

కోవా శస్త్రగ్రహణసమయో మాదృశా మీదృశానాం
కీదృత్వైరం ప్రతిధరణిభృత్తేటకీటేష్వమీషు,
ఇత్యావేశప్రతిభయభుజాటోపదుర్వారగర్వాః

జాడ్యం లక్షయతి—జాడ్యమితి. ఇష్టానిష్టాగమోద్భూతం ఇతి కర్తవ్యతామూ
ఢత్వం జాడ్య మిత్యర్థః. అత్రానిమేషనయననిరీక్షణతాత్పర్యభావదయోఽనుభావాః

ఉదాహరణి—సమాయాత ఇతి. సఖసమకీనిమిత్తలజ్జాభరణాచ్ఛాదితానుభావో
హర్షోఽంతస్తోషః తస్య వ్యతికరస్సంబంధః. అత్ర నోపచరితుమిత్యత్ర నభోన
చలతి నో విరమతీత్యుభయత్రాఽప్యుపశంసః. తేనోభయత్ర నజ్ఞాయేన లజ్జా సంభావి
తస్య చలననిషేధస్యోత్కంఠాసంభావితస్య విరమణనిషేధస్య చ నివృత్తిస్సూచ్యతే.
యథాఽఽనా వామనః—‘సంభావ్యనిషేధనివర్తనే ద్వైప్రతిషేధా’ వితి అత్రో
త్కంఠావక్రపాభ్యాం ప్రియోపచారం త్రతి ప్రవృత్తినివృత్త్యోరుభయత ఆకర్షణా
న్నాయితాయాస్పర్శవ్యాపారప్రతిబంధినీ సేయముభయతః పాశా రజ్జురభూదితి
భావః.

౪౮

గర్వం లక్షయతి—ఆశ్లేపి. బలైశ్వర్యాభిజనలావణ్యాదిజన్యోఽన్యధిక్కారా
వజ్ఞానవిలాసాంగవీక్షణాద్యనుభావ ఆత్మోత్కర్షాభిమానో గర్వ ఇత్యర్థః.

బలమూలం గర్వముదాహరణి.—క ఇతి. మాదృశామతి సూర్యప్రతాపానా
మితి భావః. శస్త్రగ్రహణసమయః కోవా?, లక్ష్మ్యాభావాదాయుధగ్రహణావసరో
నాస్తీతి భావః. యే పునః పురోవర్తంతే ప్రతిభటమానిన ప్రేషు ఖద్యోతకత్నేషు వైర

సంక్రీడంతే రణభువి భటాః కాకతీం ద్రస్య జేతుః. ౪౮
అథవిషాదః—

అథవిషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనైః.

యథా—

† పేనేమి మణే త్రిముహ తం మం మోత్తూణ వల్లహే లగ్నం
మం ఉజ్జ్విలణో గచ్ఛతి మలణో సహి! కింఁణ కాదవ్వం. ౪౯
అథౌ త్సుక్యం—

కాలాక్షమత్వ మాత్సుక్యం మనస్తాపత్వ రాదికృత్.

యథా—

‡ అంధపురభామిణిజణోఅంగా ఇ పసాహిఁడాణ తురమాణో,
దుద్దణరేందాగమణే విశంఅలం సహ ఇ కిచ్చేణ ౫౦

† ప్రేషయామి మన ఇతి మథా త న్దాం ముక్త్యా వల్లభే లగ్నం,
మా ముజ్జిత్వా నో గచ్ఛతి మదనః సఖ! కిన్న కర్తవ్యం. ౪౯

‡ అంధపురభామిణిజణోఅంగాని ప్రసాధ్య త్వరమాణః,
దుద్దణరేందాగమనే విలంబితం సహతే కృచ్చేణ. ౫౦

వర్జన మపి లజ్జావహమేవేత్యాహ—కీదృగితి. ఆవేశః ఆగ్రహః, సంక్రీడంతే నైవ
ప్రయాస మనుభవంతీతి భావః. 'క్రీడోపసంపరిభ్య' శ్చేతి తజ్. ౪౮

విషాదం లక్షయతి.—విషాద ఇతి. ప్రారబ్ధకార్యభంగాపరాధపరిజ్ఞానవిఘ్నవిఘ
దాదిభవ స్సత్త్వసంక్షయో విషాద ఇత్యర్థః. అయం చోపాయాస్సేషణవైమనస్య ముఖ
శోషాద్యనుభావతారతమ్యాదుత్తమాద్యాశ్రయత్వేన త్రివిధ ఇత్యాహుః.

త త్రోత్తమాశ్రయం విషాదముదాహరతి—పేనేమితి. మన ఇతి నపుంసకత్వే
నేద మన్యత్ర రిరంసారహితమితి మత్సేతి భావః. ఆశనివోక్తం పూర్వైః—'నపుం
సక మితి జ్ఞాత్వా తాం ప్రతి ప్రేషితం మనః, తత్తు తత్త్రైవ రమతే హతాః పాణిని
నావయ' మితి. ఆశ్ర కింకర్తవ్య మిత్యుపాయగోపేషణగోచరవాగారంభసూచితయా
చింతయా విషాదో వ్యజ్యతే. ౪౯

ఔత్సుక్యం లక్షయతి—కాలేతి. ఇష్టవిరహరమ్యవస్తువిదృక్షాదిజన్యం మనస్తా
పత్వరానిశ్చయానిద్రాద్యనుభావం కాలాక్షమత్వమాత్సుక్య మిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—అంధేతి. భామయత్వవ్యం కుఘ్నతీతి భామిసి, 'భామ త్రోథే'
ఇత్యస్తాథాతో శ్చారాదికాదావశ్యకో జినిః. యద్వా—'స్త్రీణాం లలితకోపాభావః'

అథ నిద్రా—

*నిద్రాచిత్తనిమిలనమ్

యథా.—

†సివిణో దిట్టం దశలం పహుల ఆంభిగిదుం కిదోజ్ఞోఽ,
ఉవహ దరమిలిఅచ్చీ గలణమ్మి కరే పసారేఞ్.

గీ॥

అథాపస్తారః—

*అవేశో మోహదుః ఖాద్యై రపస్తారోఽంగతాపకృత్.

యథా.—

దృష్ట్యా స్వప్నే కుపితవదనం కాకతీయక్షితింద్రం
హఃహః రక్షేత్యసకలగిర స్సంభ్రమోఽనభాజః.
థావంత్యంతర్వణభువిలుతంత్యాహ్వయంత్యాత్మబంధూ-
నారాద్యుత్తానపి రిపుగణా వ్యస్తనామగ్రహేణ.

గీ॥

† స్వప్నే దృష్టం దయితం పథూరాలింగితుం కృతోద్యోగా,
వశ్యత దరమిలితాక్షీ గగనే కరా ప్రసారయతి.

గీ॥

ఇతి భోజరాజః తద్వతీ భామినీ. అత్ర కృచ్ఛ్రశబ్దమూచితైశ్చింతానవస్థానగాత్ర
గౌరవశఃకూళిలాపాద్యనుభావైః ప్రియదిదృశావిషయమాత్మక్యం వ్యజ్యతే. గీ॥

నిద్రాం లక్షయతి—నిద్రేతి. చిత్తస్య నిమిలనం బాహ్యేంద్రియసంబంధవిరహః
చింతానైశ్చింత్యవ్యాయామాదిజన్యం జృంభాంగభంగనేత్రనిమిలనాద్యనుభావం చిత్తని
మిలనం నిద్రేత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సివిణఇతి. అత్రాశీక ప్రియాలింగనోద్యోగాదనవరతచింతాప్రతీ
తేస్తస్తూలేయం నిద్రేతి భావః. అత ఏవాహుః ప్రశస్తపథవాదాః—‘య మర్థమాదృశ
శ్చింతయన్ స్వపితి నైవ చింతాసంతతిః ప్రత్యక్షాకారా సంజాయతే’ ఇతి. గీ॥

అపస్తారం లక్షయతి—అవేశ ఇతి. అశుచిత్వధాతువైషమ్యభూతావేశాది
జన్యో భూపాతభ్రమణభూసాస్ఫోటవికటోక్తిలాలాఘేనాద్యనుభావ అవేశోఽపస్తార
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—దృష్ట్యేతి. కుపితవదనం, భ్రుకుట్యాదినా భయంకరముఖమిత్యర్థః.
అంతర్వణభువి వనమధ్యఇత్యర్థః. ‘ప్రని రంతరి’ త్యాదినా ఇత్వం. ఆరాద్యుత్తాన్
సమీపస్థానపి. అత్ర శత్రూణాం భయకార్యమోహమూలౌఽపస్తారో వైష్యధావన
ప్రభృతిభి రనుభావై ర్యజ్యతే.

గీ॥

అథసుప్తిః—

*సుప్తిర్నిద్రాసముద్రేకః.

యథా.—

విశ్వైకరక్షాజుషి కాకతీంద్రే నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతో మురారేః
తత్కీర్తిచంద్రాతపవ ర్తితోఽపి దుగ్ధాంబుధిరైవ భినత్తి నిద్రామ్.

అథవిబోధః

*విబోధశ్చేతనావాప్తిర్జ్ఞానభాషిపరిమార్గకృత్.

యథా—

ప్రతాపయద్రే నృపమాళిరత్నే విశ్వంభరాం రక్షతి శిషితాశా,
విజృంభయానాః పరితఃప్రజానాంభాగ్యశ్రియస్త్రైణమున్మిషంతి

అథామర్షః.

అమర్షస్సాపరాధేషు చేతసిప్రజ్వలనం మతం.

యథా.—

సుప్తిం లక్షయతి —సుప్తిరితి. నిశ్వాసోచ్ఛ్వాసవిశ్వలత్వ సేత్రనిమిలనాద్యను
భావో నిద్రాసముద్రేకస్సుప్తిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—విశ్వేతి. కాకతీంద్రే విశ్వైకరక్షాజుషి త్రిభువనైకత్రాణ పరా
యణే సతి, జుషేః క్విప్. నిశ్చింతతాం ప్రాప్తవతః, అవతీర్ణభారత్వాదితి భావః. అత
ఏవ మురారేః పయోధివృద్ధావపి నిద్రాభంగాభావాత్పుషుప్తిరిత్యాహ—తదితి. ౫౩

విబోధం లక్షయతి—విబోధ ఇతి. శబ్దస్పర్శాహారపరిణామాదిజన్యా భుజోత్తే
పాంసులిసోఘటబృంభణాఢీవిమర్దనాద్యనుభావాచేతనావాప్తి ర్వినిద్రత్వం విబోధ ఇత్యర్థః

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి, విజృంభమానాః వివర్ధమానాః జృంభాం కుర్వా
ణాశ్చ, ఉన్మిషంత్యుద్భవంతి సేత్రాణ్యనీలయంతి చ. అత్రేత్యమర్షద్వయస్యాభేదాద్య
వసాయాదాలోపితచేతనధర్మాణాం భాగ్యసంపదామన్విద్రత్వప్రతీతేర్విబోధ ఇతి
భావః. ౫౪

అమర్షం లక్షయతి—అమర్ష ఇతి. అధిక్షేపావమానాదినాసాపరాధేషు మనః
ప్రజ్వలన మభినివిష్టత్వం; ప్రతిచీర్నేతి యావత్. ఏవం విధేఽమర్షే స్వేదశిరఃకంఠ
చింతోపాయాశ్వేదణోత్సాహతర్జనాదయోఽనుభావా ద్రిష్టవ్యాః.

అరే భూపాశ్వాపాన్నమయత శిరాంస్యన్నమయత
ప్రవృత్తాస్వస్తీణామహమహమికా వీరవరణే,
త్వరంతే సః ఖడ్గాః ప్రతిదళనకేళ్యామితి భటాః
రణాగ్రే గర్జంతి ప్రకటితరుషో దుద్రన్వపతేః.

౫౫

అథావహితాః—

*హర్షాద్యాకారసంగు ప్తిరవహితేతి కథ్యతే.

యథా—

†గోటీవ మహిళాణం సోఢాణ పఆవరుద్దచరిత్రాః,
అలిహాః ఓణాముహీ ముద్ధా చలణేణ మహిపట్టం.

౫౬

అథోగ్రతా—

*దృష్టేఽపరాధే చండత్వముగ్రతా తర్జనాదికృత్.

† గోష్ఠ్యం మహిళానాం శ్రుత్వా ప్రతాపరుద్రచరితాని,
అలిఖత్యవనతముఖి ముద్ధా చరణేన మహిపుష్పం.

౫౭

ఉదాహరణి—అరేఇతి. స్వస్తీణామపురసాం, అన్యోన్యం శ్రేష్ఠాఽహమిత్యభి
మానోఽహమహమికా 'అహమహమికా తు సా స్యాత్పరస్పరం యో భవత్యహంకారః,
ఇత్యమరః. అహమితి విధిక్రీప్తిరూపకమవ్యయం నిపాతకం. తస్యవీప్సాయాం ద్విరుక్తిః.
సంజ్ఞాయాం కన్, ప్రత్యయః. ప్రతిదళనకేళ్యాం ఖండనక్రీడాయాం.

౫౮

అవహితాం లక్షయతి—హర్షేతి. భయప్రీడాకాటిల్యాదిభి ర్హర్షాదికార్యాకార
గోపనమహితేత్యర్థః. అత్ర శూన్యస్త్రితాన్యథాకథనమిథ్యాచైర్మకథాభంగా దయోఽను
భావా డోహ్యః.

ఉదాహరణి.—గోటీవ ఇతి. అత్ర కాచన సుందరీ ప్రసంగాదాత్మసురాగ
ప్రధానాని ప్రియచరితాని శ్రుత్వా ప్రహృష్యంతీ లజ్జయా ముఖవికాసాదినంగోప
నార్థ మధోముఖి మహిమాలిఖితీత్యవహితేతి భావః. మహిపట్ట మితి. 'పుష్టేఽనుత్తర
పదే' ఇతి నియమేనేత్వాభావాత్. 'ఋతోఽత్' ఇత్యత్వం. 'విహా మిథస్స' ఇతి
మహికారస్య హ్రస్వః.

౫౯

ఉగ్రతాం లక్షయతి—దృష్ట ఇతి అపరాధే పుత్రమిత్రకళత్రాది ద్రోహరూ
పే దృష్టే సతి తర్జనోఽన్వేజనతాదనబంధనాద్యనుభావం చండత్వం క్రూర్యముగ్రతే
త్యర్థః. కన్యాశ్చిద్విరహిణ్యా స్సఖి ప్రియంబ్రతి దూరికాం ప్రేమయతి ప్రియమితి,

యథా.—

ప్రియ మానీయ మానిన్యా విరహో ర్నిర్మలవార్యతాం,
యదేతస్యాః కటాక్షోల్కాపాలై రిందుర్నవీకృతః ౫౭

అథ మతిః—

‘తత్త్వమార్గానుసంధానా దర్థనిర్ధారణం మతిః.

యథా —

†కోసంసట మహితలే చందో ఎవ్వ వీరసద్దణరణాహా,
జస్స కరప్పస్సాదో అంగా ఇ మిలంకరణ్ణంతి ౫౮

అథ వ్యాధిః.

మనస్తాపాద్యభిభవా జ్వరాది ర్వాస్యధి రిష్యతే.

యథా —

ప్రతాపదుద్రస్య చిశాం జిగీషోః ప్రత్యర్థినారీజనదేహజన్తా,
స్మరజ్వరోష్ణాహిమచత్ప్రదేశాన్ స్మర్తృచ్యవీహరకథాన్ కరోతి

+ కస్యంశయో మహితలే చంద్రవీవ వీరదుద్రసరనాథః,

యస్య కరస్పర్శాదంగాని మృగాంకరత్నంతి.

౫౯

అత్ర సంతాపజననేన సాపరాధస్థేందోః కటాక్షజ్వాలాభి ర్నవీకరణోద్వోగా
దుగ్రతేతి భావః. ౫౭

మతిం లక్షయతి—నత్యేతి నానావిధశాస్త్రచింతోహావహాదిభ్యోఽర్థనిశ్చయో
మతిరిత్యర్థః అత్ర శిష్యోపదేశసంశయచ్ఛేదవిధగవ్యవహారమనన్యంతోపాదయోఽను
భావా ద్రవ్యవ్యాధిః.

ఉదాహరతి—కోసంసఅతి. అత్ర ప్రియకరసంస్పర్శేఽంగానామిందుకరణ
సంస్పర్శే చంద్రకాంతానామివ ద్రవీభావాదయం చంద్రవీవేక్ష్యధ్యవసాయాన్నతి.

వ్యాధిం లక్షయతి—మనఃశాంతి మనస్తాపదోషవైషమ్యాద్యభిభవజన్తా శీతోష్ణ
జ్వరాది శ్మితాశుతాద్యనుభావో వ్యాధిరిత్యర్థః.

విరహజన్యం తాపజ్వరముదాహరతి—ప్రతాపేతి. దిశామితి. కేషే పశ్చిః
‘నలకే’త్యాదినా కారకపక్ష్యాః ప్రతిషేధాత్. అత్ర ఉష్ణాశుశయా హిమచత్ప్రదేశ
వాసినోఽపి శత్రుస్త్రీజనస్య హిమాపేక్షేతి మహియానయం తాపజ్వర ఇతి భావః,

అథోన్మాదః—

*ఉన్మాద స్తుల్యవర్తిత్వం చేతనాచేతనేష్వపి.

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య జయప్రయాణ-

భేరిధ్వనౌ మూర్ఛతి దిబ్బుభేషు,

త్రాసామలా భ్రాంతి మువేత్స వృత్తా-

స్పృచ్ఛంతి మార్గం రిపుభూమిపాలాః.

౬౦

అథ మరణం—

*మరణం మరణార్థస్తు ప్రయతః పరికీర్తితః.

యథా—

†పిరివిరహం అసహంతీ వహుళిణిజీవితి అవేక్షంతీ,

నేష్వప్న జోహం దక్షిణపవనాస్స తణుం సమప్నేషి.

౬౧

సాక్షాత్ స్మరణస్యామంగళత్వాన్నోదాహరణత్వముచితం.

అథ త్రాసః—

‘ఆకస్మికభయాచ్చిత్తతోభస్త్రాసః ప్రకీర్త్యతే.

† ప్రియవిరహ మసహంతీ వహుళిణిజీవితముపేక్షంతీ,

నేవలే జ్యోత్స్నాం దక్షిణపవనస్య తణుం సమర్పయతి.

౬౧

ఉన్మాదం లక్షయతి—ఉన్మాద ఇతి భయనన్నిపాతేష్టవియోగధననాకాదిభి
శ్చిత్తవిభ్రాంతిరున్మాద ఇత్యర్థః. ఆ త్రాసిమిత్తస్థితాసంబంధప్రలాపనిర్వృత్తుకథావనోపవేశ
నోత్థానరోదనాదయోఽనుభావా భవంతి.

భయమూల మున్మాద ముదాహరతి—ప్రతాపేతి. శుష్టమేతత్.

౬౦

మరణం లక్షయతి—మరణమితి. వ్యాధ్యభిసూతాభ్యాం దేహన్యనసోఽపాయా
హిక్మాత్వాసాద్యనుభావో మరణ మిత్యర్థః. ధనికహేమచంద్రాద్యనుసారేణ సాక్షా
త్తదుదాహరణస్యామంగళత్వాత్తదవ్యోగోఽత్ర వివక్షిత ఇత్యాహ—మరణార్థ ఇతి.
శారదాతనయస్తు—‘మరణేఽభినయో నాస్తీ త్యేకతాకామ్యే న పత్యతే’ ఇత్యాహ.

ఉదాహరతి—పివీతి. భస్మీకరణుద్ద్యేతి భావః,

౬౧

త్రాసం లక్షయతి—ఆకస్మికేతి. ఆకస్మాదేవాకస్మికం విషయాదిత్వాత్వాన్వయే
తత్ ప్రత్యయః. తకారాంతత్వాత్ ‘ఇనుసుక్తాంతాత్క’ ఇతి కాదేశః. అవ్య

యథా —

†పణామపవిత్ర చిరేణ వి వహుత సోఽహి ఘృణాభ్రజితం,
దశులం సరహసపళిత ఆళింగి వేపమాణంగీ.

౬౨

అథ వితర్కః —

*సందేహ తల్పనానంత్యం వితర్కః పరికీర్తితః,

యథా —

గుణైస్తత్రాసక్తం మమ హృదయ మన్యన్న గణితం

సఖిభి ర్నిలోచితపతి రసా దుర్లభ ఇతి,

ఉపాయః కోవాస్యాత్తదభిగమనే ముహ్యతి మనః

కియా? నోక్యం? కీదృ? క్వియ దవధిరంతర్వ్యతికరః

౬౩

తత్ర సాన్నికానాం వ్యభిచారిణాం చానేకరససాధారణత్వా
న్నవిశేష మపేక్ష్యోదాహరణం కృత తథాహ—శృంగారేనర్వేషా

† ప్రణయకుపితా చిరేణాపి వధూః శ్రుత్వా ఘనఘనస్తనితం,

దయితం సరభసవలితా ఆలింగతి వేపమాణంగీ.

౬౪

యత్వా ట్టిలోపః. తస్మాద్భయాత్, భయహేతోరి త్యర్థః. విద్యుద్దర్జితభూకంపాదిజన్యః
కంపగాత్ర సంకోచరోమాంచమోహాద్యనుభావ శ్చేతశ్చమత్కార స్త్రాస ఇత్యర్థః

గర్జితమూలం త్రాస ముదాహరతి—పణ ఏతి.

౬౫

వితర్కం లక్షయతి—సందేహాదితి. ఉపలక్షణం చైతత్. లేన సందేహవిమ

ర్శ్యాదిజన్యోదనేకథా సంభావనాత్తా భ్రాక్షేపశిరఃకంపాద్యనుభావో వితర్క ఇత్యర్థః

ఉదాహరతి—గుణైరితి, గుణైః మహాపలీనతాదిభిః, తత్ర షీతిపతౌ, అన్య

ద్వైర్దభ్యాదికం న గణితం, మగీయహృదయస్య కామాంధత్వాదితి భావః సఖిభి రితి

వివేకపటిభిరపీతి భావః. నను కిం గతోదక సేతుబంధే? ఇతః పరం వాప్రియత్రా

ప్రాపుపాయం చింతయామ ఇత్యుక్తే సోఽపి న ప్రతీయత ఇత్యాహ—ఉపాయఇతి

తత్ర హేతు మాహ—ముహ్యతి మనఇతి. మోహావగమానంతరముపాయశ్చింత్య

తామిత్యాశంక్య ఇయత్యయేదృక్త యేదంతయా వా దురవగమత్వేన దుశ్చికిత్సస్య మో

హమాహవాగ్ధేరానంతర్యమపి దుర్లభమేవేత్యాశయేనాహ—కిమునితి. గచ్ఛతాకాలేన

స్వయ మేవ మోహశాంతేః కిం తనూ చింతయేత్యాశంక్య కాలావధిరపి దురవబోధ

ఏవే త్యాహ—కియదవధి రితి వ్యతికరో వ్యసనం విపత్తి ర్హేవా ఇతి యావత్. ఏవ

మత్ర సందేహేన కల్పనానంత్యా ద్వితర్క ఇతి భావః.

౬౬

మనుప్ర వేశస్సంభవతి: హాస్యేగ్లానిశ్రమచపలత్వహర్షావహితానాం సంభవః; కరుణేమదధృతివీ డాహర్షగర్వాత్సుకోగ్రతాభిర్విహానైవ సంభవంతి: రాద్రే గ్లానిశంకాలస్యదైన్యచింతావీ డావేగజడతావిషాద సుప్తినిద్రాపన్నారావహితాన్వాధ్యున్మాదశమత్రాసాః స సంభవంతి; వీరే రాద్రాన్నిర్యేదోఽధికః; భయానకే అసూయామదధృతివీ డాహర్షగర్వనిద్రాసుప్తిమర్షావహితో గ్రతామతిభిర్విహానైవ సంభవంతి; బీభత్సేఽద్భుతే చ, చింతాత్రాసాదయో యథాసంభవమూహ్యః శాంతే నిర్వేదధృతి సంభవతః.

అథ శృంగారచేష్టా నిరూప్యంతే—

భావో హావశ్చ హేలా చ మాధుర్యం ధైర్యమిత్యపి,

లీలా విలాసో విచ్ఛిత్తిర్విభ్రమః కిలికించితం ౬౮

మోట్టాయితం కుట్టమితం బిబ్బోకో లలితం తథా,

కుతూహలం చ చకితం విహృతం హాస ఇత్యపి ౬౯

ఏవం శృంగారచేష్టాస్సు రష్టాదశవిధా మతాః.

తత్రాసాం స్వరూపముదాహరణం చ,

అథ భావః—

*రసాభిజ్ఞానయోగ్యత్వం భావ ఇత్యభిధీయతే

నను విభావాదివ త్సాత్త్వికసంచారిణామపి కద్రసప్రస్తావ ఏవ కి మితి నోదాహరణం కృతమత ఆహ—కశ్రేతి. వ్యభిచారిణామనేకరససాధారణత్వముపపాదయతి-తథాపీత్యాదినా.

భావాదయశ్చిత్రారంభాః: లీలాదయో గాత్రారంభాః ఉభయేఽప్యనుభావాః. తదుక్తం—అనుభావ శృతుర్థా స్యా న్ననోవాక్కాయబుద్ధిభీరితి. ౬౮-౬౯

ఏలేహం యోషిదాలంబనచేష్టారూపాణాం యౌవనజన్యానాముద్దీపనవిభావత్వమపి ప్రాచామూచార్యాణాం సప్తుతం. అత స్సంకీర్ణస్వరూపాణామేలేహం ప్రకరణనియమాభావేనాయమేవ స్వరూపనిరూపణావసర ఇత్యభిప్రాయేణాహ-ఆశేతి. పరిగణనాదేవాష్టాదశవిధత్వేణ లేఽపి కంఠోక్షిత్తాంతరేష్వేలేహ ముచ్చాపవచత్వమస్తీతి సూచయతుం తత్ప్రసంగం క్తు భోజరాజీమూదిగ్రంథేషు ద్రష్టవ్యం.

కశ్ర భావంలక్షయతి—రసేతి. బాల్యయౌవనసంధావుత్పన్నశృంగార విషయః

యథా —

†రుద్ధణరేందస్సు గుణే గాలి ఇ బాలత్తణమ్మి విస్సద్ధం,
లజ్జ ఇ దరపుల ఇట జువ ఇజణో బోవ్వణే కాటం.

౬౬

అథ హావః.—

ఈషద్దృష్టవికారస్సాన్యద్భావో హావః ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

అత్రైవేషత్పులకిత ఇతి.....౬౭

అథ హేలా —

*సువ్యక్తవిక్రియో భావో హేలేతి ప్రతిపాద్యతే.

యథా.—

‡మాహోదు కస్సవిష్ఫుడ ఇ ఇముద్ధే! కుణసి వల్లహంహి అవ,
ఘోసిజ్జ ఇతుమా భాట సవ్వంగీణేహి పుళవహిం

౬౮

అథ మాధుర్యం —

*అహేషణేఽపి రమ్యత్వం మాధుర్య మితి కథ్యతే.

†రుద్రనరేంద్రస్య గుణాన్ గాయతి బాలత్వే విస్రద్ధం,
లజ్జతే దరపులకితో యువలిజనో యావనే గాతుం.

౬౯

‡మా భవతు కస్యాపి స్ఫుటమితి ముగ్ధే! కరోషి వల్లభం హృదయే,
ఘోష్యతే తవ భావః సర్వాంగీణైః పులకైః.

౭౦

ప్రథమోఽంతఃకరణవికారో భావ ఇత్యర్థః. తమక్తం—‘చిత్తస్య వికృతి స్ఫుత్తవో
వికృతే కారణే సతి, తతోఽల్పా వికృతిర్భావో బీజస్యాదివికారవ’ ఇతి,

ఉదాహరణి—దుర్ధేలి. అత్ర యద్యపి ఈషదథే దరకట్టోఽవ్యయమితి త్రివి
క్రమః. తథా పీషత్తమత్వ మత్ర వివక్షితం. తేన దరపులకితో దుర్లక్షపులక ఇత్యర్థః.

హావం లక్షయతి—ఈషదితి. దరకట్టస్య ముఖ్యార్థవివక్షాయామిదమేవాత్మో
దారణమిత్యాహ—అత్రైవేషదితి.

౭౧

హేలాం లక్షయతి—సువ్యక్తేతి.

ఉదాహరణి—మేలి.

౭౨

మాధుర్యం లక్షయతి—అభూషణ ఇతి. అత ఏవోక్తం దశరూపకే—‘సర్వా
స్వవ్యవస్థాస్వసుల్పాకత్వం మాధుర్య’ మితి.

యథా —

జిత త్రైలోక్యలావణ్యా ప్రకృత్యా హరిణేక్షణా,
కింతు భూషణ్యతుం ధత్తే భూషణానీతి మే మతిః.

౬౯

అథ ధైర్యం.—

*శీలాద్యలంఘనం నామ ధైర్యమిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†కులవహ అణం ణ జజ్జి ఇ మజ్జాఅలంఘణం ఘ విసమేవి,
రుద్ధణరిందగుణా ఉణ హిఅఅహరాః కీం ణ కాదవ్వం?

అథ లీలా

‘ప్రియానుకరణం లీలా వాగ్విర్భూత్యాఽథ చక్షితైః.

యథా —

‡పేచ్చహ సహిం ఏసా లచ్చీ రణ్ణో పఆవరుదస్స,
చరిఆ ఇ అణుమణంతీ రణ్ణీసు పఇవ్వఆ జాఆ.

౭౦

†కులవహానాం న యుజ్యతే మర్యాదాలంఘనం ఖలు విషమేఽపి,

రుద్ధనరేంద్రగుణాః పుర్వోదయహరాః కిల కర్తవ్యం.

౭౦

‡పేక్షధ్వం నఖ్య! ఏషా లక్ష్మీ రాజ్యః ప్రతాపరుద్రస్య,

చరితాన్యమకర్వంతి రాజ్ఞీషు పతివ్రతా జాతా.

౭౧

ఉదాహరణి—జితేతి. ప్రకృత్యా స్వభావేనైవ, న తు ప్రయత్నేనేతి భావః
జితం త్రైలోక్యం యేన తక్షణాభూతం లావణ్యం పూర్వోక్తః కాంతివిశేషో యస్యా
స్సా శక్తోక్తా. ఆత్ర స్వాభావికసౌందర్యస్య ప్రసాధనవిధినిస్సృహత్వాన్వాధుర్య
మితి భావః.

౬౯

ధైర్యం లక్షయతి—శీలేతి.

ఉదాహరణి—కులేతి. విషమే వికడ్యపి.

౭౦

లీలాం లక్షయతి—ప్రియేతి.

ఉదాహరణి—పేచ్చహేతి. ఆత్ర లక్ష్మీ రామ కాచిన్నాయితా ప్రీయచరి
తానుకరణా న్నీలావలీ జాలేశ్వర్ధి. తస్యాః పాతివ్రత్యేహేతుశ్చముక్తం సర్వజ్ఞసో
మేశ్వరేణ—‘భుక్తే తు భుక్తే యా కత్యో దుఃఖతే దుఃఖతా యది, ముదిలే ముది
తాఽశ్వర్ధం ప్రాప్సిణే మలినాంబరా. సుప్తే కళ్యాత్తు యా కేలే పూర్వమేవప్రము

అథ విలాసః.—

*తాత్కాలికోవికారస్సద్విలాసో దయితేక్షణే

యథా.—

సహేలం పశ్యంత్యాః ప్రకృతిసుభగం మద్రన్మపతిం

తదాత్వప్రత్యుద్యద్వివిధలలితాటోపమధురం,

రసప్రాదుర్భావా ద్యుగపదుదయాత్సాత్త్విక మహా!

మృగాఝ్యస్తారుణ్యే కుసుమశరశిల్పం విజయతే,

20

అథ విచ్ఛిత్తిః—

*విచ్ఛిత్తి రతిరమ్యత్వం స్వలైపి విభూషణైః.

యథా —

†కస్య కిం కేణకిలం కాశలపురధిజితం సౌందర్యం.

సాహరణభూసావ జం సహి తేల్లోక్మ రమణిజం?

23

అథ విభ్రమః—

*విభ్రమ స్వరయం కాలే భూషాస్థానవివర్యయః

† కస్య కృతే కేన కృతం కాకతిపురస్తీణాం సౌందర్యం,

సాధారణభూషయా య త్సఖ! త్రైలోక్యరమణీయం?.

23

ధ్యతే, నాన్యం కామయతే చిత్తే సా విజ్ఞేయా పతిప్రతేతి. రాజ్యలక్ష్మీరసి దానభాగా
దావత్వంతమనుకూలా రాజ్ఞి నిశ్చలాభూదిలి వ్యజ్యతే.

20

విలాసం లక్షయతి—తాత్కాలిక ఇతి. వికారో నేత్రభూషక్రకర్తణాం విశేష
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహేలమితి. వ్యాఖ్యాతమేత న్నాయక ప్రకరణే (గీ) ప్రాథో
దాహరణప్రస్తావే.

21

విచ్ఛిత్తిం లక్షయతి—విచ్ఛిత్తి రితి.

ఉదాహరణి—కన్యేతి. సాధారణభూషయా స్రక్పందనతాంబూలాదిసాఽపి,
కేన కృత మిత్యనేన సౌందర్యస్య విధాత్పకీల్పవైలక్షణ్యం ప్రతీయతే. కస్య కృత ఇత్య
నేన భాక్తా తదనురూపా నోపలభ్యత ఇతి.

23

విభ్రమం లక్షయతి—విభ్రమ ఇతి. కాలే ప్రియతమసమాగమాదినమయే,
త్వరయా, మదనావేశాదినంబ్రమేణేత్యర్థః. భూషణాం హారాంగదాదీనాం స్థానవివ
ర్యయో స్థానవ్యత్యాస ఇత్యర్థః.

యథా.—

† సోఢోణ సహీముహాదో దివసో విరతో త్త్రి సంభ మేణ వహూ,
హస్తేను ణూపురా ఇ చరణేను కుణ ఇ వళిత్రం, 28

అథ కలికించితం.—

‘రోహిత్రహర్ష భీత్యా దేః సంకరః కలికించితమ్.

యథా —

‡ గోష్ఠా ఇ కా అగ్గణా హే విఆణంమి వడంచళం మిఅచ్చీవ,
వేస ఇ తణువి ఇచ్చ ఇ భుడడి అవి గగ్గళ వాఆ 29

అథ మోట్టాయితం —

* మోట్టాయితం స్యాదిష్టస్య కథాదౌ భావసూచనమ్

యథా —

§ ముహూ రా ఇ పద్ధణరవ ఇచరిఆ ఇ హూవ ణం సుణంతీవ,
తణుగోవణో వఆడో జహ భాట ణ తహ పుళవహిం 26

† శ్రుత్వా సఖిముఖా ద్దివసో విరత ఇతి సంభ్రమేణ వహూ,
హస్తయోర్నూపురే చరణయోః కరోతి వలయాని. 28

‡ గృష్ణతి కాకలినాథే విజనే పటాంచలం మృగాశ్శ్యాః,
వేపలే తనురపి నృత్యతి భ్రూకుట్యపి గద్గదా వాచః. 29

§ మధురాణి రుద్రనరపతిచరితాని వధ్వా నను శృణ్వంత్యాః,
తనుగోపనేన ప్రకటో యథా భావో న తథా పులకైః. 26

ఉదాహరణి—సోఢోణేతి. శ్రుత్వా సఖిముఖా ద్దివసో విరత ఇతి ప్రియాసక్త
చిత్తతయా స్వయం దివసావసానమపి న జానాతీతి భావః. తతస్సంభ్రమేణ వహూర్నూ
స్తయో ర్నూపురే చరణయో ర్వలయే చ కరోతి. 28

కలికించితం లక్షయతి—రోషేతి.

ఉదాహరణి—గోష్ఠాశ్చితి. ఆత్ర భయాదివికారాణాం కంపాదీనాం మేళనా
వికలికించితమ్. 29

మోట్టాయితం లక్షయతి—మోట్టాయితమితి. ప్రియగుణకథనాదౌ స్వాభి
లాషప్రకటనం మోట్టాయితమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ముహూరాశ్చితి. పులకానాం ప్రియగుణస్తుతిజనితమాన్దభావ
నూచకత్వం భావప్రకాశే—‘గుణా న్గుణయతి నైవరం వీక్షతే భావమంధరం, రో

అథ కుట్టమితమ్ —

*సప్త ద్వైపి సుఖాధిక్యం రతౌ కుట్టమితం మతమ్.

యథా. —

నిర్తర్యాదమనోభవోత్సవకథావిప్రంభకణ్ణజపై -

రంగైర్విస్థితమానసాం ప్రియసఖిమాలోక్య జాతత్రపా,

వైయాత్యం నిజమాత్మనల్లభకృతాం రాగాధతాం జానతీ

సద్యో నమ్రముఖేందురిందువదనా ఊణీం లిఖంతీ స్థితా. ౭౭

అథ బిబ్బికః —

*మనాక్ ప్రియకథాలంపే బిబ్బికోఽనాదరక్రియా.

యథా. —

లక్ష్మీస్సద్దని నిర్భరం విహరతాం ఊణీభుజాలంబన-

మాంచో గద్గదపదా వాక్సేష్వదశ్చ కపోలయోః. విప్రంభకథనం దూత్యా తత్సమాగ
మచింతనం, ఏవం గుణస్తుతిభవా భావా మన్వద్గమూచకాః ఇతి. ౭౯

కుట్టమితం లక్షయతి—సప్తద్వైపి. కేశాధరాదిగ్రహే సత్యవీ బహిః కోపజన
కేఽంతస్సాంద్రానందత్వం కుట్టమితమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—నిర్తర్యాదేతి నిర్తర్యాదో నిర్దయప్రవృత్తో మనోభవోత్సవః
కేశాధరగ్రహణికామక్రీడైవ కథావాదః తస్య : విప్రంభకణ్ణజపై రుచ్చృంఖలత్వసూ
చకై ర్మఖండతవదాదిద్వారేతి భావః. 'స్తంబకర్ణయో రమిజవా' రి త్యచ్చిత్త్యయే,
'తత్పురుషే కృతిబహుళ'మితి సప్తమ్యా ఆలక్. వైయాత్యం ధార్వ్యం, ఆత్మవల్లభ
కృతాం, తత్సంబంధినీమిత్యర్థః. కరోత్యర్థస్య ధాత్వర్థసామాన్యత్వా ద్విశేషచర్యవసా
నం రాగాధతాం విశృంఖలవిహారహేతుభూతామితి భావః. అత్ర లిఖంతీతి వర్తమా
నాపదేనేన తత్కారణభూతాయా లజ్జాయా అవిరామస్ఫూర్షణీ. అత్రాభూతపూర్వ
సంభోగచిహ్నసాక్షాత్కారేణ విస్తయమానాం ప్రియసఖి! ప్రేక్ష్యధునా మందాక్ష
మంధరత్వేనాజ్ఞాతచరకేశాధరాదిగ్రహదుఃఖతనూ తాదాత్మ్యసుఖాతిభూమిసూచనా
కుట్టమితమితి భావః. ౭౭

బిబ్బికం లక్షయతి—మనాగితి. ఉపలక్షణమేతత్. తేన గర్వాభిమానాదినా
దయితే లక్ష్యనాదరకరణం బిబ్బిక ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—లక్ష్మీరితి. ఆయి సఖి ! త్వయ్యవినతకోపాయాం లక్ష్మ్యుదినాయ
కాసు నానావిధవిహారైః ప్రేయసీపదం లభమానాసు తవ పున ర్నావకాశో లభ్యతే.

క్రీడాం నైవ జహాతు కిం చ సతతం వాణీ ముఖే తిష్ఠతు,
జ్ఞాతం చ ద్రవరేశ్వరస్య బహుభిర్విజ్ఞాతపూర్వైః ప్రియ-
వ్యాహరైః కృతమేవ దూతి! మదనశ్చపాయ సన్నహ్యాతు. ౭౮

అథ లలితమ్ —

*సుకుమారాంగవిన్యాసో లలితం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

పదన్యాసక్రీడారణితమణిమంజీరరశనం
సహేలం వ్యావల్లత్కరవలయనిక్వాణసుభగం,
స్థితజ్యోత్స్నావీచీదరశవచనం రుద్రనృపతేః
పురంద్రీణామానీదనురహసి నేవావిలసితమ్ ౭౯

అథ కుతూహలమ్ —

*కుతూహలం రమ్యదృష్టే చాపలం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

వీరరుద్రమధిరూఢసింధురం ద్రష్టుమంద్రనగరీపురంద్రయః,
కుర్వతే రచితసంక్రమత్వరాస్తుంగసద్దశిఖరాధిరోహణమ్ ౮౦

ప్రియో హి ప్రియాణి కథయతీత్యేవం ప్రియప్రేషితయా దూత్యా కథితే మానగ్రంథి
గ్రంథితవృషదయతయా మరణేఽపి కృతసంకల్పాయా అనాదృతప్రియకథాయా నాయ
కాయా వచనమేకత్. అత ఏనాయం బిభౌక ఇతి భావః. ౭౮

లలితం లక్షయతి—సుకుమారేతి.

ఉదాహరణి—పదేతి. అనుగతం రహోఽనురహసమితి ప్రాచినమాసః. అనుగతం
రహోఽస్తిన్నీతి బహువ్రీహిరేవేతి పదమంజరీకారః. 'అన్యవతప్తా ద్రవనః' ఇతి సమా
సాంతోఽచ్చిత్త్యయః. అత్రాంధ్రనాయకపురంద్రీణామేకాంతసేవాయాం మణిమంజీ
రాచిశింజితమంజుశస్య కరచరణవిన్యాసస్య క్రీడాసహేలపదాభ్యా మాలాపానాం
మందహాసమధురత్వకథనేన చ సౌకుమార్యప్రతిపాదనాల్లలితమితి భావః ౭౯

కుతూహలం లక్షయతి—కుతూహల మితి.

ఉదాహరణి—వీరేతి. అధిరూఢసింధురమారూఢగజం. రచితసంక్రమత్వరాః
కృతగతివేగాః, ఉత్పృష్టవీలాగతయ ఇత్యర్థః. తుంగసద్దశిఖరాధిరోహణం హర్త్యా
గ్రారోహణం కుతూహలాత్కూర్వతే. ౮౦

అథ చకితమ్.—

*చకితం భయసంభ్రమః.

యథా.—

అవిజ్ఞాతాయాతం స్వమకథితమాశ్వాఽపి హసితం
హతాదుత్పశ్యంత్యాశ్చకితచకితోదంచితదృశః,
విలాసానుద్వేలానుచితమదనాస్వీక్ష్వ సుతనో-

స్తభైవ ప్రత్యేతుం పునరవనిపాలః స్పృహయతి

౮౧

అథ విహృతమ్ —

*విహృతం ప్రాప్తకాలస్య వాక్యస్యాకథనం హి యా

యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య భుజాంతరస్థాం కల్తారమాలామమునా స్పృశేతి,
స్తనద్వయే పత్రలిపిం లిఖంతీం సఖీం చధూః పశ్యతి సాభిమానమ్.

చకితం లక్షయతి—చకితమితి.

ఉదాహరణి—అవిజ్ఞాతేతి. పశ్చాద్భాగే పాదన్యాసమాండ్యేన అవిజ్ఞాతం
ప్రియానవగతమాయాతం స్వస్యాగమనం యస్య తం తథోక్తం హసితం పరిహసితం
పరిహాసార్థమిత్యర్థః ఆశ్వా సఖ్యావ్యకథితం స్వమాత్మానం హరాద్యవృచ్ఛయా ఉత్ప
శ్యంత్యాః, అసేనైస్తీవంత ఉద్ధర్షమవలొక్యంత ఇతి భావః. అత ఏవ చకితచకితాః
చకితప్రకారాః, లజ్జోత్కంఠాభ్యా మసకృదావృక్షనిమిలనోస్థీలరా ఇత్యర్థః. తథా
ఉదంచితా ఉద్ధర్షప్రసారితాపాంగా శ్చ దృశో యస్యాస్తథోక్తాయాః. తల్లక్షణం భావ
ప్రకాశే—‘మిలనోస్థీలనావృత్తిర్మత్ర తచ్చకితం విదుః, అపాంగయోరూర్ధ్వభా
గావలొకన ముదంచితమితి. విలాసాన్ ‘తాత్కాలిన్ వికారస్యాద్విలాసో దయితే
క్షణే’ ఇత్యుక్తలక్షణాన్, పీక్ష్య, తథైవ అలింగనానినతాగ్రమరమభూయైవేత్యర్థః,
పునః ప్రత్యేతుం, గత్వా పునరాగంతుమిత్యర్థః. సర్వోఽపి మదనమహోత్సవ శ్చకిత
సుఖస్య హాడశీ మపి కళాం నార్హతీతి భావః.

౮౧

విహృతం లక్షయతి—విహృతమితి. ప్రాప్తకాలస్యావసరోచితస్యేత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. భుజాంతరస్థితాం, అమునా స్తనద్వయేన. స్పృశ,
అలింగేత్యర్థః. ఇతీకథనాశిషముక్త్యేతి శేషః. సాభిమానం సఖీవచనస్యేష్టత్వాత్సకృత్రిమ
కోప మిత్యర్థః, పశ్యతి న పునః కి మపి బ్రూతే. లజ్జయేతి భావః.

౮౨

అథ హాసితమ్ —

*ఆకస్మికం తు హాసితం యావనాదివికారజమ్.

యథా.—

†జహ జహ హసన్ మిలచ్ఛీ జోవ్వణలచ్ఛీఎసిఖల మహారం,
తహ తహ కుసుమేసుసరా విలసతి పిలస్స ఆసా అ ౮౩
అథ శృంగారస్యాంకురతత్వపల్ల వితత్వకుసుమితత్వఫలితత్వ

హేతవో ద్వాదశావస్థా నిరూప్యంతే—

*చతుర్విధీతిర్ననస్సంగస్సంకల్పోఽథ ప్రలాపితా,
జాగరః కార్యమరతిర్లజ్జాత్యాగోఽథ సంజ్వరః. ౮౪
ఉన్మాదో మూర్ఛనం చైవ మరణం చరమం విదుః,
అవస్థా ద్వాదశ మతాః కామశాస్త్రానుసారతః ౮౫
కేచిత్తు దశావస్థా ఇతి కథయంతి.

ఆసాం స్వరూపముదాహరణం చ.

† యథా యథా హసతి మృగాక్షీ యావనలక్ష్మ్యో శిషితా మధురం,
తథా తథా కుసుమేషు శరా వికసంతి ప్రియస్యాకా చ. ౮౩

హాసితం లక్షయతి—ఆకస్మికమితి. యావనాదివికారజం న తు హాస్యవల్
వేషభాషాదివికారజమిత్యర్థః అత ఏవాకస్మికమహేతుకం వ్యాఖ్యాతమేతత్.

ఉదాహరణి—జహతి అత్ర యావనజన్యేన మదనోద్దీపకేన మృగాక్షీహాసి
తేన ప్రియమనోరథః పృథులీకవతీతి భావః. ౮౩

ఇత్థం రససామగ్రిం నిరూప్య శృంగారాస్పదక్రమనిమిత్తభూతా ద్వాదశావస్థాః
నిరూపయంతి—అథేత్యాదిహ శృంగారస్మృతి. సామర్థ్యాదయోగాఖ్యవిప్రలంభశృం
గారస్మృత్యర్థః. కామశాస్త్రానుసారత ఇత్యనేన అలంకారశాస్త్రే సంఖ్యాసంజ్ఞాదా విశేషో
ఽస్తీతి సూచ్యతే. అత ఏవాక్రం భావప్రకాశే—‘దశథా మన్తదావస్థా భవేద్ద్వాదశ
థాఽపివా, ఇచ్ఛోత్కంఠాభిలాష శ్చ చింతా స్మృతిగుణైర్హతీ. ఉద్వేగోఽథ ప్రలాప
స్యా దున్మాదో వ్యాధిరేవచ, ‘జాడ్యం మరణమిత్యాద్యే ద్యే కై చిద్వర్ణితే ముదై’
రితి. అన్యే తు—‘దృశ్యనస్సంగసంకల్పా జాగరః కృతతాఽరతిః, హీత్యాగోన్మాద
మూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే’ త్యాదుః.

తదేతదాహ—కేచిదితి.

౮౪-౮౫

*ఆదరాద్ధర్మనం చక్షుగప్రీతిరిత్యభిధీయతే.

యథా.—

†సహ! ఏసో రుద్ధణిట ఇలణాణ అతక్కి టస్సట జాట,
మలణో వ ముత్తిమంతో చందోవిలముక్కశంఛణోపుణ్ణో. ౮౬

అథ మనస్సంగః—

*మనస్సంగః ప్రియతమే నిత్యం చిత్తస్య విశ్రమః.

యథా.—

†సఇ మహ మణో విశగ్గ ఇ రుద్ధణరేద్దమ్మి కీస కువిలట!,
తేణాహం వి విముక్కా సహట తువ్వేసు కా వత్తా? ౮౭

అథ సంకల్పః—

*సంకల్పా నాథవిషయో మనోరథ ఉదాహృతః.

† సఖ! ఏవ రుద్దన్మహా నయనయోరత్కితోత్సవో జాతః,
మదన ఇవ మూర్తిమాన్ చంద్ర ఇవ ముక్తలాంఛనః పూర్ణః. ౮౮
‡ సదా మమ మనో విలగతి రుద్దనరేంద్రే కస్తా క్కుపితాః!,
తేనాహ మపి విముక్తా సభ్యో యుష్షసు కా వార్తా?. ౮౯

ఆసాం క్రమేణ లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—ఆదరాదిత్యాదినా. తత్ర ప్ర
త్యక్షచిత్రస్వప్నాదౌ సాదరం ప్రియదర్శనం చక్షుః ప్రీతిరిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహితి. అత్ర రాజ్ఞో నేత్రోత్సవత్వాదిప్రతిపాదనేన తద్దర్శనే
౭త్యాదరః. ప్రతీయతే. ౯౦

మనస్సంగం లక్షయతి—మన ఇతి. సర్వదా ప్రియవిక్రాంతచిత్తత్వం మనస్సంగ
ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—సహితి. సఇ సదా, ఇస్సదాదిష్వి' తి సూత్రేణాత్ర ఆకారస్య
ఇకారాదేశః. కస్తా క్కుపితాః? యూయమితి శేషః. తేనాహ మపి విముక్తా, సన్ని
హితాపీతి భావః. సభ్యో యుష్షసు కా వార్తా?, వ్యవహితాస్మితి భావః. తస్మా న్మ
మే యుష్షదుపాలంభభాజనత్వమితి భావః. ౯౧

సంకల్పం లక్షయతి—సంకల్ప ఇతి.

యథా.—

†దరహసిలగబ్ధిణాశం సిణేహసిణిద్ధాశ రాలభరిలశ,
రుద్ధణివవిలోలశిలం కాహేణ మమిణివదంతి.

౮౮

అథ ప్రలాపః—

ప్రలాపః ప్రియసంశ్లిష్టగుణాలాప ఉదాహృతః.

యథా.—

‡తహణిడణోతహ మహురోతహసుహటతహల సోమ్యసభ్యాట,
ఏకో రుద్ధణివో విల ఇది గోటీ పోథ మహిళాణ.

౮౯

అథ జాగరః —

† దరహసిలగబ్ధితాని స్నేహస్థితాని రాగభరితాని,

రుద్రనృపవిలాకితాని కదా ను మయి నివతంతి?.

౮౮

‡ తథా నిపుణ తథా మధుర తథా సుభగ తథా చ సౌమ్యస్వభావః,

ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రాథమహిళానామ్.

౮౯

ఉదాహరణి—దరేతి. దరహసితం మందస్థితం తద్గబ్ధితాని, సంభోగౌత్సుక్య సూచకానీత్యర్థః. 'కటాక్షైర్దాసగర్భైస్తు సంభోగౌత్సుక్యభావనే' తి వచనాత్, స్నేహస్థితాని రాగభరితాని, స్నేహోనామాఽర్థాంతకరణత్వం; తదుక్తం—'మన సో యద్ద్రవిభావో విషయేష మమత్వతః, భయశంకావసానాత్తా స ఏవ స్నేహ ఉచ్యతే' ఇతి. తత్ప్రకర్షో రాగః; తదుక్తం—'దుఃఖమవ్యధికం చిత్తే సుఖత్వేనైవ రజ్యతే, యేన స్నేహప్రకర్షేణ స రాగ ఇతి కథ్యతే' ఇతి. రుద్రనృపవిలాకితాని కదా మయి నివతంతి?.

౮౮

ప్రలాపం లక్షయతి—ప్రలాపఇతి. ప్రియగుణస్తుతిః ప్రలాపఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—తహేతి. తథా నిపుణో విదగ్ధః, కృత్యవస్తుషు చతుర ఇత్యర్థః. తథా మధురః ప్రియదర్శనః ప్రియంవదో నా, తథా సుభగో గంభీరగుణో నాయక విశేషః. తల్లక్షణం వక్ష్యమః. తథా సౌమ్యస్వభావస్సుఖీలః, ఏకో రుద్రనృప ఏవేతి గోష్ఠీ ప్రాథమహిళానాం. సర్వత్ర తథాశబ్దః పూర్వానుభవవరః. ఆత్ర నిపుణత్వాదిగుణయోగాత్ప్రతాపరుద్రఏవాస్తాకమభిగమ్య ఇతి ప్రాధాన్యం నాః ప్రసంగంతుర్వస్తీతి భావః. ఆత ఏవోక్తం భావప్రకాశే—'మహోదయో మహాభాగ్యః కృతజ్ఞో రూప వాక్ యువా, మానీ సుఖీల స్సుభగో విదగ్ధో వంశసంభవః. అహర్నిద్రో మధుర వాగభిగమ్య భవేత్ ప్రియా' ఇతి. రుద్ధణివో విల రుద్రనృప ఏవ, 'విల అవే అవ ధారణే' ఇత్యవధారణార్థే విల వేల ఇత్యేతో శబ్దా నిపాతితో.

౮౯

*జాగరస్తు వినిద్రత్వమ్.

యథా —

†గమితం కహ జహ వి దిణం చందాదవదూసహః జినా దీహః,
మ అణో వి పుంఖిలసరో జిద్ధా వి జివో వి జోవేఞ్! ౯౦

అథ కార్మ్యమ్.

*కార్మ్య మంగస్య తానవమ్.

యథా. —

చంద్రాన్యే! కథమంగుళీయకమిదం కేయూరితం తే! సఖ!
ప్రేష్టాం ప్రేయసి! వైభవై స్సఖలు కో? భూమే స్వపత్నీ యతః,
జ్ఞాతం మానిసి! కాకతీయనృపతౌ సక్తాసి సత్యం శుభే!
శ్యామాంగీం స ఖలు స్థిరాం రమయతే త్వాం తాం చశైలస్తనీం.

† గమితం కథమపి దినం చంద్రాతపదుస్సహః నిశా దీర్ఘా,
మదనోఽపి పుంఖితకరో నిద్రాఽపి నృపోఽపి నోవైతి. ౯౦

జాగరం లక్షయతి—జాగర ఇతి.

ఉదాహరణి—గమిత మితి. గమితం కథం కథమపి దినం, ప్రియాగమనప్రతీ
క్షణాభి రితి భావః. చంద్రాతపదుస్సహః నిశా ఆతపవ దీర్ఘా. నిద్రాపి నోవైతి. స్వస్మి
సమాగమస్యాపి పరిపంథీ జాగరహతకో జాగరీతి భావః ౯౦

కార్మ్యమా—కార్మ్యమితి.

ఉదాహరణి—చంద్రాన్య ఇతి. అంగుళీయక మితి. 'జిహ్వకాలాంగుళే శ్చ' ఇతి
ఛప్రత్యయే స్వాధికః కన్ ప్రత్యయః. కేయూరితమంగదీకృతమిత్యర్థః నాయికాహ
—సఖితి, ప్రేష్టాం ప్రేమాదీనాం, ప్రియవిషయరత్యవస్థావికేషణామిత్యర్థః. తదు
క్తం—'ప్రేమా మానః ప్రణయ స్నేహోరాగో ఽనురాగ శ్చ, అంకురః ప్లవకలి
కాకోరకఫలభోగభాగయం క్రమశః' ఇతి. 'సప్తమీ శాండే' రితి పదాద్యర్థలాభః.
సఖి ప్రేమవిషయం పృచ్ఛతి—స ఖలు క ఇతి. నాయికోత్తరమాహ—భూమేరితి.
యత ఇతి. సార్వవిధక్షిక స్తసిః యేనాహం భూమేస్వపత్నీ భవేయం స ఇత్యర్థః.
సఖి నాయికాభిప్రాయ ముద్ఘాటయతి—జ్ఞాతమితి. నాయికాఽంగీకరోతి—ఆళితి.
భూకల్పాయా స్తవాపి సర్వథా తద్వదే వోపభోగో భవిష్యతి కి మేలేన కార్యే
నేతి సఖినాయికా ముపలాలయతి—శుభ ఇతి. శ్యామాంగీం యావనయుక్తాంగీ మన్య
త్ర కృశాంగీం. శైలస్తనీం శైలసదృశస్తనీం అన్యత్ర స్తనాయమానశైలా మిత్యర్థః.

అథారతిః—

“అన్య త్రాప్రీతి రరతిః.

యథా.—

† దూనేతి చందసిద్ధిం చిందతి మళలజితస్స మాహవ్యం.

ఉశవపరంముహీ సా సుహృత్ తుమం కింఘ మంతేసి? ౯౨

అథ లజ్జాత్యాగః.—

“ప్రీడాత్యాగోఽథ నిర్లజ్జా.

యథా —

‡ లంఘితమహిశాసమయం తథా భణితం మలినాదువిణీదావ,

జహ సోఽఘాతా గురులతో ఓసరతి విశజ్జీఘ దూరం. ౯౩

అథ జ్వరః —

తాపాధిక్యం జ్వరో మతః

యథా —

§ మోహానిసిరి పతం నహలత విహజ్జరేణ గురుపణ,

దాణిం ఉద్ధణరేసర! కాంఖతి తుమా దంసణామలతం. ౯౪

† దూషయతి చంద్రస్పృషిం చిందతి మలయానిలవ్య మాహత్త్యం,

ఉత్పవపరాఙ్ముఖ సా సుభగత్వం కిం సు మంత్రయనే? ౯౨

‡ లంఘితమహిశాసమయం తథా భణితం మదనదుర్నితయా,

యథా శ్రుత్వా గురుజనోఽపసరతి విలజ్జితో దూరం. ౯౩

§ మోహశిరోపచారా పథా ర్విరహజ్వరేణ గురుణ,

ఇదానీం రుద్రనరేశ్వర! కాంక్షతి తవ దర్శనామృతకం. ౯౪

అరతిం లక్షయతి—అన్యత్రేతి. ప్రియవ్యతిరక్తవిషయవైరాగ్యమరతిత్వార్థః.

ఉదాహరతి—దూనే ఈతి సుభగత్వమితి. సుభగో నామ నాయకవిశేషః;

తదుక్తం—“సవత్సనఖదంతాదిచిహ్నం యత్ర స దృశ్యతే; విస్తారమాణమానేర్వృ
స్సుభగస్సోఽభిధీయతే” ఇతి ఆతపివాక్ర విషయంతరా ద్వైరాగ్యం గాభావేన ప్రేమా
స్పదత్వం ద్రవ్యవ్యమ్. ౯౨

లజ్జాత్యాగ ముదాహరతి—లంఘితి. లంఘితమహిశాసమయం సురతవ్యతిరక్త
కాలే లజ్జా స్త్రీసమయః; కిం విలంబ్యతే? చుంబనాదికమిహేదానీశేవ కర్తవ్య మిత్యా
దికం తథాశబ్దార్థః. ౯౩

జ్వరం లక్షయతి—తాపేతి.

ఉదాహరతి—మోహేతి.

౯౪

ఉన్నాదమరణయోః ప్రాగేవోదాహరణం దర్శితమ్.

అథ మూర్ఛా—

*మూర్ఛాత్వాభ్యంతరీప్యత్తిర్బాహ్యేంద్రియనిమిలనాత్.

యథా—

†చింతితీవ నిరేందం దర్శం హి అంతరింత మితిచ్ఛేదమ్,

కరణా ఇ బాహిరా ఇ విసంతే అబ్బంతరం వి సుక్ష్మా.

౯౫

అథ శృంగారః—స ద్వివిధః, సంభోగో విప్రలంభ శ్చేతి 'సంయుక్తయోస్తు సంభోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రితి శృంగారతిలకే. సంభోగస్య పరస్పరావలోకనసంభాషణాలింగనచుంబనాద్యనేకవ్యాపారమయత్సేనానంత్యాదేకవిధత్వేన గణనా కృతా

యథా.—

రహః ప్రత్యాసన్నే హృదయదయితే రుద్రనృపతౌ

† చింతయంత్యా నరేంద్రం ద్రష్టుం హృదయస్థితం మృగాశ్చ్యోః,

కరణాని బాహ్యేని విశంతి అభ్యంతర మపి శూన్యానూః.

౯౬

అవస్థాద్వయం వ్యభిచారిప్రస్తావ ఏవోదాహృత మిత్యాహ—ఉన్నాదేతి. స్థాయీభావసహకారిత్యేనోపాధినా సంచారిత్వం రసాస్వాదనిమిత్తత్వేనోపాధిచా అవస్థాత్వం చేతి వివేకః.

మూర్ఛాం లక్ష్యయతి—మూర్ఛేతి. బాహ్యేంద్రియాణాం చక్షురాదీనాం నిమిలనం స్వస్వప్రయగ్రహణాభావః ఆత ఏవాభ్యంతరే అవృత్తిః, శూన్యాంతఃకరణత్వమిత్యర్థః.

ఉదాహరతి—చింతంతీ ఏఇతి శూన్యానూః చింతయా, శూన్యాంతఃకరణాయా ఇత్యర్థః ఆత్ర మూర్ఛాయా మోహాఖ్యసంచారిసమానయోగక్షేమత్వేనోన్నాదాది పదుదాహరణాతిదేశార్హత్వేనైపి పృథగుదాహరణం చమత్కారవిశేషద్యోతనాయేతి ద్రవ్యవ్యమ్.

౯౭

అథ రసవిశేషానుదితోద్దేశక్రమానుసారేణ విభాగపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యాం దర్శయతి—అథేత్యాదితా. తత్ర సంభోగస్యా వాంతరవిభాగాభావే హేతుమాన—సంభోగస్యేతి.

ఉదాహరతి—రహఇతి. రహః ప్రత్యాసన్నే విజన ముపగతే, హృదయదయితే ప్రాణవల్లభే, మానః శోపవిశేషః; 'స్త్రీణామిర్హ్యకృతః శోభో మానోఽన్యాసంగిని

నివృత్తా మానాజ్ఞా విరళమపి లజ్జావిలసితం,

కి మన్యత్తే గోప్యం? బహిరబహి రానందమస్పృణః

స్త్రరావేశః కోఽపి ప్రియసఖ! నృపేణైకయతి మామ్. F౬

*విప్రలంభః పున రభిలాషేర్హ్యవిరహప్రవాసహేతుకత్వేన చతుర్విధః

*అభిలాషో నామ సంభోగా త్ప్రీతిగనురాగః.

యథా.—

అన్యోన్యభాషణ మనంగవిలాసగోష్ఠీ

శయ్యాచ సార్థమపదాని మనోరథానాం,

ప్రియ' ఇతి లక్షణాత్. తస్యాజ్ఞాతత్వరవశత్వమిత్యర్థః. లజ్జావిలసిత మపి విరళం నివృత్తమిత్యర్థః. సురతసమయే స్త్రీణాం ప్రాగల్భ్యభూషణత్వాదిభావః. అత్ర విప్రలంభవిచారవిరోధినోర్లజ్జామానయోర్నివృత్తికథనాదున్నర్యాదో విమర్ద స్సంపృక్త ఇతి సూచ్యతే.

తత్ఫలమాహ—కిమితి అవత్తవ్యం తే నాస్తీత్యర్థః. బహిరబహిరానందమ స్పృణః విగళితవేద్యాంతరత్వేనాపరిచ్ఛిన్నానందసమయిత్యర్థః. అతపివాతాకికోఽయం స్త్రరావేశో దుర్నిచ్చయస్వరూప ఇత్యాహ—కోఽపీతి. కిం బహునా? తదాసీమావ యోస్సామరస్యం సమజనీత్యాహ—నృపేణైతి. ఏకాం కరోతి ఏకయతి. ఏకశబ్దా 'త్తక్త్రో'తీతి ణ్యంతాద్వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్యేతి వర్తమాన ప్రత్యయః. అత్ర హృదయదయితవదోదితేనాలంబనవిభావేన రహశ్యబ్దసూచితైరుద్దీపనవిభావై ర్వాస నివృత్తివ్యంగ్యై ర్హ్యదివ్యభిచారిభిరసురక్తసిద్ధైస్తనంభాదిభిరనుభావైశ్చ పరిపోషం ప్రాప్తో రత్యాఖ్య స్థాయిభావ శ్చుంగారతామంగీచకారేతి వేదితవ్యమ్. F౬

విప్రలంభం విభజయే-విప్రలంభ ఇతి

తత్రాద్యం లక్షయతి—అభిలాషఇతి. ఆయోగపూర్వానురాగాద్యపరపర్యాయో విప్రలంభ విశేషోఽభిలాష ఇత్యర్థః.

ఉదాహరణి—అన్యోన్యేతి. అన్యోన్యభాషణ మిష్టాలాపరూపం, తతోఽనంగ విలాసగోష్ఠీ, నర్తకథాప్రసంగ ఇత్యర్థః. సార్థం శయ్యా, సహ శయనం చేత్యర్థః. 'సంజ్ఞాయాం సమజ' నీత్యాదినాక్యవప్రత్యయః. అత్ర యద్యపి శేరతే ఽత్రేత్యధి కరణవృత్తవృత్త్యా శయ్యాశబ్దః ఖట్వాపరో న శయనపరః; తథాపి భృత్యాదిశబ్దవదత్రాపి భావానువృత్త్యా భావార్థత్వమభిమేనే కవిత్వస్సంసంధేయం. మనోరథానా మపదా

ప్రేమానుబద్ధ ముదయద్భవలభానురాగం

లభ్యేత రుద్రనృపతేరచలోకితం వా.

౯౭

*ఈర్ష్యా నామ నాయకస్యాన్యాస క్తభావా చ్చిత్తవిక్రియా.

తయా విప్రలంభో యథా —

లక్ష్మీరస్య విలోచనాబ్జసతిస్సేర్వ్యా త్వదాలోకనే

వక్త్రస్థా చ సరస్వతీ న సహతే సాకం త్వయా భాషణం,

లీలాకర్షణవిఘ్నకృత్త్వయి మహీ బాహుస్థితా కాకతి -

ఊఁఁద్రే న హి కై తవాని సుభగే మానేన కిం తామ్యసిః?౯౮

స్యస్థానాని, అవిషయా ఇత్యర్థః. మనోరథవిషయమాహ—ప్రేమేతి. 'స ప్రేమా య
న్విధో యూనోర్నిరూఢం భావబంధన' మిత్యుక్తలక్షణేన ప్రేష్టాఽనువిధం యుక్తం,
తథా ఉదయస్పృద్ధివ్యమానో బహుభానురాగో యత్ర తత్తథోక్తం, 'రాగోఽను
వృత్తో విచ్ఛిన్నమనురాగ ఉదాహృత' ఇతి. రతేరేవావస్థావిశేషః ప్రేమాదయః
ఇత్యుక్తం రసార్థవే—'అంకురప్లవకలికా ప్రసూనఫలభోగభాగయం క్రమశః
ప్రేమా మాన స్నేహః ప్రణయో రాగోఽనురాగ' శ్చే త్యుక్తేః. ఏతాదృశ మవలో
కితం వా లభ్యేత. ప్రార్థనాయాం లిజ్.

౯౭

ఈర్ష్యా విప్రలంభం లక్షయతి—చాయక స్మేతి. స్వప్రియస్యాన్యాస క్తభావా
న్నాయికాంతరాన క్తత్వాద్ధర్మన శ్రవణానుమానైరుపలబ్ధాదితి శేషః. అన్యథేర్ష్యాను
దమాదితి భావః. చిత్తవిక్రియా ఈర్ష్యా, మానరూపేత్యర్థః అత ఏవోక్తం దశయా
వశే—'స్త్రీణా మిర్ష్యాకృతః కోపో మానోఽచ్యాసంగిని ప్రియే, శ్రుతే వాఽను
మితే దృష్టే ఈర్ష్యాకోపస్య ఉచ్యతే' ఇతి. అశ ఏనాయమిర్ష్యావిప్రలంభః స్త్రీణా
మేవ న పురుషాణామితి ద్రష్టవ్యం. తదుక్తం హేతుచంద్రేణ—'ఈర్ష్యామానః స్త్రీణా
మేవ' ఇతి.

ఉదాహరణి—లక్ష్మీతి. అత్ర నేత్రాననబాహువాసిన్యక్ష్పివాణీధరణ్యయథా
క్రమం త్వదాలోకనసంభాషణలీలాకర్షణాని ప్రతిబద్ధుంతి. కాకతినాథోఽయం పున
ర్న తథా కితవః తస్మా న్న తత్రమానః కార్య ఇత్యర్థః. కైతవాభావోఽత్ర నాయక
విశేషవాచినా సుభగశబ్దేన సూచ్యతే. తల్లక్షణముక్తం భావప్రకాశే—'సపత్నీనఖదం
తాది చిహ్నం యస్య న దృశ్యతే, విస్తార్యమాణమానేర్వస్సుభగస్సోఽభిధీయతే' ఇతి.
అత ఏవ భారవిగా ప్యుక్తం—'కః ప్రియే! సు భగమా నిని మ మా?' ఇతి.

*విరహో నామ లబ్ధసంయోగయోః (నాయకౌ) నాయకయోః
కేనచిత్కారణేన పునః సమాగమకాలాతిక్షేపః

యథా —

అంగేషు జీర్ణేషు విభూషణానాం

వ్యత్యాసమార్గోఽపి ముహూర్తశోభీ,

సఖ్య! స్తదాస్తాం పరికర్తరీతి-

రానీయతాం రుద్రనృపః కిమన్యత్?

FF

*యూనోద్దేశాంతరవృత్తిత్వం ప్రవాసః

తేన విప్రలంభో యథా.—

సేవ్యోఽస్తు రుద్రనృపతి ర్నిఖిలైర్నృపాలై-

రభ్యుత్పవేషు సులభా న హి వల్లభా నః,

ఇత్థం కలింగసుదృశాం విరహోర్జితాపా-

దంగాని యాంతి తనుతాం దివసా యుగంతి.

౧౦౦

విరహవిప్రలంభం లక్షయతి.—విరహఇతి. నాయకయోః స్త్రీపుంసయోః. కేన
చిత్కారణేనేతి అవిద్యమాన ఏవాన్యాయసంగ ఇతి భావః. నాయకయోర్నిర్మిమిత్రో
విప్రయోగః ప్రణయమానాపరపర్యాయో విరహవిప్రలంభ ఇత్యర్థః. తదుక్తం రసమం
జర్యాం—‘వరస్వరమాజ్ఞోల్లంఘనం ప్రణయమాన’ ఇతి. ఆయం పున ర్ద్వయోరపి
భవతి.

తత్ర స్త్రీవిరహముదాహరతి—అంగేష్వితి. వ్యత్యాసమార్గః అంగుళీయకాదీ
నాం కటకాదిస్థానేషు ధారణాదితి భావః. ముహూర్తశోభీ, అనంతరమచికార్యసంభ
వేన తత్రాపి లేషా మనవస్థానాదితి భావః. పరికర్తరీతిః ప్రసాధనప్రకారః. కిమన్యదితి.
కార్యాంతరస్య వృథా విలంబనహేతుత్వాదితి భావః. ఏవం పుంవిరహేఽప్యुదా
హర్యం.

FF

ప్రవాసవిప్రలంభం లక్షయతి—యూనోరితి.

ఉదాహరతి—సేవ్య ఇతి, నిఖిలైతరభూపాలవ ద్వీపరుద్రం స్వప్రియా అపి
సేవంతాం నామ అకించనైరప్యాదరణీయే మాత్రవదివసేవ్యసి తే నో దుర్లభాఅభూవ
న్నితి దూయామహే ఇత్యర్థః. ఇత్థమనులబంతీనామితి శేషః. దివసా యుగంతి,
యుగకల్పా భవంతీత్యర్థః. యుగప్రాలింపదికాదాచారక్తిబంతా ద్వర్తమానే లట్.
రాత్రయ స్తు దురతివాహో ఏవేతి భావః.

౧౦౦

రసాభాసో యథా.—

ప్రాసాదగర్భవలభీషు కపోతపాల్యాం
పాంసతీం రమణచుంబితచంచుకోటిం,
ఆవిర్భవత్సురతకూజితరక్తగిరి-
మాలోక్య కాకతివిభుస్త్రిత మాతనోతి.

౧౦౧

భావోదయో యథా—

ముగ్ధ! కస్తవ వర్తతే హృది మనోజన్తైన నాన్య శృపే
సప్త్య తస్య యత్ర కార్యమపరం కిం జన్తసద్దాదరాత్,
కోఽన్యస్తత్ప్రతిబింబ ఏవ నిపుణే! జానాసి కామాధికః
ప్రేయా స్రుద్రస్యపస్తవేతి కథితా నమ్రాననాభూద్వధూః
అత్ర లజ్జాయా ఉదయః.

త్రిధా రసాభాస ఇత్యుక్తం. తత్ర తిర్యగ్గత ముదాహరతి.—ప్రాసాదేతి. వల
భీషు గోపానసీషు, కపోతపాల్యాం విటంకే చ, రమణచుంబితచంచుకోటిం అత ఏవా
విర్భవత్సురతకూజితామయతోద్భవస్థితాం, రక్తకంఠీం మధురస్వనాం, అత్ర తిరోక్తిః
పారావతయోః కలాకౌశలాభావేన అదీయశృంగారస్య విభావాదిపరిభ్రూర్త్యభావా
దాభాసత్వం ద్రష్టవ్యం. రస ఏవాయం సాభాస ఇతి కేచిత్ తదుక్తం విద్యాధరేణ—
'విభావాదిసంభవో హి రసం ప్రతి ప్రయోజకో న విభావాదిజ్ఞానం తతశ్చ తిరక్ష్ణ
మవ్యస్తేయవఃరసః' ఇతి. భేదాంతరాణాముదాహరణమన్యతోఽవ గంతవ్యమ్ ౧౦౧

భావోదయముదాహరతి—ముగ్ధఇతి ముగ్ధో సుందరీతి సంబోధ్య సభి పృచ్ఛతి.
అథ నాయికోత్తరమాహ—మనోజన్తేతి. శబధవిశేషేణ సభి మత్ర ప్రత్యాయయతి—
శబఇతి. 'శబఙ్కపాలంభనే' ఇత్యాత్మనేపదం 'వాచా శరీరస్వర్ణనముపాలంభ'ఇతి
వృత్తికారః. క్లాగుహుజ్జే' స్థేత్వాదినా సఖ్యా ఇతి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ. పున
స్సఖ్యాహ—తస్యేతి. అత్ర మనసి. తస్య మనోభువః. నాయికా ప్రతిపత్తి.—అపర
మితి. జన్తభూమిస్నేహదన్య త్రిమపి నాస్తీత్యర్థః. కామ స్తాపదాస్తాం ద్విరీయః
క ఇతి సభి పృచ్ఛతి—కోఽన్య ఇతి. తత్ప్రతిబింబాదన్యః కోఽసి నాస్తీ త్యుత్తరమాహ
తదితి. పునస్సఖ్యాహ—నిపుణఇతి. జానాసి. ప్రతారణప్రకారమితి కేషః. నమ్రాననా
లజ్జయేతి భావః.

౧౦౨

భావశమో యథా.

లక్ష్మీస్యం పురుషోత్తమస్తవ పతిః శ్రీవీరసద్రోన్మహః
 సృష్ట్యా మంబుజవిష్టరస్య సదృశోర్యోగశ్చిరాత్సంభృతః,
 తస్మాత్కృత్రిమ మవ్యసాంప్రత మిదం వాంఛై మసస్యం మనా-
 గిత్యాళిం ప్రణతాం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజామానినీ ౧౦౩

అత్ర కోపస్య ప్రశమః

భావసంధి ర్యథా —

ప్రతాపరుద్రస్య దిగంతజైత్ర-
 యాత్రాప్రభూతైః పటహప్రణాదైః,
 ప్రియానులాపైశ్చ తథా భటానాం
 రోమాంచవర్తావృతమంగమానీత్. ౧౦౪

అత్ర వీరశృంగారకృత మోహార్హయోస్సంధిః.

భావశబలతా యథా —

నిందంత్యద్య కులస్త్రియః ప్రియతమో లభ్యస్సుఖం కేన వా
 భాగ్యేనానుమతం న కిం గురుజనైః కావా సఖి ప్రేమ్యతే,

భావకాంతి ముదాహరణి—లక్ష్మీరితి. అంబుజవిష్టరస్య కమలాసనస్య, సదృశో
 స్సమానయోః, తస్మాత్ వాం యువయోః, వైమనస్యం మనాగల్పం, కృత్రిమం,
 బాహ్యమపీత్యర్థః. అసాంప్రకమయ్యుక్తం. యతో 'న పునరేతి గతం చతురంపయ'
 ఇతి భావః. ఇత్యుక్త్యేతి శేషః. ప్రణతా మాళిం సఖిం విలోక్య వికసద్వక్త్రాంబుజా,
 భుకుటి వైవర్ణ్యాదికోపానుభావాపగమాదిత్యర్థః. కోపశ్చాంత ఇతిభావః.

భావసంధిముదాహరణి—ప్రతాపేతి. ప్రియాణాం ప్రేయసీనామనులాపై
 రనురాగ తరంగితై స్తత్కాలాదితవచనాప్రేడితైశ్చ. అత్ర పరస్పరవిరుద్ధవీరశృంగారా
 శ్రితయోర్హర్షయో స్పృహ్యయా సంబంధకథనా ద్భావసంధిరేవ చర్వణాన్నద మిత్యర్థః.
 తదేతదాహ. —అత్రేతి. ౧౦౪

భావశబలతాముదాహరణి. నిందంత్యితి. స్తావకాలే లోబ్. అద్య, అత్తోప
 సరణావసర ఇత్యర్థః. అనేన కార్యకారణమూలా లజ్జా వ్యజ్యతే ప్రియతమఇతి. అత్ర
 ప్రియసౌలభ్యే కిం వా భాగ్యం నిమిత్తమిత్యూహాకథనాద్విమర్శములూ వితర్కః.
 అనుమతమితి. అత్ర కిమర్థం వా గురుజనానుమతిర్నాభూదితి కార్పణ్యోక్త్యా దైన్యం
 ధ్యన్యతే. ప్రియానయనార్థం కా వా సఖి ప్రేమ్యత ఇతి సహాయా నేషణేనాను

కిం లోకస్య భవేత్ప్రసిద్ధ మచిరా త్వచ్ఛృంధ మంకం కదా

రోహ్యమి స్థితా కదా హృది భవే ద్యాతవ్యవప్రియః.

అత్రైత్సుక్యాదీనాం శబలతా.

అథ రససంకరసోదాహరణమ్.

తత్ర శృంగార కుటుంబయోగస్సంకరో యథా.—

ఆసన్నేఽపి మహోత్సవే కథమిత స్త్యక్వాప్రవాసం ప్రజే-

ర్భిగ్ని కాహూనమాపయో ర్విఘటనం కో వా విధిః కాంక్షతి,

ఇత్థం స్వప్న నివారిత ప్రియతమ ప్రస్థానబుద్ధిస్తతో

బుద్ధ్యా మూర్ఖభి కాకతీయవృత్తే! త్వదైవ రినారజనః ౧౦౬

భావేన ప్రారబ్ధకార్యానిర్వహణమూలం విహిదో వ్యజ్యతే. కిమితి. ప్రసిద్ధమితి. స్వదుర్వి
సితత్వవైభవమితి శేషః. అత స్తస్మాల్లానర్థోప్రేక్షా లక్షణా శంకేయమితి భావః. అచి

రాదితి. స్వః స్వకీయశ్చందోఽభిప్రాయో యస్మిన్కర్తృణి తత్త్వచ్ఛృంధం, స్వేచ్ఛయే
త్యర్థః అంకం ప్రియస్మేతి శేషః. అత్ర కాలాక్షమత్వలక్షణమాత్మక్యం ప్రతీయతే.

స్థిరతేతి. అత్ర హృదయస్థైర్యాకాంక్షయా నైస్సృహ్యలక్షణా ధృతిరవధార్యతే యా
తవ్యోఽభిసరణీయ ఏవ ప్రియ ఇత్యనేన తత్వనిర్ధారణాల్పికా మతి రితి. అత్ర లజ్జా

దీనామహ్తానామపి భావానామన్యోన్యోపమర్దకతయా సమావేశాద్భావశబలతేత్యర్థః.
అత్ర లజ్జా వితర్కేణ బాధ్యతే దైన్యం విహిదేన శంకా బొత్సుకేన ధృతి ర్మత్యే

త్యేవమన్యోన్య బాధ్యబాధకభావేన ద్వంద్వశో భవంతీ భావశబలతాం తతో గత్వా
మతేరేవ ప్రాధాన్యమాదధానా పరమాస్వాదస్థాన మిత్యర్థః. ౧౦౭

తదేతదభిసంధాయాహ—అత్రేతి. ఆ త్రానాదేరప్యాత్మక్యస్యాదిత్యేనోపా

గాన మన్యేషామాత్మక్యదీవితత్వసూచనార్థమిత్యనుసంధేయం. అత్ర లజ్జాదీనామభిసరణ
విరోధిత్యాద్బాధ్యత్వం. వితర్కాదీనాం తు తదభావాద్బాధకత్వమితి వివేకః. నను

‘ప్రక్షాళనాద్ధి పంకశ్య దూరాదస్పర్శనం వర’ మితి న్యాయేన లజ్జాదీనాం బాధ్యానా
మనుపాదానమేవ శ్రేయ ఇతి శంకసీయం. విరోధినామపి రసాదీనామాధికారికరగదా

ర్ధార్థిర్థమంగత్యేనోపనిబంధనపదత్రాపి తదుపాదానస్య న్యాయ్యత్వాత్. తదుక్తం ధ్వన్యా
చారైః—‘ఏవక్షితే రసే లభ్యప్రతిష్ఠే తు విరోధినాం, బాధ్యానామంగభావం నా

ప్రాప్తానా ముక్తిరచ్ఛ’లేతి. అత్రోక్తభావోదయాదీనాం రాజానుగతవివాహప్రవృత్త
భృత్యవత్కదాచిదంగిత్యనుష్యంగీక్రియతే. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘ముఖ్యే రసేఽపి

తేఽంగిత్యం ప్రాప్నువంతి కదాచనేతి.

అథ రాద్రబీభత్సయోస్సంకరో యథా.—

పీత్వా మాంసపదంశం ద్వీరదగళగలద్రక్తమైరేయథారాం
మత్తో మస్తీష్కులగ్నైర్దృఢితన్యపవపుఃకికైః స్ఫుష్టదంష్ట్రః,
బిభ్రద్రాద్రాంత్రమాలాం జనితజనభయోభైరవాకారఘోరః
సంగ్రామోర్వ్యోః కిలంగైర్బలివిధిమకిరోద్వీరరుద్రస్య ఖడ్గః.
ఏవమన్యదపి యథాసంభవముదాహర్యం

భావమేతస్మిన్ రాద్రసమేతమపుష్పదాహర్తుం ప్రతిజానీతే—అథేతి.

తత్ర శృంగారసంకీర్ణం కరుణముదాహరణి—అసన్న ఇతి. వ్యాఖ్యాతమేతత్కావ్యే
ప్రకరణే (పుష్క-౬౦ శ్లో-౨౫) మధ్యమకైశిష్యదాహరణే.

దీభత్ససంకీర్ణం రాద్రముదాహరణి—పీత్వేతి. వ్యాఖ్యాతమిదమపి నాటకే
శృతీయ-౨౦కే (పుష్క-౧౭౧ శ్లో-౮). అత్రోదాహరణద్వయే ద్వయోః కరుణ
రాద్రయోర్విశ్రాంతిభావత్వేన చర్వణాయాం ప్రథమభావిత్వాత్ప్రభావ్యేనాంగి
త్వం. శృంగారదీభత్సయోస్తదవస్కారకత్వేనాంగత్వమితి వివేకః. అత ఏవోక్తం
భావప్రకాశే—‘రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిశంత్వేవ పరిస్పరం, ప్రథమం యో రసః
ఖ్యాతః స ప్రధానో భవిష్య’ తీతి నన్వయమంగభూతోరసః పరిపోషమప్రాప్తః?
ప్రాప్తో వా? నాద్యః; రసత్వవ్యాఘాతాత్. న ద్వితీయః; ఉపస్కార్యత్వేనాంగత్వ
భంగాత్. తస్మాదయుక్తా రససంకరవాచో యుక్తిరితి చేదైవం; పరిపోషలా
భేఽపి కస్యచిత్ కదాచిదుపస్కారకత్వేనాంగత్వాంగీకారాత్. తదుక్తమభివవగుప్తా
చారైః—‘సంభూతాన్యపి రసాంతరాణి స్వవిభావాదిసామగ్ర్యాం స్వావస్థాయాం
యద్యపి లభిపరిపోషాణి చమత్కారగోచరతాం ప్రతిపద్యంతే, తథాపి చమత్కార
స్తావత్వేవ పరితుష్యక్ న విశ్రామ్యతి, కిన్తు చమత్కారాంతరమునుధావ, తీతి.
అంగాంగిభావే సర్వత్రేయమేవ భంగ్యంగీకరణీయా. తదుక్తమాచారైః—‘గుణ
కృతాత్మసంస్కారః ప్రధాన మనుషజ్యుతే’ ప్రధాన స్మృతవశాచే హి తథా భూయసి
వర్తతే, ఇతి.

౧౦౭

తచ్ఛాంగత్వం స్వాభావికం రూపకాదిబలాదారోపితం చేత్వాదివిశేషా స్తస్య
న్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయేనాహ—ఏవమితి. అయం చ రసో లాకికాలాకికభేదేన
ద్వివిధః. తత్రాద్యః కదళీరసాలాదిఫలాస్వాదజన్యానందసద్భుతః కార్యశ్చ. ఇతరో
బ్రహ్మనందసబ్రహ్మచారీ నిత్యశ్చ.

అత్ర రసో నాయకాశ్రయ ఏన యది పరం నిపుణనటచేష్టయా తథావిధకావ్యశ్రవణబలేన న సామాజికైస్సాహృద్భావ్యతే తదా పరగతస్యాపి రసస్య సమ్యగ్భావనయా పరత్ర నిరతిశయానందజనన మవిరుద్ధమ్.

అథవా మూలత్యాదిశబ్దేభ్యో యోషిస్తాత్రప్రతీతో రాచణాది

తత్రాద్యస్యాశ్రయమాహ—అలేతి. రసో లాఙ్ఘికః నాయకోఽనుకారోఽ రామాది రాశ్రయో యస్య స తథోక్తః. ఏవకారః అశ్రయాంతరవ్యవచ్చేదార్థః. యద్యేవం సామాజికానాం పానఃపుష్కేహభినయావేక్షణికావ్యశ్రవణకాతుకమున్నక్ష చేష్టితం స్యాదత ఆహ—యదిపరమితి. 'శిల్పవిన్నాయకాదీనాం తాదాత్మ్యావత్తి భావుకః, చతుర్థాభినయాభిజ్ఞో నటో భావాదిభేదవి'దిత్యుక్తిలక్షణస్య సిపూస్య నటస్య చేష్టయాఽభినయేన తథావిధస్య గుణాలంకారపరిష్కృతశబ్దార్థసంఘటనాత్మకస్య కావ్యస్యశ్రవణబలేన; సమాజస్సభా తత్ర సమవేతాస్సామాజికాః రామాదితన్త యాధవనయోగ్యమనస్కాః భావుక ప్రేక్షకాద్యచరపర్యాయా సృహృదయా ఇశ్యర్థః సంపూర్ణా దచేస్సమాహవాదినో ఘృణతాత్ 'సమవాయాస్సమవైతీ'తి రక్ష్పిత్య యః. తై ర్యది పరం సాహృద్భావ్యతే కేవలం స్వసంబంధితేహనందీయతే చేదిత్యర్థః. తస్మి పుత్రాద్యానందదర్శనే పిత్రాదివదత్రాప్యానంద ఉచీతీతి భావః. అతఏవోక్తం భావప్రకాశే 'యస్తుష్టే తుష్టిమాచర్షితి శోకే శోకమువైతి చ, శ్రోధే క్రుద్ధో భయే భయస్య శ్రేష్ఠః ప్రేక్షకః స్పృహః 'ఇతి న కేవలం తత్ర తావన్తాత్రం కింతు విశేషోఽచ్యుతీ త్యాహ—పరగతస్మేతి. భావనావిశేష దానందవిశేషో యుక్త ఏవేతి భావః.

అథాలాంకరసస్యాశ్రయమాహ—అథవేతి మూలత్యాదిశబ్దేభ్య ఇతి అభినయ వేషాయాం నటాదినముచ్చాసితేభ్యో విశిష్టకావ్యగతేభ్య ఇత్యర్థః. యోషిస్తాత్రప్రతీతో న తు మూలత్యాదివిశేషోల్లేఖితేభ్యర్థః ఏవమన్యత్రాపి ద్రవ్యవ్యం. స్పృత్యారూఢే నేతి. సామాన్యప్రతీతో విశేషస్వరణమనయోరవిసాభావమూలమిత్యనందంభేయం నను సామాజికానాం శ్రూయమాణమూలత్యాదివిశేషపరివారేణ స్వాభిలషితనాయకాస్తరణే కిం ప్రమాణమితి న శంకనీయం. కావ్యాదో విశేషాణామవిషయతత్వాత్. న హి మహాకవిభి ర్వాల్మీకిప్రముఖై రివ ధ్యానదృష్ట్యా రామగీనా మపసాః ప్రాప్తిసింహా నిరూప్యంతే. కింతురామాదిక మాశ్రయతయా పరికల్ప్య స్వప్రతిభాప్రభావలబ్ధా స్పర్శ సాధారణా ఇతి. తదుక్తం షట్సహస్రీకారేణ-ఏభ్య శ్చ సామాన్యగుణయోగేన రసాః

శబ్దేభ్యశ్శత్రుమాత్రప్రతీతౌ చ స్పృత్యా యాధేన తత్తద్యోషిద్విశేషే
ణానుకార్యేణ సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధం. నటస్యానుకరణ
మాత్రపరతయా నైవ రసాశ్రయయోగ్యతా తస్య భావుకత్వాభ్యుచగ
మేఽపి సామాజికత్వమేవ అనుభావాదీనాం ప్రకాశనం తు శిష్యో

నిష్పద్యంతే' ఇతి. తర్హి తైరపి విశేషమాత్రం విహాయ సామాన్య మేవ కి మితి నోపా
దీయత ఇతి న వాచ్యం. విశేషోపాదానేనైవ శ్రోతృణామాస్వాదసంభవాత్.
తదుక్తం—'క్రీడతాం మృచ్చయైర్వద్వద్బాలానాం ద్వీరదాదిభిః, స్వేచ్ఛా హి స్వదతే
తద్వ చోపశృణా మర్హవాదిభి' రితి. యోషిద్విశేషేణేతి. నాయకనయనాంతావ
లోకననిర్వేదాదీనామపుటలక్షణం యోషిన్వత్రేణ రసనిష్పత్తేరభావాత్. నను
భవంతు నామ స్పృత్యా స్త్రీపుంసాదయః, కథం తై రసనిష్పత్తిః? కథం వా రసస్య
సామాజికాశ్రయత్వ? మితి చేత్! ఇద మత్రానుసంధేయం, సామాజికాస్తావ త్సార్వం
తాకికనాయకానురాగాద్యనుమానేన సంస్కృతహృదయాః కావ్యాదిశబ్దమహిమ్నూరా
మాగీక సామాన్యాత్తనా స్వసంబంధితేన భావయంతి. తే చ భావితాభావుకమనో
ఽంగణే వర్తమానవదవభాసంతే. తదుక్తం భర్తృహరిణా—'శబ్దోపహితరూపాంస్తాన్
బుద్ధే ర్విషయతాం గతాన్, ప్రత్యక్షమివ కంసాదీన్ సాధనత్వేన మన్యతే. ఇతి.
కంసాదీనాం ప్రత్యక్షరూపమివ శబ్దోపహితరూపమప్యర్థక్రియాకారీత్యర్థః. న చ
సీతారామాదీనాం బృహస్పతిపుంసతయా భావనాదనాచిత్వం. తేషాం జనకదశరథతనయ
త్వాదివిశేషపరిత్యాగేన స్త్రీపుంసమాత్రానువాదిత్వాదిత్యుక్తత్వాత్, తే చ స్త్రీపుంసా
దయో తాకికా ఏవ కావ్యాభినయముఖేన విభావాదిపదాభిధానరాజ్యాభిషి క్తభావుకై
ర్భావ్యమానా సృంతో ముద్రాముద్రితన్యాయేన తదంతఃకరణప్రతిబింబితా స్సామాజిక
నిష్ఠా భవంతి. రత్నానయోఽపి తాకికా ఏవైవంవిధా సృంతః స్థాయిభావసామ్రాజ్య
మూర్ధాభిషిక్తా భవంతి. తేఽమీ విభావాదయ సుర్వేఽపి చిత్రతురగన్యాయేన సమ్య
జ్జీర్ణానంశయసాదృశ్యప్రతీతి విలక్షణచర్వణాది శబ్దవాచ్యాతాకికశబ్దప్రతీతివిషయత్వా
దతాకికా ఏవ. తస్మిష్వాద్యత్వేనాతాకికస్య రసస్య సామాజికాంతఃకరణప్రతిబింబిత
స్థాయిపరిణామత్వా త్సామాజికాశ్రయత్వం అస్తి స్పృశ్యే వృద్ధసంవాదః. ప్రకరణంలే
వత్వతే తదేతదభినంధాయానా—సామాజికాశ్రయత్వమపి న విరుద్ధమితి. అపిశబ్దః
పూర్వోక్తతాకికపక్షం సమాచిన్వోతి. న పున రతాకికనైవ్యాశ్రయాంతరమనంభావి
తత్వాత్ ఆశ్రయాంతరమాశంకమానస్తావదేవం క్రష్టవ్యః ఆశ్రయః కిమను
కారోఽనుకర్తా వా? నాద్యః; అతీతత్వాత్. న ద్వితీయఇత్యాహ—నటస్యేతి.

భ్యాసపాటవేనైవ ఘటతే. రసాదీనాం పరస్పరవిరోధేఽపి కవిప్రా
 ణోక్తి సమాశ్రయణే నైకత్ర సమావేశో న విరుద్ధః.

విరోధక్రమః శృంగారతిలకే కథితః.

“శృంగారబీభత్సరసౌ తథా వీరభయానకౌ,

రౌద్రాద్భుతౌ తథా హాస్యకరుణౌ పైరిణౌ మిధః.”

రసాద్రసోత్పత్తిరపి మతా

తథా చోక్తం శృంగారతిలకే.—

“హాస్యో భవతి శృంగారాత్కరుణో రౌద్రకర్షణః,

అద్భుతశ్చ తథా వీరాద్బీభత్సాచ్చ భయానకః.”

వ్యభిచారిభావానాం తత్తద్రసానుగుణ్యమేవం ప్రతీపాదితం

అనుకరణమాత్రపరతయా ఆభినయాభినివిష్టచిత్రలేపన. నను కదాచిద్రామాచితాదాత్మ్యాను
 సంధానాత్పామాజికత్వమునుభవతో నటస్యానందపరాధీనస్య కథ మభినయప్రకాశన
 మత ఆహ—అనుభవాదీనామితి. నను తత్ర తత్ర రసాంతరసమావేశోన కథం ప్రకృత
 రసభంగహేతు ? రత ఆహ—రసానామితి. అపిశబ్దాదవిరోధే కిము పక్షవ్య ? మితి
 భావః. ప్రాణోక్తిసమాశ్రయణేనేతి. రసానాం మిథో విరోధోఽస్తు మా వా, కస్య
 చిదంగిత్యాంగికారేణేతరేషాం పరిపాషాభావాన్నాస్తి విరోధ ఇతి కవినమయాశ్రయణా
 దిత్యర్థః. తదుక్తం ధ్వన్యాచారైః—‘అవిరోధీ విరోధీ వా రసోఽంగిని రసాంతరే,
 పరిపాషం న నేతవ్య స్తదా స్యా దవిరోధితే’తి. న కేవల మవిరోధః, ప్రత్యుత తథా
 విధే విషయే సహృదయానాం ప్రహ్లాదాతిశయవివేత్యపి తత్రైవోక్తం.

ఏకత్ర ప్రబంధే వా వాక్యే వా రసవిరోధక్రమం సమ్యగివ్యాజేనాహ—
 శృంగారేతి.

ప్రసంగా చ్ఛృంగారాదిభ్యో హాస్యాదీనామత్పత్తిమాహ—రసాదితి.

అత్ర బాహ్యార్థసంబంధస్య యథాయోగం సత్త్వరజస్తమోఽహంకారసహితస్య
 మనసో వికారవిశేషాః శృంగారాదయః. ఏతేభ్య ఏవ సత్త్వరజస్తమోఽహంకారేషు
 యథాయోగమావాపోద్ధారసహితేభ్యో హాస్యాదయ ఉత్పద్యంత ఇతి నారదాదయః
 వాసుకి నోక్తో విశేష భావప్రకాశే ద్రవ్యవ్యః

అథ వ్యభిచారిభావానాం వ్యవస్థా మాహ—వ్యభిచారిభావానామిత్యాదినా.

శృంగారతిలకే. తథాహి—

“శంకాఽసూయా భయం గ్లానిర్వాన్యధిశ్చింతాస్తృతిర్ధృతిః,
బౌత్సుక్యవిస్తయావేగా ప్రీడోన్మాదౌ మదస్తథా.

విషాదో జడతా నిద్రాఽవహితౌ చాపలం మృతిః,

ఇతి భావాః ప్రయోక్తవాః శృంగారచ్యుభిచారిణః.

శమశ్చలతా నిద్రా స్వప్నో గ్లానిస్తథైవ చ,

శంకాఽసూయాఽవహితౌ చ హాస్యే భావా భవంత్యమి.

సంత్రాసో మరణం దైన్యం గ్లానిశ్చైవ భయానకే,

అపస్తారో విషాదశ్చ భయం రోగో మృతి ర్మదః

ఉత్సాహశ్చేతి విజ్ఞేయా భావా బీభత్ససంభవాః,

ఆవేగో జడతా మోహో హర్షణం విస్తయః స్మృతిః

ఇతి భావా నిబద్ధవ్యా రసజ్ఞైరభ్యుతే రసే,

దైన్యం చింతా తథా గ్లాని ర్నిర్వేదో జడతా స్మృతిః.

వ్యాధి శ్చ కరుణే వాచ్యా భావా భావవిశారదైః,

హర్షోఽసూయా తథా గర్వ ఉత్సాహో మద ఏవ చ

చాపల్య ముగ్రతా చైవ రౌద్రే భావాః ప్రకీర్తితాః,

అమర్షః ప్రతిబోధశ్చ వితర్కోఽథ మతిర్ధృతిః

క్రోధోఽసూయాఽథ సమ్మోహ ఆవేగ శోచహర్షణం,

గర్వో మదస్తథోగ్రత్వం భావా వీరే భవంత్యమి.

రసస్సర్వోఽపి సంపూర్ణస్తిరోధస్తే రసాంతరమ్” ఇతి

భారతీయోక్తప్రక్రియయా యద్యప్యేక ఏవ రసస్తథాపి మహాకవి
ప్రసిద్ధ్యా రససంకరః స్వీక్రియతే.

* తత్ర రసాదేరప్రాధాన్యే రసవదాద్యలంకారా భవంతి.

అథ రసవదాద్యలంకారమారభతే—రసఇతి. వాక్యార్థేన ప్రధానభూత
ఇత్యర్థః. సంపూర్ణః స్వస్వవిభావనిసామగ్రీ పరిపూర్ణః, రసాంతరమంగభూతం.

మహాకవిప్రసిద్ధ్యేతి. అంగభూతస్య విక్రంతివిషయత్వాభావేన రసత్వాభావేఽపి
మహాకవిభీరసేన వ్యవహారాదిత్యర్థః. వస్తుశస్తు తదానీమలంకారత్వమేవ రసాదీనా
మపీతి భావః.

అన్యంగత్యేన రసనిబంధనే రసవదలంకారః. భావనిబంధనే ప్రేయోఽలంకారః రసాభాసభావాభాసనిబంధనే ఊర్జస్విదలంకారః భావనిబంధనే సమాహితాలంకారః. తథా భావోదయాదయోఽపి.

ఏతదలంకారసర్వస్వే ప్రపంచేనోక్తం. ' రసభావతదాభాస తత్ప్రశమననిబంధనే రసరత్నప్రేయోఽస్త్విత్సమాహితాని భావోదయ భావశాంతిభావసంధిభావశబలతాశ్చ పృథగలంకారః' ఇతి ఏతేషాముదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతి

గుణాలంకారశ్రీకృతపరిఃరో భావవిభవ-

స్ఫురతాప్రిదుర్భవః క్రమగళితవేద్యాంతరమతిః,

తదేవ వివక్షి—తలే త్యాదినా. అత్ర రసవదలంకారస్యోదాహరణం యథా—
'అయం స రశనోత్పత్తి పీనస్తనవిమర్దనః, నాభ్యురుజఘనస్పర్శి నివీచిస్తంసనఃకరః.'
రణభువి పతితం భూరిశ్రవసో భుజం దృష్ట్వా తలేప్రియసీనామపి విలాపః. అత్రాధికారికస్య కరుణస్యాంగభూతశృంగారోఽలంకారతామావద్యతే. ఏవ మన్యదప్యదాహర్యమ్.

అథ ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం రసస్వరూపం శ్లోకత్రయేణ సంగృహ్యతే—గుణేతి. గుణాలంకారగ్రహణం వృత్తిరీత్యాదీనా మప్యవలక్షణార్థం తేషాం శ్రియా సంపత్త్యా కృతపరిఃరో విశిష్టకాన్యప్రతిపాదితవిభావాద్యభ్యవృత్త ఇత్యర్థః. అతనివస్ఫురన్నుత్పద్యమానః ప్రాదుర్భావోరసోన్ముఖత్వం యస్య స తథోక్తాః భావవిభవో రత్యాదిస్థాయి భావవర్గః. ప్రథమం తావత్కావ్యాభినయూభినివిష్టస్య సామాజికస్య రసప్రాదుర్భావసమయే నటే రామాదిప్రతీతిదార్థ్యముత్పద్యతే. తతస్సామాజికానుకార్యహృదయయో రభేదప్రతీతిః. తతస్సామాజికహృదయం నృత్తగీతాదినానానిధనాట్యధర్మేషు నిమజ్జతి తతో వేద్యాంతరమతిర్నిగళితి. తదానీమతాకిణో రసో యోగివేద్యబ్రహ్మసందసదృశస్త్వయ మేవ చర్వణాస్పదం భవతి. యదాచూః—'పార్యాదథ ధ్రువాగానా త్తకన్యంపూరితే. రసే, తదాస్వాదభరై కాగ్రో హృష్యత్యంతర్దుఖః క్షణం, తతో నిర్విషయస్యాస్య స్వరూపావస్థితో నిజః, వ్యభ్యతే క్షణదనివృందో యేన తుష్కంతి యోగినః' ఇతి. తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—క్రమగళితవేద్యాంతరమతిరితి. ఇయాంస్తు విశేషః, బ్రహ్మసందానుభవే వేద్యాంతరం కి మపి న స్ఫురతి రసాస్వాదే తు విభావాదివ్యతిరిక్తవేద్యాంతరనిరాస ఇతి. తర్హి విభావాదిప్రతీతావభుదానందానుభవః కథం? మితి చే త్సత్యం. 'ద్రాక్షా మధుకాభిర్హురకాశ్చరైస్సహాయచక్రైః, తుల్యంతైః కల్పితం పూతం శీతం కర్పూర

సుఖం వా దుఃఖం వా నిబిడయతు యూనోస్సహృదయే

త్వ మందానందాత్మా పరిణమతి పూర్ణో రసభరః.

౧౦౮

రసో వాక్యార్థస్స నివిలసతి పదార్థాః పునరమీ

వాసితం. పానకం పంచసారాఖ్యం దాహతృష్ణానివర్తక' మిత్యుక్తలక్షణనానారసకదంబ స్వరూపపానకరసన్యాయవేతిబ్రూమః. నన్వానందమూలే శృంగారాదావస్తు నామ సుఖాస్వాదః, శోకమూలే పునః కరుణే కథమేత ? దిత్యాశంక్యానుకార్యవిషయేయమా స్వాదవైచిత్రీ న సామాజికవిషయేత్వాహ—సుఖంవేతి ఆత్మస్య సూత్రస్య కాటకం వదుతి న్యాయేన భానినీం వృత్తి మాశ్రిత్య తాకితో రత్నాదిభావ శ్లేషభంగ్యా భావ విభావశబ్దేనోచ్యతే. ఆయం యూనోః స్త్రీపుంసయో స్సుఖం తాకికం శృంగారాదౌ దుఃఖం కరుణే నిబిడయతు దృఢం కరోతు. యేషాం కావ్యానుశీలనాభ్యాసవశాద్వికటి భూతే మనోముకుతే వర్జనీయతన్తయీభవనయోగ్యితా అత ఏవ హృదయసంవాద భాజ సుహృదయో ఇత్యుక్తలక్షణే సహృదయే తు పూర్ణః, పూర్వోక్తరీత్యా విభావాది సమల్లాసిత స్సన్నితృర్థః. రసభరః, పూర్ణస్య భారత్వం యుక్త మేవేతి భావః. అమం దానందాత్మా బ్రహ్మానంద ఇవ నిరతిశయసుఖస్వరూపః పరిణమతి. నను యద్యయ మానందాత్మకః కథం తర్హి భావుకానాం కరుణాత్మక కావ్యశ్రవణే తథావిధాన్రుధారావి ర్భావః ? ఇతిచే నైషదోషః. సంభోగసమయే స్త్రీణా మధరదంశనాదౌ కృత్రిమ దుఃఖానుభావసీత్యారవదత్రా పుష్పవత్తే. 'సుఖేఽపిదుఃఖవదుపచారః కుట్టమిత' మితి తల్లక్షణాల్. యద్యస్యాపి సహజదుఃఖాత్కత్వం స్యాన్న శోఽపి సామాజికస్తత్రప్రవ రేత తత శ్చ కరుణైకరసానాం రామాయణాదినామచ్ఛేదప్రసంగస్సన్యత్. తస్మా ద్ర సాంతరవ త్కరుణస్యాప్యానందాత్మకత్వమేవేతి నిరవద్యం. నను రసాస్వాదే విశేషా భావాత్కథం నవధా విభాగ ? ఇతి చే త్సత్యం. య ధైకస్య బ్రహ్మానందస్య చంద్ర కాంతసోపాన వజ్జిప్రతిబింబితచంద్రబింబవ దుపాధిభేదా దనేకథా కల్పనం, తద్వ దత్రాపి వ్యంజకవిభావాదిభేదా ద్వస్తుతః ఏకస్యాపి నానాత్వ మితి వేదితవ్యం.

అదైవంవిధో రసః కావ్యాదౌ కేన కారణేన ప్రతీయత ? ఇత్యాశంకాయా మాహ—రస ఇతి. వాక్యార్థ ఇతి. కవిసంరధివిక్రాంతే రసనైవ ప్రధానత్వాదితిభావః. తదుక్తం.—'కవే ర్వివక్షయా యత్ర ప్రాధాన్యం పరికల్ప్యతే, భవేత్స ఏవ వాక్యార్థ ఇతి నిర్ణీయతే బుద్ధై' రితి. న చాస్య పదార్థసంస్కరాదిరూపవాక్యార్థవన్నతభేదేన వాచ్యత్వం లక్ష్యత్వం వా సంభవతి. అభిధానలక్షణయోరత్రానవకాశాల్, తాత్పర్య

విభావాద్యా యస్తి స్మిల దధతి విక్రంతి ముచితాం,

అతో భావా ఏవ క్రమసముదితాన్యోన్యవిభవాః

రసీభావం బిభ్రత్సథ చ పటతాం తంతవ ఇవ.

౧౦౯

భావే స్థాయినీ వర్థమానవిభవే రత్నాదికే సింధున.

విశేషస్తు వ్యంజనాంతర్యాత ఏవేతి ప్రతిపాదితం కావ్యప్రకరణే. అతోఽయం
వాక్యార్థోవ్యంగ్య ఏవేతి వేదితవ్యం. అమీ రసవ్యంజకా విభావాద్యాః పునః పదార్థాః.
యద్యపి విభావాదీనాం స్వస్వ వాక్యోపేక్షయా వాక్యార్థత్వం. తదుక్తం—స్థాయీవా
సాత్వికో వాఽపి సంచారీ వా క్వచి త్క్వచిత్, భావో వాక్యార్థతామేతి తత్తద్భావ
విశేషతః. ఇత్యాదినా. తథాపి రసం ప్రత్యవాంతరవ్యాపారత్వాత్పదార్థవ్యవహారః.
ఏవం చ పదార్థస్థానీయభావాది ప్రతీత్యుత్తరకాలీనస్ఫురణతయా రసో వాక్యార్థస్థానీయ
ఇతి నిష్కర్షః. రసంప్రతి విభావాదీనా మవాంతరవ్యాపారత్వం నిర్వహతి—యస్తి
స్థితి. ఉచితాం విక్రంతిం దధతి, కాలకల్పావశభావతైలక్షణ్యేన వ్యంజనధ్వనన
చర్వణచమత్కారాదికల్పనాచ్య రసగోచరజ్ఞాన విశేషోపయోగిత్వం భజంత ఇత్యర్థః. అత
ఏవోక్తం లోచనే—విభావాది రత్రన జ్ఞాపకోనాపి కారకః, అపితు చర్వణోపయోగీ
ఇతి. అతఏవాలాంకితత్వమస్మేతి భావః. ఏతచ్ఛాఘటిత ఘటనమాచక్షేన కిలశబ్దేన
ద్యోత్యతే. అత ఇతి విభావాదివిక్రంతే రిత్యర్థః. భావాః స్థాయీభావా ఏవ, క్రమేణాం
కురితకందళితపల్లవిత్త్వాదిరూపేణ సముదితోఽన్యోన్యవిభవః స్వస్వపరిపోషో యేషాం
తే క్రమసముదితాన్యోన్య విభవాః. యద్యప్యన్యోన్యశబ్దః కర్తృ వ్యతిహారే ద్విర్భావితః,
తథాప్యచిత్త్యా దుక్తార్థే యోజనీయః అథ చ, విభావాదినన్నిధానానంతరమేవేత్యర్థః.
చోఽవధారణే. అనేన వ్యంగ్యవ్యంజకయో రసవిభావాద్యోరస్త్యేవ క్రమః. కింతు శత
పత్రపత్రశతవ్యతిభేదపదాశుభావిత్వా న్నసంలక్ష్యత ఇతి సూచితం భవతి. రసీభావం
బిభ్రతి పూర్వం వాసనామూత్రాపస్థాయినః స్థాయినో విభావాది మహిమ్నా రసాత్తనా
పరిణమంతి, రసాదికల్పప్రతిపాద్యత్వం చ భజంత ఇత్యర్థః. తత్ర దృష్టాంతమాహ.—
పటతాం తంతవఇతి. తదుక్తం --‘యథాహి తంతవో వేమరుర్యాదిక్రియయాన్వితాః,
పటాత్తనా పరిణతాః పటవాచ్యా భవంతి తే. తదైవ స్థాయినో భావా విభావాదిభిర
న్వితాః, రసాత్తనా పరిణతా రసవాచ్యా భవంతి తే’ ఇతి.

౧౧౦

అథ నిర్వేదాదీనాం రసపోషకాణామవస్థానక్రమ మభిదధానః ప్రతిపత్తి
దార్ఢ్యార్థం పూర్వోక్తమేవ రసస్యాశ్రయం స్థారయతి—భావఇతి. వర్థమానవిభవే,

త్కల్లోలా ఇవ సంభవంతి విలయం చాచూంతి భావాముహూః.

నిర్వేదాద్యుపభోగభావితనిజాస్వాదాతిరేకో రసో

విభావాదిభి రితి భావః. యథార్థే వే కల్లోలా ఉత్పద్యంతే విలీయంతే చ తద్వద్రత్యావ
స్థాయిభావే నిర్వేదాదయో నిమజ్జంత్యున్నజ్జంతి చేతి భావః. తదుక్తం—‘మజ్జంతశ్చ
నిమజ్జంతః కల్లోలాస్తే యథార్థే, తస్మోత్కర్షం వితన్వంతి యాంతి తద్రూపతామసి.
తథా స్థాయినీ నిర్మగ్నా హ్యున్నగ్నా వ్యభిచారిణః, పుష్టంతి స్థాయినః స్వాంశ్చ తన్న
యంతి రసాత్తతామితి. తతః కిమత ఆహ—నిర్వేదేతి. నిర్వేదాదీనా ముపభోగేన
చర్మణయా భావిత ఉత్పాదితః నిజః, స్వగోచర ఇత్యర్థః. స్వస్వాదభిన్నస్వాపి స్వరూ
పస్య స్వేనైవ విషయాకరణసంభవాత్ యదాహుః—‘అత్తాన మాత్మన్యవలూకయంత
మి’తి. తథాభూతస్వాదాతిరేకోఽతాకికచమత్కారాత్తా యస్య స తథోక్తస్యై,
రసోఽఖండానందాత్తతో భవతి. ఆయం చ లోకే స్వాత్. తాకికశ్చేదిత్యర్థః. అను
కార్యే రామాదావేవ నాన్యత్ర నాద్యే తు, ఆతాకికశ్చేదిత్యర్థః సామాజికే కథిత
ఇతి. అత్ర రసోనాయకాశ్రయ ఏవేత్యత్రేతిశేషః. అత ఏవోక్తం లోచనే—‘స చ న
వ్యతిరిక్తమాధారమపేక్షతే. కిం త్వనుకార్యాభిన్నాభిమతే నర్తకే ఆస్వాదయితా సామా
జికః. తేన నాట్య ఏవ రసానామనుకార్యాది’ ష్వితి. ఉక్తం చ కారదాతనయేన—
వ్యాపారేణ చ కావ్యస్య తదీయాభినయేన చ, రసాత్కత్వం నీయమానస్థాయీ
స్వాద్యత్వ మేవ్యతి. సామాజికాదిరేవాస్య రసస్యాశ్రయఉచ్యతే, రసస్య వర్తమానత్వా
న్నానుకార్యస్య సంభవః. అనుకార్యస్య రామాదేః కాలాతిక్రమవర్కనాత్, నాతి
క్రాంతాను కార్యస్య రసోద్భావనయా కవిః. బద్ధాతికావ్యం య త్రస్తాద్రస స్సామాజి
కాశ్రయః’ ఇతి. కేచిదేతత్, సామాజికాశ్రయత్వమారోపితం న తు ముఖ్యమిత్యాహుః.
తదుక్తం మహోపాధ్యాయనరహరిసూరిణా.—‘ఏవం సామాజికసమవేతతాం రసస్యాంగీ
కృత్యాతాకికతా వర్జితా. పరమార్థతః పునః పరిపూర్ణాఖండైకరసానందరూప పరమేశ్వర
పర్యాయస్యాస్య రసస్యాధికరణబింతా కుతోవా ? న సత్యానందాత్తకే బ్రహ్మణ్యసి పద
మాసాదయేదితి విచారచతురైరనాదికవిభిరనాధారో రస స్సామాజికైః పరం చర్వ్యతే
విభావాదిభిః పరంవ్యజ్యతే. యోగిగమ్యత్వమాత్రే శేష్వరస్య యోగిమనోనివాససంవాదవ
త్సామాజికాధికరణత్వారోపాఽపి సహ్యతే’ ఇత్యాదిభిర్బుద్ధిక్లిబ్ధ ప్రతిపాదితమ్ అనధి
కరణత్వమేవసిద్ధాంతః. అత ఏవాయం బ్రహ్మనంద ఏవ. ఇయాంస్తు విశేషః బ్రహ్మనందో
యోగగమ్యః. ఆయం తు విభావాద్యనుసంధాన గమ్య ఇతి. ఇద మపి లేనై వోక్తం—

లోకే స్వాదనుకార్య ఏవ కథితో నాట్యే తు సామాజికే.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లలంకారశాస్త్రే

రసప్రకరణం సమాప్తమ్

‘సర్వత్రైకైవానందవ్యక్తి ర్దౌకికం సుఖమితి వ్యవహీయతే. అతాకికవిభావాద్యభివ్యక్త్యా కవిసమయమాత్ర ప్రసిద్ధ్యనుసారాదతాకికో రస ఇతి కథ్యతే. నానావిధవిమలకర్తృనిర్మలాంతఃకరణేషు శమదమాదిసాధనసంపన్నేషు శ్రవణమనననిధిధ్యాసనపరేషు పరమయోగిషు నిర్వికల్పకనమాభ్యభివ్యక్త్యా బ్రహ్మేతి పరమాత్మేతీశ్వర ఇతి శబ్ద్యతే’ ఇతి, ఉక్తం చ స్వాత్మయోగ ప్రదీపే—

‘యా స్థాయీభావరతిరేవ నిమిత్తభేదా-

చ్ఛృంగారముఖ్యునవనాట్యరసీభవంతీ,

సామాజికాంత్యవృద్ధయా న్నటనాయకాదీ-

నానందయేత్సహజపూర్ణరసోఽస్తి సోఽహమ్.

౧౧౦

ఇతి సంక్షేపః.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయ కోలచలమల్లి నాథసూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యవ్య విద్యవృక్షేః పెద్దయార్థస్యానుజేన కుమారస్వామి సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిఖ్యానే రసనిరూపణం నామ చతుర్థం ప్రకరణమ్

దోష ప్రకరణమ్.

అథ కావ్యజీవితభూతరసనిరూపణానంతరం తదుపస్కార హేతునానాం గుణానాం సమ్యగ్వివేకాయ దోషా నిరూప్యంతే —

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమ్.—

*దోషః కావ్యాపకర్షస్య హేతుశ్శబ్దార్థగోచరః,

శబ్దార్థమయత్వాత్ కావ్యస్య తదపకర్ష హేతునామపి దోషాణాం శబ్దగతత్వేన అర్థగతత్వేన చ ద్వైవిధ్యం. శబ్దగతానామపి పదవాక్య గతత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్

తత్ర పదగతదోషాః కథ్యంతే —

*అప్రయుక్తమపుష్టార్థమసమర్థం నిరర్థకం;

నేయార్థం చ్యుతసంస్కారం సందిగ్ధం చాప్రయోజకమ్. ౧

క్షిప్తం గూఢార్థకం గ్రామ్యమన్యార్థం చాప్రతీతికం,

అవిమృష్టవిధేయాంశం విరుద్ధమతికృత్తథా.

అస్థిలం పరుషం చేతి దోషాస్సప్తదశ స్మృతాః ౨

రసనిరూపణానంతరం తదుపస్కార హేతుభూతగుణాలంకారనిరూపణే ప్రసక్తేఽపి తదుల్లంఘ్య మధ్యే దోషనిరూపణం సంగమయన్ ప్రతిజానీతే—అథేతి. గుణానామిత్వలంకారాణామప్యవలక్షణం. సమ్యగితి. అన్యథా వివేకమాత్రస్య ప్రరూఢత్వాభావాదితి భావః.

తత్ర దోషసామాన్యలక్షణమాహ—దోష ఇతి. రసాపకర్ష ద్వారా కావ్యాపకర్ష హేతుర్దోష ఇత్యర్థః అతఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—‘ముఖ్యార్థనిహితీర్దోష’ఇత్యాది నా శబ్దార్థగోచర ఇత్యేతద్విభాగపరమ్

అత్ర రసాదిప్రతీతే ర్విభావాద్యర్థమూలత్వాద్విభావాదేశ్వ వాక్యాధీనత్వా ద్వాక్యానాం చ పదారబ్ధత్వాత్ప్రజమభావితయా తేషాం తద్దోషనిరూపణం ప్రతిజానీతే—తత్ర పదగతదోషా ఇతి.

ఏమాం స్వరూపం నిరూప్యతే.—

- యదప్రయుక్తం కవిభిరప్రయుక్తం తదుచ్యతే,
ప్రకృతానుపయుక్తార్థమపుష్టార్థం తదుచ్యతే. 3
- యోగమాత్రప్రసిద్ధం యదసమర్థం తదుచ్యతే,
పాదపూరణమాత్రం యత్తన్నిరర్థకముచ్యతే. ౪
- స్వసంకేతప్రసిద్ధార్థం నేయార్థం పరికీర్త్యతే,
శబ్దశాస్త్రవిరుద్ధం యచ్ఛ్చుతసంస్కారముచ్యతే. ౫
- సందిగ్ధం తన్నతం యత్స్యా తస్మాదిగ్ధార్థప్రతీతికృత్,
తదప్రయోజకం యత్స్యా దవిశేషవిధాయకం. ౬
- క్లిప్తం తదర్థావగతి దూరదూరా యతో భవేత్,
ప్రయుక్త మప్రసిద్ధార్థే గూఢార్థం పరికీర్త్యతే. ౭
- పామరవ్యవహారైకప్రసిద్ధం గ్రామ్యముచ్యతే,
యద్రూఢిప్రచ్యుతం నామ తదన్యార్థ ముదాహృతం. ౮
- శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధం యదప్రతీతిక ముచ్యతే,
అవిమృష్టవిధేయాంశం గుణీభూతవిధేయకం ౯
- విపరీతార్థధీర్యస్తాద్విరుద్ధమతికృన్నతం,
అస్థిలం యదమాంగశ్యజగుప్సప్రీడధీకరం
పరుషం నామ తద్యత్స్వాద్విహితం పరుషాత్తరైః ౧౦

యథోద్దేశమేలేమాం లక్షణ మహ—యదప్రయుక్తమిత్యాదినా. అభిధానా దావామ్నాతమపి కవిభి రనాదృత మప్రయుక్తమిత్యర్థః. యోగమాత్ర ప్రసిద్ధం శాస్త్ర మాత్రప్రసిద్ధమిత్యర్థః. మాత్రశబ్దేన వాచకశక్తివరహః ప్రతిపాద్యతే స్వసంకేతప్రసి ద్ధార్థమితి సంకేతమాత్రాధీనార్థమిత్యర్థః. చ్యుత స్సంస్కారో వ్యాకరణకృతోయస్తా త్తచ్ఛ్చుతసంస్కారం, విశేషవిధాయకం న భవతీత్యవిశేషవిధాయకం, దూరదూరా అతి దూరా, వ్యవహితేత్యర్థః. ప్రయుక్తమితి. యదుభయార్థం సదప్రసిద్ధార్థే ప్రయుక్తం తద్గూఢార్థమిత్యర్థః. ఏతదేవ నివాతార్థమితి కేచిత్. రూఢేః ప్రసిద్ధేః ప్రచ్యుతం రూఢి ప్రచ్యుతం, అన్యార్థం అవాచకమిత్యవరే. అవిమృష్టః స్వాధాన్యేనానిర్దిష్టో విధేయాంశో యత్ర తదవిమృష్టవిధేయాంశం, తదేవాహ—గుణీభూతవిధేయకమితి. శిష్టం శుష్టం

అత్ర వనవృత్తీనాం శత్రుశ్రీణాం వచనేషు దోషా ఉదాహ్రి
యంతే.

అప్రయుక్తం యథా—

విముఖా దైవతాస్సర్వే తే నో దుశ్చ్యవనాదయః,

అరణ్యగృహమేధిన్యోర్వయం హంత కల్పితాః. ౧౧

అత్ర దైవతా ఇతి పుంలింగప్రయోగః దుశ్చ్యవన ఇతి చేంద్రసర
త్వేన కవిభి ర్నప్రయుక్తః

అపృష్టార్థం యథా—

వృద్ధాప్రాధార్థబాహునామమిషామిదృశాం దశాం,

కథం సహామహేద్ధిగ్ధిక్కరినం హంత జీవితం ౧౨

అత్ర వృద్ధబాహుద్వయూనామితి విచక్షితే అప్రాధార్థబాహునా

యథాయోగముదాహరతి—విముఖాఇతి. దైవతాఇతి. ‘బృందారకా దైవతాని
పుంసేవేత్యమరః దుస్సహశ్చ్యవనో మునిరస్యేతి దుశ్చ్యవనః ఇంద్రః గృహేణ
పత్న్యాగృహైర్వా మేధంతే సంగచ్ఛంత ఇతి గృహమేధినో గృహస్థాః తత్సతోర్వి
గృహమేధిన్యః. ‘గృహం పత్న్యం గృహేఽపి చ’ ‘దాశేష్వపి గృహః’ ‘జాయాచ
గృహిణీగృహః’ ఇతి విశ్వామరహలాయుధాః. ‘మేధ్య సంగమే’ చేత్యస్తాధాతోర్ద్విని
ప్రత్యయః. ౧౧

అత్ర దైవతదుశ్చ్యవనశబ్దయో ర్యథాక్రమం లింగానుశాసనశబ్దానుశాసనాన్న
తయోరపి కవినామనాదరాద్ధృవత్వమిత్యాహ—అత్రేతి ఏకైకాదాహరణ వివక్షాయాం
పదదోషద్వయమేతత్. సముదాయవివక్షాయాం తు వాక్యదోషోఽయం. ‘విరోధినో
దుశ్చ్యవనాదిదైవతా’ ఇత్యుక్తే సమానదోషః, అప్రయుక్తాదీనాం త్రైవిధ్యస్యాపి కావ్య
ప్రకాశకారాదిభి రంగీకృతత్వాదితి ద్రష్టవ్యం ఏవముత్తరత్రాపి యథాసంభవమూహ
నీయమ్

వృత్తేతి అప్రాధార్థం ద్వయం తద్విశిష్టా బాహువస్తథోక్తాఇతి మధ్యమపదలూపీ
సమాసః. జీవమితి ధిక్కభియోగే ద్వితీయా తస్య ‘నిత్యవీపుయో రి’త్యాభిజ్ఞేద్విర్భావః.

ప్రకృతానుపయుక్తతాం దర్శయతి—అత్రేతి. ఉదాహరణలక్షుపమాహ—
ఏతదేవేతి. వృద్ధబాహుద్వయూనా మితీదమేత్యర్థః. అత్ర దుద్దేశాక్రస్తావే బాహు

మిత్యనుపయుక్తం. ఏతదేవావిమృష్టవిధేయాంశసోపదాహరణం.
బాహుద్వయస్యవైయధ్యే విధేయ తసోపపన్నత్యం ప్రతీయతే.
అనుమర్థం యథా.—

విహాయ పనుథామేనాం చతురంబుధరావృతాం,

స్విను గంత్యమస్తాః మరణ్యేఽవ్యసుఖా స్థితిః ౧౩

[అత్ర జలధిపరత్వసాంబుధిరదమసమర్థం.]

అనర్థక నేయార్థచ్యుతసంస్కారసందిగ్ధాని యథా—

విహాయ చ గృహం స్తాన్వై వ్యత్యస్తనివృత్తియః,

ఏదా భవిష్యతి వానిః కటకేషు మహిభృతాం? ౧౪

అత్రైవ ఇతి నిరర్థకం, వ్యత్యస్తం శబ్దేన వనప్రతీతస్వసంకేతమా
త్రాయతైతి నేయార్థకం భవిష్యతి ఇతి భవతే రాత్త నేపదిత్వం శబ్దశా
స్త్రవిరుద్ధమితి చ్యుతసంస్కారం మహిభృతాం కటకేషు వాని ఇత్య
దేనేన విధేయస్య వైయర్థ్యస్యాన్యసదార్థప్రధానబహువ్రీహిపరిపదార్థత్వేన గుణీభావా
దవిమృష్టవిధేయాంశాభ్యో దోష ఇత్యర్థః

విహాయేతి—అత్రాంబుధరశబ్దస్య సముద్రే కాస్తప్రసిద్ధిరేవ న తు వాచకశక్తిః.
అతో సమర్థత్వ మిత్యాహ—అత్రేతి. ౧౩

లాఘవాధునర్థకాచిచతుష్టయ మేకేన క్లోకేనోదాహరణి—విహాయేతి.

అత్ర వైశబ్దివ్యోతస్య కస్యచిదవ్యర్థస్యాన్వయాభావాత్పాదపూరణమాత్ర
ప్రయోజకత్వేన నిరర్థకో వై శబ్ద ఇత్యాహ—అత్రవైశబ్ది అత్ర వాక్యసంభేదైవకల్పి
కత్వాదాయాదేకాభావః. యమకేషు నిరర్థకం న దోష ఇత్యర్థం హేమచంద్రేణ.
వ్యత్యస్తసవేత్యత్ర వర్ణవ్యత్యాసేన వనప్రతీతిర్లక్షణయేతివక్తవ్యం. తస్మాం చ కుశలాది
వన్నరూఢిన్నిమిత్తం నాపి గంగాయాం ఘోష ఇత్యాదివత్ప్రయోజనం, కింతు స్వసం
కేతమాత్రం అతస్తత్రాశక్త్యేయం లక్షణోపేక్షణీయా సిరూఢాలక్షణాః కాశ్చిత్సామర్థ్యా
దభిధానవత్, క్రియంతే సాంప్రతం కాశ్చిత్కాశ్చిన్నైవ త్వశక్తిః' ఇత్యాచార్యై
స్తస్యానిషిద్ధత్వాత్

అతో నేయార్థమేవిత్యాశయేనాహ—వ్యత్యస్తసవశజ్ఞేన వనప్రతీతి స్పృశం
కేత మాత్రాయతైతి. ప్రాప్త్యర్థస్యైవ భవలేరాత్త నేపదిత్వం న సత్తార్థస్థితి వైయా
కరణాః అతోఽస్య చ్యుతసంస్కారత్వమిత్యాహ—భవిష్యతి ఇతి సందిగ్ధమభిసీయ

నేన రాజ్యం నగరేషు వాసః ! ఉత పర్వతానాం నితంబేష్వితిసుదేహా త్సందిగ్ధం.

అప్రయోజకక్షిప్తేయథా—

హంత! వర్తామహే వజ్రఘట్టనాత్పాక్ చలాత్తసు,

నభస్వదశనారాతిధ్వజాగ్రజవిరోధిషు

౧౫

ఆత్ర నభస్వదశనాస్సర్వాస్తేషామరాత్పరపడః స ఏవ ధ్వజో యస్యేత విష్ణు స్తస్యాగ్రజ ఇంద్రస్తస్య విరోధిషు పర్వతేష్విత్సర్థ ప్రతితేరతదూరత్వాత్ క్లిప్తం పర్వతేషు వర్తనం దుఃఖానహమితి ప్రకృతే వజ్రఘట్టనాత్పాక్ చలాత్త్వస్థితి పర్వత విశేషణస్యానుప యుక్తత్వా దప్రయోజకమ్.

గూఢార్థగ్రామ్యార్థాని యథా—

శోణితాబ్జదృశః కామం శ్యామగల్గటిస్థలాః,

విదగ్ధహృదయాశ్శోకపహ్నినా రాజకన్యకాః

అత్ర శోణితశబ్దస్య రుధిరే ప్రసిద్ధస్య పాటలవర్ణపరత్వేన ప్రయోగాద్రూఢార్థం గల్గటిశబ్దౌ కపాలజఘనపరత్వేన గ్రామ్య ప్రయుక్తౌ. విదగ్ధహృదయః ఇతి విశేషణం దగ్ధహృదయస్యావాచకత్వా దన్యార్థం. అప్రతితికం యథా—

మనూపదేశాః క్వ గతాః కులాచారైర్విరుదీరితాః,

అత్ర మనుశబ్దో మంత్రపరత్వేన మంత్రశాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ ఇ త్యప్రతితికం

దర్శయతి—మహీభృతామితి. అత్ర భృశః పాలనధారణార్థత్వానుశాసనం 'కటకం వలయే సానా రాజభాసీనితంబయో' రిత్యభిధానం చ సందేహాబిజమితి భావః.

హంతేతి. వ్యుత్క్ర)మేణ లక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా.

శోణితేతి—గ్రామ్యప్రయుక్తౌ పామరవ్యవహరమాత్రప్రసిద్ధావిత్యర్థః. విపూ ర్వస్య దగ్ధశబ్దస్య నిపుణార్థత్వాద్దాహం ప్రత్యవాచకత్వాదన్యార్థమిత్యాహ. —విదగ్ధేతి.

అత్ర తీతికముదాహరణి—మనూపదేశాఇతి. యథా లోకమాత్రసిద్ధం గ్రామ్యం తథా శాస్త్రమాత్రప్రసిద్ధ మత్ర తీతికమిత్యర్థః. కులాచారై ర్విరిత్యనేన సంప్రదాయ శుద్ధి స్సూచ్యతే.

విరుద్ధమతికృద్యథా —

అంబికారమణస్యాంఘ్రినేవా వ్యర్థా కథం భవేత్;

రాజ్ఞామకార్యమిత్రాణాం వినాశం సముపేయమాం. ౧౭

అత్రాంబికారమణశబ్దాంత్యాత్మసంభోగకారణః ప్రతీతిః అకార్యమిత్రశబ్దాదకార్యేషు మిత్రాణీతి ప్రతీతిః. వియోగదుఃఖవరతయాప్రయుక్తా ద్విదాశశబ్దాన్నాశప్రతీతిరితి విరుద్ధమతికృత్.

అమంగళప్రీడాజగుప్సప్రతిరికరం త్రివిధమశ్లేలం యథా —

అభిప్రేతపదావాసః కదా శం భవిష్యతి,

నీచం సాధనమేతేషాం పరోత్సర్గైః జీవినాం ౧౮

అత్రాభిప్రేతపదావాసశబ్దాత్ప్రేతలోకపదావాసప్రతీతేరమంగళత్వం నీచం సాధనమిత్యనేన తుచ్ఛమేహనప్రతీతేర్వైడాకరత్వం. పరోత్సర్గైః జీవినా మిత్యత్రోత్సర్గశబ్దాదభోవాయుప్రతీతేర్జగుప్సకరత్వం పరుషం యథా —

కుతః కాంతారవృత్తీనాం కార్తార్యార్థ్యత్వమస్తి నః?

అత్ర కార్తార్యార్థ్యత్వమితి పరుషవర్ణారభ్యత్వమి

అథ వాక్యదోషః

శబ్దహీనం క్రమభ్రష్టం వినంధి పునరుక్తమత్,

వాక్యకీర్ణం వాక్యసంకీర్ణమపూర్ణం వాక్యగర్భితం ౧౯

అంబికారమణ స్వేతి—వినాశం, వియోగదుఃఖ మిత్యర్థః. ౧౭

లక్ష్మ్యే లక్షణం యోజయతి—అత్రేత్యాదినా. కార్యం ప్రయోజనం వినా మిత్రాణి నిరుపాధికబంధన ఇతి విషయేతే అకార్యవ్యసచితకర్తృసు మిత్రాణీతి విరుద్ధబుద్ధ్యుత్పాదనాద్విరుద్ధమతికృదిత్యాహ—అకార్యేతి.

అభిప్రేతేతి—అభిప్రేతపదమిష్టస్థానం. ఏతేషాం స్వభర్తృగాం నీచసాధనమల్పనైస్యం సహాయసంపత్తిర్నాస్తి త్యర్థః. 'సాధనం నిర్వృతౌ మేధా' నైస్యే సిద్ధపథే గతా' వితి విశ్వః. పరోత్సర్గః పరకర్తృకత్యాగః 'ఉత్సర్గో తర్జనే త్యాగే' ఇతి విశ్వః. త్రివిధ మశ్లేలం యోజయతి—అభిప్రేతేత్యాదినా.

కుత ఇతి—కార్తార్యార్థ్యత్వం ధన్యతాభిలాషిత్యం, పరుషైః కరుణారసాననుగుణ త్వేన శ్రుతికటుభిర్వర్ణైః సరేభద్విత్తీయసంయోగాదిభిరారబ్ధమిత్యర్థః.

ద్వే భిన్నలింగవచనే ద్వే చ న్యూనాధికోపమే,

భగ్నచ్ఛందో యతిశ్రష్టమశిరిరమరీతికం.

౨౦

విసర్గలుక్తమస్థానసమాసం వాచ్యచర్జితం,

సమాప్తపునరాత్తం చ తథా సంబంధనర్జితం

౨౧

పశత్పరికర్షనుధికపదం ప్రక్రమభంగవత్,

చతుర్వింశతిచ్యుతే దోషా వాక్యసమూళితాః

౨౨

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

శబ్దశాస్త్రసూత్రం వాక్యం శబ్దహీనం ప్రకర్త్యతే.

యథా శత్రువాక్యేషు —

న సంశృణుమహే హంత! హితమూష్టిర్నిమంత్రితం,

యేన కాకతిధూభస్తస్యేవాం హితాహతా నయం

౨౩

పదదోషాంతరం వాక్యదోషానుదేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణాభ్యం దర్శయతి—ఆథేత్యాదినా నేతి.

అపై ర్నిమంత్రితముపదిష్టం హితం న సంశృణుమహేన సమక్రాష్టేతి వర్తమాన సామీప్యే వర్తమానప్రత్యయేన హితాశ్రవణరాజ్యభ్రంశయోరవిరామస్సూచ్యతే, నను చ్యుతసంస్కారస్యైవ శబ్దహీనమితి సంక్షాంతరం న పునః పృథ్విదోషః. వాక్యగతత్వేన పార్థక్యస్య కావ్యప్రకాశకారేణ పదద్వయే యుగపదసాధుత్వాసంభవేన పరిపూతత్వాదితి చేత్సత్యం; యద్యప్యేకపదమేవాసాధు. తథాపి తదసాధుత్వం పదాంతరసమన్వయసాపేక్షమితి వాక్యదోష ఏవాయం న పదదోషః. తర్హి 'కదా భవిష్యతే వాన' ఇత్యత్రాపి పదాంతరసన్నిధానాదేవ దోషత్వావగమాద్వాక్యదోషత్వమేవ కేవలం భవిష్యతేశబ్దస్య లబ్ధశ్చత్రాదేశే చతుర్థ్యేకవచనే సత్యసాధుత్వాసంభవాదితి చేత్సత్యం; వాక్యస్యైవాత్ర ప్రయోగయోగ్యాత్వాదావశ్యకపదాంతరసన్నిధానే యత్ర వాక్యమాత్రనిర్వాహస్తత్ర పదదోషః. యత్ర పదాంతరవిశేషసహకృతస్యైవాసాధుత్వం యథా ప్రకృతే తత్ర వాక్యదోషః. అన్యథా పదదోషస్యైవాభావప్రసంగాదితి తత్సర్వం మనసి నిధాయాన—ఆత్ర హితమిత్యాది ఆత్మనే పదిత్వ ఇతి. 'సమోగమృచ్ఛి'త్యాది నేతిశేషః. కర్షణోనుపాదాననియమాదితి. అకర్తృకాధికారా దితి శేషః. న చ కర్తృకాంతస్య శృణోతే కథ మకర్తృకత్వమితి వాచ్యం; అవివక్షితకర్తృకస్యైవాత్రాకర్తృ

అత్ర హితం న సంశయమనుచే ఇతి పదద్వయప్రయోగే దోషా విమూఢాద్వాక్యమేతద్ధృష్టమితి న పదదోషశంకా సంపూర్వస్య శృణోతే రాత్త నేపదిత్యే కర్తవ్యోఽనుపాదాననియమాత్.

అథ క్రమభ్రష్టమ్—

*క్రమభ్రష్టం భవేద్ధృష్టభో వా యత్ర న క్రమః.

యథా—

ప్రభవే కాకతీంద్రాయ తురగాన్ కరిణోఽథవా,

ఉపాయన మమర్వాణా వయం దైవేన వంచితాః ౨౪

అత్ర కరిణో యద్వా తురగానిని వక్తవ్యే వ్యుత్క్రమేణోక్తం. తురగాపేక్షయా కరిణాముత్కృష్టత్వాత్ అథవా కరిణ ఇత్యర్థ క్రమభంగః

శబ్దక్రమభంగో యథా—

కా నామ గణనాఽస్మాసు కాకతీయస్యభూపతేః,

యశః ప్రతాపయోర్నగ్నో సూర్యచంద్రమసావపి ౨౫

అత్ర యశః ప్రతాపయోర్చంద్రసూర్యౌ మగ్నో వితి శబ్దక్రమే కత్వాత్. తదుక్తం—‘ధాతో ర్థాంతరే వృత్తే ధ్వజ్జేనోపసంగహత్, ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః కర్తవ్యోఽర్థికా క్రియా’ ఇతి.

క్రమభ్రష్టమితి త తార్థక్రమభ్రష్టముదాహరతి—ప్రభవఇతి.

లక్ష్యే లక్షణం యోజయతి.—అత్రేతి. దుర్లభత్వాత్కరిణాం సులభత్వాచ్చతుర గాణామితి నమ ‘యనాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, యవాం పవతీత్యత్ర పార క్రమానుపపత్తావర్థక్రమో యథా స్వీకృతః, తద్వదలపి యథాయోగమన్వయోఽంగీ క్రియతా మితి చే శృత్యం; అపారుషేయే వేదవాక్యే యథా తథా వాఽస్తు పుం వాక్యే తు శ్రవణానంతరమేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞాప్రతీతే రన్య యవిశంబా, సహిష్ణుత్వా దుచ్చత్స మే వేత్యనవద్యమ్

కాల్పం క్రమభంగముదాహరతి.—కానామేతి. సూర్యచంద్రమసావితి ‘దేవతా ద్వంద్వేచ’త్యానశ్శాదేశః తత్ర ‘హికపేదయో’రితి ప్రసిద్ధసాహచర్యాణామేవ దేవతా వాచినాం ద్వంద్వస్య వివక్షితత్వాన్న చంద్రసూర్యవిత్యత్రానశ్శాదేశః. ౨౫

వ్యుత్క్రమమభివ్యక్తముచితక్రమానుక్రియభినియ దర్శయతి—అత్రేతి. అద్య భేదసాంకర్యం పరిహరతి—యశః ఇతి. యశః ప్రతాపయోరిత్యేక స్సముదాయ

ఉచితే తథా నోక్తం. యశఃప్రతాపయో స్సూర్యాచంద్రమసౌమగ్నా
వితి సముదాయద్వయాన్వయే యథాయోగ మర్థాన్వయే సిద్ధే నార్థ
క్రమవిరోధః. అపి తు శబ్దప్రయోగ ఏవ క్రమభంగః.

అథ వినంది—

‘వినందితో విరూపో వా యస్య సంధిర్విసంధి తత్’.

యథా.

శౌర్యాణి ఈదృశాన్యాస స్పృహైశ్చర్యం క్వ వా గతం?

అత్ర శౌర్యాణి ఈదృశానీతి వినంది. పృథైశ్చర్యమితి సంధి
వైరూప్యమ్

సూర్యాచంద్రమసౌమగ్నాసృజ్యతే. తదేతన్నముదాయద్వయముద్భూతావయవభేదం. అన్యథా
ద్వివచనానుపపత్తేః. తస్మాన్వయే సతీతి శేషః. యథాయోగమర్థాన్వయేనార్థక్రమ
విరోధ ఇతి. ఆభిధానక్రమవిరోధ ఇతి. ఆభిధానక్రమేణాభిధేయక్రమాచిత్యేఽపి కవి
సమయసిద్ధోపమానోపమేయభావానుసారేణ వర్తిపదార్థానాం కీర్తిప్రస్తుతీనాంపుష్కల
మేణాపి సంబంధేనంతరోదాహరణవద్బాధకాభావాన్నార్థక్రమభంగ ఇత్యర్థః. పుత్ర
తర్హి క్రమభంగ ఇత్యాకాంతాయామానా—అపితు శబ్దప్రయోగవివేచి. యథాసంఖ్య
న్యాసౌబ్ధంసూచితి భావః. నను ద్వంద్వసమాసే వర్తిపదాని ప్రత్యేకం స్వసహచరిత
పదార్థాంతరాన్నివి యుగపదభేదతీతి వార్తికకారమతం. తదుక్తం—‘యుగపదధికరణ
వచనే ద్వంద్వ’ ఇతి. తస్మిన్ యశశ్శబ్దేనాపి యుగపద్యతః ప్రతాపా వభిధేయే
ప్రతాపశబ్దేనాపి. ఏవం సూర్యాచంద్రమసౌమగ్నాసృజ్యతే. తథా చ మిథోఽ
న్వయే కాట్టోఽపి క్రమభంగో న సంభవతీతి చెన్నైషకోషః. సర్వదా కేవలపదానా
మేకైకార్థవాచకత్వాద్వర్తిపదానామపి మతభేదేన తథాభావాత్ ప్రాయః సర్వేషా
మప్యేవమేవ పుష్కలైః. అత్రాప్యతాకికానేకార్థవాచకత్వ నిబంధనమక్రమంబాధిత్యా
క్రమనైస్య జాగరూకత్వాత్. యదాహ పదమంజరీకారః—‘పాపూర్ణైశ్చాదౌ
యుగపదధికరణవచనతయా ద్వంద్వేఽపి క్రమస్య ప్రతీతే నైవ ఏవ నియామక’ ఇతి.

వినందితఇతి. విగతా సంహితా వర్ణానాం పరస్పరసన్నికర్షో యత్ర స వి
సంహితః, విజ్ఞిప్త ఇత్యర్థః. విరూపకః, కర్ణకఠోర ఇత్యర్థః.

శౌర్యాణి ఈదృశానీశ్యత్ర సవర్ణదీర్ఘాభావాద్విశేషః స చాత్రవ్యాకరణ
విరోధః; వాక్యసంభేదైవక్షికత్వాత్. తదుక్తం—‘సంహితైకపదే నిత్యానిత్యా
ధాతుపస్థయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యేతు సా వివక్షా మపేక్షితే’ ఇతి.

అథ పునరుక్తిమత్.—

*శబ్దార్థపానరుక్త్యే తు తద్వాక్యం పునరుక్తిమత్,

యథా—

జీర్ణ కాననసంక్షీర్ణేవింధ్యే కాననవృత్తయః

అథ వ్యాకీర్ణం—

‘వ్యాకీర్ణం తద్విభక్తీనాం వ్యాకీర్ణే చ మిథోఽన్వయే.

యథా—

సుఖార్థినో మహిపాలా వర్తధ్వం కాకతీశితుః,

అజ్ఞామురసి బిభ్రాణా శ్శిరసి క్రోడముద్రికాం.

౨౧.

అత్ర క్రోడముద్రికామురసి శిరస్యాజ్ఞాం బిభ్రాణా ఇతి సంబంధః.

అథ వాక్య సంకీర్ణం—

‘వాక్యాంతరపదైః కీర్ణం వాక్యసంకీర్ణముచ్యతే.

యథా.—

మానేన మహతాస్తాభిర్వనేన క్రేణ తిష్ఠతాం,

వింధ్యస్య జీవితం త నో జాతమద్య తృణం కృతం

౨౨

అత్ర మహతా మానేన యత్తృణా వక్త్రేణ కృతం తదద్య వింధ్యస్య వనే తిష్ఠతాం నో జీవితం జాతమితి వాక్యద్వయపదానా మన్యోస్యసంకీర్ణతా.

పునరుక్తమాహ—శబ్దార్థపానరుక్త్య ఇతి.

శబ్దమాత్రపానరుక్త్యే త్వలంకారత్వమర్థమాత్రపానరుక్త్యే దోషత్వం వత్స్యతి.

వ్యాకీర్ణమితి. విభక్తీనాం విభక్త్యంతానాంపదానా మిత్యర్థః. సంకీర్ణపదమేకం వాక్యం వ్యాకీర్ణమిత్యర్థః.

సుఖార్థిన ఇతి. క్రోడముద్రికాం కాకతీయధ్వజవరాహముద్రాం, హాస్యరూపత్వా త్తద్ధారణస్యేతి భావః. తదుక్తం—‘పద్యమంగుళివిచ్ఛేద ఉరోవిన్యస్త మక్షరం, తన్నామకరణం చేతి దాస్యమేతచ్ఛరుష్టయ’ మితి.

౨౩

మానేనేతి. అత్ర వాక్యద్వయపదానాం మిథుసంకీర్ణత్వాద్వాక్యసంకీర్ణమిత్యా హ—అత్రేతి.

అథాపూర్ణం —

అపూర్ణం తద్భవేద్యత్ర న సంపూర్ణః క్రియాన్వయః.

యథా.—

శైలే స్వస్తాకమావాసో వనైః సోఽఛ్ఛసితా వయం,

మృగైర్బంధుమతశ్చాస్తాస్పశ్యన్థాతా ప్రమోదతాం. ౨౮

అత్ర శైలవాసాః వన్యవృత్తి స్మగబాంధవాస్పశ్యన్తి వివక్షితసంబంధో న సంపూర్ణః

అథ వాక్యగర్భితం—

తద్వాక్యగర్భితం యస్య మధ్యే వాక్యాంతరం భవేత్.

యథా.—

జ్ఞాతాఽప్యంధ్రపురింద్రస్య క్రోధాగ్నిమతిదుస్సహం,

యద్వా న లంఘ్యతే దైవం తస్మిన్నిపతితా వయం. ౨౯

అత్రాతిదుస్సహం క్రోధాగ్నిం జ్ఞాతాఽపి తస్మిన్నిపతితా వయమితి వాక్యమధ్యే యద్వా న లంఘ్యతే దైవమితి వాక్యాంతర మనుప్రవిష్ట మితి వాక్యగర్భితత్వమ్

అథ భిన్నలింగవచనే —

*యత్రోపమాభవే ద్భిన్నవచనా భిన్నలింగకా,

తద్భిన్నవచనం భిన్నలింగం చాహు ర్హసీషిణః. 30

తైలేష్వితి. వనైః కందమూలఫలాదిభిః, సోఽఛ్ఛసితా స్పృశాణాః. అత్ర బంధుమత శ్చేతి చశబ్దేనాఽస్పదర్శవశేషణతయా శైలవాసవన్యవృత్తి సముచ్ఛీయేతే.

తత్ర దర్శనక్రియాయా అస్పదర్శద్వారా బంధుమత ఇత్యనేనైవ సంబంధోన శైలవాసవన్యవృత్తిభ్యామితి క్రియాన్వయమపరిపూరణాదపూర్ణమిత్యాశయేనాహ - అత్రేతి.

తదితి. వాక్యేన వాక్యాంతరేణ గర్భితం సంజాతగర్భం వాక్యం, వాక్యగర్భిత మిత్యర్థః. ఉదాహరణం సృష్టం. నన్వత్ర వాక్యార్థస్యాపి వాక్యాంతరగర్భితత్వేనోభయదోషత్వసంభవేఽపి వాక్యార్థప్రతీతావంతరంగత్వేన ప్రాధాన్యాద్వాక్యదోషప్రాయ పాత ఇత్యనుసంధేయం. ఏవ మన్యత్రాపి యథాసంభవ మూహ్యమ్.

భిన్నలింగభిన్నవచనయోర్లక్షణోదాహరణే దర్శయతి.—యత్రేత్యాదినా.

ద్వయోరుదాహరణం యథా.—

సముద్రా ఇవ గంభీరం మనో యాదవభూభుజః,

గిరిణోవాంధ్రనృపతిద్వజన్యా కలుషీకృతం.

30

అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచనం గిరిణోవ ద్వజన్యేతి భిన్నలింగం.

అథాధికన్యూనోపమే —

యత్రోపమానమధికం న్యూనం వాస్యాద్విశేషణైః,

తత్రాధికోపమం పూర్వం న్యూనోపమమతః పరం

31

ద్వయోర్యథాక్రమ ముదాహరణం —

తౌమతౌమముఖాః కాంతాః కాననే మాళవేశితుః,

గ్రీష్మే నద్య ఇవ హ్లాసః ద్యోత్యుచిసావిలః

33

అత్ర తౌమతౌమముఖానాం కాంతానాముపమానభూతాసు నదీషు హ్లాసపద్ధత్యమాత్రం సక్త్యం హ్లానోత్పలబిసావిలా ఇత్యధికం.

న్యూనోపమం యథా.—

హరింగరింగసుభగా నగరేషు యథా చయం,

తత్రైవ నిర్గురకర్ణా విభాంతి ధరణీభృతః

34

అత్ర హరిస్థానే నిర్గురం ఉక్తాః అంగరాగస్థానే కిమపి నోక్త మితి న్యూనోపమత్వం.

సముద్రా ఇవ గంభీరం మన ఇతి అత్రోపమానోపమేయయోర్భిన్నలింగ త్వేషి ముఖం చంద్ర ఇవేలివత్సహృదయానామ ద్వేగాభావాద్భిన్నవచనైశ్చేద ముదాహరణం. ఆకవివోక్తం దండ్యాచార్యేణ.—‘న భిన్నలింగవచనే న చ న్యూనాధికే తథా, ఉపమా దూషణాయాలం యత్రోద్వేగో న భీమతా’ మితి.

35

తదేత న్నసి నిధాయాహ—అత్ర సముద్రా ఇవ గంభీరమితి భిన్నవచన మితి.

యత్రేతి. అత్రోపమాశబ్దః కరణవ్యుత్పత్త్యా ఉపమానవాచీ. తేనాధికవిశేషణోపమాన మధికోపమం న్యూనవిశేషణోపమానం న్యూనోపమం. తేన సాధారణధర్మాధికే ౭ధికోపమం తన్నూనోపమే న్యూనోపమమితి ఫలితం. ఉభయోరుదాహరణం సుగమం.

అథ భగ్నచ్ఛందోయతిభ్రష్టే.—

*ఛందోభగ్నం సచో యత్ర తద్భగ్నచ్ఛంద ఉచ్యతే,
యత్రస్థానే యతిభ్రంశ స్తద్యతిభ్రష్ట ముచ్యతే.

3౫

యథా.—

వింధ్యారణ్యకృతకుంటుంబరక్షణస్య, కిం భద్రం భవతి జనస్య మా
దృశస్య;

అత్ర వింధ్యారణ్యేతితృతీయవర్ణేయతిభంగః పాదాంతవర్ణస్య గురు
త్వాభావాచ్ఛందోభంగః

అథాశరీరం —

*క్రియాపదేన రహితమశరీరం ప్రకీర్త్యతే.

యథా —

హంత నిష్కరుణో థాతా క్రీడతో మణికుట్టిమే,

కాననే కంటకాకీర్ణే స్థితాన్పాండ్యశిశూనిమాన్.

3౬

అత్ర క్రియాపదం స విహీతం ఏతదేవానన్వయాఖ్యం దూషణమ్

ఛందోభగ్నమితి—భగ్నం ఛందోవృత్తం యత్ర తచ్ఛందోభగ్నం. యతిర్వి
చ్ఛేద ఇతి ఛాందసాః. భ్రష్టో యతిర్మత్ర తద్యతిభ్రష్టం. ఉచ్యతే 'సహితా
గ్నాది' ప్రియతమపాతః.

3౫

వింధ్యారణ్యేతి. తృతీయవర్ణే యతిభంగ ఇతి ప్రహర్షిణీవృత్తే తృతీయదశమ
ర్ణయోర్విచ్ఛేదో విహితః. తదుత్తం పుత్రరత్నాకరే—'హృజౌ గన్త్రీదశయతిః
ప్రహర్షిణీయ' మితి. తత్ర తృతీయవర్ణే తదభావా ద్యతిభ్రష్టం పాదాంతవర్ణస్య
గురుత్వాభావాచ్ఛందోభంగశ్చ. నను క్వచిదవసానేఽపి లఘ్వంత్యమితి వచనేపాదాంత్య
లఘోర్వికత్వేన గురుత్వవిధానా దత్రాపి గురుత్వాంగీకారే న చ్ఛందోభంగః ఇతి చే
త్పత్యం. యత్రేంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రాదౌ పాదాంతవర్ణస్య లాక్షణికగురుత్వేఽపి
క్రవ్యత్వభంగాభావ సత్ర మాభూ చ్ఛందోభంగః ప్రహర్షిణీ వైతాళీయవసంత తిల
కాదౌ తు వైపరీత్యాదస్త్రీవ దోష ఇతి ప్రాచీనాః.

క్రియాపదేనేతి—హంతేత్యనుకంపాయాం. పాండ్యశిశూనితి. దర్శనక్రియా
పేక్షయా కర్తృణి ద్వితీయా; అత్ర దర్శనక్రియానుపాదానాత్.

3౬

అఖ్యాతం సావ్యయకారకవిశేషణం వాక్య మితి వాక్యలక్షణాభావేన వాక్య
త్వ సైవవాభావాదశరీరం నామ దోష ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. క్రియాపద

అథారీతికం.—

*రసాననుగుణా రీతిర్యత్రానీతి తదుచ్యతే

యథా.—

అఖర్వగర్వదుర్వారదోరగ్గళనిరగ్గళాః,

హం బంధువర్గా స్సర్వేఽపి కృతాంతాతిథయః కృతాః 32

అత్ర కరుణేఽనుచితో వర్ణాడంబరః

అథ విసర్గలుప్తం.—

*ఓత్వం లోపో విసర్గస్యాసకృల్లుప్తవిసర్గకం.

యత్ర విసర్గో బహుథా ఓత్వం లోపం వాప్రాప్నోతి తద్విసర్గలుప్తం

యథా.—

వ్యర్థో మనోరథో యాతో జాతో వాసో ధ్రువో మరౌ,

ష్టునా దీనా హతా జీర్ణా ఏనాంతే ష్టద్వయా వయం 33

అథాస్థానసమాసం.—

*అపదస్థసమాసం తత్సమాసో యత్ర నోచితః.

రాహిత్యే నాన్వయాభావాచ్ఛాన్వయ ఇత్యవైవిధ్య నామాంతరం మతాంతరేణే
త్యాహ—ఏత చ్చేతేతి.

అరీతికమితి. విరుద్ధరీతికమిత్యర్థః.

అఖర్వేతి. అత్ర వర్ణపారుష్యదీర్ఘసమాసాదినిబంధనాయాః గౌడరీలేః కరు
ణానుచితాయాః నిబంధనాదరీతికం నామ దోష ఇత్యాశయనాహ—అత్రేతి. 32

విసర్గలుప్త మితి లుప్తవిసర్గమిత్యర్థః.

ఓత్వమితి. ష్టునాఇత్యాదౌ పరంపరయా విసర్జనీయస్థానికస్య యకారస్య
'లోపోఽవ్యర్థబీ'తి లోపవిధానా ల్లుప్తవిసర్గత్వం.

వ్యర్థో మనోరథ ఇత్యాదౌతు యద్యపి విసర్జనీయస్య సత్వాదినంధికార్యవశాద్ధుణే
నవ్యోత్పమేన న లోపః. తథాపి విసర్గాదర్కనా ల్లుప్తవిసర్గవ్యవహార ఇతి ద్రష్టవ్యం. య
దాహురాచార్యాః—'అదర్శనం లోప' ఇతి. 33

అపదస్థసమాస ఇతి. అస్థానస్థసమాస మిత్యర్థః.

యథా.—

కుతోవైముఖ్య మస్తాసు బ్రహ్మణః పరమాత్మనః?

ఇత్యుదగ్రతరభ్రామ్యద్భుకటీకుటిలాననాః.

3౯

అత్ర పేదనే క్రుధ్యతాం నృపాణాముక్తౌ న సమాసః. కింతు కవి
వచనే సమాస ఇత్యపదస్థసమాసః

అథ వాచ్యవర్జితం —

'నోక్తం స్యా ద్యత్ర ఎక్తవ్యం తదాపి రావ్యవర్జితమ్,

యథా —

దుర్దశాం ప్రతిపన్నానామస్తాకం జీవితం మతం,

అత్ర దుర్దశాం ప్రతిపన్నానామపీత్యపిశజ్జో వక్తవ్యోనోక్తః.

అథ సమాప్తపునరాత్తకిం పతత్ప్రకిర్ణం చ.—

సమాప్త పునరాదానాత్సమాప్తపునరాత్తకిం,

పతత్ప్రకిర్ణం తత్ప్రేక్ష్యం ప్రకిర్ణోయత్ర విశ్లేషః.

౪౦

ద్వయోబదాహరణం —

ధావన్త్యగేషు సంభ్రామ్యత్కరి షూద్యత్తరతుషు

వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః షూభ్యద్భిల్లాకపజ్జీషు.

౪౧

కుత ఇతి. కరుషాత్మనః కరినహృదయస్య; కేదనే క్రుధ్యతామితి. 'క్రుధద్రు
హే' త్యాదినా సంప్రదానత్వాచ్చరుర్థి.

3౯

సమాస ఇతి. క్రోధవ్యంజక ఇతి శేషః కింత్వితి. కవే స్వమాసవ్యంగ్యస్యక్రోధస్యా
భావాదితి భావః.

దుర్దశామితి—అత్ర జీవితస్య హేయత్వం వివక్షితం. తచ్చ దుర్దశాం ప్రతి
పన్నానా మపీ త్యపిశజ్జప్రయోగ ఏవ లభ్యతే నాన్యథా అతస్తదభావాద్వాచ్యవర్జిత
తాభ్యోఽయం దోష ఇత్యాహ—అత్రేతి.

సమాప్యేతి—సమాప్తస్య వాక్యస్య విశేషణ ద్వారా పున రుపాదానే సమాప్త
పునరాత్తం.

౪౦

కదత్రయోజయతి—అత్రేతి.

పతత్ప్రకిర్ణ మపి యోజయతి—అథేతి. తరక్షణో మృగాదనాః తదపేక్షయా
కరిణాం ప్రకృష్టత్వాత్సూర్య ముపాదానం మృగాణాం పునరపకృష్టత్వాత్సత్వాదేవో
చితం కథాపి మృగాణామదపుపాదానే ప్రకర్షభ్రంశా త్పతత్ప్రకిర్ణమితి భావః, ౪౧

అత్ర వింధ్యారణ్యేషు తిష్ఠామః ఇతి సమాప్య తుభ్యద్భిల్లాకపక్షే-
ష్వితి పునరాదానా తస్మాత్తపునరాత్తకం అథ భ్రామ్యత్కరిషూ
ద్యత్తరతుషు ధావన్మగేష్వితి వక్తవ్యే న తథోక్తమితి పతత్ప్రకర్షతా
అథ సంబంధవర్జితం.—

*సంబంధవర్జితం తత్సాన్యద్యత్రేష్టేనాన్వయో హతః

యథా.—

భద్రాసనాని దృషదశ్చత్రాణి మహీరుహః,

దుర్దశా రాజ్యమూర్ధాభిషిక్తాః పున రహా! వయం.

౪౨

అత్ర రాజ్యే భద్రాసనాని దృషద ఇత్యాది సంబంధో నోక్తః
అథాధికపదం —

*యత్రాధికపదోక్తి సాన్యత్రాధికపదం మతం.

యథా.—

విముక్తా వల్లభైరేతా వనాంతే ఘూర్జరశ్రీయః,

సుధాంశుమండలా కారరూపక్రమవిపాండురాః

౪౩

అత్ర సుంధాంశుమండలాకార ఇత్యేతావతా పరిపూర్ణే మండలా
కారవిపాండురత్వే రూపక్రమ ఇత్యధికమ్.

అథ భగ్నప్రకరణం.—

*ప్రకరాంతనియమత్యాగే భగ్నక్రమమిహేష్యతే.

యథా—

గుహాగృహాణి శబరా బాంధవా వింధ్యభూః పురి,

సరితో దీర్ఘి కాః కష్ట మాక్రీడాః కాననాని నః.

౪౪

సంబంధేతి—సంబంధేనేష్టయోగేన వర్జితం సంబంధవర్జితం. ఏత దేవ కేచిదభవ
న్తతయోగ మాహుః.

భద్రాసనాని. అత్ర దుర్దశారాజ్య శబ్ద స్పృహసే గుణీభూత ఇతి న తదర్థో
భద్రాసనాదిభిస్సంబద్ధత ఇత్యాహ—అత్ర రాజ్యఇతి.

౪౫

విముక్తాఇతి అత్రాధికమంశం వివిన్క్తి—అత్రేతి. 'వ్యాధైస్సహోషితంవింధ్యే
హంత వల్కలధారిభి' రిత్యత్రాస్తాభి రితి పదస్య సూన్యత్వాన్నూన్యపదంనామ దోషో
ద్రష్టవ్యః.

౪౬

బహువచనప్రకరణభంగముదాహరణి—గుహాఇతి.

౪౭

అత్ర బహువచనతయా ప్రథమం ప్రకృత్యు వింధ్యభూః పురీత్యేక
వచనోక్తేః ప్రకృత్యుభ్రష్టం.

అథార్థదోషాః —

*అపార్థం వ్యర్థ మేకార్థం ససంశయమప్రకృత్యు,
భిన్నం చైవాతిమాత్రం చ పరుషం విరసం తథా. ౪౫

హీనాధికోపమే స్యాతా మసదృక్షోపమం తథా,
అప్రసిద్ధోపమం హేతుశూన్యం చ నిరలంకృతి. ౪౬

అశ్లీలం చ విరుద్ధం చ తథా సహచరచ్యుతం,
ఏవ మష్టాదశ ప్రోక్తా దోషా అర్థసమాశ్రయ్యాః. ౪౭

ఏషాం స్వరూపముదాహరణం చ.

*సముదాయార్థశూన్యం యదపార్థం తత్ప్రకీర్త్యతే.

యథా. —

* కుత శుష్కవృక్షదపా నద్యః కావార్తా చోశమండలే?,
ఫణాస్సహస్రం శేషస్య భారః కతి కులాచలాః. ౪౮

అత్ర న కశ్చి ద్వాక్యార్థః ప్రతీయతే

అథ వ్యర్థం. —

* యత్ప్రియోజనశూన్యం స్యాత్తద్వ్యర్థం పరికీర్త్యతేః

యథా —

నిర్మలం కులముద్వేలం శౌర్యం వః ప్రథితం యశః,
కిమిత్యంధ్రపతేః పాదపీతం పాండ్యైర్న సేవ్యతే. ౪౯

అత్ర నిర్మలం కులమిత్యాదిప్రశంసా సేవా కర్తవ్యేత్యుపదేశే
నోపయుజ్యతే.

అథార్థదోషాణాముద్దేశపూర్వకం లక్షణోదాహరణే దర్శయతి—అథేత్యా
దిసా. ౪౫-౪౭

సమాదాయార్థశూన్యం వాక్యార్థశూన్యం. కుత ఇతి. శుష్కవృక్షదపా శుష్కవృక్షజాలాః,
'ఋక్షా' రిత్యాదిసా సమాసాంతో ఒప్రత్యయః. అత్ర దశదాడిమాదివాక్యవదర్థ
శూన్యత్వా దపార్థత్వం. ౪౮

నిర్మలమితి. అత్ర రాజసేవావిధానైశ్చరాద్రిదిలోభవత్కులాదిప్రశంసాయాః
నిష్ప్రియాజకత్వా ద్వ్యర్థ మేతదిత్యాహ—అత్రేతి.

అతై కార్థం—

ఉక్తాభిన్నార్థకం యత్యాస్యదేకార్థం తన్ని గద్యతే.

యథా.—

విశీర్ణం శతథా చేతో మూర్ఖితాన్వీక్ష్య బాలకాన్,

శిశూన్ని శేషతనా స్థప్త్యా ఖండితం శతశో మనః.

౫౦

అత్ర పూర్వోత్తరార్థయోరభిన్నార్థత్వమ్

అథ ససంశయం.—

* వాక్యార్థసంశయో యత్ర తత్ససంశయవిషయే

యథా.—

కరికుంభౌ స్తనావద్య జయేతాం తౌమతాం గతౌ,

లతా వపుశ్చయః స్త్రీణాం హసంతు మ్లానతాం గతాః

౫౧

అత్ర కరికుంభయోః స్తనయోశ్చ లతానాం వపుశ్చయోః చ కర్తృకర్తృత్వసంశయః

అథాపక్రమం —

* యత్ర పూర్వాపరీభావవిహితీ స్తదపక్రమమ్.

యథా.—

హంత వ్యాదాయ వక్త్రాణి నిద్రాంత్యంతర్వణం స్త్రీయః,

తృణై స్తత్పతీలై రస్మాక్ శిక్షయంత్యస్తథా క్రమం

౫౨

అత్ర నిద్రోత్తరకాలీనముఖవ్యాదానస్య పూర్వకాలత్వముక్త మిత్యపక్రమత్వమ్

ఉక్తాభిన్నార్థక మితి పున రుక్తార్థః.

కరికుంభావతి. అనర్థ రాసువే—‘విజయేతాం రామలక్ష్మణౌ మంధకర్ణ మేఘనాదౌ’ విశ్వక్ర వైరిచోక్త్యై కర్తృకర్తృసంబేధోఽపి ననోషః నాయకాభ్యుదయ సూచక తయా తత్రైవ కవిసంరంభవిశ్రాంతేః.

౫౩

హంతేతి విహదే. వ్యాదాయ వివృత్య, వనేష్వంతర్వణం విభక్త్యర్థేఽవ్యయా భావః. ‘ప్రనిరంత’రిత్యావినా ఇత్యం. తత్పతీలైః వక్త్రపతీలైః శిక్షయంత్యస్తథాక్రమ మితి. తృణం గ్రసిత్యా భవంతోఽపి జీవంత్యస్తామపశంత్య ఇవేత్యర్థః.

౫౪

అత్ర నిద్రావక్త్రవ్యాదానయోగోకే ప్రసిద్ధం పూర్వాపర్యం విహితమితిద మప 35

అథ భిన్నమ్ —

* సంబంధవర్జితం యత్స్యాత్త ద్భిన్నం పరికీర్త్యతే.

యథా.

సూనం ఫాలేషు లాటానాం న ధాత్రా లిఖితా లిపిః,

యదస్తాకం కుటుంబాని విషీదంతి మరుస్థలే.

౫౩

అత్ర మరుస్థలనివాసవిషాదస్య ఫాలస్థలగతలిప్యభావస్య చ న సంబంధః

అథాతిమాత్రం. —

* యత్సర్వలోకాతీతం తదతిమాత్రం ప్రకీర్త్యతే.

యథా. —

మా భూదేకార్ణవం విశ్వమితి సంకోచితాశ్రుభిః,

అరణ్యే లాటనారీభి రసంఖ్యా నిమ్న గాః కృతాః

౫౪

అత్రాశ్రుభి ర్జగదేకార్ణవ మిత్యత్సక్తిః.

క్రమ మిత్యాహ—అత్రేతి. పూర్వకాలత్వ ముక్తమితి. 'సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే' ఇతి విహితేన క్త్వాప్రత్యయనేతి శేషః. నను వక్త్రం వాద్యాయ స్వపీఠీత్యత్ర వ్యాధానస్య పూర్వకాలత్వాభావత్ క్త్వాప్రత్యయానుపపత్తిరితి చోదయిత్వా ఆనం తరభావస్వప్నా పేక్షయా పూర్వకాలత్వసంభవాన్నానుపపత్తిరితిపరిహృతం మహాభాష్యే. తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం కైయటేన. యద్యపి స్వప్నక్షణానాం వ్యాధానాత్పూర్వకాలతా. తథాపి తద్వ్యాధానానంతరభావస్వప్నక్రియాపేక్షం వ్యాధానస్య పూర్వకాలత్వ మస్తీతి. అతః కథమత్ర పార్యవర్యవిహతి? రితి చేత్సత్కం వ్యాధానా త్పూర్వకాలీన స్వప్నక్రియాపేక్షయా పార్యవర్యవిహితాదస్తేవాపక్రమదోషోఽత్రేతి హృదయమ్.

భిన్నలక్షణం సంబంధవర్జనం దర్శయతి—అత్ర మరుస్థలేతి. ప్రతీయమానస్తు హేతుహేతుమద్భావో న వాస్తవ ఇతి భావః.

మాభూదితి—వికార్ణవభియాఽశ్రుసంకోచేఽప్యసంఖ్యానద్యఃప్రవృత్తౌ ఇత్యితి మాత్రాలాః కార్ణప్రతిపాదనాదత్యక్తి రేవాయం దోషో నాతికయోక్తి రలంకారః ఇతి భావః.

౫౪

అథ పరుషమ్.

* అతిక్రూరార్థసహితం పరుషం పరికీర్త్యతే.

యథా.—

దావానలేంధనం సద్యః క్రియంతామర్భకా ఇమే.

అత్ర ఫలాని యాచమానాః శిశూనుద్దిశ్యాతిపరుషోక్తిః.

అథ విరసమ్ —

* అప్రస్తుతరసం య త్త ద్వీరసం పరికీర్త్యతే

యథా —

చంద్రాననాః కటాక్షైర్మః పశ్యతామృతవర్షిభిః,

శోచిత్వాఽలమితి క్లిష్టాః కిరాతై శ్చోశసుభ్రువః.

౫౫

అత్ర పురుషవియోగఖిన్నానాం శ్రీణాం వనచరైస్సంభోగప్రార్థనం విరసమ్

అథ హీనోపమమ్ —

* హీనం యత్రోపమానం స్యాత్తద్ధి హీనోపమం మతం.

యథా.—

శునకైరివ సారంగా భవద్భిర్నిహతా ద్విషః,

క్వ గతం పౌరుషం తద్యః కాననైకనివాసినామ్!

౫౬

అత్ర శునకైరివ భవద్భిరితి హీనోపమమ్,

పరుషముదాహరణి—దావానలేతి. ఇమే ఫలాని యాచమానా ఇత్యర్థః.

చంద్రాననా ఇతి—శోచిత్వాఽలం, న శోచితవ్యమిత్యర్థః. 'అలంఖిల్వా' రిత్యాది నా క్తావప్రత్యయః. ఇత్యుక్త్యా క్లిష్టాః క్లిష్టాః క్లిష్టాః 'యానితో వేతి వికల్పా 'ద్యస్య విభాషే'తి నిషేధః. 'క్షిశః క్తానిష్ఠయో'రితి వికల్పాదిడభావః.

౫౭

సంభోగప్రార్థనం విరస మితి. అనాచిత్యుక్తవృత్త్యాదివిభావః. తదుక్తం భవన్యా చారైః—'అనాచిత్యాదృతే చాన్యద్రసభంగస్య కారణ'మితి

హీనమితి, జాత్యా ప్రమాణేన వేతి శేషః. ఏవమధికమిత్యత్రాపి ద్రవ్యవ్యం. అత ఏవ పూర్వోక్తాభ్యాం న్యూనాధికోపమాభ్యామనయోర్భేదః.

జాలిహీన ముదాహరణి—శునకైరితి. ప్రమాణహీనోదాహరణం తు స్ఫులింగ ఇవ భానుమానిత్యాదౌ నవ్యవ్యం.

౫౮

అథాధిగోపమం —

* యత్రోపమాన మధికం తద్భవే దధిగోపమమ్.

యథా.—

అమీ పారే సరస్తీరం బకా నిశ్చలమూర్తయః,

మహర్షయ ఇవాస్తాభి రద్య సోపద్రవాః కృతాః

౫౭

అత్ర బకా మహర్షయ ఇవేత్యధిగోపమమ్.

అథాసదృశోపమమ్:—

* యదతుల్యోపమానం తద్భవేదసదృశోపమం

యథా.—

ఏష వింధ్యాచలస్సాంద్రకుంజోచ్ఛలితనిర్మలః.

సాలేక్షణస్ఫురద్వహ్నిశిఖాటోప ఇవేశ్వరః.

౫౮

అత్ర కుంజోచ్ఛలితనిర్మలస్య వింధ్యాచలస్య సాలేక్షణస్ఫురద్వహ్నిశిఖారస్య చ మిథో న సాదృశ్యమ్.

అథాప్రసిద్ధోపమమ్—

* అప్రసిద్ధోపమానం య దప్రసిద్ధోపమం మతమ్

యథా.—

బాహ్మంబుక్లిన్న నేత్రాణి ముఖాన్యంగ! మృగీదృశాం,

హిమదూషితపత్రాణి కుముదానీవ నిర్మదామ్.

౫౯

జాత్యధికముదాహరణి—అమీ ఇతి. పారే సరస్తీరస్య పారే సరస్తీరం 'పారే మధ్యే వహ్ని'వే త్యవ్యయీభావః ప్రమాణాధిగోదాహరణం తు 'పాతాళమివనాభిస్త' ఇత్యాదౌ ద్రష్టవ్యం. అత్ర సర్వత్ర సాధర్మ్యేణ చమత్కారాయ వివక్షితార్థస్య శునకాదిభిః ప్రతిపత్తిచరితోభజేన కదర్శికరణాదనాచిత్యేన దోషత్వమితి భావః. ఆత ఏవోక్తం కావ్యప్రకాశే—'ఉపమానస్య జాలిప్రమాణకృతం మ్యానత్వమధికతా వా తాదృశ్యమచితార్థత్వం దోషః' ఇతి.

౫౭

యదితి. స హ్యత్ర వింధ్యవిరూపాక్షయోస్తద్ధర్మయో శ్చ వహ్నినిర్మలయో సాసదృశ్యప్రసిద్ధి రస్తి. స చ ధర్మిణో ధర్మద్వారా సాదృశ్యం ధర్మయోశ్చ ధర్మి ద్వారేణి వాచ్యమ్, ఇతరేతరాశ్రయత్వప్రసంగాత్. యథాహ—'బద్ధామి కావ్య శశినం వితతార్థశ్చ' మిశ్రుత్రవామసి 'తదేవమితరేశ్వరాశ్రయదోషో దురుత్తరః' ఇతి.

తదేతత్సర్వం మనసి నిధాయాహ—అత్ర కుంజేతి.

అత్ర ముఖానాం కుముదాన్యపమానతయా కవిలోకే న ప్రసిద్ధాని
అథ హేతుశూన్యమ్ —

‘హేతోర్వినిర్ధానకథనం హేతుశూన్యం ప్రచక్షతే.

యథా —

ముథానుథావనం జాతం మార్గేఽస్తి న్నాక్షికాంకితే,

అన్వేష్టు మన్యతో యామి పదవీయం న సుబ్రువః ౬౦

అత్ర సుభ్రువః పదవీయం న భవతీత్యత్ర హేతుర్నోక్తః

అథ నిరలంకృతిః —

‘అలంకారేణ రహితం నిరలంకార ముచ్యతే

యథా —

ఆఘ్రాయ సురభేర్యోని మున్ముఃర్ధ్విర్ధ్వి మేహనైః,

మహాత్మై ర్లంబమానాంఽై ర్విష్వగ్వాసులితం వనమ్ ౬౧

అత్ర న కల్పిదలంకారః శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తిః.

అథాశ్లీలమ్.—

అశ్లీలార్థస్య కథన మశ్లీలం పరిక్షీర్యతే

అస్యాపి పూర్వమేవోదాహరణమ్

‘హేతోర్వినేతి—హేతునా విశేష్యర్థః ‘పుగ్నోనే’ త్యాదినా పంచమా.
మాక్షికాంకిత ఇతి. కంఠిరవాక్యవృత్తిమంభాదిగళితమాక్షికాంకిత ఇత్యర్థః ముథాఽను
థావన మితి. ప్రియాలంకారమాక్షికాంకిత ఇతి బ్రాంత్యేతి భావః. ౬౦

పదవీయం న భవతీతి. ఆత్రేతి శేషః హేతుర్నోక్త ఇతి. ‘అభ్యున్నతా పురస్తా
దవగాఢా జఘనగౌరవాత్పశ్చా’ దిత్వాద్యుక్తలక్షణపదపట్టభావాదురూపా హేతు
ర్నోక్త ఇత్యర్థః.

ఆఘ్రాయేతి—మహాత్మైః పుంగవైః ‘అచతురే’త్యాదినా నిపాతనా త్సాధుః.
విచ్ఛిత్తివిశేషాభావాదితి భావః. వర్ణ్యమానపస్తుస్వభావస్తు గ్రామ్యధర్మతయా సహృదయ
శ్లాఘానధిరోహః న్న స్వభావోక్తిబీజం. తదుక్తం చక్రవర్తినా—‘స్వభావోక్తిర్బుధో
న్నేయపస్తు స్వాభావ్యవర్ణన’ మితి. ౬౧

తదేత దాహ—శ్లాఘ్యవిశేషణాభావా న్న స్వభావోక్తి రితి

అశ్లీలార్థస్యేతి. అశ్లీలార్థస్య, అమంగళజగుప్సా ప్రీడబుద్ధిజనక స్మృత్యర్థః

తత్ర ప్రీడబుద్ధిజనకస్యాశ్లీలస్య పూర్వమేవోదాహరణ మిత్యాహ—అస్యాశ్లీతి.

అథ విరుద్ధమ్—

* విరుద్ధం దేశకాలాదివిరుద్ధం బహుధోచ్యతే.

యథా.—

దిశ్యుత్తరస్యాం నేదీయా సుద్వేలో లవణార్ణవః,

మరుదేశేఽపి గంగా సః పిపాసాం శామయిష్యతి. ౬౨

అత్ర దిశ్యుత్తరస్యాం లవణార్ణవ ఇతి దిగ్విరోధః మరౌ గంగేతి
దేశవిరోధః

అరణ్యమహిషోదగ్రవిషాణోదరజన్మనాం,

మహత్యర్థేఽపి ముక్తానాం స్త్రియో ముక్తావిభూషణాః. ౬౩

అత్ర మహిషవిషాణేభ్యో ముక్తానాం జన్తేతి లోకవిరోధః ఏవం
విరుద్ధాంతరమప్యదాహర్యమ్.

అథ సహచరభ్రష్టమ్—

* మతం సహచరభ్రష్ట మతుల్యానాం నిబంధనే.

అత్ర కర్మాయైరప్యస్యాధ్యస్య సువచత్వా త్వదవిమయాసహిష్టోః పదదోషాదక్షిలా
దమువ్యభేదః. ఇతరభేదద్వయస్యోదాహరణం స్వయం మూహనీయమ్.

విరుద్ధమితి. దేశకాలాదీత్యాదికట్టిన విద్యాశ్శబ్దావాదయో గృహ్యంతే నేదీ
యానంతికతమః. అన్యథోత్తరదేశేఽపి లక్షయోజనవ్యవహితే లవణోదస్య సంభవేన
విరోధాభావాదితి భావః. శామయిష్యతీతి. చురాదిణిచ్యుపధావృద్ధిః. శమయిష్యతీతి
పారే చంద్రమతే మితాం న్రాస్యః. మరుదేశ ఇతి దేశవిరోధః. ౬౨

అరణ్యేతి. అర్ణే మూలేఽ, మహత్యసి, ముక్తామయాని విభూషణాని యాసాం
తాః ముక్తావిభూషణాః. (గుంజవిభూషణా ఇతి పారాంశరం). ౬౩

అత్ర—“కరీషుజీమూతవరాహశంభుత్వాన్మహిశుక్త్యర్థవవేణుజాని, ముక్తా
ఫలాని ప్రథితాని లోకే లేహం తు శుక్త్యర్థవమేవభూరి” ఇతివచనాద్గజాదీనా మేవ
ముక్తాకరత్వం ప్రసిద్ధం. నాన్యేహం. తస్మాత్తహిషవిషాణానాం ముక్తాకరత్వం లోక
విరుద్ధమిత్యాహ. —అత్రేతి. విరుద్ధాంతరం విద్యావిరుద్ధాదికం యథా—“సదాస్మాత్వా
నిశీఘ్రస్యాం సకలం వాసరం బుధః, నానావిధాని శాస్త్రాణి వ్యాచక్షే చ శృణోతి చ”
అత్ర రాత్రే స్నానం ధర్మశాస్త్రవిరుద్ధం ఏవ మన్యదప్యదాహర్యమ్.

యథా.—

శాంత్యా శ్రుతం హియా నారీ మన్మథేన రతోత్సవః,

శ్రుతేన ధిషణావ్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవాః

౬౪

అత్ర శ్రుతధిషణాభ్యాం నారీరతోత్సవయోరపకృష్టత్వాత్
సహచరభ్రష్టం ఏవం దోషాంతరాణి యథాసంభవమూహ్యని రస
భావాదీనాం స్వశబ్దవాచ్యతా దుష్టైవ.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే ౭లంకారశాస్త్రే
దోషప్రకరణం సమాప్తమ్

కాంత్యేతి—శ్రుతధిషణాభ్యాం, కాంతిశ్రుతాలంకృతత్వేన సర్వేషా మత్యంతో
పాదేయతయా సర్వోత్కృష్టాభ్యామిత్యర్థః నారీరతోత్సవయోర్ద్వైవిధ్యమన్వధసమవే
తయోః కలిపయోపాదేయతయా ౭వకృష్టత్వాదిత్యర్థః వ్యవృత్త్యా జీవంతి శాత్రవా
ఇత్యేతత్తు సర్వావకృష్టత్వాత్సర్వేభ్యః సహచరేభ్యో బ్రష్టమితి ద్రవ్యవ్యం. ౬౪

రసేతి. భావాన్సంచారిభావాః, ఆదిగ్రహణాత్ స్థాయిభావా గృహ్యంతే.
తేషాం స్వశబ్దవాచ్యతా గసశృంగారాదిసామాన్యవిశేషశబ్దాభిధేయతా. దుష్టైవేతి. రస

ప్రతీలేర్విభావాదిప్రయోగాన్వయే వ్యతిరేకానువిధానాద్ర సాదిశబ్దప్రయోగే ౭సి తద
ప్రతీతే శ్చ నిత్యవ్యంగ్యస్యరసాదే ర్వాచ్యత్వం దుష్టమేవేతి భావః తదుక్తం కావ్య
ప్రకాశే రసదోషప్రకరణే—“వ్యభిచారిరసస్థాయిభావానాం శబ్దనాచ్యతే” యి.
అత్రావాత్సనసగోచరస్యాపి బ్రహ్మానందస్యోపాధివశాద్యథాతథావిపదనాచ్యత్వం న
దోషః. ఏవం బ్రహ్మానందసబ్రహ్మచారిణో రసస్యాపి విభావాద్యనుసంధానానంతరభావిన
శ్చర్యమాణస్య వాచ్యత్వానుపపత్తావపి సహకారీవైకత్యే ౭సి పరోక్షతయా ప్రతీయ
మానస్య రసస్య శృంగారాదిశబ్దవాచ్యత్వే న ౯౦ ౭సి దోష ఇతి ద్రవ్యవ్యమ్.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహోపాధ్యాయశోలచలమల్లినాథ
సూరిసూనునా విశ్వజినవిద్యస్య విద్యన్తణేః పెద్దయార్థస్యానుజ్ఞేన కుమారస్వామి
సోమపీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిఖ్యానే దోషనిరూపణం
నామ పంచమప్రకరణమ్.

గుణప్రకరణమ్.

అథ గుణా నిరూప్యన్తే—

* శ్లేషః ప్రసాదస్సమతా మాధుర్యం సుకుమారతా,
అర్థవ్యక్తిరుదారత్వం తథా కాంతిరుదాత్తతా ౧
ఓజస్సుశబ్దతా ప్రేయానౌర్జిత్యమథ విస్తరః,
సమాధిసౌస్పృహ్యగాంభీర్యే సంక్షేపా భావికం తథా.
సమితత్వం తథా ప్రాశీ రీతిరుక్తిర్గతిస్తథా. ౨

ఏషాం మధ్యే కేషాంచి ద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వం కేషాం చి
త్స్వత ఏవోత్కర్ష హేతుత్వాద్గుణత్వం. తత్ర యే స్వత ఏవ చారు
త్వాతిశయ హేతువస్తే పరముత్కృష్టాః దుష్టత్వపరిహారహేతునాం
గుణత్వం న సర్వసమృతం యే తు దోషాభావతయా గుణత్వ మిచ్ఛంతి
తేషా మేవ సౌకుమార్యాదయో గుణత్వేన సమృతాః. శ్రుతికటురూప
దోషనిరాకరణాయ సౌకుమార్యం సమృతం గ్రామ్యదోషనిరాకరణాయ
కాంతిః స్వీకృతా అపుష్టార్థనిరాకరణాయార్థవ్యక్తి ర్గతా న్యూనాధిక
పదనిరాకరణాయ సమృతత్వం మతం అనుచితార్థనిరాకరణార్థముదా
త్తతా స్వీకృతా విసంధినిరాకరణాయార్జిత్యం మతం పతత్ప్రకర్ష
నిరాకరణాయ రీతిరిష్టా క్లిష్టపరిహారాయ ప్రసాదోమతః అశ్లీల
పరిహారార్థ ముక్తిస్వీకృతా చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థం సౌశబ్ద్య

ఇథం యథాసంభవం దోషాన్నిరూప్య తత్ప్రతిభటభూతగుణనిరూపణం ప్రతి
జానీతే—అథేతి

తత్ర గుణాస్త్రయ ఇతి భామహాదయః. దశేతి వానునాదయః. చతుర్వింశతి
రితి భోజరాజః, తత్ర భోజరాజమతేనోద్దేశ మాహ—శ్లేషఇత్యాది.

ఏషాం మధ్యే కేషాంచిద్దోషపరిహారకత్వేన గుణత్వమితి. తథాపి కేషాంచినైతే

మిష్టం. ప్రక్రమభంగనిరాకరణాయ సమతా మతా. పరుషదోష నివృత్త్యర్థం ప్రేయాన్వతః. ఏవం యథాసంభవం కేమాంచి ద్దోషపరిహార కత్వేన గుణత్వమ్.

ఏహం గుణానాం స్వరూపముదాహరణం చ —

* మిథస్సంశ్లిష్టపదతా శ్లేష ఇత్యభిధీయతే

బహుళానాం పదానామేకపదపదవభాసమానత్వం శ్లిష్టత్వం.

యథా —

శ్రీమత్కాకతిపీఠరుద్రమఖిలక్ష్యాపాలమాళిస్ఫుర-

న్వాణిక్యద్యుతిరంజితాంఘ్రిమఖిలప్రఖ్యాతశౌరోదయం,

విశ్వత్రాణవినిద్రమక్షయగుణబోధ్యాన్నివితానావృత-

వ్యోమాగారమనల్పవైభవమముం ప్రీతుం వయం నేశ్శపే.

అత్ర పాఠసమయే పదానామేకపదపదవభాసమానత్వాత్ శ్లేషః.

అథ ప్రసాదః.—

* ప్రసిద్ధార్థపదత్వం య తస్య ప్రసాదో నిగద్యతే.

యథా —

ప్రతాపరుద్ర దేవోఽయం భాతి లక్ష్మీపతిస్త్వయం,

యేనాస్యలోచనే పుల్లచుండరీకమరోహరే

౪

అత్ర యుడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాత్ప్రసాదః.

ఉత్కర్ష హేతుత్వాత్, కావ్యోత్కర్ష హేతుత్వాదితి భావః. తో దోషః కేన గుణేన పరిహిత ఇత్యేకాంతయామాహ—శ్చ తికటురూపేత్యాదినా.

ఏహంగుణానామితి. సంఘటనాశ్రయత్వే సతి చారుతాహేతవో గుణాఇతి వత్త్యమాణసామాన్యలక్షణానామితి భావః.

మిథఇతి. సంశ్లిష్టాని మన్యగాని పదాని యస్య భావ స్తత్తా.

నిష్కర్ష మాహ,—బహుళానామితి. తదుక్తం వాచనేన—“యత్రైకపదవ ద్భాంతి పదాని సుబహుళాన్యపి, అనాలక్షితసంధీని స శ్లేషః పరమో గుణః” ఇతి.

ఉదాహరణి—శ్రీమదితి. అక్షయగుణబోధ్యత్వేనైతి. లాఙ్ఘికచంద్రికావ్యతిరేకః.

వితాన ముల్లాచః.

3

ప్రసాద ముదాహరణి—ప్రతాపేతి.

౪

యుడిత్యర్థసమర్పకపదత్వాదితి. వ్యవహితార్థప్రత్యాయకశ్లిష్టవివర్ణయోక్తిః.

అథ సమతా.—

*అవైషమ్యేణ భణనం సమతా సా నిగద్యతే.

యథా —

వదాన్యతరుమంజరీసురభయః శ్రవణపారణం
గుణా విదధతే సతాం జగతి వీరరుద్రప్రభోః,
సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుచవో
వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్తిమర్తస్పృశః.

గ

అత్ర పాదచతుష్టయేఽపి కుల్యవద్భణనా త్సమత్వం.

అథ మాధుర్యం—

*యాపృథక్పదతా వాక్యే తన్మాధుర్యం ప్రకీర్త్యతే.

యథా.—

యశశ్శ్రియః కాకతిభూపతేర్దిశాం
నితంబబింబేషు దుకూలరీతయః,
ఉరోజయోర్తైక్తికహరవిభ్రమా-
శ్శిరస్సు జాతీకుసుమస్రగుజ్జ్వలాః

ఁ

అత్ర వాక్యే పాదసమయేఽపి పృథక్పదత్వప్రతీతేర్మాధుర్యమ్.

అథ సుకుమారత్వమ్.—

*సుకుమారాక్షరప్రాయం సౌకుమార్యం తదుచ్యతే

వదాన్యతరవః కల్పవృక్షాః తన్మంజర్య ఇవ సురభయో మనోహరాః, శ్రవః
పారణం శ్రోత్రసంతర్పణం, సుధామధురిమాధరీకరణచాతురీచుచవః అమృతమాధుర్య
న్యకరణచాతుర్యవితాః, వియచ్చరతరంగిణీవిహరదూర్తిమర్తస్పృశః. మందానీకశ్లాః
కల్పా ఇత్యర్థః.

గ

పాదచతుష్టయేఽపి కుల్యవద్భణనా దితి. అనేన ప్రకరమథంగః పరిహృతః.

యశశ్శ్రియశ్చితి—దిశామిత్యనేన స్త్రీప్రతీతే స్తాసామధోమధోర్భిర్భవదేషు
నితంబస్తనశిరోఽధ్యవసాయో యజ్ఞతే ఉరోజయోలి. 'స్తనాదీనాం ద్విత్వవిశిష్టా
జాతిః ప్రాయేణే'తి నామనవచనాద్ద్వివచనోపపత్తిః. అత్ర మాధుర్యే పృథక్పదత్వం
దీర్ఘ సమాసాభావశ్చితి వాచనః.

ఁ

సుకుమారేతి—సౌకుమార్యమపరుషత్వమిత్యర్థః.

యథా.—

అమందానందనిష్ఠుండసుందరీవద నేందుభిః,
నగరే కాకతీంద్రస్య దివాప్యాభాతి చంద్రికా.

2

అథార్థవ్యక్తిః—

*యత్తు సంపూర్ణవాక్యత్వమర్థవ్యక్తిం చదంతి తామ్.

యథా —

భాగ్యం మధ్యమలోకనిఘ్న మధునా యేనాస్య సంరక్షితా
జాతః ఖేలతి వీరరుద్రనృపతి ర్నిసీమశౌర్యోదయః,
యద్వా త్రీణ్యపి విష్టపాని దధితే ధన్యత్వమంశోహరే
ర్యత్యాహృదవతీర్య కాకతికులే నైవరం సముజ్జృంభతే.

౩

అత్రార్థప్రతిపాదనే వాక్యస్య నిరాకాంక్షతయా పరిపూర్ణత్వా
దర్శనవ్యక్తిః.

అథ కాంతిః.—

*అత్యుజ్జ్వలత్వం బంధస్య కావ్యే కాంతిరితీష్యతే.

అర్థవ్యక్తి రితి. తద్ధేతౌ శత్రోపచారః,—తదుక్తం 'యత్రార్థవ్యక్తిహేతు
త్వం సోఽర్థవ్యక్తి స్తుతో గుణ' ఇతి.

భాగ్యమితి. మధ్యమలోకనిఘ్నం మధ్యమలోకాధీనం యద్వాత్రివిక్రమావ
తారస్య కాకతివిభోః కి మనేన సంఘోచేనేత్యాహ—నుజ్జేతి నిరాకాంక్షతయా పరి
పూర్ణత్వాదిత్యనేన క్రియాపదరాహిత్యాత్సాకాంక్షత్వేనాపరిపూర్ణానామశరీరాదీనాం
దోషాణాం ప్రత్యుదాహరణత్వం దర్శనం న చాపుష్టార్థనిరాకరణయార్థవ్యక్తి రితి
పూర్వోక్తవిరోధః. పరిపాఠభావలక్షణయోగేన లేమమప్యపుష్టార్థత్వాత్, ప్రకృతా
నుపయంతార్థత్వలక్షణాపుష్టార్థస్య తు నిరాకాంక్షత్వేన పరిపూర్ణస్య ప్రకృతవైపరీత్యా
భావాన్నాస్తి ప్రత్యుదాహరణత్వమితి ద్రవ్యవ్యవహారము.

౪

అత్యుజ్జ్వలత్వమితి. యదభావే చిరంకనచిత్రచ్ఛాయేవ ప్రబంధచ్ఛాయా భవతి
తదౌజ్జ్వల్యం, నైవ కాంతి రిత్యర్థః. తదుక్తం—'బౌద్ధజ్వల్యం కాంతిత్వాహుర్థం
గుణవివశ్చిత్తః, పురాణచిత్రస్థానీయం లేన వంధ్యం కవేర్వచః' ఇతి.

యథా.—

జేతుః కాకతివీరరుద్రస్యపతేజైత్రప్రయాణోత్థితే
 ఊణీరేణుభరే నభస్యతి భృశం భూవిభ్రమం బిభ్రతి,
 జాతా మర్త్యనదీ విశంకటతటీ దీర్ఘా వియద్ధీర్ఘా
 గాఢం గూఢతమా చ గౌతమనదీ పాతాలగంగాయతే. ౯

అథాదార్యమ్—

‘వికటాక్షరబంధత్వమాలైరౌదార్యమిష్యతే.

యథా.—

జగ్ద్వా భూయాంసిమాంసాన్యహమహమికయాబద్ధగార్హస్థ్యసీత్యా
 మసస్యాఽప్యైస్తరాస్థ్యత్కషణభవకటత్కారరాద్రాగ్రదంష్ట్రాః,
 సంబిభ్రాణాః క్షపాటాః ద్విపగళితవసానిర్ఘరాంతర్నదీష్టా-
 స్కుర్వన్త్యాయోధనోర్వ్యభయమవనిభృతా మన్ధ్రినై న్యేన సృష్టాః

జేతులి. కావ్యప్రకరణే వ్యాఖ్యాతమ్. ౯

బౌదార్యం నామ వికటాక్షరబంధత్వం త చ్చ నర్తనబుద్ధ్యత్పాదకపదనిన్యాసః
 తదుక్తం—‘వికటత్వం చ బంధస్య కథయంతి మ్యూదారతాం, వైచిత్ర్యం న ప్రప
 ద్యంతే యయా శూన్యాః పదక్రమాః. పశ్చాదివ గతిర్యాచః పురస్తా దివ వస్తునః’ఇతి.

జగ్దేవలి. అన్యోన్యం ప్రతి శ్రేష్టోఽహమిత్యభిమానోఽహమహమికా. అహ
 మికా. అహమితి విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీహ్నయాం ద్విరుక్తిః,
 సంజ్ఞాయాం కన్ ప్రత్యయః. పృషోదరాదిరితి సుభూతిచంద్రః. గర్భవీవ గార్భ్యం; చాతు
 ర్వర్ణ్యాదిత్వాదావమ్యాదివత్సౌఖ్యే వ్యఖ్యో ప్రత్యయః. తద్బద్ధం యై స్తాః బద్ధగా
 ర్హ్యాః, సమానావీతి సృషీతి ‘సమాపానం సవీతిః స్త్రీతుల్యపాన’ మిత్యమరః. ‘సమా
 నస్య ఛందసీ’ త్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ఛాందసత్వేఽపి బాణాదిప్రయోగ
 మహిమ్నా లోకేఽపి న విరోధ ఇత్యాహ దశటీకాసర్వస్వకారః. ‘సమానస్య ఛందసీ’
 త్యత్ర సమానస్యేతి యోగవిభాగసామర్థ్యాద్భాషాయామపి సపక్షాదిప్రయోగసిద్ధి
 రిత్యాహ వృత్తి కారః. పదమంజరీకారస్తు—‘యోగవిభాగాంగీకారే తస్య నిత్యత్వా
 త్సమానజాతీయశబ్దప్రయోగో న స్యాత్. అస్తి చ ప్రయోగః తస్మా త్సపక్షాదిశబ్దేషు
 సదృశార్థస్య సహశబ్దస్య పక్షాదిభిరన్వపదవిగ్రహే బహువ్రీహా సహశబ్దస్య
 ‘వోపసర్జనస్యే’ తి సభావః. భాష్యచారికయో శ్చ యోగవిభాగో నోపస్యన్తః’ ఇత్య

అథోదాత్తతా.—

*శ్లాఘ్యైర్విశేషజైర్యోగో యస్తు సా స్యా నుదాత్తతా.

యథా.—

బృంహమాణగజాక్షీర్ణా ప్రేషమాణహయాకులా,

సంక్రీడతస్యందనా త్వేడభటా రుద్రవిభోశ్చమూః ౧౧

అథౌజః—

ఓజస్సమాసభూయస్త్యమ్

యథా.—

ఉద్దామద్విరదౌఘదానలహరిసారభ్యలోభభ్రమ-

ద్భ్రంంగశ్రేణినిబద్ధర్షుంకృతికలావాచాలితప్రాంగణాః,

నిస్సీమప్రథమానభూమవిభవారంభప్రియంభావుకాః

మోదంతే భువి వీరరుద్రనృపతేర్విదృష్టహస్త్రేణయః. ౧౨

అథ సుశబ్దతా—

*సుపాం తిజాం చ వృత్తృత్త సౌశబ్ద్యం పరికీర్త్యతే.

వోచత్. యదత్రయుక్తం తద్ధా)వ్యం. అస్థ్యత్కషణమస్థిసంఘర్షః, కటత్కారో
ఽనుకరణశబ్దః, ఊహస్వటంతీతి ఊహటాః నక్తంచరాః భూతభేతాశాదయః, నద్యాం
స్నాంతీతి నదీష్టాః కుశలాః, 'సుపీ'తి యోగవిభాగా త్కృతత్యయః. 'నినదీభ్యాం
స్నా'తేః కాశలే' ఇతి షత్వమ్. ౧౦

శ్లాఘ్యైరితి—శ్లాఘ్యైరుచితైః, బృంహణాదీనాం గజాదీనామేవోచితత్వాదితి
భావః. వైపరీత్యేనాచిత్యమనేన పరిహృతమిత్యనుసంధేయం.

బృంహమాణేతి. చానశంతో ఽయం న శానజంతః; బృంహేః పరస్మైపది
త్వాత్. త్వేడభటేతి పచాద్యజంతపాతో న త్వేడభటేతి శత్రంతపారః. తస్మాత్తనే
పదిత్వాదిత్వాదిప్రపంచేన వ్యాఖ్యాతం నాటకప్రకరణే ద్వితీయః ౨౦కే. అనుచితార్థ
పరిహారణోఽయం గుణః ౧౧

ఉద్దామేతి—వాచాలాని కృతాని వాచాలితాని శబ్దాయమాసీత్కర్థః, భూమ
విభవో మహిమాలయః, ప్రియాభవంతీతి ప్రియంభావుకాః. 'కర్తరి భువః జిష్టు
ఋకఞ్' వితి ఋకఞ్ప్రిత్యయః. అత్ర వీరరుద్రవిదుషాం గజాంతలక్షీర్ణహస్త్యం చ
ప్రతిపాద్యతే. ౧౨

సుపాం తిజాం చేతి. సుబంతతిజంతనిశేషాణామిత్యర్థః.

యథా.—

ఆశామండలమూలముద్వహాశ్చైరభ్రంకిమై రైవభవై-

రక్షస్సు ప్రజసః ప్రజా శ్రీభువనక్షేమంకరప్రక్రియః,

దుష్టానాం భువి నిప్రహంతు మతులై రాధ్యంభవిష్ణుర్దుజై-

యాభిన్నా సంచరతేద్య కాకతిమలే రుద్రావతారో హరిః. ౧౩

అథప్రేయః.—

ప్రేయః ప్రియతరాఖ్యానం చాటూక్తో యద్విధీయతే

యథా—

దాక్షిణ్యం త్వయి దక్షతా త్వయి దయాత్వయ్యున్న తత్త్వం త్వయి

ప్రాగల్భ్యం త్వయి పౌరుషం త్వయి కలా సంపత్త్వయి శ్రీస్త్యయి

బుధార్యం త్వయి ధీరతా త్వయి జగద్ధారేయతా చ త్వయి

శ్రీమత్కాకతినాథ! పాలయ భువం వైరిం చ కల్పాశ్శతమ్. ౧౪

మూలముద్వహంతీతి మూలముద్వహః కథా యైష్ట్యేగంతప్రసిద్ధైరిత్యర్థః. 'ఉచి
మాతే రుచివహా'రితి ఖశ్ ప్రత్యయః. అభ్రంకిమంతీ త్యభ్రంకిమా తై రుత్కృమై
రిత్యర్థః. 'సర్వమూలాధ్యకరీరేషు కష'ఇతి ఖశ్ ప్రత్యయః. వైభవైశ్వర్యైః,
శోభనా ప్రజా యాసాం తా సుప్రజసః. 'నిత్య మసిచ్చ)జామేధయై'రిత్యసిచ్చ)
త్యయః. ప్రజారక్షన్నితి హేతా శతృప్రత్యయః. రక్షణేన హేతునేత్యర్థః. అత ఏవ
ప్రభువనక్షేమంకరప్రక్రియో విశ్వజనీనవ్యాపార ఇత్యర్థః. 'క్షేమప్రియమదేక్షే'తి
ఖశ్ ప్రత్యయః. గుణైశ్చార్యాదిభి రాధ్యం భవతీత్యాధ్యంభవిష్ణుః. 'కర్తరిభువ'
ఇతి ఖష్టుప్ ప్రత్యయః. దుష్టానాం నిప్రహంతు. 'జాసినిప్రహణే' త్యాదినాకర్తృణి
పక్షీ. భూమ్నా మహిమ్నా సంచరతే. 'సమస్తృతీయాయుక్తా' దిత్వాత్మనేపదం. ఇత్త
మత్ర సౌశబ్ద్యం నామ గుణః. తస్య చ్యుతసంస్కారపరిహారార్థత్వపచనమయుక్తం;
అనభిహితగుణభావేనావశద్భావమాలేఖ తత్పరిహారసంభవాత్. అత్ర తు సకలసచేత
శ్చేతశ్చమత్కారకారివిశిష్టపదప్రయోగేణ చారుతాహేతుత్వసంభవాదస్త్యేవ స్వతం
త్రం గుణత్వమితి.

ప్రేయఇతి—చాటూక్తో ప్రియోక్తో, దాక్షిణ్యం సరళత్వం, దక్షతా క్షీప్రకా
రితా, ధారేయతా ధురంధరత్వం, 'ధురోయద్ధకా'వితి ధక్ ప్రత్యయః. నిష్ఠురోక్తి
లక్షణపదపప్రాతిపత్త్యం ప్రేయస ఇత్యుక్తం.

అశౌర్యత్వం —

*బౌద్ధత్వం గాఢబంధత్వమ్.

యథా. —

క్షోణీరక్షణదక్షిణాః క్షతజగత్తోభా దురీక్ష్యక్రమాః
 తుద్రక్షత్రియపక్షిక్షణవిధౌ ప్రోక్ష్యక్రమాక్షయకాః,
 ఉద్దామోద్యమనస్య రుద్రస్థపతేష్ట్యేష్టం యోశ్చండయో
 గ్గర్జదుర్జనగర్వపర్వతభిదా దంభోలయః కేలయః. ౧౫

అథ సమాధిః—

‘సమాధిరన్యధర్మాణాం యదన్యప్రాధిరోపణమ్

యథా. —

పృచ్ఛంతి దుగ్ధసింధుం కుశలమనుసరంత్యాద రాచ్ఛంకి రాద్రిం
 చాటూక్త్యా మానయంతి యుహురమరనదీం చంద్రమగ్రే హసంతి,
 వైధాత్రీం యానహంసావళిమనుకృపయా స్వాగతం వ్యాహరంతి
 లోకేషు త్రిప్వమీషు ప్రభుతి మహతి వీరరుద్రస్య కీర్తిః. ౧౬

అథ విస్తరః—

‘సమర్థనప్రపంచోక్తి రుక్తస్యార్థస్య విస్తరః

యథా —

లోకేషు త్రిషు కాశితీశ్వరగుణాన్ స్తోత్రం యుహు ర్వీక్షీతుం
 శ్రోతుం బహ్వాభినందితుం చ ఫణినా మేకః సీమోనాయకః,

బౌద్ధత్వమితి. గాఢబంధత్వమితి విసంధివైలక్ష్యేణేతి భావః

క్షోణీరక్షణేత్యాదిష్టోకో వ్యాఖ్యాతః కాచ్ఛప్రకరణే శబ్దచిత్రే. ౧౫

పృచ్ఛంతీతి—అత్ర కశలప్రశ్నాదేశ్వేతనధర్మస్యాచేతనాయాం కీర్తావధిరోప
 ణాత్సమాధిః. ౧౬

సమర్థనేతి. విస్తర ఇతి సమర్థనప్రపంచస్య శబ్దాత్మకత్వేన ‘ప్రజనే నావశబ్ద’
 ఇతి ఘోషః ప్రతిషేధే ‘ఋణా దోర’ బిత్వపుత్యయః. ‘స తు శబ్దస్య విస్తర’ ఇత్య
 మరః.

లోకేష్వితి. అభినందితుమనుమోదితుం. స్తోత్రాదిషు ఫణిపతిసామర్థ్యం సమర్థ

యద్వక్త్రాణి సహస్రమస్య కృతినో యద్వేసహస్రేదృశ-
స్తా ఏవ శ్రుతయః ఫణా దశశతాన్యత్యద్భుతాన్దోళనే. ౧౭

అథ సమితత్వమ్—

*యావదర్థపదత్వం తు సమితత్వముదాహృతమ్.

యథా —

కాకతీయనరేంద్రస్య కీర్తిచందనచర్చనం,
దిగంగనా వితన్వంతి వతంసీకృతతద్గుణాః. ౧౮

అథ గాంభీర్యమ్.—

*ధ్వనిమత్తా తు గాంభీర్యమ్.

యథా.—

విషం కాక్షేయకే గంగా కీర్తా దిగ్విసనం రిపా,
ఇందు ర్దుభే చ రుద్రస్య కాకతీయస్య దృశ్యతే ౧౯

అత్ర శంకరస్య కంఠే విషం మాఘౌ గంగా కటిస్థలే దిగ్విస్త్రం
చంద్ర ఇతి ధ్వన్యతే

అథ సంక్షేపః —

*సంక్షిప్తార్థాభిధానం యత్తత్సంక్షేపః ప్రకీర్త్యతే

యథా.—

పంశోఽస్తి కాకతీయానాం తత్రాసన్నహవో నృపాః,
తేషాం భాగ్యవిచర్తోఽయం వీరచంద్రో నరేశ్వరః. ౨౦

యతే—యదితి. యస్తాత్కారణాదిత్యర్థః. అతవివేదం న కావ్యలింగం; హేతువాచక
విభక్త్యాదేరశ్రవణవివ తస్యోత్థానాదితి.

యావదితి. యావంతోఽర్థా యావదర్థమితి తద్ధితాంతేన విగ్రహః. తదుక్తం
హరదత్తేన—‘యావదిత్యవ్యయం చాస్తి తద్ధితాంతశ్చ విద్యతే, అతో నిత్యసమా
నేఽసి తద్ధితాంతేన విగ్రహః’ ఇతి. ‘యావదవధారణే’ ఇత్యవ్యయాభావః. యావదర్థం
పదాని యస్య తస్య భావ స్తుత్వం. అభిధేయాపేక్షయా యత్రైకమసి పదం న న్యూనం
నావ్యధికం తత్సమిత్ మిత్యర్థః.

కాకతీయేతి గత మేతత్. ౧౮

ధ్వనిమత్త్వముదాహరణే యోజయితి.—అత్ర శంకరస్మితి.

పంశఇతి—భాగ్యవిచర్తో భాగ్యచరితాకః. ౨౦

అత్రాతివిస్తరకథనయోగ్యస్యాప్య సుతేహోక్తేః సుతేహః.

అథ సౌత్త్యమ్:—

అంతస్సంజల్పరూపత్వం శబ్దానాం సౌత్త్యముచ్యతే.

యథా.—

అధ్యధఃపరిసంక్లిప్తాః స్థాకృణ్ణో భూధాతవ స్సదా,
వర్తంతే కాకతీయేంద్రే కర్త ర్యన్యత్ర కర్తణి.

అత్రాధివృత్తి అధఃపరిసంక్లిప్తాః పరిభవతీత్యంతస్సంజల్పరూపత్వాత్సౌత్త్యం భవతి

అథ ప్రాధి:—

ప్రాధిరుక్తేః పరిపాకః ఇతి కాశ్యపిదో విరుః

యథా.—

వీవాన్ పద్మభవస్య చంద్రమకుటస్యావృత్తిరామ్రేడిశం
దైత్యా రేః ప్రతిబింబనం సురగిరేరిందోన్మలజనం,
కర్ణాదేః పునరుద్భవస్సురతరోస్సర్వస్వమావిష్క్రియా
స్వరేనో రితి తర్కయంత కింయశ్చిరీరసద్రప్రభుః

౨౨

అంతరితి—సమీచినో జల్పస్సంజల్పా వివక్షితార్థః సోఽంతః కృతోగ్నితో
యత్ర తద్రూపత్వమంతస్సంజల్పరూపత్వం, సౌత్త్యమిత్యర్థః. అధ్యధఃపరిశ్చైస్సంక్లిప్తా
స్సంబధాః, ప్రాకృప్త్యాకాధాదిశబ్దా ఇత్యర్థః. స్థాగతినివృత్తౌ, దుకృణ్ణోకరణే, భూ
సత్తాయాం, ఇత్యేతే ధాతవో 'భూవాదయో ధాతవ' ఇత్యుక్తలక్షణాశ్చబ్దవిశేషాః,
స్థాకృణ్ణాధాతవః కాకతీయేంద్రే సదా కర్తరి వర్తంతే కర్తృవా చిన ఏవ తిగాదిప్రత్య
యాన్ దధతీత్యర్థః. అన్యత్ర కర్తణి కర్తృవాచినో యగాదిప్రత్యయాన్ దధతీత్యర్థః.
ఏతచ్చ 'స కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్త, వ్యేతి నియమేన కేవలధాతోః ప్రయోగా
భావాత్, లః కర్తణి చ భావే చాకర్తకేధ్యోః, ఇతి ప్రత్యయానామేవ కర్తృకర్తాభి
మర్శనదర్శనాచ్చేతి ద్రష్టవ్యం.

౨౩

ఫలిత మాహ—అత్రాధివృత్తిత్యాది.

ప్రాధిరితి. పరిపాకో వైచిత్రివిశేషః.

వీప్సేతి. వీవాన్ ద్వీర్భావః; నిమిత్తనైమిత్తికయో రభేవోపచారాత్. ఆమ్రే
డిశం ద్వీష్టిరుక్తం. ప్రతిబింబనం ప్రతిబింబః, సముత్తేజనం కాణోల్లిధత్వం, సర్వత్ర

అథోక్తిః —

*విదగ్ధఫణితిర్యాస్యాదుక్తిం తాం కవయో విదుః.

యథా. —

†దిట్టా కమలాసక్తి రణ్ణో తుహ సుహాచి త్తచరితస్స,

భాసంతో వి తుమం తం కువలలచ్చిం పసాహేసి ౨౩

అథ రీతిః. —

*యథోపక్రమనిర్వాహో రీతిరిత్యభిధీయతే,

యథా —

షడ్గుణాన్ సేవతే రాజా షడ్రిపూనవమస్యతే,

షడ్దర్శనాన్యపాద త్తే షడ్బలాని చ వీక్ష్యతే. ౨౪

అథ భావికం —

‘భావతో వాక్యసృత్తిర్యా భావికం తదుచాహృతం.

† దృష్టా కమలాసక్తి రాజ్యస్తవ సుభగచిత్రచరితస్య,

భాస్వానసి త్వం తాం కువలయలక్షీం ప్రసాధయసి ౨౩

ద్వితీయబ్రహ్మవిరాపత్యమిత్యర్థః. అత్ర వీరయద్రే విరించిస్సాద్యారోపలక్షణవైచిత్రీ
వశా త్ప్రీతిః ౨౨

దిట్టేతి—కమలాసక్తిః ఏకత్ర కమలాయామన్యత్ర కమలేష్వాసక్తిః కువలయ
లక్షీం భూమండలలక్షీం ఆన్యత్రోత్పలసంపదం. అత్ర రాజ్యశృంగద్రస్యాపి కమలాసక్తిః.
భాస్వతస్పూర్ణస్యాపి కువలయప్రసాధన మిత్యేవంయాపాయాం విదగ్ధభణితావక్త్రీలం
పరిహీయతే. ౨౩

షడ్గుణాన్ సంధ్యాదీన్ ‘సంధిర్నా విగ్రహో యానమానసం ద్వైధమాశ్రయః,
షడ్గుణా’ ఇత్యమరః, షడ్రిపూన్ కామత్రోధాదీన్, షడ్దర్శనాని పాణినీయప్రభృతీ
న్యూక్తాని, షడ్బలాని మాలాదీని తదుక్తం మాలేక్యరేణ—‘మాలం భృత్యం తథా
మైత్రం స్త్రైణమాటవికం బలం, అమిత్రమవరం వన్తం సప్తమం నోపలభ్యతే, ఇతి.
అత్ర పాదచతుష్టయైఽప్యాదౌ షట్పదోపాదానాద్యథోపక్రమనిర్వాహేణ చతత్ప్ర
కర్షపరిహారిణీ రీతిర్ద్వైప్రన్యా ౨౪

భావత ఇతి. భావః ప్రే మాత్రాస్తీతి భావికం.

యథా. —

స్వామి! స్తాత కులోత్తంస! వీరరుద్ర! జగత్ప్రభో!

పుత్రిణాం ధురమేషోఽహం పుత్రేణారోపిత స్వయా ౨౫

అత్ర ప్రేమదూపభావవశా త్స్వామిస్తాతేతి వాక్యవృత్తిః

అథ గతిః—

‘గతిర్నామ సురమృత్వం స్వరారోహణరోహయోః.

యథా —

ప్రకాశ్యే త్రైలోక్యే బతతమతులైః కాకతివిభో.

ర్మహాభి ర్నిస్సీమైర్దిగకరకరాటోపకటభిః,

తమః కృత్స్నం శోకజ్వలదనలరోచిగః రిచయం

దధత్స్వప్యద్వేలత్యరిసృపమనస్సేవ సతతమ్. ౨౬

అత్ర పూర్వార్థే దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వాత్స్వరస్యారోహ ఉత్త
రాధౌ అవరోహః.

ఏతేషాం గుణానామర్థగతత్వమపి కేచిదిచ్ఛంతి ప్రాచామాచా
ర్యాణాం మతేన సంఘటనాశ్రయత్వమేవ గుణానాం. తద్విక్రమలంకా

స్వామిన్నితి. పుత్రం ప్రతిజనకస్యోక్తిః. ౨౫

భావికం యోజయతి—అత్ర ప్రేమేతి.

గతిరితి. స్వరాణామారోహో దీర్ఘాక్షరప్రాయత్వమవరోహో వైపరీత్యం

ప్రకాశ్య ఇతి. నిస్సీమై రితి సూర్యాదితేజోవ్యతిరేకోక్తిః. వీరరుద్రతేజసి విశ్వ
వ్యాపి తమసో వైరిహృదయాన్యేనావకాశ ఇత్యాహ—తమఇతి. తత్ప్రాప్తిసన్నిధానే
౨పి తమసోన బాధ ఇత్యాహ—శోకేతి. దధత్స్వపీత్యపిశబ్దో విరోధసూచకః దుఃఖతా
ముహ్యంతీతి పరిహారః. ఉద్వేలతి విజృంభతే అత్ర పూర్వార్థ ఇత్యనేన ఉత్తరాధౌ
ప్రాస్యాక్షరప్రాయత్వాదవరోహ ఇతి ద్రష్టవ్యమ్.

ఏతేషాం గుణానాం మతభేదేనార్థగతత్వలక్షణం విశేషమాహ—ఏతేషామితి.
తదుక్తం వాచనేన—‘ఏతవవౌజఃప్రసాదప్రభృతయోఽర్థగుణాః’ ఇతి. స్వమత
మాహ—ప్రాచామితి. సంఘటనాశ్రయత్వమేవేతి. బహునాం వదానామేకపదపదవ
భాసమానత్వాదిలక్షణే క్షేపదావర్థగతత్వస్య దుర్లబత్వాదితి భావః. అలక్ష్యార్థ సర్వస్వ
ఇతి. ఉద్భూదిమతానువాదత్వేనేతి భావః. అనయైవ భంగ్యేతి. సంఘటనాశ్రయార్థయా
సాశ్రయ భేదేనైవ వేత్తర్యః. అన్యథేతి. అశ్రయభేదాభావ ఇత్యర్థః. నను కథమేతదుచ్య

రసవత్సే—‘సంఘటనాధర్మత్వేన శబ్దార్థధర్మత్వేన చ గుణాలంకారాణాం వ్యవస్థాన’మితి. అనయేవ భంగ్యా గుణాలంకారాణాం నిరూపితస్వరూపభేదః అన్యథా స్వరూపభేదస్య దుర్నిరూపత్వాత్. కావ్యశోభాకరత్వమేవ గుణాలంకారస్వరూపత్వం తదుక్తం రుద్రభట్టేన—

‘యో హేతుః కావ్యశోభాయా సోఽలంకారః ప్రకీర్త్యతే

గుణోఽపి తాదృశో జ్ఞేయో దోషస్యాత్మద్విపర్యయః’ ఇతి అతో గుణానాం సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణేఽలంకారశాస్త్రే
గుణప్రకరణం సమాప్తమ్

పద్యలే! కావ్యశోభాయాః కర్తారో ధర్మా గుణాః. తదతిశయహేతువత్స్వలంకారాః ఇతి వామనేన యస్య స్వరూపభేదస్యోక్తత్వాదితి చే నైతత్సాధీయః; వికల్పాసహత్వాత్. ఇదం హి తద్ధర్మనరహస్యం రీతిరాత్మాకావ్యస్య; రీతిశ్చ గుణవిశిష్టపదరచనా. సా వైదర్భ్యాదిభేదేన త్రివిధా. తత్ర సర్వగుణవిశిష్టా వైదర్భి. కలిషయగుణవిశిష్టే గౌడీయా పాంచాల్యాదితి. తత్ర సర్వగుణానాం మిళిత్యా కావ్యశోభాహేతుత్వే గౌడపాంచాలరీత్యో రవ్యక్తిః. కలిషయానాం కావ్యశోభాహేతుత్వే ‘అద్రావత్ర ప్రజ్వలత్యగ్నిరుచైచ’ ప్రాజ్యః ప్రోద్యన్నుల్లసత్సేవధూమః’ ఇత్యాదౌ పర్వతోఽగ్నిమానిత్యాదిశుష్కశాస్త్రానుమాత్యేన కావ్యత్వరహితేఽప్రాజ్యశ్లేషాదిసంభవేనాతివాదప్రసాన్యత్. తస్మా న్నాస్తి గుణానాం తస్యలే కావ్యశోభాకరత్వం. న చ తద్దులమలంకారాణాం తదతిశయహేతుత్వమితి.

స్వమలే ఽభిమతసమ్మతిం చ దర్శయతి—యో హేతురితి.

ఉపసంహరితి—అత ఇతి. స్వరూపభేదాభావాదిత్యర్థః సంఘటనాశ్రయత్వమేవ యుక్తమితి భేదకత్వేనేతి భావః. ఏతచ్ఛోద్భూతాదిమతమవలంబ్య శ్లేషాదీనాం మాధుర్యాదావసంతర్భావమంగీకృత్యోక్తం. వస్తుతస్తు భామహాదిమలేనాంతర్భావే శ్లేషాదిగుణానాం రసధర్మత్వ మలంకారాణాం తు శబ్దార్థధర్మత్వమితి నిద్యతఏవ స్వరూపభేద ఇతి రహస్యం. అత ఏవ స్వయమేవోక్తవాక్ కావ్యప్రకరణే—‘హారాదివ దలంకారా స్తేఽనుప్రాసోపమాదయః, శ్లేషాదయో గుణాస్తత్రకౌర్యాదయ ఇవ స్థితాః. అత్యోత్కర్షణావహా’ ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయశోలచలమల్లినాథ సూరిసూనునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్నణేః పెద్దయ్యార్యస్యానుజ్ఞేన కుమారస్వామిసోమ పీఠినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిసహిత గుణనిరూపణంనామ షష్ఠం ప్రకరణమ్.

శబ్దాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

అథ గుణనిరూపణానంతరమలంకారా నిరూప్యంతే అలంక్రియ
తేననేతి చారుత్వహేతురలంకారః తథాచోక్తం కావ్యప్రకాశే.

పరిశేషదలంకారనిరూపణం ప్రతిజానీతే—ఆధేతి.

- శ్లో. ఆత్మైతేలంకారాశ్చేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసా,
యమకం పునరుక్తవదాభాసో లాటోపలాలితః ప్రాసః ౧
చిత్రమథో ఉపమానస్వయోపమేయోపమాస్ఫురిణం,
రూపకపరిణామా ద్వౌ సందేహభ్రాంత్యవహ్నవోల్లేఖాః. ౨
ఉత్పేక్షానికయోక్తీ తథా సహాక్షిరివోక్తీశ్చ,
ఉక్తీ స్సమాసవక్రస్వభావకవ్యాజపూర్వికా విద్యుత్. ౩
మీలనసమానతదతద్గుణా విరోధో విశేషశ్చ,
ఆధికో విభావనాఽథో విశేషపూర్వోక్త్యసంగతీ స్యాతాం ౪
విచిత్రాన్యోన్యవిషమాస్సమోఽథో తుల్యయోగితా,
దీపకం ప్రతిపక్షాపమా దృష్టాంతో నిదర్శనా. ౫
వ్యతిరేకశ్లేషపరికరాక్షేపా మృషాస్తుతిః,
ఆప్రస్తుతప్రశంసా చ పర్యాయోక్తం ప్రతీపకం. ౬
అనుమానం కావ్యలింగం న్యాసోఽర్థాంతరపూర్వకః,
యథాసంఖ్యార్థాపతనే పరిసంఖ్యోక్తరం తథా. ౭
వార్థచార్థా ద్వౌ సమాధిర్భావికం ప్రత్యసీకకం,
వ్యాఘాతపర్యాయసూక్ష్మే ఉదాత్తః పరిపృత్తికా ౮
హేతుమాలైకావళీ చ మాలాదీపకసారకా,
సంస్కృప్తినంకరా చేతి పంచసప్తతిరీరితాః. ౯
రసవత్ప్రేయః ఊర్జస్వీ సమాహిత మథోదయః,
భావస్య సంధిశ్శాబ్దల్యం ద్వ్యశీతిరితి మే మతాః. ౧౦

ఏతేషా మలంకారశబ్దవృత్త్యా తత్సామాన్యలక్షణాలాభం మత్వాహ—అలం
క్రియతే ననేతి. అనియమేన, రస ఇతి శేషః. 'ఆకర్షరీచకారకే సంజ్ఞాయా'మితి

‘ఉపస్కర్వంతి తం సంతం యేఽబ్జద్వారేణ సంశ్రితాః,
హారాదివదలంకారాస్తేఽనుప్రాసోపమాదయః’ ఇతి.

యథా కరచరణాద్యవయవగతైర్వలయనూపురాదిభిస్తత్త్వదలం
కారతయా ప్రసిద్ధైరవయవ్యేవాలంక్రియతే తథా శబ్దార్థావయవ
గతైరనుప్రాసోపమాదిభిస్తత్త్వదలంకారతయా ప్రసిద్ధైరవయవీభూతం
కావ్యముపస్థియతే ఆశ్రయాశ్రయిభావేనాలంకార్యాలంకారభావో
లోకవత్కావ్యేఽపి సమృతః చాతుర్త్వహేతుత్వేఽపి గుణానామలంకా
రాణాం చాశ్రయభేదాద్భేదవ్యవదేశః సంఘటనాశ్రయా గుణాశ్శబ్దా
ర్థాశ్రయాస్త్యలంకారః.

తత్ర ప్రథమం శబ్దార్థోభయగత్యేన త్రైవిధ్యమలంకారవర్గస్య.
అర్థాలంకారాణాం చాతుర్విధ్యం కేచిత్ప్రతీయమానవస్తవః, కేచిత్
కరణే ఘట్ ప్రత్యయః, ఏతేనైతేషాం గుణానామివ రసోపకారానంభవా త్రైభ్యో చైల
క్షణ్యం సూచ్యతే.

అస్మిన్నేవాథే వృద్ధసంవాదమాహ—ఉపస్కర్వంతీతి. యే అంగద్వారేణ
శబ్దార్థయోరుక్తర్నాథాన ద్వారేణ తమంగినం రసం సంతం విద్యమాన ముపస్కర్వంతీ
త్యనేన రసాభావే చిత్రకావ్యే శబ్దార్థవైదిత్రీమాత్రవర్గవసాయిత్వమలంకారాణామితి
సూచ్యతే. తేఽలంకారాః కంఠాదీనామత్కర్నాథానద్వారేణ హారాదయ ఇవ
సంయోగవృత్త్యా వర్తంత ఇత్యర్థః.

న కేవలమేవం సతి రసేఽనుప్రాసోపమాదిభిస్సాన్విశ్రయభూతాశ్శబ్దార్థా ఏవోప
స్థియంతే. కింతు తద్ద్వారా తదవయవీభూతం కావ్యమపీత్యేతల్లాకికదృష్టంలేనాహ-
యభేతి. ఆశ్రయాశ్రయిభావేనేతి. సంయోగమూలేనేతి శేషః. లోకే మూలభూత
స్సంయోగో ముఖ్యః. ఆత్ర తస్మిన్తత్త్వసాధర్మ్యాదౌపచారిక ఇతి భేదః. అథాలంకార
విభాగం కరిష్యమాణ ప్రదుపయోగితయోద్భూదిమలేనోక్తమేవ గుణాలంకారభేదమను
వదతి—చాదుర్త్వహేతుత్వేఽపీతి.

ఇక్షమలంకారస్వరూపం నిరూప్య తద్విభాగమాహ—తత్ర ప్రథమమితి. శబ్దా
లంకారా అనుప్రాసాదయః, అర్థాలంకారా ఉపమాదయః. ఉభయాలంకారాఃలాటాను
ప్రాసోభయసంస్పృహ్యదయః. ఏతేషాం తుల్కేఽపి కావ్యోభావేతుల్కే శబ్దార్థోభయా
లంకారవ్యవస్థాయా మాశ్రయాశ్రయిభావ ఏవ ప్రమాణ మిక్షమలంకార సర్వస్వకారః.

ప్రతీయమానోపమ్యాః, కేచిత్ప్రతీయమానరసభావాదయః, కేచి
దస్ఫుటప్రతీయమానా ఇతి సమాసోక్తిపర్యాయోక్త్యాక్షేపవ్యాజ
స్థుత్సుప్రమేయోపమానన్వయాతిశయోక్తిపరికంప్రస్తుతప్రశంసానుక్త
నిమిత్తవిశేషోక్తిషు ప్రతీయమానం చస్తు కావ్యోపస్కారతాము
పయాతి. రూపకపరిణామ సందేహ భ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్నవోత్పేక్షా
స్మరణ తుల్యయోగితా దీపక ప్రతిపస్తూపమా దృష్టాంత సహోక్తివ్యతి
రేకనిదర్శనా శ్లేషేషేషాపమ్యం గమ్యతే రసవత్ప్రేయ ఊర్జస్వి సమా
హితభావోదయ భావసంధి భావశబలతాసు రసభావాది రవ్యజ్యతే.
ఉపమావినోక్త్యర్థాంతరన్యాస విరోధ విభావనోక్తగుణ నిమిత్త విశే
షోక్తి విషమసమచిత్రాధికానోన్యకారణమాలై కావళీ వ్యాఘాతమా
లా దీపక కావ్యలింగానుమానసారయథాసంఖ్యాధాపత్తిపర్యాయపరి
వృత్తిపరిసంఖ్యావికల్పసముచ్చయసమాధిప్రత్యసీకప్రతీప విశేషనిమిలన
సామాన్యాసంగతితద్గుణాతద్గుణ వ్యాజోక్తివక్రోక్తి స్వభావోక్తి
భావికోదాత్తేషు సహృదయహృదయాప్లాది స్ఫుటం ప్రతీయమానం
నాస్తి.

అత్రేత మలంకారకవ్యవిభాగః.

సాధర్మ్యం త్రివిధం భేదప్రధానమభేదప్రధానం భేదాభేద
ప్రధానం చేతి ఉపమానోపమేయయోస్పృతోభిన్న త్వా చ్ఛాబ్ద
మేతన్న వాస్తవం రూపకపరిణామసందేహభ్రాంతిమదుల్లేఖాపహ్న
వానా మభేదప్రధానసాధర్మ్యనిబంధనత్వం దీపకతుల్యయోగితానిద
ర్శనా దృష్టాంత ప్రతిపస్తూపమాసహోక్తి ప్రతీప వ్యతిరేకాః భేదప్రధా
న సాధర్మ్యనిబంధనాః ఉపమానన్వయోపమేయోపమాస్మరణానాం
భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమూలతా ఉత్పేక్షాతిశయోక్తి అధ్యవ
సాయమూలే. విభావనా విశేషోక్తివిషమ చిత్రాసంగత్యనోన్యక
వ్యాఘాతాతద్గుణ భావికవిశేషాణాం విరోధమూలతా యథాసంఖ్య
పరిసంఖ్యాధాపత్తి వికల్పసముచ్చయనాం వాక్యన్యాయమూలతా

అన్వయవ్యతిరేకావతి కావ్యప్రకాశకారః. రసభావాదిరవ్యజ్యతఇతి. గుణీభూతవ్యం
గృత్యేన ప్రతీయక ఇత్యర్థః. చతుర్థా విభక్తేష్వలంకారేష్వనాంతరవిభాగం ప్రతిష్ఠా
పూర్వకమాహ—అత్రేతి. ఇత్థం వక్తృమాణప్రకారేణ. కవ్యవిభాగః, సాధర్మ్యవిరో

పరిచృత్తి ప్రత్యనీక తద్గుణసమాధి సమ స్వభావో క్తువదాత్త వినోక్త
యో లోకవ్యవహారమూలాః కావ్యలింగానుమానాద్ధాంతరన్యాసా
నాం తర్కన్యాయమూలతా. కారణమూలై కావళీ మాలాదీపక సారాః
శృంఖలావైచిత్ర్యమూలాః వ్యాజోక్తి నక్రోక్తి మాలనాన్యపన్నప
మూలాని. సమాసోక్తి పరిశి రోవిశేషణవైచిత్ర్యమూలా.

అథాలంకారాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యతే

ఆరోపగర్భత్వేపారోఽవ్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగానుప
యోగాభ్యాం షరిణామరూపకయోర్భేదః ఆరోఽవ్యమాణరూపసంభ
వా సంభవాభ్యా ముల్లేఖరూపకయోర్భేదః ఆరోఽవిషయస్య సందేహ
భ్రాంత్యహ్నవై సందేహభ్రాంతిమదపహ్నవనాం పరస్పరం భేదః.
సాధర్మ్యమూలత్వేపి తుల్యయోగితా దీపక నిదర్శనా వ్యతిరేక
దృష్టాంతేభ్యః సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వాదుపమానన్వయోపమే
యోపమా భిద్యంతే సాధర్మ్యస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాముపమే
యోపమా ప్రతిపస్తూమయోర్భేదః నస్తు ప్రతిపస్తుబింబప్రతిబింబ
భావాభ్యాం ప్రతిపస్తూపమాదృష్టాంతయోర్భేదః ప్రస్తుతాప్రస్తు
తానాం వ్యస్తత్వ సమస్తత్వాభ్యాం తుల్యయోగితాదీపకయోర్భేదః
ఉపమానస్య ప్రసిద్ధత్వాప్రసిద్ధత్వాభ్యాముపమోత్ప్రేక్షయోర్భేదః
అర్థసామ్యశబ్దసామ్యాభ్యాముపమాన్లేషయోర్భేదః ఉపమానోపమే
యయోర్భేదాభేదాభ్యాముప మానన్వయయోర్భేదః ఉపమానో
పమేయభావస్య పర్యాయయాగపద్యాభ్యా ముపమేయోపమోప
మయోర్భేదః అప్రస్తుతస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యా మప్రస్తుత
ప్రశంసాసమాసోక్త్యోర్భేదః. వాచ్యన్యంగయోరుభయోః ప్రస్తుతత్వే
పర్యాయోక్తిః. వాచ్యస్యాప్రస్తుతత్వే అప్రస్తుతప్రశంసా. వ్యాప్తి
పక్షధర్మతాద్యభావాత్కావ్యలింగస్యానుమానాద్భేదః. సాధారణగుణ
యోగాద్భేదానుపలభౌ సామాన్యం ఉత్కృష్టగుణయోగానున్య

ధాదిమూలత్వేనాలంకారాణాం వర్గశోభిభాగ ఇత్యర్థః ఏతదభేదప్రధానత్వం కాఙ్ఠ
మారోపితం న వాస్తవం న స్వాభావికం,

అథాలంకారాణా మత్యంతవివేకార్థం మిథో వైధర్మ్యమాహ—అథాలంక
రాణాం పరస్పరవైలక్షణ్యం నిరూప్యత ఇత్యాదినా.

గుణతిరోధానే మిలనం అన్యవ్యసచ్ఛేదే తాత్పర్యాభావాదుదాత్తా
లంకారస్య పరిసంఖ్యాతో భేదః. కాకతాళీయతయా కార్యసాధనే
కారణాంతరోపనిపాతే సమాధిః. అహమహమికయా కార్యసాధనే
బహునాం కారణానా ముద్యమే ద్వితీయ స్సముచ్చయః నిష్నానస్య
వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యామపహ్నావ వ్యాజస్తుత్యో ర్భేదః అన్యేషాం
భేదస్సప్త ఏవ యద్యపి వ్యాభోక్తిమిలనసామాన్యేషు కథంచి తస్మా
దృశ్య మస్తి తథాప్యవివక్షితత్వా న్న సాదృశ్యమూలేషు గణనా

— శబ్దాలంకారనిరూపణమ్. ౧౭ —

అథాలంకారస్వరూపవిభాగానంతరం శబ్దార్థయోర్న భేద్య శబ్దస్య
ర్థం ప్రత్యంతరంగత్వాత్ ప్రథమం శబ్దాలంకారా నిరూప్యంతే

— శ్చే కా ను ప్రా సః. ౧౮ —

భవేదన్యవధానేన ద్వయోర్వ్యంజనయుగ్మయోః,

అప్యత్తిర్యత్ర స బుద్ధైశ్చే కానుప్రాస ఇష్యతే

యత్రాన్యవహితయోర్వ్యంజనయుగ్మయోర్ద్వయోః పానరుక్త్యం
తత్ర శ్చే కానుప్రాసః

శిష్టమన్యదుదాహరణ ప్రస్తావ ఏవ సుష్టిభవిష్యతీతి నేహ వివిచ్యతే.

ఇత్యలంకారాణాం పీఠికాం విధాయ శబ్దాలంకారనిరూపణం ప్రస్తాతి.—
అథేతి తత్ప్రాధమ్యే హేతుమాహ—శబ్దస్యేతి అత్ర శబ్దప్రతీతిపూర్వకత్వాదర్థ
ప్రతీతే శబ్దస్య ప్రతీతావంతరంగత్వం. తేన తస్య ప్రాధాన్యాత్ ప్రాథమ్యమితి భావః.
ప్రథమం తావ చ్చబ్దార్థోభయగతత్వేన త్రివిధం పానరుక్త్యం తత్రాద్యై కేవలస్వరపా
నరుక్త్యస్య చారుతాహేతుత్వాభావాద్వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్యం స్వరవ్యంజనసము
దాయ పానరుక్త్యం చ చారుతాహేతుః తత్రాద్య మపి సంఖ్యానియమే శ్చే కానుప్రాసో
వైపరీత్యే వృత్త్యనుప్రాసఇతి. సర్వస్వకారః తదనుసారేణ శ్చే కానుప్రాసం లక్షయతి-భవే
దితి. రసాద్యనుగతః ప్రకృష్టో న్యాసోఽనుప్రాసః తదుక్తం—‘ప్రకృష్టో వర్ణవిన్యాసో
రసాద్యనుగతో హి యః, సోఽనుప్రాస స్స చ శ్చేకవృత్తుపాధిగతో న్విధా’ ఇతి.
గృహచరాః పక్షిమృగాదయశ్చే కా ఇతి కేచిత్. విదగ్ధా ఇతి సర్వస్వకారాదయః.
తదుపలాలితోఽనుప్రాసశ్చే కానుప్రాసః, ద్వయోరిత్యత్ర వీహ్నా ద్రప్తవ్యా. తేన యత్ర
ద్వయో ర్వ్యంజన యుగ్మయోరన్యవధానేనాప్యత్తిః సః శ్చే కానుప్రాస ఇత్యర్థః.

యథా —

మహిమహిమవిభవే దత్తే తేమంకరే కరే,

రాజన్యజన్యవిజయూ రాజా రాజ్యగోదయః.

౨

— పృత్యను ప్రాసః —

*ఏకస్విప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యథా భవేత్,

పునః క్తిరసౌ నామ పృత్యుచుప్రాస ఇష్యతే.

౩

యథా —

రే రే తు ద్రమహీతః ! తుణమితః శ్రీకాకతిత్వాపతే-

ర్విక్షుద్ధ్యం ధ్వజసిం గురీక్ష్యసుభటాం ప్రోత్తిప్తకాత్యేయకైః,

యోత్యస్యధ్వేయది లభ్య మక్షయఃపదం కాంతారవృక్షో వృథా

త్కృత్కుక్షుక్షుచర త్తరక్షునికరాత్త త్రాత్తరక్షా కుతః ?

౪

ఉదాహరణి—మహిమితి. అహిమవిభవే, సజీంద్రసదృశ ఇత్యర్థః. కరే బాహూ రాజన్యాః క్షత్రియాః, 'రాజన్యశురాద్య' దితి యత్ప్రియః, జన్యం యుద్ధం. అత్ర పాదచతుష్టయేఽసిన్ధుంజనయూగ్దానామవ్యవధానేనావృత్తేశ్చేకానుప్రాస ఇతి ద్రవ్యవ్యమ్.

సంఖ్యానియమేన చ్చేకానుప్రాస ముక్త్వా అన్యథా పృత్యను ప్రాస మాహ— ఏకేతి ప్రభృతిగ్రహణాత్రిచతురాదిసంగ్రహః అత్రైకస్య వ్యంజనస్య సకృదాపృత్యై వైచిత్ర్యాభావాత్సమర్థ్యాదసకృదాపృత్తి ర్దశ్యతే ద్వయాస్తు సకృదేవ. అన్యథా చ్చేకానుప్రాసస్సాన్వితో. వ్యవధానే త్వసకృదాపృత్త్యాపి న విరోధః త్రాదీనాం తు సకృదసకృద్వా వ్యవధానేనావ్యవధానేన వా ఆవృత్తి ర్ద్రవ్యవాన్. పృత్తిశబ్దేన వైదర్భ్యా దయో వివక్షితాః తదుపలక్షితాః. తదుపలక్షితోఽనుప్రాసో పృత్యను ప్రాసః.

౩

ఉదాహరణి—రేరేఇతి. యోత్యస్యధ్వే హనివ్యధ్వే యది, 'యుధ సంప్రహారే' ఇత్యస్తా ధాతోః కర్తృణి లృట్, లభ్యమక్షయపదమితి. 'ద్వావిమా పురుషౌ లోకే సూర్యమండలభేషినౌ, పరివ్రాజ్యోగయుక్తశ్చ రణే చాభిముఖో హతః' ఇతి స్మరణా దితి భావః. కాంతారవక్షోఽరణ్యవివాసపక్షః, తరక్షునికరాత్ మృగాదనయూథాత్, దుర్గరణకారణాదరణ్యవివాసాచ్ఛుభోదర్కం యుద్ధమరణమేవ క్రేయ ఇతి భావః. అత్రాసకృత్ క్షకారావృత్త్యా పృత్యనుప్రాసః. ఏవ మన్యేఽపి భేదాన్సూర్యకతకాదా ద్రవ్యవాన్.

౪

— య మ క మ్ —

యమకం పానరుక్త్యే తు స్వరస్యంజనయుగ్మయోః.
 ఛేకానుప్రాసే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్య మానుషంగిం.
 యమకే తు స్వరయోర్వ్యంజనయుగ్మయోర్వాప్యత్తిః తస్మాదేవ
 ధ్యాంతగతత్వేన బహవో భేదాః. తత్ర ద్విత్వాత్ప్రముదాప్రాయత్.

ప్రతాపః కాకతీంద్రస్య మహామహామతేజసః,
 శ్రియం దధాతి పద్మేష్టా మహామహిమతేజసః

౫

— పు న రు క్త వ దా భా సః —

యత్రార్థః ప్రముఖే కించిదాస్థితే పునరుక్తవత్,

వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్యాశ్రయమలంకారద్వయముక్త్యా స్వరవ్యంజనముదాయ
 పానరుక్త్యాశ్రయ మలంకార మాహ—యమకమితి.

నను 'మహీ మహీనవిధ' ఇత్యాదౌ ఛేకానుప్రాసే 'యుధిష్ఠిరం ద్వైతవనే
 వనేచర' ఇత్యాదావేకదా సాదృశ్యలక్షణే వృత్త్యనుప్రాసే చ స్వరపానరుక్త్యసంభవా
 త్కథం తత్ర వ్యంజనమాత్రపానరుక్త్యో మిత్యాశంక్య పరిహరతి.— ఛేకానుప్రాస
 ఇతి. అనుషంగాదాగతమానుషంగిం, అన్వాచయవిశిష్టం అభ్యుచ్చయ ఇత్యర్థః స్వర
 వ్యంజనయుగ్మయోర్విత్త్యత్ర స్వరసహితవ్యంగనేతి మధ్యమపదాని సమాసో వివక్షియ
 ఇతి వ్యాచక్షే—యమకేతితి తచ్చ యమ్యమానానాం పాదౌ దేకానామా 'మధ్యాగ
 గతత్వేనానేకవిధమిత్యాహ—తస్మేతి. ఏతచ్చ త్లోకార్థపాదయనుకానామపుష్కలక్ష
 ణం. సర్వేషామేతే భేదాశ్చిరంతనై రేవ బహుధా ప్రపంచితాః గురుత్వభిరత్యాన్నేనా
 ప్రపంచ్యంతే.

తత్రైకముదాహరతి—ప్రతాపఇతి. మహాన్దహిమా ఆధిక్యం యస్య లేజసో
 మహామహిమతేజసః, కాకతీంద్రస్య ప్రతాపః పద్మేష్టమహం పద్మప్రియోత్సవం,
 అహిమతేజస ఉష్ణాంశోః, శ్రియం దధాతి. ఆత్ర ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే యమనా
 త్సందప్తయమకం నామ యమకభేదః. తదుక్తమన్యత్ర ఆత్రయమ్యమానయోరుభయో
 సాన్ధికత్వం 'విహగాః కదంబసురభా విహగా' ఇత్యత్రైకస్య సార్థకత్వమితరస్యానకర్థ
 త్వం. 'కలయంత్యనుక్షణమనేకలయ' మిత్యత్రోభయోరనర్థకత్వం. ఏవం సర్వేష్వక్తి
 యమకేషు ప్రకారత్రయం యథాసంభవం ద్రష్టవ్యమ్.

శబ్దపానరుక్త్యాశ్రితా నలంకారా నభిధానూర్థ పానరుక్త్యమాల మలంకార
 మాహ—యత్రేతి. యత్రాలంకారే, ఆర్థః ప్రముఖేప్రథమం, పునరుక్తవత్ పునరుక్తేన

పునరుక్తవదాభాసోఽలంకారస్సతాం మతః.

౬

యత్రార్థః పునరుక్తవదాభాసతే అన్వయవేళాయామన్యథా భవతి
స పునరుక్తవదాభాసోఽలంకారః. అథాలంకారత్వేఽప్యన్యశబ్దపాన
రుక్త్యాశ్రితత్వాచ్చబాలంకారప్రస్తావే లక్షణం కృతమ్
యథా —

జిష్ణురింద్రః ఊతిభుజాం శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,

భాస్వానుస్సర్వస్ఫురత్తైజాః కాకాతీంద్రోవిరాజతే.

౭

— ౦౦ లా టా సు ప్రా సః ౦౦ —

అథోభయపానరుక్త్యాలంకారః కథ్యతే —

తుల్యం, ఆత ఏవ కించిత్కమవ్యవస్థితం భాసతే, పరమార్థతస్త్వన్యథా పర్యవస్య
తీత్యర్థః.

౮

అనర్థపానరుక్తస్య ప్రరూఢబోధత్వాల్ తదేతన్నిష్క్రమ్య న్యాచప్తే—
యత్రార్థ ఇత్యాదినా. నన్వస్య శబ్దాలంకారప్రస్తావే కా సంగతి రత ఆహ—ఆర్థేతి.
అర్థపానరుక్త్యాదేవార్థాశ్రితత్వాదర్థాలంకారత్వే నత్యవీత్యర్థః. శబ్దపానరుక్త్యాశ్రిత
త్వాదితి. పర్యాయశబ్దాశ్రితత్వాదిత్యర్థః. ఆమేడితశబ్దవత్పర్యాయశబ్దేష్వప్యర్థకత్వ
సాదృశ్యాదోపచారికం శబ్దపానరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్.

ఉదాహరణి—జిష్ణురితి. జయశీలా జిష్ణుః, ఊతిభుజామింద్రో రాజాగ్రణీః,
శ్రీపతిస్సమృద్ధః, పురుషోత్తమః పురుషశ్రేష్ఠః, భాస్వాన్ రిప్తిమాన్, సూర్యఇవ స్ఫుర
త్తైజాస్ఫురత్ప్రతాపః అత్ర జిష్ణ్వాదీనామింద్రాదిపర్యాయప్రయోగేణ ప్రముఖే భాస
మానస్య పానరుక్త్యసోక్తప్రకారేణాన్వయవేళాయామన్యథా పర్యవసానాత్పునరుక్త
వదాభాస ఇతి భావః. కేచిత్పునరేవమాహుః—‘భాతి సదానత్యాగః స్థిరతాయా’
మిత్యత్ర సత్పురుషప్రణామేన ప్రకాశితే సైర్యే పర్వతభూత ఇత్యస్పార్థిగ్గన్య దాన
త్యాగశబ్దపరివృత్తావసంభవాచ్చబాలంకారోఽప్యయమ్. ‘తనువపు’ రిత్యత్ర కృశాంగ
ఇత్యస్త్రిన్ముఖే తనుశబ్దవిపరివృత్తే నాయమలంకార ఇతి శబ్దాశ్రయత్వం. వపుశ్శబ్దవిపరి
వృత్తే నాలంకారత్వవసరిత్యర్థాశ్రయత్వం. ఆత ఉభయాలంకారోఽప్యయమితి.
తదుక్తం కావ్యప్రకాశే—‘పునరుక్తవదాభాసో విభిన్నాకారశబ్దభాన్, ఏకార్థతైవ
శబ్దస్య తథా శబ్దార్థయోరయ’ మితి.

౯

‘శబ్దార్థయోః పానరుక్త్యం యత్ర తాత్పర్యభేదవత్,

స కావ్యతాత్పర్యవిదాం లాటానుప్రాస ఇష్యతే

౮

యత్ర శబ్దార్థయోస్తాత్పర్యభేదమాత్రం స స్వరూపభేదస్తత్ర
లాటానుప్రాసః

యథా.—

గుణా గుణాస్తే గణ్యంతే యే యద్రుద్రుప మాత్రితాః,

నీతిర్నితరసౌ తస్య లక్ష్మీర్లక్ష్మీశ్చైవ ధ్యతే.

౯

శబ్దార్థయోరేకైకపానరుక్త్యమూలానలంకారానభిధాయ ఉభయపానరుక్త్య
మూలమలంకారం ప్రతిజ్ఞాపూర్వకమాహ—అథత్వాదినా శబ్దార్థయోః పానరుక్త్యం
ప్రమాణదోషః. తద్వ్యవచ్ఛేదార్థం తాత్పర్యభేదవతి

౧౦

అనేన యమకన్యార్థకశబ్దార్థయోస్వరూపభేదాభావః ఫలిత ‘ఇతి వ్యాచక్షే-
యత్రేతి. లాటజనోపకాలితోఽనుప్రాసో లాటానుప్రాసః, స తు లాటదేశజన్యః కశ్చ
నోపకారః కావ్యస్యేతి గోపాలః.

ఉదాహరణి—గుణాఇతి. అసౌ వీరరుద్రసంబంధిని. అత్ర స్వతీయగుణాదిశ
బ్దానామతత్కర్తృలక్షణ స్తాత్పర్యభేదః ‘అత్రాబ్జవత్రనయనే నయనే నిమి’త్య త్యాదౌ
విభక్త్యాదే రపానరుక్త్యేఽపి శబ్దార్థపానరుక్త్యాల్లాగానుప్రాసః. అత ఏనాయం
పదాశ్రయః ప్రాతిపదికాశ్రయశ్చేతి ద్వేధా లాటానుప్రాస ఇతి సర్వస్వకారః.
ఉద్భటేనాఘృక్తం—‘స్వరూపార్థావిశేషేఽపి పునరుక్తిః ఫలాంతరాలి, శబ్దానాం
ప్రకృతీనాం వా లాటానుప్రాస ఇష్యతే’ ఇతి. నను యుద్ధేఽర్జునోఽర్జున ఇవే
త్యిత్రైకస్యైవోపమానోపమయత్వలక్షణే అనన్వయాలంకారేఽపిశబ్దార్థపానరుక్త్య
సంభవాల్లాటానుప్రాసస్యమేవ కిం నేష్యతే? సత్యం; యద్యప్యనన్వయేఽర్థపానరుక్త్య
మాత్రం లక్షణం. తథాపి నిర్దేశప్రతినిర్దేశయోరైకరూప్యాభావే పర్యాయప్రకమ
దోషప్రసంగాదానుషంగికం శబ్దపానరుక్త్యం. అత్ర తూభయపానరుక్త్య మ ప్యా
వశ్యకమేవేతి విషయభేదాన్న గోఽపి విరోధః. తదుక్తం—అనన్వయే చ శబ్దైకమేవ
త్యాదానుషంగికం, అస్తింస్తు లాటానుప్రాసే సాక్షాదేవ ప్రయోజక’ మితి.

౧౧

❖ చిత్రలంకారః పద్మబంధాదిః ❶ ❖

‘పద్మాద్యాకారహేతుత్వే వర్ణానాం చిత్రముచ్యతే.

ఆదిగ్రహణాచ్చక్రబంధాదయః.

తత్రాష్టనశపద్మబంధో యథా—

యాతా యస్యా స్సమగ్రానతి మిహ కనకాస్థానసక్తాసనాయా
యానాసక్తాసనస్థా సుఖయతు కమలాభ్యాససుజ్ఞానమాయా,
యా మానజ్ఞా సుసభ్యా తీతిపతితిలకం జ్ఞాతిరక్తా సగేయా
యా గే సక్తా రతిజ్ఞా సుకృతేషు ఫలితగ్రాససస్యా యతాయా

చిత్రం లక్షయతి—పద్మేతి న చ శ్రావణానాం వర్ణానాం పద్మాద్యాకారహేతుత్వం న ఘటత ఇతి నాచ్యం; పద్మశబ్దేన తత్సారకాణాం లిప్యక్షరాణామాక్షేపాత్. తేషాం ముఖ్యపద్మాభేదేన లోకవ్యవహారాదస్య శబ్దాలంకారత్వం. పద్మాదిబంధేషు కర్ణికాస్థానవిశేషేషు వర్ణానాం పానదుక్త్యాత్వేనరుక్త్యమూలాలంకారానంతర్యం చ ద్రవ్యం యాలేతి కనకాస్థానే సువర్ణమయసభామంటపే, సక్తం స్థితమాసనం సింహాసనం అయతి ప్రాప్నోతీతి కనకాస్థానసక్తాసనాయా; అయతే కర్తృణ్యత్ ప్రత్యయః. యానేషు తురగాదిష్యసక్తాన్యాసనాని పల్యయనాదీని తత్ర తిష్ఠతితి యానాసక్తాసనస్థారాజ్యోపకరణేషు లక్ష్మీరస్తీత్యాగమః. అభ్యాసేన పరిచయేన, ఉపాసనయేత్యర్థః. సుఖేనజ్ఞాయత ఇతి సుజ్ఞానా, ‘కృత్యల్యుటోబహుళ’మితి కర్తృణి ల్యుట్. మాయా స్వరూపవైచిత్రీ యస్యాస్మా, అభ్యాససుజ్ఞానమాయా, అనుపాసకానాం దురవబోధస్వరూపేత్యర్థః. మానం పూజాం జానాతీతి మానజ్ఞా, సభాయాం సాధవస్సభ్యా; ‘సభాయా యః’ ఇతి యప్రత్యయః. తే శోభనా యస్యాస్మా సుసభ్యా, సంపన్ననైవివ సభ్యా శ్రయత్వాది భావః. జానంతీతి జ్ఞాః వివేకినః, ‘ఇగుపథే’త్యాదినా కప్రత్యయః. తత్రాతిరక్తా, గీయత ఇతి గేయం గానం తేన సహ వర్తత ఇతి సగేయా, స్వనామాంకానేకగీతేత్యర్థః. యాగే సక్తా సంబద్ధా, సమృద్ధినైవివ తత్రాధికారాదితి భావః. రతిం స్వవిషయాభిరతిం భక్తిం జానాతీతి రతిజ్ఞా, అత ఏవ సుకృతిషు, విషయే ఫలితైర్గ్రామి సన్దైవి కాదైర్వరాయతో మహా ఆయశ్శుభావహవిధిర్యస్యాస్మా తథోక్తా, స్వభక్తానాం గ్రామాదిసంపాదనేన ప్రకటితస్వామిగ్రహేత్యర్థః. ఏవంవిధా యాలక్ష్మీర్యస్య విభోః ఆసమగ్రామరిసంపూర్ణామానతిం వశ్యత్వం యాతా సా కమలా లక్ష్మీస్తం తీతి పతితిలకం వీరరుద్రం, ఇహైవ లోకే జన్మని వా, సుఖయతు సుఖవంతం కరోతు. ఆయ మష్టదశపద్మబంధః. ఉద్ధారస్తు—

“కర్ణికాది లిఖేద్వర్ణాన్ శ్రమాద్ధిక్తు విదిక్తు చ,

సకర్ణికాన్ న వ్త్విక్తు విదిక్తు తు వికర్ణికాన్

చక్రబంధో యథా—

లక్ష్మీనీతీతవైభవస్య జగతాం నాథస్య భద్రశ్రియో
దిక్ష్యుర్భిజప్రతాపజనితాం భాకృద్ధరాం యచ్ఛతః,
నిత్యం యద్రజనాధిపస్య జయివో భౌతి ప్రకాశం స్థిరా
రాజత్వాలనమోదితాత్మని భుజే యోగ్యాప్రతత్వాద్ధరా

అత్ర చక్రబంధే వైద్యనాథకృతి పీఠసూత్రయశ ఇతి ప్రసీదుతే.

నాగబంధో యథా—

ఓటస్యే రుద్ర దేవే విభవతి మహిమత్యాజితాన్యప్రశాపే

ప్రవేశనిర్గమాభ్యాం తు దిక్షు తే న్యుత్పత్తుశ్చ,

వ్యవధానేన తానాద్యే దశేన్యత్ర త్వనంతరా” నితి.

౧౦

చక్రబంధముదాహరణి—లక్ష్మీతి. కోశాగారనియుక్తయేవ లక్ష్మ్యే, వీక్షితవైభవస్య విచారితైశ్వర్యస్య, భద్రశ్రియః, కల్యాణమూర్తేరిత్యర్థః ఆరభ్యసంవర్తితః, భాకృద్ధరాం భాస్కరభావం, నిజప్రతాపేన దిక్షు సూర్యకృష్ణం మర్వత ఇత్యర్థః రాజత్వాలనేన సమ్యక్సంరక్షణేన, మోదితాత్మని సరైర్మునమోదితస్వరూపే, భుజే ఆలవవ యోగ్యాశ్రితత్వాత్, ప్రకాశం వ్యక్తం, స్థిరా నిశ్చిత్తస్థైర్యేత్యర్థః. ధరా భూమిర్నిత్యం భాతి. ఉద్ధారస్తు—

“బధ్యతే షడరం చక్రం ప్రత్యరం తన్నవాక్షరం,

త్రయాణామపి పాదానాం దశమం కర్ణికాక్షరం

అదితస్సన్వసతుర్భాగై స్త్రయః పాదాశ్చతుర్థగాః,

వర్ణా వృష్టాంశ్యమారగ్య సంపతంతేఽంతిమాక్షరైః.

మధ్యే ద్వా ద్వా విసంవాదౌ షడరేషు క్రమాద్భవేత్,

చతురైస్సప్తమైర్వర్ణైర్వర్ణనం కవివర్ణయౌ” నితి.

నాగబంధ ముదాహరణి—ఓజస్య ఇతి ఓజో బలం తత్ర సాధు రోజస్యః ప్రబలః, యద్వా అహర్వాదినా ఓజస్యశబ్దేన అహస్కరో లక్ష్మ్యతే తేన ఓజస్యే సూర్యసదృశ ఇత్యర్థః ‘ఓజసోఽహని యథా’ వితి యత్ప్రత్యయస్య ఛాందసత్వేఽపి దూత్య శివతాత్వాదివదస్య భాషాయాం ప్రయోగో నైవైవ్యతి. మహిమత్యాజితోఽన్యేషాం ప్రతాపో యేన తస్మిన్ తథోక్తే, విద్యాభిరేవదవేదాంగాదిభిర్వశ్యే శ్రేష్ఠే, ఉర్వధికం, హరిచరితమభినేతర్యనుమర్షతి, విష్ణుసదృశ ఇత్యర్థః. ‘నలా’ కేత్యాదినా షష్ఠీ

విద్యానర్యేభి నేతర్యురుహరిచరితం విశ్వవిస్తారభాజి,
 వైరివ్రాతా భజంతే వనమతి మలినఖ్యాతయో దేహవిధా
 నవైవ రథస్యవారి తుతిమతి వివిధే జంతుభిష్టానభాజః. ౧౨
 ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతా ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే లలంకారశాస్త్రే
 శబ్దాలంకారప్రకరణం సమాప్తమ్.

ప్రతిషేధః. విశ్వవిస్తారం భరణీయత్వేన భజతీతి విశ్వవిస్తారభాగ్ తస్మిన్, విభవతి
 విభా సతి, అతిమలినఖ్యాతయో వైరివ్రాతాః శత్రుసంఘాః, దేహవిధాః రణే విధ్వజేహ
 స్సంతః, వనై గిజ్జంతుభిర్వాన్యైశ్చ సృహ, తుతిః తుయః తద్వతి, వివిధే, నానావిధ
 దుఃఖభాజన ఇత్యర్థః. అవార్యనుదకే, అధ్వని, మరుదేశ ఇత్యర్థః. 'అపః స్త్రీభూమ్ని
 వార్వా' రీత్యుచరః. స్థానభాజః స్థితిం ప్రాప్తాస్సంతో వనం భజంతే నవంతే. ఉద్ధా
 రస్తు —

“రేఖాభ్యాం చతురక్రాణి చతుష్కృష్టాని కల్పయేత్,
 రేఖాద్వయాంతరాశేస్యా ద్యథా కాష్ఠే గృహాప్తకం
 వినిత్య మండలీకర్యా తద్రేఖాస్త్రై ర్యథాక్రమం,
 దిగ్రేఖాగ్రాణి బాహ్యాని యోజయే ద్విక్రయే మిథః.
 ఏకత్ర తు ఫణాపుచ్ఛమేళనం కల్పయే త్తథా,
 అంతరాణ్యక్షయాపరాభ్యుత్పందంశాస్సృర్యథా మిథః.
 వర్ణాపుష్పిఫలాన్యత్ర శోభశోణాని హేడశ,
 సందంశానాం చతుష్కం చ కంఠశ్చేత్యేకవింశతిః.
 ఆవృత్తి ర్యగ్దవర్ణానాం నేతరేహ మిహ క్వచిత్,
 అరేగ్జానదశబ్రహ్మవర్ణాః పాదచతుష్కంగాః.
 ఆవరేరవై ర్మృతాదిమండలేష్వప్రదక్షిణం,
 యదైవం స్యాత్తథా వర్ణాన్ ఫణాతో వివృసే త్క్రమాత్.
 త్రింశదష్టావింశతిశ్చ షడ్వింశతి రనుక్రమాత్,
 వేద్యత్రైతయే వర్ణాః సమాప్తిస్తు గణాత్తరే.
 సర్వమేతన్నిధామాంతస్సంగృహీతం మహాత్మభిః,
 విచిక్లస్థలే మండలితం స్వమంగం స్వేన త్రైరావేష్ట్య విభంగిభంగం,
 క్షిప్త్వా గతే పుచ్ఛమహేః స్థితస్య పార్యః ఫణాతః ఫణిబంధవీరః” ఇతి.

ఇతి పదవాక్యప్రమాణపారావారపారీణశ్రీమహోపాధ్యాయకోలచలమల్లినాథ
 సూరిసూరునా విశ్వజనీనవిద్యస్య విద్యన్తణేః పెద్దయార్యస్యానుజ్ఞేన కుమారస్వామి
 సోమసీథినా విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళిసహితే శబ్దాలంకార
 నిరూపణం నామ నవవం ప్రకరణం.

అర్థాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

అథార్థాలంకారాః —

తత్ర ప్రథమమనేకాలంకారబీజభూతత్వాదుపమా నిరూప్యతే

— ఉపమా లంకారః ౧౦ —

“స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్యతేన చ ధర్మతః,

సామ్యమన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చేదేకదోషమా

యత్ర స్వతస్సిద్ధేన స్వతో భిన్నేన సహృదయసమ్యతేనాప్రకృతేన
సహ ప్రకృతస్య ధర్మత స్సాదృశ్య మేకదా వాచ్యం చేద్భవతి తత్రో
పమా.

స్వతస్సిద్ధేనేత్యనేన ఉత్పేక్షావ్యాప్యతి; ఉత్పేక్షాయా మప్ర
సిద్ధస్యాప్యవమానత్వసంభవాత్

యథా. —

కీర్తిః కాకతివీరచంద్రనృపతే సింహాసనాధ్యాసినః

ప్రాచాం భూమిభుజాం యశః విదధతీ కోటిందుతుల్యద్యుతిః,

రక్షాదక్షిణరాజలాభజనితామందప్రమోదోద్ధితా

త్రైలోక్యాట్టహసప్రభవ కనుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే ౨

శబ్దాలంకారనిరూపణానంతరమవసరప్రాప్తత్వా దర్థాలంకార నిరూపణం ప్రతీ
జానీతే—అథేతి

ప్రథమముపమానిరూపణే నిమిత్తమాహ—తత్రేతి. తత్ర అర్థాలంకారేష్విత్య
ర్థః. అనేకాలంకారబీజభూతత్వాదితి. వాచ్యోపమ్యానామనన్వయాదీనాం గమ్యావమ్యా
నాం చ రూపకాదీనాం అన్యేషాం చ సాదృశ్యమూలానాం మిలనాదీనాం నిదాన
భూతత్వాదిత్యర్థః.

లక్షయతి—స్వతః. ధర్మతో గుణక్రియయోరన్యతరేణేత్యర్థః సామ్యమిత్య
నేన కార్యకారణాదికయోరసంభవాత్సాధర్మ్యాదన్యవర్ణ్యశబ్దయోరుపమానోపమేయార్థ
త్వం ద్రవ్యవ్యం.

అత్ర సుమంగాధ్యాహారాదిభిశ్చైవమంశం పూరయన్ వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

అత్ర ప్రభాశబ్దో జాతీయచనః. త్రైలోక్యాట్టహాసప్రభావః కవి
ప్రాధోక్తిసిద్ధత్వా న్నోపమాశంకావశాః

స్వతోభిన్నే నేత్య నేనానన్వయవ్యావృత్తిః; అనన్వయే ఏకవై
వోపమానోపమేయత్వసంభవాత్

తథాపి—

సన్తు లోకే సువర్ణాద్విరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరరుద్రోఽయం వీరరుద్ర ఇవ స్వయమ్.
సన్తుతేనేత్యనేన న్యూనోపమాదివ్యావృత్తిః

యథా. —

ఉదన్వానివ గంభీర సువర్ణాద్విరివోన్నతః,
దిబ్దుహేభ ఇవ ఊటీణ్ధారేయః కాకతిశ్వరః.

3

అత్ర సముద్రసువర్ణాద్విదిగ్దజానాముపమానత్వం యోగ్యమిత్వ
పమైవేయమ్.

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమ్.

తథాపి —

నీరాజయంత్యంధపురీరమణ్యః ప్రదీపజాలైర్వరవీరరుద్రం,
చంద్రాననా గోత్రపతిం రజన్యస్తారాగణైర్ధైరమివ స్ఫురద్భిః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రం పురత్త్రియో నీరాజయంతి మేరుం రజన్య ఇవేతి
నోపమా గోత్రపతిమితి విశేషణార్థస్య సామ్యాభావాత్ గోత్రశబ్దేన

వ్యావృత్త్యాదికం తు న్వయమేవ వ్యక్తికరిష్యతి—న్యూనోపమాదితి న్యూన
విశేషణోపమానం న్యూనోపమం. అదిగ్రహణాదధికోపమాదిసంగ్రహః.

సహృదయసన్తుతిం దర్శయతి—ఉదన్వానితి. 'ఉదన్వానుదధా'వేతి నిపాతనా
త్పాధుః. ధురం వహతీతి ధారేయో ధురంధరః. 'ధురోయద్ధకావ'తి ధక్ ప్రత్యయః
ఊణ్యా ధారేయ ఇతి శివభాగవతపత్నమాసః.

3

ధర్మత ఇత్యనేన శ్లేషాలంకారవైలక్షణ్యమితి. శబ్దసామ్యమాలత్వాత్తస్యేతి
భావః.

వ్యావర్త్యం శ్లేషమూలముదాహరతి—నీరాజయంతీతి.

౪

ఏవంవిధస్థలే శబ్దసామ్యేఽప్యవమైవేతి కావ్యప్రకాశకారః. తదుక్తం—
'సకలకలం పురమేతజ్జాతం సంప్రతి సుధాంశుభింబమి'వేత్యాదిశబ్దమాత్రసా

రాజపక్షే కులప్రతీతిః, మేరుపక్షే పర్వతప్రతీతిః. తథా చంద్రాననా ఇతి స్త్రీపక్షే చంద్ర ఇవాననం యాసామితి సమాసః రాత్రిపక్షే చంద్ర ఏవాననం యాసామితి శబ్దమాత్రసామ్యేన నోపమాప్రాప్తిః. కింతు శ్లేష ఏవ.

అన్యేన వర్ణస్య సామ్యమిత్యనేన ప్రతీపాలంకారో వ్యావర్త్యతే తథా హి.—

లోకోఽయమవిశేషజ్ఞః కిం కుర్తః? కస్య కథ్యతే?

యత్కాకతినరేంద్రేణ సుమేరురుపమీయతే ౫

అత్రాప్రకృతస్య మేరోః ప్రకృతేన రాజ్ఞా సాదృశ్య మితి ప్రతీపాలంకారో నోపమా

ఏకదా సామ్యమిత్యనేన ఉపమేయోపమావ్యావృత్తిః. ఉపమేయోపమాయాముపమానోపమేయయోరనేకదా సామ్యప్రతీపాదనమ్. తథా హి —

ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీరథో ధర్మ ఇవ స్థితః,

కామస్తావివ తౌ కామ ఇవ రుద్రనరేశ్వరే ౬

అత్ర ధర్మోఽర్థ ఇవ అర్థో ధర్మ ఇవేత్యనేకదా ఇవశబ్దద్వయేన ధర్మార్థ కామానాం సాదృశ్యం ప్రతీపాద్యత ఇత్యుపమేయోపమా

మ్యేఽసి సా యుక్తే వేతి, అలంకారసర్వస్వకారః పునర్నిన్నేవోదాహరణే గుణక్రియా సామ్యవచ్ఛబ్దసామ్యం నోపమా ప్రయోజకమసి తూపమా ప్రతిభోత్పత్తిహేతు శ్లేషవివాచనేయ ఇత్యవోచత్. విద్యానాథ స్తు సర్వస్వకారసిద్ధాంతశ్రద్ధాబలతయా శ్లేష వివాయం నోపమేత్యాహ—అలేత్యాదితా.

అన్యేన వర్ణస్య స్థేతి. ఉపమానేనోపమేయస్థేత్యర్థః.

లోకోఽయ మితి.

అత్రోపమానోపమేయభావస్య వైచరీత్యాత్మప్రతీపాలంకార ఇత్యాహ— అలేతి.

ధర్మఇతి. అ త్రైకదా సామ్యస్య ప్రథమార్థ మేవ ప్రత్యుదాహరణం. తావతైవోపమేయోపమానూ శ్చుచితార్థత్వాత్. ద్వితీయం పున రభ్యుచ్చయః.

తదేవాభిప్రేత్యోక్తం—ధర్మార్థకామానామితి.

వాచ్యమిత్యనేన ప్రతీయమానాపమ్యానాం రూపకసందేహభ్రాంతి
మదుల్లేఖావహ్నావతుల్యయోగితాదీపకప్రతిపత్త్యామాదృష్టాంత సహా
క్తివ్యతిరేకనిదర్శనానాం వైలక్షణ్యమ్.

తథాహి —

ప్రతాపసుద్రన్యతే స్పృండలాగ్రవిధుంతుదః,

అఖండవిక్రిమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్ 2

అత్ర మండలాగ్ర విధుంతుదయో స్సామానాధిరణ్యా స్సాన్యభాను
పవత్యై సాదృశ్యో లక్ష్యతి ఇతి నోపమా కంతు రూపకాలంకారః

కేమేష నమో హరిష్పతిరమంచసంకల్పదా?

కేమేష దశమః ప్రజాః ఆరహస్వస్థక్రమః?

కేమేష హరిరుర్వగోద్ధరణచూచురే కాదశి?

శ్చిరాదితి విలోక్యతే జగతి కాకతీంద్రో జనైః 3

అత్ర కాకతీశ్చిర్యో హరిత్పుత్రస్థితానాం చ పరస్పరాభేదప్రతీతే
స్సందేహనిబంధనాన్యభానుపవత్యై సాదృశ్య మాక్ష్యతే తితస్సంద
హలంకారః

కాకతీయవిభో క్తివిభవే వ్యాప్తిరోదసి,

దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా మూతే నిన్మృలమే 4

అత్ర క్తివిభవే చంద్రికాబుద్ధ్యః చంద్రికాసాదృశ్యో వినా న సం
భవతీతి సాదృశ్యో నేపాత ప్రతిపత్తులంకారః.

లక్ష్మీనివాసగృహమిశ్యఖిలం పరేంద్రా

శ్చౌర్యాతిభూమిఖిలత్యరిసేర్ధాః,

విద్యావిహారకదీతి చ లబ్ధవర్ణా-

శ్రీకాకతీంద్రసగరమనీశో స్తుచంతి 5

అత్ర సగర్యాం తత్త్వేదార్థతారో సాన్యశ్యాదృతే న సూభ
వతీతి సాదృశ్యోఽనాగ్నే భేఖాలంకారః

వాచ్యమిత్యనేన సాధర్మ్యస్య గమ్యత్వం కేమదిదలంకారేషు దర్శ
యతి—తథాహిత్యాదిసా. ఉదాహరణ్యోకా యథాయోగం స్వస్వప్రకరణ వివ
ర్యాఖ్యానం చే.

వీరరుద్రస్య భూపాలజయహోమం పితృస్వతిః,

భూమరాజిరియం భూత స చమూ రణుగుట్థితం.

౧౧

అత్రోత్థితం చమూరణుసుసలంఘ్య భూమపజ్జీత్యుత్సహ్నవే
నాని'పసాద్యుత్సహ్నమూ ఏవ సాద్యుత్సహ్నవే వహ్నాః ఏవం
తుల్యయోగితేషు సాద్యుత్సహ్నం వహ్నాః చమూశంకా అత
స్సర్వభవ సాద్యుత్సహ్నమాలభ్య పితృణామమూ

సా ప్రథమం ద్వధా పూర్వం ఉత్తామం ఉత్తామం ఏమేయసాధా
రభర్తసాద్యుత్సహ్నపాదకానాం చతుర్థం ప్రయోగ పూర్వం ఏవస్య
ద్వయాస్త్రయణాం చాలంపేద్య పూర్వం ద్వపథా శ్రేత ఆర్థ
ల సామత్సద్యుత్సహ్నపాదకయధవా శబ్దానాం ప్రయోగ
శ్రేత, ధర్మభవ నేన సాద్యుత్సహ్నపాదకానాం చతుర్థం కాశికాశ

ఉపమాయాస్వరూప ముక్త్యా విభాగమాహ—సా ప్రథమమితి. పూర్వ
మాహ—ఉపమానేతి. ఉపమాయితే సద్యుత్సహ్నపాదకానాం యదేతద్దేవతానాం
చంద్రాది ; ఉపమాయితే యదేతద్దేవతానాం తదేతద్దేవతానాం మఖాః, సాధారణో
ధర్మో గుణాః క్రియా వా, సాద్యుత్సహ్నపాదకానాం యథేవాదయః, చతుర్థామతేషాం
కంఠాక్షౌ పూర్ణత్యర్థః కిరిపయగాపే అప్రేత్యాహ—ఏవస్యేతి. అంపే కాస్త్రీయ
స్వాసీ. చ. తత్రాద్యం విభజితే—పూర్ణతే త్రుత్యా సాద్యుత్సహ్నపాదకానా
ం చతుర్థం. అర్థం స్వాసీత్యర్థం. క్రాంతం లక్షయతి—సాక్షాత్ ఆర్థం లక్షయతి—
ధర్మభవధానేనేతి. సద్యుత్సహ్నపాదకానాం ద్వపథానాం సద్యుత్సహ్న
శబ్దానాం సద్యుత్సహ్నపాదకానాం ద్వపథానాం ద్వపథానాం ద్వపథానాం ద్వపథానాం
మఖం చంద్ర ఇవేత్యర్థ మఖం చంద్రసాద్యుత్సహ్నపాదకానాం ద్వపథానాం
దాడిమానాక్యవదసంబంధమిం ధర్మభవతే చేత్, నత్యం; యథా రాజ్యే పురుష ఇత్య
త్ర గుణభూతరాజవిశేషగుణాతా మస్మి అమకానసంబంధమిం ద్వపథానాం
మఖిదధానానాం తద్వారా ప్రధానభూతం పురుషమప్యక్షిపతి తద్వక్తం వారిగా--
'ద్వపథానాం పరాధర్మత్యాద్యుత్సహ్నం వ్యతిరేచ్యతే, తత్రాధర్మయమానసృక్ ప్రధా
నేద్యుత్సహ్నపాదకానాం ద్వపథానాం ద్వపథానాం ద్వపథానాం ద్వపథానాం
సాద్యుత్సహ్నం యథేవాదయః కృత్వా త్రుత్యా సాద్యుత్సహ్నపాదకానాం ద్వపథానాం
ఏవం చ యథేవాదకానాం త్రుత్యా సాద్యుత్సహ్నపాదకానాం ద్వపథానాం ద్వపథానాం

ప్రతీకాశాదిశబ్ద నాం ప్రయోగే ఆర్థః; ద్వే అపి వాక్యసమాసతద్ధితగ తత్త్వేన త్రివిధే నుం పూర్ణోపమా షట్ ప్రకారాః. యప్రోపమా ఏకో నవింశతిభేదా 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వితీ' రితి సదృశార్థ విహిత స్యుః తేన పాదానే ఆర్థః; 'తత్ర తస్యే' పతివార్థే విహితస్య నతే న పాదానే శ్రోతే; ఆత ఏవ సాదృశ్యార్థ విహితస్య సతేః ప్రయోగే ధ్ను పాదానపవాన్వయసౌకర్యాదనుక్తిధర్మా తద్ధితగ శ్రోత యప్తా నాన్త క్రియబుద్ధిప్రయోగే త్వార్థస్య.

అథోపాహరణాని—

వాక్యగా పూర్తా శ్రోత సుఖా—

ఉద్దామోద్యతవిక్రమే స్ఫుతానాం బావళా యమావర్యకా
లైశామూర్త్యునామితిస్య న హితఖ్యాతౌ భుజాయాం యథా,
దోష్టోడే చ సుధిష్ఠిస్య విచిత్రార్థ సుఖా వ్యాపరే

విస్తృతాద్య సతా తద్ధేన సమతే షట్ శ్యాంక్రమేనైశ్చ. ౧౨
సమాసగా పూర్తా శ్రోత సుఖా—

భాస్వానివోద్యమ్యు స మాప్రసాదే నిద్రాసన్ధి నానకంద్రః,

శబ్దానాం ఆర్థాత్సాదృశ్యపరత్వాక్షత్వప్రయోగే తార్థ్యితి వివేకః తయోః పునః
ప్రత్యేకం త్రైవిధ్యమాహ— స్వేతి, ఏకేన వింశతిభేదేతి. వక్తృమాణప్రకారేణేతి
శేషః. పరిప్రత్యయభేదాదుపమాభేద ఇత్యాహ— తేన తుల్యమిత్యాదిహ. తత్ర
క్రొత్వా విశేష మాహ— ఆకలిపేతి. ఆలోచస్తాదే వాన్వయసౌకర్యాదితి సంబంధః.
కూర్తపదిత్యాదివక్తృమాణోదాహరణే మునిసిభానరూపస్య సమాసధర్మస్యోపాదాన
వివాన్వయసౌకర్యా దన్వయా తదభావా చ్చ తద్ధితగ తాయాం క్రొత్వాం ధర్తౌపా
దాన మావశ్యక మితి భావః కల్పితాదిప్రయోగే త్వితి. 'ఈషదసమాప్తా' వితి విహితా
తానాం కల్పదేశ్యదేశీయర్ ప్రశ్నయానాం 'విభాషామప' ఇతి విహితస్య సమాచ్యుక్త్య
యస్య చ ప్రయోగ ఇశ్యార్థః ఆర్థ్యేవేతి. ధర్మవ్యవధానేనైవ సాదృశ్యప్రతిపాదనా
దిత్యర్థః.

ఉద్దామేతి ఆత్ర యథాశబ్దప్రయోగాదియం వాక్యగా క్రూరి చ. ౧౩

భాస్వానివేతి. కక మియం సమాసగేత్యాకాంక్షాయామాహ— ఇతేన సహ

ఉత్పత్త్యామంద్రపురీజనానాం నేత్రాబ్జజాడ్యం శమయత్యశేషమ్

అత్ర భాస్వానిపేతి ఇవేన సమా నిత్యసమాప.

తద్ధితగా పూర్ణా శ్రోత్రీ యథా —

కూర్తవచ్చేషచక్షోత్రగిరిపద్మిజ్జహేభవత్,
భుజే ప్రతాపపద్రస్య ధుణే భాతి మేదిసి

౧౪

వాక్యగా పూర్ణా ఆస్థి యథా —

తై స్తైర్వహిపాలనసంవిధానై స్తైస్తై ప్రజాంజనై భైశ్చ
వింజతే సంప్రతి కాకతియలక్ష్మితద్దాశరధేష్వమాన

౧౫

సమాసగా పూర్ణా ఆస్థి యథా —

తాదృక్పాలనసామధ్యసంపదా కాకతిశ్వరః,
హరిదీశ్వరసంకాశస్మాద్ధి మధ్యమవిష్టకమ

౧౬

తద్ధితగా పూర్ణా ఆస్థి యథా —

హేమాచలనదాష్ట్రే గాంధీర్యే మేరసింధువత్,
ప్రతాపే భానుచంద్రభితి వీరపద్రనరేశ్వర

౧౭

నిత్యసమాస ఇతి. 'ఇవేన సమాసా విభక్త్యలోచనృ పూర్వపదప్రకృతివ్యవస్థా' వేతి వార్తీకాదిలి శేషః.

౧౮

కూర్తవతి. 'తత్రకన్యే'వేతి సత్తమీసమర్థానివాక్యే వతిప్రకృత్యయః. అత ఏవేయం తద్ధితగా శ్రోత్రీ. ధరం వహతితి ధరిణే ధరుధరే, 'ఘృత్యధరా'నిశ్చక్రఘ ఇతి యోగవిభాగా న్నప్రకృత్యయః 'గాంధీర్యగరిమా తస్య సవ్యం గాంధీర్యం' ఇతి తన్యేవేతి వలేరుదాహరణమ్.

౧౯

తైస్తైరివి విహిపాలనసంవిధానైః, వాహిమావతటాకాదివిర్వాణైశ్చర్థః ప్రజా రంజనవైభవైః, చోరాదివివారణపూర్వకైః పాలనవిశేషైశ్చర్థః. అత్ర దాశరథే స్వమాస ఇతి వ్యాసేన సమాసశబ్దోపాదానాదాధీయముచమా వాక్యగతా చ

౨౦

తాదృశి. హరిదీశ్వరేణ దిక్పరివా సదృశో హరిదీశ్వరసంకాశ ఇతి నిత్యసమా సః. 'స్మృత్యుత్తరపదేశ్వమి, నిభసంకాశనీకాశప్రతికాశోపమాదయః' ఇత్యమరిశే నిభాదిశబ్దానాముత్తరపదనియమాల్. అతఏవ సమాసః లేమహర్థీ.

౨౧

హేమాచలనది. టౌన్నత్యాదా మేర్వానితుల్యం భావీశ్వర్థః. అత్ర 'లేన కుల్య' మితి విహితస్య వలేః ప్రయోగాదాధీయం తద్ధితగతా.

౨౨

ఏషాదాహరణేషు ఉపమేయోపమానసాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతి
పాదకాని నిబద్ధానీతి పూర్వత్వమ్

అథ లుప్తోఃసమాసా ఉదాహరణానిః—

అనుక్తధర్మ వాన్యగా శ్రౌతి లుప్తా యథా —

యథానుచాన్యామినిచక్రవాకోయథాచ నీహరపచోచకోర్యః,

యథా ప్రసూనస్తబకే ప్రమర్శస్తథా ప్రజాః కాకతీవీరరుద్రే.

అనుక్తధర్మ సమాసగా శ్రౌతి లుప్తా యథా.—

ప్రతాపరుద్రదేవస్య పాదపీఠీమనారతం,

ఆరాధనంతే భూపాలాః ప్రణతా దేవతామిన

౧౯

అనుక్తధర్మ వాన్యగా ఆర్థి లుప్తా యథా —

కాకతీయైవతే నైత్రప్రస్థానపటహద్వనిం,

తుల్యం దంభోఽనిష్ఠోమై శృణ్వంత్యరిమహీభృతః

౨౦

అనుక్తధర్మ సమాసగా ఆర్థి లుప్తా యథా.

శశ్వత్పురి మేఘలభిధానాం నసోఽసాం సదృశీమవేష్య,

చమత్కరూపాభువి కాకతీయం జ్యేష్ఠత్రయైబహుమన్యమానాః

అనుక్తధర్మ తద్ధితగా ఆర్థి లుప్తా యథా

ప్రతాపరుద్రనృపతేజగన్తపితతేజసః,

కందర్పశబ్దమాకారం కంఠ్యంత్యంధ్రపురంధ్రయః

౨౧

ఏషాదాహరణేషుపమానాదిచతురంగనిబంధనాన్పూర్ణత్వమిత్యాహ—ఏష్యితి.

అథ లుప్తోదాహరణేషు ప్రగమం ధర్మపాదానే పంచోదాహరణాని
క్రమేగాహ—యథేత్యది. రుచాం స్వామిని సూర్యే, వీరరుద్రే, వర్తంత ఇతి శేషః.

అశ్ర ప్రతాపాష్టదసారస్యాం ధర్మాణామనుపాదానమ్.

౧౮

ప్రతాపేతి అశ్ర పాదపీఠీ దేవతయోగసమానోధర్మస్సంపత్ప్రకత్వమునక్తం.

అనుక్తధర్మ శ్లోక శ్రౌతి లుప్తా నాస్తీతిక్తం

౧౯

కాకతీ, దంభోఽనిష్ఠోమైరశనిధ్వనిభిస్తల్యం తద్యోభిషామితి గమ్యతే.

౨౦

శశ్వతి పసోఽసారాసర్పదులకాసమానాం, వైభవ ఇతి నోక్తమ్.

౨౧

ప్రతాపరుద్రేతి. కందర్పశబ్దం కందర్పసదృశం, రూపసంపదేతి శేషః. ఈషద
మాప్తాకల్పప్రశ్నయః. ఇయమేకానిషే లుప్తా పంచవిధా.

౨౨

ఏషూదాహరణేషు ధర్మస్యానుపాదానమ్.

అనుక్తధర్మై వాదిః కర్మకృతా లుప్తా యథా—

దుగ్ధార్ణవీయత్యంభోధీన్ తైలాసీయతి భూధరాన్,
ప్రతాపపద్రదేవస్య యశోవైశద్యవైభవమ్.

౨౩

అనుక్తధర్మై వాదిరాధారకృతా లుప్తా యథా—

క్రీడాద్రీయతి గోత్రశైలిఖరేష్వాస్థానపద్మీయతి
ద్వీపేష్వభిషు దీర్ఘీకీయతి హరిత్యేకాంశగేహీయతి
ఉద్యానీయతి సీమవన్యతతటారణ్యే సుపర్వాచలే

ప్రాసాదీయతి వీరరుద్రశృతేస్సాస్పరః ప్రతాపాదయః

౨౪

అనుక్తధర్మై వాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా—

పశ్యంత్యాత్మజదర్శయిండుమమరప్రోతస్మిన్ సత్సఖీ-
దర్శం క్షీరపయోనిధిం ప్రియసుహృద్దర్శం గిరిం రాజతం,
లీలాదర్పణదర్శ మన్య దమలం తారాదిహారావళీ-

దర్శం భేలతి వీరరుద్రశృతేః క్షీర్తిర్జగద్వాప్రిసీ.

౨౫

అథ ద్విలోపే లుప్తాం క్రమేణోదాహరతి—దుగ్ధార్ణవీయతీత్యాదినా. ఆత్ర
'ఉపమానాదాచారే' ఇతి కృచ్ఛ్రకృతయః 'కృచ్ఛ' ఇతికారః. ధావశ్యమత్రసాధర్మ్యం
గమ్యతే. అంభోధీన్ దుగ్ధార్ణవానివాచరతీత్యత్ర, వాక్యే ప్రకాశం కర్మద్వయం.
తత్రోపమానకర్మణోఽంతర్భూతత్వాత్తదపేక్షయాఽనావకర్మణో ధాతుః. తదుక్తం—
'ధాతోరథాంతరే వృత్తే ధ్వాత్వధేనోఽపసంగహత్, ప్రసిద్ధేరవివక్షాతః కర్మణోఽ-
కర్మికా క్రియా' ఇతి. కర్తాంతరాపేక్షయా తు స కర్తక ఏవ యథాహ భగవా-
న్సామ్యకారః—'ద్వే హ్యత్ర కర్తణీ ఉపమానకర్తోఽపమేయకర్త చేతి ఉపమానకర్తాం
తర్భూతముపమేయేన కర్తనా నకర్మణో భవతీ'తి ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్. ౨౩

క్రీడాద్రీయతీతి ఆస్థానపద్ర సభామండపః, దీర్ఘికాః క్రీడానరాంసి, సీమ
పర్వతో లోకాలోకః; సుపర్వాచలౌ మేరుః, క్రీడాపర్వతాదిష్విప కులపర్వతశిఖరాది
హ్యపరతీత్యత్ర సుఖసాధనత్వం సాధర్మ్యం గమ్యతే. 'అధికరణా' చేతి పచనాత్
కృచ్ఛప్రత్యయః. క్రీడాద్రీయతీత్యత్ర 'అకృత్యాన్వధాతుకయో' రితి దీర్ఘః. అన్యత్ర
యథాయోగం తిలోపే 'కృచ్ఛి చ' ఇతికారః. ౨౪

పశ్యంతీతి. ఆత్మజం పుత్రమివ దృష్ట్వా ఆత్మజదర్శం; ఏవముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం.
'ఉపమానే కర్తణి చ' ఇతి ణముల్పకృతయే కషాదిత్వా శ్చస్వత్ర పశ్యంతీత్యను

అను క్షధర్చేవాదిః కర్తృణములా లుప్తా యథా

నృపేషు శిఖావిధిమండచారం కాంతాసు పుష్పాయుధధన్వచారం,
ప్రజాసు చాలంబనముష్టిచారం చరత్యయం రుద్రనరేంద్రఖడ్గః

అను క్షధర్చేవాదిః క్షిపా లుప్తా యథా.—

సుధాప్రవాహతి సతామసతాం కాలకూటతి,

వీరరుద్రనరేంద్రస్య గుణజోత్సాన్ని విజృంభితం. ౨౭

ఇతి దశోదాహరణాని, ఏషూదారణేషు ద్వయోరనుపాదానమ్,

అంభోధీక దుగ్ధాన్తనీయతీత్యత్ర కర్తృకచి దుగ్ధార్ణవానివ కరో
తీతి, గోత్రశిఖరేషు క్రీడాద్రీయతీత్యాధారక్యచి క్రీడాద్రీష్వివ వ
ర్తత ఇతి, చంద్రమాత్మజవర్మం వశ్యంతీతి కర్తృణములి ఆత్మజమివ వ

ప్రయోగః. ఆత్రాత్మజసఖ్యాదీనామిందుమందాశీనిముఖ్యానాం చోపమానోపమేయ
భావే నైర్మల్యమేవ సాధర్మ్యమూలమితి గమ్యతే. ౨౮

నృపేష్వితి. శిఖావిధిద్వండః శిఖావిధిమండ ఇతి తాదృశ్యే అశ్వసూసాదివల్ దష్టీ
సమాసః. స ఇవ చరిత్యా శచ్చారమితి 'ఉపమానే కర్తృణి'చేతి చకారాత్కర్తరి
ణిమూల్. కషాదిత్యాచరతేరనుప్రయోగః ఆత్ర భీషణోద్దీపనిత్రామధుమిత్యానాం
క్రమేణ సమానధర్మత్వమున్నేయత్. ౨౯

సుధేతి. గుణజోత్సాన్నివిజృంభితం కర్తృ, సుధాప్రవాహ ఇవాచరతి సుధా
ప్రవాహతి, తద్వచ్ఛాఘ్నమిశ్యర్థః కాలకూటమివాచరతి కాలకూటతి, తద్వ
దసహ్యమిశ్యర్థః 'సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వాచారే' ఇత్యేక ఇత్యాచారే క్విప్యత్య
యః. ఆత్రాచారస్య సమానధర్మత్వం మన్యమానః కావ్యప్రకాశకార 'ప్రద్వాచకస్య
క్విప్యసృర్వణాపాదివాదిలోపా చ్చ ద్విలోపః.' క్యజాదౌ తు ప్రత్యయక్రమణాదేక
లోప ఏవేత్యాహ. విద్యాసాధస్తు కర్తరి క్యజాదావస్తునామ ధర్మాంతరోద్భావనా,
శక్తౌ కథంచి దాచార స్సాధర్మ్యం కర్తృణి క్యజాదౌ తూపమానోపమేయగతో భావ
శ్యాది రేవ సమానధర్మో నాచారమాత్రం తస్యాన్యధర్మత్వాదితి మన్యమానః క్యజాదా
వపి ద్విలోప ఇత్యాహ. ఏషూదాహరణేషు ద్వయోరనుపాదానమితి. ౩౦

ఏకదేవ వినివక్తి—అంభోధీనిత్యాది ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి. గమ్యమానార్థ
ఇత్యర్థః. ఏకద్యుభోదాహరణ మస్తద్దుష్టాటితదావశ్యాదిసాధారణధర్మస్యాప్యుపలక్షణం.
తస్య లుప్తత్వమితి. ఆప్రయుక్తత్వమిశ్యర్థః. యదాహ తైయటః—'గమ్యమానార్థస్యా

శృంగిత, శిఖావిధిదండచారం చరతితి కర్తృణములి శిఖావిధిదండ ఇవ
చరతితి. ఇవశబ్దోఽంతర్గత ఇతి తస్య లుప్తత్వమ్

అను క్తధర్మివాదిః కర్తృక్యచా లుప్తాయథా —

జ్యోతీన్నియంత సుధీయంతి చందసీయంతి సర్వతః,

ప్రతాపరుద్రస్యపతే శృభ్రాః కీర్తేర్మహోర్తయః

౨౮

అత్ర కీర్తినాం స్వరూపముపమేయమ్.

అను క్తధర్మేవాదిః కర్తృక్యచా లుప్తాయథా.

శేషాయతీ మహం వాఙ్మం కల్పశాఖాయతీ ల్లరినాం,

ప్రయోగ ఏవ లోపః. క్విబంతో దాహరణం తు నర్వసంప్రతిపన్నత్వాన్నవివృతమితి
ద్రష్టవ్యమ్.

కృద్విత్రిలాపే లుప్తామాహ—అనుక్తేతి. ధర్మస్వమానధర్మోఽస్యాస్తీతిధర్మ
ఉపమేయం, తచ్చేవాది కానుక్తేయత్రాసా వసుక్తధర్మివాదిః, అనుక్తేపమేయేవాది
రిత్యర్థః. ధర్మలోపస్తు ప్రసిద్ధః.

కర్తృక్యచేతి యత్ర క్యచప్రిత్యయే ప్రకృతిభూతస్యోపమానస్య కర్తృణః
కర్తేవోపమేయం తేనేత్యర్థో ద్రష్టవ్యః. కేవలకర్తృక్యప్రిత్యయన్యైవాభావాత్,

తేన లుప్తామదాహరతి—జ్యోతీన్నియంతీతి జ్యోత్స్నామివాత్సాన మాచ
రంతీత్యత్ర ఆత్మన ఉపమేయస్యేవాదే స్వాధర్మ్యస్య నైర్మల్యదేశ్యానుపాదానా
త్రిలాపే లుప్తేయమితి భావః. ఆచారసాధర్మ్యవానినాం తు ద్విగావ ఏవ. తదుక్తం
కావ్యప్రకాశే 'క్యచీవాద్యుపమేయా' వితి న చ కీర్తిమహోర్తయ ఇత్యుపమేయో
పాదానం ఉపమానాపేక్షాం భిన్నవిభక్తికత్వాత్. న చైతదనుపారణే జ్యోతీన్ని
యంతీ త్యత్ర జ్యోత్స్నాన్నివాచరంతీతి సమానవిభక్తికత్వకల్పనముపపద్యతే. కర్తృ
క్యచప్రిత్యయస్యానుకాసవిరుద్ధత్వాత్. న చ శుభ్రా ఇతి సమానధర్మోపాదానం.
తస్యా కర్తృభూతకీర్తివిశేషణత్వేన తత్రైవోఽక్షేణత్వాదిత్యుపమలీలసంగేన. ౨౯

పునరపి ధర్మేవాదిలాపే లుప్తామాహ—శేషాయతీ. శేష ఇవాచరంతీతి
శేషాయతే, 'కర్తృ క్యచ లోచన' ఇతి క్యచప్రిత్యయే కిత్వాదాత్తేనేపదం. అత్రోప
మానకర్తురంతర్భూతత్వా దుపమేయకర్తృ సకర్తృకత్వమితి భావ్యకారః. అత్ర
మహిమనలక్షణస్య సాధర్మ్యస్యోపాదానాత్కల్పకాఖాయత ఇత్యాదికమేవో దాహ
రణం. శేషాయత ఇత్యేతదేకలోపస్యేతి వివేకః. అశవివాస్య ప్రకరణాదుత్కర్షణః. ఆత
ఏవం కర్తృణములి క్విచి న సమానధర్మస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వివిభక్త్యం

ప్రతాపరుద్రదోష్టండుః కాలదండాయతే ద్విహమ్.

౨౯

అనుక్తోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా —

వదాన్యో నాన్యో ౭ స్తి త్రిజగతి సమో రుద్రనృపతే.

ర్ణుణశ్రేణీశ్లాఘాపిహితహరిదీశానయశసః,

సమంతాదుద్భూతైర్ద్విరదమదగంధైస్సురభయః

క్రియంతే యద్విద్విజ్ఞానమణిగృహప్రాజ్ఞాఘః

30

అనుక్తోపమానా సమానగా లుప్తా యథా —

వీరరుద్రసమో రాజా నాస్తి నాస్త్యేన భూతలే,

యస్య ధర్మానుబంధన కటః కృతయుగీకృత.

31

అనుక్తధర్మోపమానా వాక్యగా లుప్తా యథా —

లోకే కాకతీపీరుద్రనృపతే రుద్దామభూమశ్రయః.

కీర్త్యా కార్తికీకౌముదీధిశయా తుల్యం న కించిత్కృచితే,

యన్తాధుర్యపిజృంభతీక్షతపిషాం గ్రీవాం విలోక్యాధునా

ద్రవైవ్యం. పురుషవ్యాప్తు ఇత్యుక్త సామాన్యాప్రయోగ ఏవ సామాన్యాధికరణ్యాత్మ మాసస్సంభవతి. తదుక్తం వారిణా—‘వ్యాప్తుశబ్దో యదా శౌర్యాత్పురుషార్థేన తిష్ఠతే. తదాధికరణార్థేనాత్మమాసస్మాస్తి సంభవః. శూరశబ్దప్రయోగే తు వ్యాప్తుశబ్దో మృగ స్థితః, భిన్నేఽధికరణే వృత్తేస్త్రైవైవాస్తి సంభవః’ ఇతి. అలోఽత్ర ధర్మలోపా దివాదే రభావా చ్ఛానుక్తధర్మేవాది సుమానగా లుప్తేత్యేషభేదోఽత్రత్య పుస్తకేష్వభావాదున్నేయః.

౩౨

ఉపమానానక్త వాక్యసమానగతత్వేనోదాహరణద్వయం క్రమేనాహ—వదాన్య ఇతి. గతమేతత్. రుద్రనృపతేస్యమో వదాన్యైత్యుపమేయవాచకసమానధర్మాణాం ప్రయోగః. ఉపమానం తు నోక్తం

33

వీరరుద్రసమ ఇతి సమాసేనోపమేయవాచకయోః ప్రయోగః. రంజనాద్రాజేతి సాధర్మ్యవికథనం.

34

పూర్వవద్ధర్మోపమానానుక్తాపుదాహరణద్వయమాహ—లోకఇతి. కీర్త్యాతుల్యం మధురం వస్తు కిమపి నాస్తీత్యర్థః. అతఏవ సాధర్మ్యోపమానయోరనుపాదానమ్. యన్తా ధుర్యపిజృంభితైః యస్యః కీర్తేర్వాధుర్యాతిశయైరిత్యనేన సాధర్మ్యోపాదాన మితి న

కంతాలింగనమిశితవిత్తనుతే నీరంధ్రమద్రేస్సుతా.

32

అనుక్తధర్మోపమానా సమాసగా లుప్తా యథా—

ప్రతాపశ్రీతుల్యం క్వచిదపి న ధూతం న చ భవత్
న భావి త్రైలోక్యే కమపి జయినః కాకతివిభోః,
యథా లోకాలోకక్షితిధరత టిష్ఠ్యర్కదృషదః

ప్రకాశంతే సక్తందివముదితరోచిఃపరిచయీః

33

పూర్వోదాహరణద్వయే సదానోయ నానోయస్తీతి రాజేతి శబ్దా
భ్యం వితరణశీలత్వ ప్రజారంజకత్వ సాధర్మ్యముక్తం అనంతరోదా
హరణద్వయే ధర్మస్యాపృసుపాదానమితి భేదః ఏషు చతుర్థాదా
హరణోషు ప్రతీపాలంకారశంకా; ఉపమానస్యాక్షేపాభావాత్, ఉప
మేయస్యాధిక్యావిఃక్షణాచ్చ; అత్రోపమేయస్యాధిక్యావినాశయా ఉప
మానత్వముచ్యతే తత్రైవ ప్రతీపాలంకారః

అనుక్తేవాదసమాసగా లుప్తా యథా—

అసతాముష్ణభాసింష్ణం సతాం శీతాంశోశీతశ్చ,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య చరితం విశ్వమంగళమ్

34

శంకనీయం, కస్య వాక్యాంతరగతత్వాత్. కిం తు మాధుర్యమేవసాధర్మ్యం వివక్షితం న
కాముదీధవళత్వాదికమిత్యనేన సూచ్యతే.

35

ప్రతాపేతి. లోకాలోకక్షితిధరతేషు. పాశ్చాత్యేష్వపితి భావః. అర్క
దృషద సూర్యకాంతాః దేశతః కాలతశ్చ పరిచ్ఛేదాతీతత్వాచ్చ)తాపశ్రీతుల్యంనాస్తీ
త్యత్రోపమేయవాచకయోరేవోపాదానమ్.

36

ఏషాదాహరణే హ్యద్వయో రేకలోప మంత్యయో శ్చ ద్విలోపం వివక్షి—
తూర్వేతి. అత్రోదాహరణచతుష్టయే. ప్రతీపాలంకారసాంకర్యం వారయతి—ఏష్యితి.
'అక్షేప ఉపమానస్య కైమర్థ్యేన కథ్యతే, యదోపమేయభావస్యా క్తవ్యతీతవ
ముదాహృత' మితి లక్షణానుసారేణ ద్వివిధస్యాపి ప్రతీపస్యేహనుప్రవేశాభావాన్న
కత్సాంకర్యశంకాకళంకావకాశ ఇతి భావః

అసతామితి. ఉష్ణభానురివ ఉష్ణముష్ణభానుష్ణమిశ్యత్ర వాచకమాత్రలోపా
దేకలోపే లుప్తా సమాసగా. సర్వస్యాపి శబ్దస్య శబ్దాంతరసంబంధేన విశేషవాచిత్యా
దుష్టాదిశబ్దానాం తథాల్పేన సామాన్యవచనత్వాభావేనాపి భాష్యోక్తరీత్యా సమాసా
త్సార్వం సామాన్య వచనల్పేన 'ఉపమానాని సామాన్యవచనై' రితి సమాసః.

37

అనుక్తధర్మేవాద్యుపమానా సమాసగా లుప్తా యథా.—

కాకితీంద్రోరణే భాతి భీమసేనపరాక్రమః,

కం త్వదుశ్శాసనాస్సర్వే యస్య ప్రత్యర్థిపార్థివాః.

371

అత్ర భీమసేనస్య పరాక్రమ ఇత పరాక్రిమో యస్య స భీమసేన
పరాక్రిమ ఇతి ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తా

ఇతి లుప్తాపమాదర్శితా..

అథ సాధారణధర్మోపాదానే ద్వైవిధ్యం ధర్మస్య సప్రదుపమానో

సమాసే త్రిలోప ముదాహరణి—కాకితీంద్ర ఇతి. భీమసేనపరాక్రమ ఇవ
దుస్సహః పరాక్రమో యస్యాసా భీమసేనపరాక్రమః. అత్ర విశేషమాహ—కంత్విలి.
దుశ్శాసనో దుర్యోధనానుజః, తత్ప్రహితా భీమసేనప్రత్యర్థినః వీరదుర్ద్రవైరిణస్త
తద్రహితా ఇతి ప్రాతీతికౌఽర్థః. దుష్కరం కాసనం నష్టవిషయం యేషాం తే దుశ్శా
సనాః దుస్సాధాః తే న భృంతీత్యదుశ్శాసనాః, సర్వేఽపి సుసాధా ఇత్యర్థః. 371

త్రిలోపం దర్శయతి—అత్రేతి. ధర్మేవాద్యుపమానలుప్తేతి ధర్మేవాద్యోర్గమ్య
మానార్థత్వాత్పక్ష్యం, ఉపమానస్య తు వార్తికాదిలి భావః. తథాహి—‘సప్రదుప
మానపూర్వపదస్య బహువ్రీహీర్వాచ్యోత్తరపదలోపశ్చ’ఇతి వార్తికం. అస్పార్థః—
సప్రదుప్యంతం తావదాస్తాం ఉపమానం పూర్వపదం యస్య సమానస్య తస్య శబ్దాంతరేణ
బహువ్రీహీ పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య చ లోప ఇతి. ఏతేనేదం ఫలితం
అప్రోపమానశబ్దేన ముఖ్యోపమానభూతస్య భీమసేనపరాక్రమస్యాశ్రయో భీమ
సేనో లక్ష్యతే. అపూర్వపదస్య భీమసేనపరాక్రమ ఇత్యస్య సమాసస్యోపమేయ
వాచినా పరాక్రమశబ్దేన బహువ్రీహీ భీమసేనపరాక్రమ ఇవ దుస్సహః పరాక్రమో
యస్యేతి. తతః పూర్వసమాసావయవస్యోత్తరపదస్య ముఖ్యోపమానపరాక్రమశబ్దస్య
లోప ఇతి. తేన ధర్మేవాద్యుపమానానాం లోపా త్రిలోపవలీ సమాసగా. అత్రాయం
సంగ్రహః.—

“సమాసగే జాదిలోపే స్వాదేశా వృత్తివాక్యగే,

ద్వే లోప ఉపమానస్య వాక్యతద్ధికవృత్తిగాః,

ధర్మానుక్తా పంచ చైకలోపేఽష్టా మిలితా భిదాః,

కర్తృభారక్యచా కర్తృకర్త్రో శ్చ ణములా క్విసా.

క్యకా కర్తర్యమమిత్యుక్త్యా చేవాదిధర్మయోః,

పమేయగతత్వేన నిర్దేశః. ఉభయగతత్వేన పృథగుపాదానాం చ పృథ
గుపాదానాం చ వస్తుప్రతివస్తుభావేన బింబప్రతిబింబభావేన చ స్వవిధం.
ఏకస్యాన్యస్య శబ్దద్వయేనాభేదానాం చస్తుప్రతివస్తుభావః; ద్వయోరన్య
యో ద్విరుపాదానాం బింబప్రతిబింబభావః

సకృన్నిర్దేశో యథా.—

నృపాః ప్రణతమూర్ధానస్సేవంతే కాకతీశ్వరం,

అసాధూనాం వినేశారం గురం శిష్యా ఇవాభీతః

36

అత్ర నరేశ్వరాణాం శిష్యాణాం చ ప్రణతమూర్ధాన ఇతి సకృదేవ
సాధర్మ్య ముక్తం తథా అసాధూనాం వినేశార మితి రాజ్యో గురోశ్చ
తుల్యధర్మత్వం సకృదేవోక్తమ్

వస్తుప్రతివస్తుభావేన ద్విధా నిర్దేశో యథా —

సంశోఽయం కాకతీయానాం వీరప్రద్రా భూషితః,

అనుక్తా సప్తధర్మోపమానాని సమాసగా.

వాక్యగా చ ద్విధేత్యేవం ద్విలాపే నవ కీర్తితాః,

కృచోపమానాన్యలాపే స్వాదేశికాఽన్యా సమాసగా.

ఉపమేనూన్యలాపే ద్వే స్వాతామేనం త్రిలాపగః,

లుప్తా భేదా మిశిత్యా స్మరేపమేనంశతిః.

పూర్ణాభి సృహ పృథీస్తు భేదా స్పృశః పంచవింశతిః,

ద్వే శ్రోతౌ ధర్మలాపే ౭న్యా అర్థస్య సప్తవశ స్పృశాః.

కుత్ర చిక్కర్తృణములి తథా౭చారక్వేపి కృశి,

ఏకలాపే విలుప్తా స్వా ధర్మోపాదానసంభవాత్.” ఇతి

సమాసధర్మోపాదానే సర్వభేదసాధారణం విశేషమాహ—అథేతి. స్వతీయం
ద్వేధా విభజితి—పృథగితి. తత్రాద్యం లక్షయతి—ఏకస్యేతి స్వతీయం లక్షయతి—
ద్వయోరితి. ద్వయోః, సదృశయోరితి శేషః. తేన ధర్మస్య పేక్షోపస్తుప్రతివస్తుభావః
ధర్మస్య పేక్షస్తు బింబప్రతిబింబభావ ఇతి ఫలికమ్

నృపాఇతి. అత్ర సమాసధర్మస్య సకృన్నిర్దేశం యోజయతి—అత్రేతి

ద్విధా నిర్దేశఇతి. ఉపమానగతత్వేనోపమేయగతత్వేన చేతి భావః

37

పంశిఇతి. పరిష్కృత ఇత్యత్ర ‘సంపరిభ్యాం కరోతా భూషణే’ ఇతి సుడాగమే

అన్వవాయః కమత్ స్థానాం రామేణైవ పరిష్కృతః.

32

అత్ర భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యామేకాథప్రతీతేర్వస్తుప్రతివస్తుభావః.

బింబప్రతిబింబభావో యథా —

స్ఫురచ్ఛ్వితాతపత్రశ్రీః కాకతీయనరేశ్వరః,

హాటకాక్రివాభాతి శృంగసంగీయమండలః.

33

అత్ర శ్వేతాతపత్రచంద్రమండలయోస్సాదృశ్యేన కాకతీంద్రసువర్ణచలయో సాదృశ్యమితి బింబప్రతిబింబభావః. [స్తుతో భిన్నయో రప్యపమానోపమేయధర్మయో. పరస్పరసాదృశ్యా దభిన్నయోః పృథగుపాదానాం బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యావలంకారికసమయః.]

అపర మపి ద్వైవిధ్య మస్యావలంకారస్యసమస్తవస్తువిషయా ఏకదేశవర్తినీ ఛేతి

యథాక్రమం ద్వయోపదాహరణమ్ —

విభాత భూద్వ్యోరిన కాకతీంద్రపురి విరాజత్యరామరతేన,

పౌరాః ప్రథంతేత్రిదశా ఇనర్థిం ధత్తేమపత్వానిన వీరరుద్రః

ఏషా సమస్తవస్తువిషయా.

షత్వం. అత్ర సంబంధిభేదేన భూషితపరిష్కృతశబ్దాభ్యాం సమానధర్మకథనాద్వస్తుప్రతివస్తుభావః

32

స్ఫురతి. అత్ర శ్వేతాతపత్రస్వేంద్రమండలం ప్రతిబింబితయా నిర్దిశ్యతే. కాకతీంద్రసువర్ణచలయోస్యరూపతసాదృశ్యాభావాద్విశేషణసాదృశ్యనిబంధనం విశేష్యసాదృశ్యమితి వక్తవ్యం.

33

న ఏవ బింబప్రతిబింబభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రకారాంతరేణ విభాగ మహ—అపరమితి. సమస్తాని వస్తుస్యవయవ్యవయవా శ్చ నిషకూ యస్యా సమస్తవస్తువిషయా. అవయవావయవినో రేకదేశే వర్తక ఇత్యేకదేశవర్తినీ

ఆద్యా ముదాహరతి—విభాతీతి. మరుత్వానింద్రః, 'కసాభక్త్యర్థే' ఇతి భసంజ్ఞాయాం ఐదకార్యం న భవతి. 'ఝయ' ఇతి మతోర్వత్వం. ఇయమసేకేవోపమేతి కేచిత్. ఇనశబ్దాంతరప్రయోగే పానరుక్త్యావలతే రేకేనైవాల మితి నిద్యాధరః.

ఏకదేశవర్తినీయథా.—

ద్వివై శ్చరద్భిర్ధరణీధవై ర్వా తురంగమశ్రేణిభిరూర్జిభిర్వా,
నానాయుధై ర్వాశ్శలగ్రహై ర్వా బలం త్రిలింగాధిపతే స్థరావమ్.

అత్ర త్రిలింగాధిపతేర్బలం సముద్ర ఇవేత్యర్థాత్ ప్రతీతేరేక
దేశవర్తిత్వమ్. మాలారూపేణాప్యయ మలంకారో దృశ్యతే.

యథా —

కుందతి కుముదతి హంసతి హారతి హరతి క్షపాకరతి,

కైలాసతి చ యశశ్శీవై శద్యం వీరరుద్రస్య. ౪౦

అత్రైకసోపమేయస్యా నేకోఽమానదర్శనాన్తాలాత్వమ్ ఉప
మాయాం భేదాభేదసాధారణస్య సాధర్మ్యస్య ప్రయోజకత్వం. ఏవం
భేదాంతరం యథాసంభవ ముదాహర్యమ్

—॥ ఆ న న్వ యా లంకారః. ॥—

*ఏకనైవ వోఽమానోపమేయత్వేనన్వయో మతః

యత్ర ద్వితీయసబ్రహ్మచారినిర్వృత్తిర్థమేకనైవోఽమానోపమేయ
భావో నిబధ్యతే అసాచనన్వయాలంకారః

ద్వితీయా ముదాహరతి—ద్వివైరితి. ధరణీధరైర్చైవాకాదిభిః, సర్వత్ర వాశ్చ
ఇవాగ్ధే. 'వా స్వాద్వికల్పావమయోరేవాగ్ధేఽపి సముచ్చయే' ఇతి విశ్వః. త్రిలింగాధి
పతేరంధ్ర దేశాధీశ్వరస్య, నాటకే వ్యుత్పత్తి రుక్తా. ౪౦

ఏకనైవోపమేయస్య బహుపమానోపాదానే మాటాపమా. తాముదా
హరతి—కుందతి. సర్వత్రాచారే క్విప్రుత్వయః. ౪౦

సాధర్మ్యం త్రివిధమ్. భేదప్రధాన మభేదప్రధానం భేదాభేదప్రధానం చేతి.
తత్రాద్యం వ్యతిరేకాదా, ద్వితీయం రూపకాదా, తృతీయ మత్రే త్యాహ—ఉపమా
యామితి. యదాహ భగవాన్సావ్యకారః—'యత్ర కిం చిత్సామాన్యం కశ్చిచ్ఛ
విశేషస్త్రోత్రపమానోపమేయే భవతి' ఇతి. 'ఫణిలిరివ మతిర్చలి రివ చేష్టా చేష్టేవకీర్తిః'
ఇత్యాది రికానోపమాదికమన్యతో న్రప్తవ్యమిత్యాహ—ఏవ మితి

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యమాలేఖాపమానంతరం ప్రతీయమానఐహికయో
రేకవాక్యాశ్రయమనన్వయం లక్షయతి—ఏక స్థేతి ఏకనైవోపమానోపమేయభావాన
న్వయా దన్వర్థేయం సంజ్ఞా.

వాచ్యాభిప్రాయేణోపమేయనైవ ద్వితీయసదృశనివృత్తిలక్షణవ్యంగ్యాభిప్రాయే

యథా —

సంతో లోకే సునన్దాద్రిరత్నాకరసుధాకరాః,
తథాపి వీరుద్రోఽయం వీరసద్ర ఇన్ద్రయమ్

౪౨

—ॐ ఉపసమయోపమాల్కారః ॐ—

పర్యాయో ద్వయోస్తుస్తి శ్చుపమేయోపమా మతా
తస్మిన్నిత్యుపమానోపమేనుత్పపరామర్శ

యథా —

ధర్మోఽథ ఇర పూర్వోఽస్థో ధర్మ ఇర స్థితః,
కామస్తావన తా కామ ఇర సుద్రవరేష్వరే

౪౩

—ॐ స్వరగాల్కారః ॐ—

సద్విశాసున వానస్యస్మృతిః స్మరణముద్రయే
యత్ర సదృశస్య పదార్థస్యానునవేర సదృశవత్స్వంతరపరామర్శో
జాయతే తత్ర స్మరణాలంకారః

నోపమానత్వమన్వేతీత్యభిప్రాయేణ వ్యాచక్షే—యత్ర స్వతీయేతి

ఉదాహరణి—సద్విశ్వా ఉపమానభానానర్హైః కిం తైరితి భావః.

౪౪

అనన్దయవైలక్షణ్యే వాక్యభేదాశ్రయముపయోగమూలంకారంబుయితి—
పర్యాయేణగి పర్యాయో యోగవద్యాభావః, ద్వయోరుపమానోపమేయయోః.

తద్వద్విశ్వా ప్రకృతానన్దయపరామర్శం వారయతి—తస్మిన్నితి ద్వయోరుప
మానోపమేయభావవినిమయే సత్యుపమేయోపమాల్కార ఇశ్యంతేః ఉపసమేనోపమా
ఉపమేయోపమేత్యన్వర్థస్యైవ

ధర్మఇతి అత్ర వాక్యభేదేన ద్వయోరేవోపమానోపమేయ భావాత్త్వతీయసబ్ద
ప్రచారినివృత్తిలక్షణం వస్తు ప్రతీయతే, అత్ర పూర్వక్రీతి ధర్మస్య సాధారణ్యం స చ
వస్తుప్రతివస్తువిదేశేనాపి దృశ్యతే. 'సచ్ఛాయాంభోజవదనాస్సచ్ఛాయవదనాంబుజాః,
వాహ్నింఽంగనా ఇనాభాంగి యత్ర వాక్య ఇనాంగనా' ఇతి

౪౫

భేదాభేదప్రధానేషు పునేషత్సరణం లక్షయతి—సదృశేతి. వ్యాచక్షే—
యత్రేతి. అన్యశబ్దార్థ మానా—సదృశవత్స్వంతరేతి. 'సదృశాన్యప్రచింతాద్యాః స్మృతి
బీజస్య బోధకాః, ఇని న్యాయేన సదృశానుభవా త్పూర్వానుభవజనితసంస్కారోఽభ్యోధ
నతి సదృశ వత్స్వంతరస్మృతిః స్మరణాలంకార ఇశ్యంతేః. సాదృశ్యవృత్తిరీక్షనిమిత్తత్వేన

యథా —

రాజ్ఞా ప్రతాపశ్రద్ధేణ పాలితేయం సుగుణరా,

హరిశ్చంద్రనలంబినా ప్రాచాం స్మరతి భూభుజామ్. ౪౪

అత్ర నలనహంబాది శుద్ధపాలనప్రదీక్షా మా ప్రతాపశుద్ధౌ రక్షి
ణారం ప్రాప్తవత్సా మేనిన్యాః పూర్వరూపవర్తమాను.

భేదాభేదసాధారణసాధర్మ్యనిబంధనాలంకార ప్రదర్శితాః సంప్ర
త్యాలోపగంభీరంకారప్రస్తావనాః అత్రాప ప్రాధాన్యాత్పరిధము రూప
కం నిరూప్యతి

— రూపకాలంకార —

ఆరోపవిషయస్య స్యాదతరోహితరూపిణ,

ఉపజ్ఞానమా స్వమాణం ద్రూపా మహి. ౪౫

అత్రారోపవిషయస్యేత్యనేన అధ్యనాయగంభీర్యప్రేక్షాదే
రనారోపమాలానా చోపమావీనాం యత్యుత్తర అతరోహితరూపి
ణాభ్యున్నేన సుదేహాభ్రాం ముదిపహ్నుచిత్తముఖానాం వ్యావృత్తిః
సుదేహాలంకారే విషయస్య సాహిత్యమాం మా సరోధానం ప్రంత
'అత్రానుగోదం మృగయానివృత్తిః—' ఇత్యదౌ నాయ మలంకారః న చేద మను
మానం, అవినాభావాభావత్.

ఉదాహరణి—రాజ్ఞేతి భూభుజా మిశ్యత్ర 'అశీగ' క్థేత్యానివా కర్తృణి పక్షీ

ఆ వృత్తామకః నపునస్వరం ప్రఖట్టకసంగతి మాహ—'దా'జేతి ఆరోప
గర్భాః, అభేదప్రధానా ఇత్యర్థః తేషు రూపకస్య సూత్రమాహ—అత్రాపీతి అభేద
ప్రధానేష్యైర్ధృతి ప్రాధాన్యాదితి ఆరోపమాలాలంకారవిదభూతత్వేనేతి భావః

తస్య లక్షణ మాహ—ఆరోపేని అన్యత్రాన్యధర్మారోప ఆరోపః. తద్విష
యస్య ముఖాదేః, అతిరోహితరూపిణః అనిష్కంపస్వరూపస్య, సర్వధనానిత్వా
నివృత్తియః. ఆరోపమాలా చంద్రాః, ఉపనిషత్ తాద్రూప్యప్రతిమత్ర జనకం
అత్రారోపస్య తావత్తైవ అనితార్థత్వాన్ని పునః ఉచితామం త్వక్తిలోపయోగాంత
మారోపవిషయేతి భావః యదేవంవిధం నివ్రూపకం. ప్రకృతేషుప్రకృతేన రూప
వత్ క్రియత ఇతి లక్ష్యనిరుక్తిః. తదుక్తం—'తతో విషయరూపేణ రూపవాన్విషయో
యతః, ఆరోపణేన క్రియతే తేనై తన్మూలకం మతవ' ఇతి. ౪౫

విశేషణకృత్య మాహ—అత్రారోపవిషయస్యేత్యాదివా.

మదలంకారే భ్రాంత్యా విషయతిరోధానం అపహ్నుత్యలంకారే అపహ్నవే నారోపవిషయతిరోధానం ఉపరంజకమిత్యనేన పరిణామాలంకారవ్యాప్తుః పరిణామే ఆరోప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యేనాన్వయో న ప్రకృతోపరంజకత్వేన అతిస్సాదృశ్యమూలేభ్యః సర్వభాగ్య విలక్షణం రూపకమ-

తస్య ప్రథమం త్రైవిధ్యం; సావయవం నిరవయవం పరంపరితం చేతి సావయవం ద్వివిధం; సమస్తం స్తువిషయమేవ దేశవర్తి తి. నిరవయవం ద్వివిధం; కేవలం మాలారూపం చేతి పరావరితస్యాపి శ్లేష్ఠనిబంధనత్వేనాన్వేష్టనిబంధనత్వేన చ ద్వైవిధ్యమ్; తయోరపి ప్రత్యేకం కేవలమాలారూపతయా చాతుర్విధ్యం ఏకమష్టవిధి రూపకాలంకార.

అథోదాహరణాని —

యత్రానయవానా మయవిన శ్చ సామస్త్యేన నిరూపణం నిబధ్యతే తత్సమస్తం స్తువిషయం రూపకమ్.

యథా —

యాత్రా ప్రావృషి వీరవద్రవృషతే ర్ని స్సాణధారాధరే
వైరిక్ష్వాపతిగర్వవృతభిదా ధీమం ముహూర్ణజ్జతి,
శత్రుస్త్రీయనాంబుచృష్టిరసృజ్జాతా ౭నయా సర్వతో
వర్ధంతే హరిదంతరేషు జగదానందా యశఃకందభాః ౪౬

తస్య విభాగమాహ—తస్య ప్రథమ మిత్యాదిసా.

సమస్తవస్తువిషయం లక్షయతి—యత్రేతి. ఆరోపవిషయపదారోప్యమాణానామపి యత్రశబ్దే నోపాదానం తత్సమస్తవస్తు విషయ మిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—యాత్రేతి. అత్ర యాత్రా ప్రావృషిత్యాదావనయవరూపణం. యశః కందభా ఇత్యవయవనిరూపణం. సమ యశాంసి కందభా ఇవేత్యుపమితనమాసః ప్రాప్నోతి యశాంస్త్యేవ కందభా ఇతి రూపకసమాసోఽసి. ఉభయో స్సాధకబాధకాభావాత్ సంజేహానంకర ఏవాయం. లేన రూపకమేవేతి కథం నిశ్చయతే? ఇతి చేత్, సత్యం; జగదానందా ఇతి సామాన్యప్రయోగసంభవానోపమితనమాసః. కింతు మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్రూపకసమాస ఏవ లేన రూపకమేవేదం నోపమా. ఏవముత్తరత్రాపి సాధకబాధకయోరుద్భావనం ద్రవ్యవ్యక్తి.

*యత్రావయవనిరూపణాదవయవినో రూపణం గమ్యతే తదేకదేశ వివర్తిరూపకమ్.

యథా —

ప్రసాధితాశావలయాంతరాళ శ్చౌక్యకరః కాకతివీరమద్రః,
వికస్వరై ర్వాసలయా త్రీలోకిం గుణప్రమానై స్సురభీకరాతి

అత్రావయవనాం గుణానాం ప్రసూచత్వరూపణేన వ్యవర్తితే కల్ప శాఖత్వం నిరూప్యతే. తస్మాదేకదేశవివర్తిత్వమ్

యథానా —

మథితా ద్వైరివాంశే ర్భుజామందరభూభృణా,

జాతా ప్రతాపనదస్య కల్పగర్భా కాకాధినోత్పత్త్యుత్పన్నా రు

అత్ర ద్వైరిజనస్య వాంశత్వరూపణేన భుజస్య మందరాద్రిత్వరూపణేన చ జాతాయా. కల్పే స్సుభాత్వమర్థాదావతత లోకానామమత్వం చేత్యేకదేశవివర్తిరూపకమ్.

ఏకదేశవివర్తిరూపకం లక్షయతి—యత్రేతి ఉపలక్షణమేకత్వే. తేన యథా యోగమవయవవయవినోరేకదేశస్య కాబ్ధిత్యాదర్థత్వాభ్యామేకదేశవివర్తిరూపకమిలక్షణం యథోదాహరణం ద్రవ్యవ్యతి. అత ఏవాహ కావ్యప్రకాశకారః—‘కౌతా ఆర్థా శ్చ తే యస్మిన్నేకదేశవివర్తికత్’ ఇతి ఏకదేశే విశేషణ వర్తనా దేకదేశవివర్తికర్థకః.

ఉదాహరణి—ప్రసాధితేతి. ప్రసాధితాశావలయాంతరాళో వశీకృతవిద్మండలః, వికస్వరై ర్వికాసిభిః ‘నేకభా సేత్యాదినా వరప్రకృత్యయః. ౪౭

అవయవరూపణా దవయవనిరూపణం గమ్యత ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ఉదాహరణాంతర మాహ—మథితాదితి. భూర్భూవాహరణే అవయవరూపణా దవయవనిరూపణస్య గమ్యత్వం. అత్ర త్వవయవస్యాపీతి భేదః. ‘నిరకాసయద్రవిమపేతవసుం వియదాలయాదపరదిగ్గణికా’ ఇత్యత్ర రవిశబ్దేన విటప్రదీతే రవయవైకదేశమాత్రగమ్యత్వే ఒపేకదేశ వివర్తిరూపకత్వం ద్రవ్యవ్యవస్థ. ౪౮

నిరవయవం లక్షయతి—యత్రేతి. భూర్భూవావయవమత్రే అన్యత్రావయవాంతరే చ రూపణాభావాన్నిరవయవమితి భావః. అత్రైకస్యావయవయవైకమేవావయవమాణం చేత్కేవలం. అనేకం చేత్తాతేతి ద్వైభా.

యత్రాచయచనిరూపణమాత్రే కవిసంరంభవిశ్రాంతిస్తన్నిరవ
యచం రూపకిం అచయచనిరూపణమాత్రేఽపి తదేవ
తత్ర కేచలం యథా —

యాత్రారూపవిజృంభమాణసుభటప్రశ్నోడితామ్రేడితై-
ర్నిస్సాధ్యనిభిస్సున్నటం ప్రవిదళద్రోహకలాహలైర్దై,
క్షుభేష్వవిషు కంపితైః గిరిషు శ్రుతైర్వైర ముంచిత్యసూక్
భీతాః కౌంతిపరః ద్రవ్యుః తే ప్రత్యర్థినః పాశ్చివాః రణ
అత్ర లోనినః కలాహత్వా నిరూప్యతే
మాలానిరవయం యథా —

రాజ్ఞాం మాంవిహిమణస్రగవలా నిర్ముఖాః ప్రత్రయో
న్సాస్థురం చామః భూపణం భరితేభ్యుచ్చృంకేః గంగానరత్,
స గ్రమ్మః క్షిప్తమహితాన ముజ్జ్వలంబం ముక్తాంలాపక భువం
స్థానం కాశిం కుప్రచితసా జాగ్రత్త్యున్నాపజంబం గం
రూపక హేతురూపకిం పరంపరిత రూపకమ్.
రూపకద్వయమాత్రస్యోధతత్వాన్సస్య న సమస్తంస్తువిషయేఽంత
ర్భవం.
ప్రత్యక్షేషు పరంపరితం యథా —

ప్రతాపం ద్రదేవస్య మండలాగ్రవిధుశేషః,
తత్రాద్య మదాహరితి—యాత్రారంభేతి. ప్రశ్నోడితామ్రేడితై స్సంహసాదా
వృత్తిభిః, రోదో బ్రహ్మాండవేద కలాహః పాత్రవేశాః, క్షుభేషు, క్షుభితేష్వర్ధిర్భిః.
వ్యాఖ్యాత మేద్రసప్రకరణే

ద్వితీయమదాహరితి—రాజ్ఞామితి. గంగా భాగీరథి, విష్ణుగర్భిణం విజృంభణం.
అత్రైకస్య యశసో మాల్యాద్యారోహ్యమాణానేకత్వాన్మాలానిరవయంబం గం
పరంపరితం లక్షయతి—రూపకం. రూపకిం హేతుర్యస్య శక్త్యోక్తం, అశ
వివ పరంపరాఽస్య సంగతాః పరంపరితమిత్యన్వర్థం. వివరూపకసాపేక్షం రూపకం
పరంపరితమిత్యన్వర్థం

తేనానేకరూపకసాపేక్షే సమస్తవస్తువిషయే నాంతర్భావోఽస్మిత్యాహ—
రూపకద్వయేతి.

ప్రతాపేతి. మండలాగ్రః భద్రవివ నిధంతుదో రాహుః, రాజమండలం కుత్రియ

అఖండవిక్రమోద్దామో గ్రసతే రాజమండలమ్.

౧౧

శ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా —

పద్మోల్లాససహస్రభాసు రసస్య శస్వార్థ చ ర్యాబుధః
త్వభృత్పక్షాదాశనిః కుచలయాంకార రాకాశశీ,
నిత్యోద్యోత్యుమనోవికాససుభః కల్యాణసంకతుస్త
క్షీణీభృగ్భవనాశ్రయాంబుధిరయం శ్రీవీరచంద్రోన్మదః ౧౨

అష్టకేలపరంపరితం యథా —

కాకతీయస్య దుగ్ధాభ్యర్థకోరీరామహోత్తయః,

నిరూపముగ్రజాటోపా. ఘోత్యభ్రంశోచ్చస్త్రియా ౧౩

సమానా ఏవ రాజమండలం చంద్రదింగా, ఆశ్ర మండలాగ్రవిభురువ ఇతి రూపణం
రాజమండలమేవ రాజమండలమితి శ్లిష్టమాలాపరంపరితం నిమిత్తమేకావేతి శ్లిష్టకేల పరం
పరికమ్ ౧౪

పద్మేతి పద్మానూ లక్ష్మ్య ఉల్లాస ఏవ పద్మానూమల్లాసః శత్ర సహస్రభాసు
సూర్యః, సవార్థ స్సాధుమార్థ ఏవ సవార్థో నక్షత్రమార్థః శత్ర చర్యాయాం బుధ
స్సామ్యః, త్వాభృత్పక్షో రాజబలమేవ, త్వాభృత్పక్షః పద్మకపత్రాణి శస్పదాయా
మశనిః కులిశం, కుచలయస్య భూమండలమైవ కుచలయినా ముష్పలానా మలంకారే
రాకాశశీ పూర్ణిమాచంద్రః, సుమనోవికాసో విద్వదాహార ఏవ సుమనోవికాసః పుష్ప
వికాసః తస్య సురభిర్నసంతః కల్యాణసంకర్షం సంపత్తికేవ కల్యాణసంకల్
ఆక్షయస్వర్ణసమృద్ధిః, 'కల్యాణ మక్షయస్వర్ణే కల్యాణం సంకల్పే' కేతి విశ్వ తస్మా
స్సర్వవిఘ్నోత్సాహవర్ణావలః భువనం లోక ఏవ భువనమనం శదాశ్రయస్యాం
బుధిః ఆశ్ర వీరుద్ర ఏవ సహస్రభానిత్యాద్యారోపపూర్వకస్య పద్మోల్లాస ఏవ
పద్మోల్లాస ఇత్యాద్యారోపస్య శ్లేషసంధనస్యానేకా నిబంధనాన్యప్రమాలా
పరంపరికమ్ ౧౫

కాకతీయస్యేతి వికాం మాలముద్రునీతి నిరూపముద్రునీతి అక్షోపా
యాసాం తాస్త్రకోత్తాః, విగంతవిక్రాంతసంభ్రమా ఇశ్వర్థః అగ్రంశపరీక్ష్యంతం
కవ ఉచ్చియో యాసాం తాస్త్రకోత్తాః. 'ఉహారే దుశివహార' 'సర్వమలా'
భీత్యాదినా ఉభయత్ర భిః ప్రశ్నయః. ఆశ్ర యశోలిఖానాం మహోర్విత్వయా
పణం కాకతీయస్య దుగ్ధార్ణవత్యరూపగాఢీన మిశ్యశ్లిష్టవేలపరంపరికమ్. ౧౬

అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం యథా.—

దోరాశీవిషజిహ్వాయా రిపువనశ్రేణీమహావాత్యయా
శౌర్యోగ్రానలధూమ్యయా జయరమా మోషావిలాసభ్రువా,
సంహృష్యధరణీవిలాసశిఖినీసంవాసయష్ట్యా జగ-

త్వాసాదార్గళయా కృపాణలతయా రుద్రో నృపః క్రీడతి. ౫౪
అశ్లిష్టమాలాపరంపరితం వైధర్వ్యేణాపి సంభవతి
యథా.—

త్రాసాధకారమధ్యాహ్నిః కైతవాతపరాత్రయః,
జయంతి వీరచంద్రస్య రణప్రాంగణకేళయః ౫౫

ఏవమష్టవిధస్యాపి రూపకస్య వాక్యసమాసగతత్వేన షోడశభేదాః
భవంతి.

దోరాశీవిషేతి. వాతానాం సమూహో వాత్యా, ధూమానాం సమూహో
ధూమ్యా. ఉభయత్ర 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః. విలాసశిఖినీ క్రీడామ
యూరీ, అర్ధశో విష్కంభః. ఆత్ర కృపాణలతాయాం జిహ్వద్వనేకరూపస్య భుజా
దీనామాశీవిషాద్యారోపప్రతిక్షత్వా దశ్లిష్టమాలాపరంపరితం. సర్వత్ర చాత్ర హేతు
హేతుమద్భావోఽయ మలంకారసర్వస్వకారమతేనోక్తః. కావ్యరూపకాశకారస్తు విపరీత
మవోచత్. యదత్ర యుక్తం శిద్ధాన్యం. ౫౪

వ్యతిరేకేణాప్యేకత్వసంభవతీత్యాహ—అశ్లిష్టేతి. త్రాస ఏవాంధకారస్తస్య
మధ్యాహ్నిః, శక్తస్య తస్య త్రాసాసంభవాదితి భావః. కైతవం కపటమేవాతపస్తస్య
రాత్రయః, ధర్మయోధిత్వాదస్త్యేతి భావః ఏత చ్చ ముఖచంద్ర ఇత్యాదౌ సమాస
గతం. ముఖమేవ చంద్రఇత్యాదౌ వాక్యగతం. ఆత్ర ష్టాదశై భేదాః.

తత్రావశిష్టా భేదా అన్యతో ద్రష్టవ్యా ఇత్యాశయేనాహ-ఏవమితి. అత్రా
రోహ్యమాణస్య ధర్మిత్వా ల్లింగసంఖ్యయో రైయత్యేఽపి జటావల్కలాలంబినః
కపిలా దావాగ్నయ ఇత్యత్ర ఏకస్య కపిలమునే రనేకత్వమనేకవిషయారోపాత్.
తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—అత్ర చారోహ్యమాణస్య ధర్మిత్వాదావిష్టలింగసంఖ్యా
కత్వేఽపి క్వచిత్స్వతోఽనంభవా త్సంఖ్యాయోగస్య విషయసంఖ్యానం ప్రత్యేక
మారోపా' దితి.

— పరిణామలక్ష్యం. —

* ఆరోగ్యమాణ మారోపవిషయాత్తతయా స్థితం,

ప్రకృతస్యోపయోగిత్యే పరిణామ ఉదాహృతః. ౫౬

ఆరోగ్యమాణం ప్రకృతోపయోగిత్యనేన సర్వాలంకారవ్యావృత్తిః.
తస్య సామానాధికరణ్యవైయధికరణ్యాభ్యాం ద్వైవిధ్యమ్.

సామానాధికరణ్యేన పరిణామో యథా —

శశ్వత్ప్రసాధనవిధానకృతాభిలాషా.

నభైర్భజంతి మకుటైరపసేవవర్గాః,

శ్రీవీరరుద్రనృపతేః కకుభాం విజేతు.

రాజ్ఞామయీం స్రజ మమందవిలాసలక్ష్మీమ్

౫౭

రూపకాలంకారాత్ప్రకృతోపయోగిత్యవైధర్మ్యేణ పరిణామం లక్షయతి—
ఆరోగ్యమాణమితి. ప్రకృతస్యోపయోగిత్య ఇతి విషయసప్తమి. ప్రకృతోపయోగార్థ
మిత్యర్థః. ఆరోగ్యమాణం చంద్రాదిక మారోపవిషయాత్తతయా ముఖాదితాదాత్మ్యేన
స్థితం. ముఖచంద్రేణ తాప క్షామ్యుతీత్యత్ర ప్రకృతోపయోగాంత మారోపస్య వివక్షిత
త్వాత్. వస్తుతో ముఖస్యైవ తాపకాంతిమిత్యత్యేన తాదాత్మ్యాభావే చంద్రస్య
ప్రకృతోపయోగాభావాదితి భావః. అతః ప్రకృత మనవహ్నుకస్యరూపమేవారోగ్య
మాణాత్తనా పరిణమతీతి పరిణామాలంకార ఇత్యర్థః. ఏవం చ యత్రారో
పస్యతా ద్రూప్యప్రతీతిమాత్రపర్యవసాయితయా ప్రకృతమవహ్నుకస్యరూపమప్రకృత
రూపావన్నం భవతి. తస్మా ద్రూపకాత్పరిణామస్య వైలక్షణ్యం దర్శితం. తదుక్తం
చక్రవర్తినా—'విషయ్యుకారమారోగ్యవిషయస్థానం యదా. రూపకత్వం తదా
తత్ర రంజనేన సమన్వయః. యదా తు విషయో రూపాత్స్వస్థా దప్రచ్యుతో భవేత్,
ఉపయుక్తే పరాకారం పరిణామ స్తదా మతః' ఇతి. ఆస్య ద్వైవిధ్యమాహ—
కస్యేతి. ౫౮

అధ్య ముదాహరణి—కశ్యపితి. ప్రసాధనవిధాన మలంకారవిధిః, అత్రారోపేణ
ప్రకృతాజ్ఞాతాదాత్మ్యమావన్నాయా అప్రకృతాయా స్పృజో ముకుటధారణాత్తక
ప్రకృతోపయోగా త్పరిణామాలంకారః. అత్ర విషయవిషయిణో నృమానవిధిక్షిత్వా
త్సామానాధికరణ్యమ్.

౫౯

వై యధికరణ్యేన పరిణామో యథా —

కిరీటమాణిక్యమయూఖజాలై ర్విధాయ పుష్పాంజలిమర్చయంతే,
ఫలాధివోరుద్రన రేంద్రపాద పీఠాంతరీమానమరిక్షితంద్రాః. ౧౮
సమాసోక్తావారోఽప్యమాణస్య ప్రకృతోపయోగిత్యైః ప్యవచ్ఛత్వా
న్న పరిణామేఽన్తర్భావః

— సంచేహం లక్ష్మణః —

విషయో విషయాయత్ర సాదృశ్యా త్కవిసమ్మతాత్,
సంచేహగోచరా స్వాతాం సంచేహం లక్ష్మణేన సా ౧౯

సా త్రివిధా శుద్ధా నిర్భయగర్భా నిర్భయాంతా చేతి
సంచేహమాత్రవ్యవసాయిసి శుద్ధా యథా —

కిమేష నసమో హరిత్వతి రమందసః త్వదా?

కిమేష దశమః ప్రజాపతిరపూర్వస్య ప్రేమః,

కిరీటేతి. ఆత్ర చ పూర్వవ త్పరిణామ ఉద్భవనీయః. కింతు మయూఖజాల
పుష్పాంజల్యై ర్విషయవిషయినో ర్భిన్నవిభక్తికత్వా ద్వైయధికరణ్య మితి విశేషః. ౧౮

నను ప్రకృతోపయోగావిశేషే త్పరిణామ సమాసోక్త్యోః లో భేదఇత్యాశంక్య
ఆరోఽప్యమాణస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం భేద ఇత్యాహ—సమాసోక్తావేతి.

ఆరోఽప్యరేవ్యవసాధారణాత్కం సంచేహం లాకారం లక్షయతి—విష మితి.
కవిసమ్మతాదిత్యనేన స్థాణుర్వా పురుషో వేతి సంచేహస్మాలంకారతా వ్యావర్త్యతే.
వర్ణోత్కర్షార్థం కవిప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతాప్రకృతగోచరస్సంచేహస్సంచేహం లాకార
ఇత్యర్థః. ౧౯

తస్య త్రేధా విభాగమాహ—సేతి.

అద్య ముదాహరతి—కిమితి. హరిత్వతి ర్లోకపాలః, ప్రజాపతిర్భిష్టః, ఉర్వరో
ద్ధరణచుంచః క్షోణీరక్షణవక్షః. ఆత్ర సంపదాదిసాదృశ్యాద్విరరుద్ర లోకపాలాది
కోటిద్యయగోచరస్య సంచేహస్య తావత్తాత్ర పర్యవసాయిత్వాచ్ఛక్తోఽయం సంచేహ
భేదః. నను నవమాదిపదవిరహే కేవలభాకపాలాదీనామారోఽప్యమాణత్వసంభవాదస్తు
సంచేహః. నవమాదిపదప్రయోగే తు లోకపాలాదీనాం విరరుద్రత్వేన సంభావనా
దుత్పేక్షీయం న సంచేహ ఇలిచే త్సత్యం; అస్తు సంభావన మారోహ వా. యత్ర
కోటిద్యయావలంబిత్యం తత్ర సంచేహ ఏవేతి స్వమతం. ఏవం విధస్థలే కేచి దుత్పే

కిమేష హరి దుర్వరోధరణాచుంచ రేకాదశ?

శ్చిరాదితి విలోక్యతే జగతి వీరదుద్రో జనైః

౬౦

నిశ్చయగర్భోయథా:—

కాలాహిః కి మయం మృణాళమృదులం భోగం సథ త్తే పునః?

కాలభ్రూహురేష కి స్ను ముఖ ఏహ జ్ఞానభతే సా పునః?

కాలోగ్రానలభూమవద్ధతరసా కి సా పున ధూమతే?

వాతేనేతి విల్బ్యతే ప్రతభల్ల సుద్రస్య కౌక్షేయకః

౬౧

నిశ్చయపర్యవసానా యథా —

కిం కల్పద్రుమమంజరీప్రజ ఇమే! కిం వా యోరాశయః?

స్వర్ధనో! రథవా ముజ్జ్వలతరా శ్చుతామణే స్సూన్యర్తయః?

కిం వా సిద్ధరసిక్తయ శ్చిరమితి వ్యామృశ్య నిశ్చిన్వతే?

సంతః కాశినిరసద్రవృత్తే స్తేఽంకటాత్ ఇతి

౬౨

— బ్రంలిమదలజ్జారః. —

కినిసర్వతసావృత్త్య నిష్పయే ఏహి కాత్మని,

తాశ్రయ స్పందేహ ఇత్యాహుః. ఉత్పేక్షై వేత్త్యన్య ఇత్యాది సర్వ మలంకార సర్వస్వే
స్పష్టమ్.

౬౦

జ్వలీయ మదాహరణి— కాలాహిరితి. భోగం సర్వశరీరం, కాలభ్రూహటి రంత
క భ్రూభంగః, కాలోగ్రానలః ప్రళయ కాలాన్ని, తస్య భూమవద్ధతిః భూమరేఖా,
ధూమతే కంప్యతే. అత్ర కౌక్షేయకం కృష్ణసర్పారూపకయా సందిహ్య మమమర
శరీరాదివిశేషాదర్శనేన సర్పాదినిషేధనిశ్చయేఽపి కౌక్షేయకనిశ్చయాభావాత్ నిశ్చయ
గర్భోఽయం సందేహః.

౬౧

శ్చుతీయ మదాహరణి— కిమితి సిద్ధరసిక్తయః సుధారసకల్లాహః, వ్యామృశ్య
కల్పద్రుమమంజరీమాల్యదిరాపేణ సందిహ్య, స్తేరాః స్థితప్రధానాః, సానుగ్రహ
ఇత్యర్థః. కటాత్ ఇతి నిశ్చిన్వతే. అలవప నిశ్చయాంతోఽయం సందేహః. వీరదుద్ర
కరుణావలీనవిషమూస్పర్శే సమృద్ధా చింతీతి భావః.

౬౨

అన్యథార్థజ్ఞానత్వసాధర్మ్యశ్చాదేవఃసంతరిం బ్రంతిమంలం లక్షయతి— కిమితి.
ఏహితాత్మని అచ్చాచిత్తస్వరూపే, బ్రంతి శ్చిత్త ధర్మోఽస్మాస్తీతి భ్రాంతిమాన్, కవి
ప్రతిభాత్కాపితః ప్రాకరణికం ప్రత్యప్రాకరణికేష్యే నోఽలంభా భ్రాంతిమా నిత్యర్థః

ఆరోగ్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాంతిమా న్నతః. ౬౩

యథా.—

కాకతీయవిభోః కీర్తివిభవే వ్యాఘ్రరోదసి,
దివాపి చంద్రికాబుద్ధ్యా చకోరా యాంతి నిర్వృతిమ్. ౬౪

— ౧౧ ఆ ప హ్ను వా ల క్కా రః. ౧౧ —

నిషిద్ధ్య విషయం సామ్యాదన్యారోపే హ్యపహ్నుతే..

తస్యా స్త్రైవిధ్యః, ఆహ్నుత్యారోహః ఆరోగ్యాపహ్నుతః చలాది
శబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం చ

ఆద్యద్వయస్యోదాహరణమ్ —

ఉద్వేలచ్చతుర్థ్యవీలఃలో నాయం చమూడంబరో

నేదం దుందుభగర్జితం ప్రపురజిత్కల్పాంతఃకర్మః,

ఇత్థం దుర్దనశేంద్రధాన్యం మహీభారానమ్రాభవ-

చ్చేషా శేషశిస్తు విస్థిత మథ ప్రప్తం దిగ్విరపి ౬౫

చలాదిశబ్దైరసత్యత్వప్రతిపాదనం యథా.

సర్వా కాకతీపీరుద్రధరణీనాథచ్చలేఽక్షితి

పాతు మధ్యమలోఽపాలపదవీ ప్రాప్త స్వయంభూ శ్శివః!

ఏతేన సాదృశ్యమాత్రనిబంధనాయాత్మత్వరక్షణాదిభిరేర్నాలంకారత్వమిదిదర్శితం.
దోషమాలామూర్తుః కిమతేతి భావః ౬౬

ఉదాహరణి—కాకతీయేతి. వ్యాఘ్రరోదసి వ్యాఘ్రలప్త్యందే ఆత్ర కీర్త్యంతంద్రి
కావధవాద్భాంతి. ౬౪

సాదృశ్యా ద్వైత్వంకరప్రతీతిసామ్య ద్భాంతిమదనంకరమపహ్నుతిం లక్ష
యతి—నిషిద్ధ్యేతి. ఆన్యారోపే ఆరోగ్యమాత్రతీతావిశ్యర్థః.

తస్యా స్త్రైవిధ్యం వివక్షి—ఆహ్నుత్యారోహఇత్యాది.

ఉద్వేలచిత్యారోహాచహ్నుతః. నేదం దుందుభగర్జిత మిత్యపహ్నుత్యారోహః.
నశేంద్రధాన్యేతి. కృదికారః. కల్పక్షణంతు—‘శత్రుదేశావమర్దాయ నద్యస్తుభట
ఘోటతైః, విదగ్ధేః ప్రవృత్తి ర్యా సా ధాన్యేతి నిగద్యతే’. ఇత్యాదుః. ౬౫

సర్వామితి. ధరణీనాథచ్చలేనేత్యత్ర చలశబ్దేన న యం ధరణీనాథః కింతు
స్వయంభూశ్శివ ఇతి రాజ్ఞో ఒపశ్యత్వం ప్రతిపాద్యతే.

నైవం చద్విషమావలోకనకలామాత్రేణ భస్మీకృతై
జ్ఞాతం వైరిపురైః కథ మవాగ్భూతం చ భూభృద్దైః'

— ఉల్లేఖాలక్కారం. ౧ —

' అథ్థయోగపిచ్చేష్టై ర్భల్లేఖన మనేకథా,
గ్రహీతృభేదా దేకస్య స ఉల్లేఖ స్సతాం మతః.

౬౨

పిచ్చర్థయోగాభ్యాం యథా —
(క్షీనివాసగృహ మిత్యఖిలా నరేంద్రా
శ్చైత్యభూమిఖనిరిత్యరిపిరచక్రా,

విద్యావిహారపదవీత చ లబ్ధవర్త
శ్చైకాంతీంద్రనగర మనితం స్తుతం

౬౩

కదేవ సమర్థయతి—తేజైవమితి. విషమావలోకనం నిగ్రహదృష్టిః, అన్యత్ర
తృతీయయనదృష్టిః, వైరిపురై రసంశ్చైస్త్రిభి శ్చ కర్తృభి ర్భస్మీభూతైః, కంఠాకం
జఙ్ఘైః భూభృద్దైరాజసమూహైః, అన్యత్రభూభృతా కైలాసే గఙ్ఘైః ప్రమథైశ్చ,
కథమవాగ్భూతం న్యర్భూతమిత్యధ్యయత్ర భావే క్తః. ఈశ్వరస్య గీరికర్తా తృప్తవాధి
కర్తావ్యేతి భావః.

౬౬

అరోపగర్భేషు పరిశేషదుల్లేఖం లక్షయతి—అర్థేతి. అర్థేనప్రయోజనేన
యోగోఽర్థిశ్చం, లిప్సేతి యావత్. రుచిరభిరతిః, క్షేమః ప్రసిద్ధః, ఏతైస్సమస్తై
ర్వ్యస్తై ర్వా యథాయోగం గ్రహీతృగతైరేకస్య వస్తనో నానాధర్మయోగా దనేక
భోల్లేఖనం నిర్ధారణ ముల్లేఖాలంకార ఇత్యర్థః సర్వాలంకారవ్యావర్తకేన గ్రహీతృ
భేదా దిత్యనేన విషయభేదోఽప్రపలక్ష్యతే.

౬౭

లక్ష్యేతి. కార్యాలిఖామః పరాక్రమాలిఖయిష్య ఖనిరాకరః, లబ్ధవర్తాః
విద్వాంసః. అత్రైకస్యాః కాకలీంద్రనగర్యా సమధ్యైదిధర్మయోగాన్నరేంద్రాది
గృహీతృభేదేన రుచ్యర్థయోగాభ్యాం లక్ష్యనివాసగృహనిరూపకయాఽనేకభోల్లేఖనా
దుల్లేఖః.

౬౮

ఉగ్రఇతి. సపత్నేషు శత్రుషు, ఉగ్రః కపర్దీ క్రూరశ్చ. గుణేషు భాస్వాన్
సూర్య స్తేజస్వీ చ, ప్రతీకేష్వంగేషు, రామో దాశరథి రభిరామ శ్చ, లక్ష్మ్యో లీలా
సు పురుషోత్తమో విష్ణుః పురుషశ్రేష్ఠశ్చ, అత్ర గ్రహీతృభేదాభావేఽపి సపత్నాది
విషయభేదా శ్లేషేషోగ్రత వద్ధ్యనేకధర్మోల్లేఖనా దుల్లేఖః.

౬౯

స్తోమేనా యథా —

ఉగ్ర స్సపత్నేషు గుణేషు భాస్వాన్

రామః ప్రతికేషు రణేషు భీమః,

లీలంసు ఉత్త్యైః పురుషాల్లమన్వే-

శ్చుచక్షితే ఉద్రన్యపి కిమిద్రాః

౬౯

అథాధ్యక్షసామగిభ్య మే కాకరవ్యయం నిరూప్యతే-

ఏషుషి ఏషుషుణాః పృథునిగినిణేన ఆభేదప్రతపత్తిరధ్య, సాయః.

స పృథుః ఏషుషునిగినిణేన ఏషుషు నిగరణేన చ

—౧౩౪ (స్టే) క్షి ల జ్జ్ ల రి ౧౨

యి త్రైన్యధ్యక్షసం ధావన్యత్వేచోపేతల్క-తవ్,

అథేవ ప్రతిపత్తి రవిశేషేనాస్యోపాదధ్యవసాయస్యోత్కృష్టత్వాచాచిరోప
మూలాంశర మధ్యవసాయమూలంశర ప్రస్తావ ఇత్యాశయనావా—అథే.

మూలభూతమధ్యవసాయం నిరూపయతి—విషయేతి. ఏకశరపరిశేషో మాభూది

త్యన్యథా వ్యాచక్షే—స పృథుః ఇతి సిగరణచుసశ్యశ్వమిత్యర్థః. అన్యథా విషయసిగరణే
నాభేదప్రతిపత్తి రధ్యవసాయఇతి సర్వసంప్రతిపత్నేన స్వయ మపి పూర్వోక్తే నాధ్య
వసాయలక్షణేన రిరోధాత్ యదా విషయశోనసత్యత్వం తదాధ్యవసాయస్యాధ్యః.
యదా విషయస్యాసత్యత్వం తదాఉభ్యవసాయస్సిద్ధ ఇతి వివేకః తథాహి—యదా
చంద్రావేషముగతం మాఘశ్రావణికం విషయభూతే ముఖాదావ్రుపనిబద్ధం ముఖం ముఖ
త్వేన ని సన్నేపయఃకమిదం చంద్ర ఇతి ప్రయోగంత తదా విషయాచంద్ర ముఖత్వే
నాసత్యో సిగర్థః ప్రతిభా తి విషయస్తు పరమార్థత స్సత్య ఏవ. ఏవం సత్యాసత్యయో
రభేదప్రతిపత్తి రసంభవా న్నూనమాంశద్వైషమ్యుణోనపి సత్యత్వసమర్థనాదధ్యవసాయ
స్యాధ్య ఇత్యుత్పాద్యవసాయప్రాధాన్యం. యదా తు ముఖపదమనుత్వ చంద్రోదయమితి
ప్రయోగం—యదా పస్తుతోనసత్యస్యాపి విషయో సృత్యతా ప్రతియతే అసత్యశ్వ
సిమిత్రస్య ముఖపదప్రయోగస్యాభావత్. విషయశ్చ పస్తుతస్సత్యస్యాధ్యత్యంతావలా
పాదసత్యాభేదతస్య సిగర్థత్వసంభవసాయస్సిద్ధ ఇత్యుత్పాద్యవసితప్రాధాన్య మిత్యాది
సర్వవలంక రసర్వస్మి తద్వర్తమానం చ సంకటిత్యాం ప్రపంచితం తస్యర్వ
మనైనైవ గతార్థమితి నేనా విస్తరః క్రియతే.

తత్ర నాధ్యాధ్యవసాయమూలామత్వేక్షిం లక్షయతి—యత్రేతి. అన్యద

ప్రకృతం హి భవేత్ ప్రాజ్ఞా న్తా ముత్పేక్షాం ప్రచక్షతే. ౨౦
 యత్రాప్రకృతగుణక్రియాసంబంధాదప్రకృతత్వేన ప్రకృతస్యసంభా
 వనముత్పేక్షా సా ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ సంభావనా
 ప్రతిపాదకానాం సూనం ధ్రువం ప్రాయ ఇత్యేనమాదీనాం ప్రయోగే
 వాచ్యా అప్రయోగే తు ప్రతీయమానా జాతిక్రియాగుణద్రవ్యా
 నాం చతుర్థా మధ్యవసాయవిషయత్వేన సా ద్వివిధా ప్రత్యేకం చతు
 ర్విధా తేషాం భావాభావరూపతయా ద్వైవిధ్యే అష్టవిధా అధ్యవసా
 యస్య గుణనిమిత్తత్వేన క్రియానిమిత్తత్వేన చ ద్వైవిధ్యే ప్రత్యేకం
 షోడశప్రకారా. నిమిత్తస్య వాచ్యత్వగమ్యత్వాభ్యాం ద్వైవిధ్యం
 వాచ్యోత్పేక్షాయా మేవ ప్రతీయమానోత్పేక్షాయామివాద్యనుపా
 దానే నిమిత్తస్య చాప్రయోగే ఉత్పేక్షాయా నిరవలంబనత్వాత్.
 తథా జాత్యాదీనాం స్వరూపేణ హేతురూపేణ ఫలరూపేణ చాధ్యవ

ప్రకృతం, తస్య ధర్మో గుణక్రియాదిగూఢః, తత్సంబంధాత్ప్రకృతమన్యత్వేనాప్రకృ
 తత్వే నోపతర్కితం సంభావితం యత్ర భవేత్ తాముత్పేక్షాం ప్రచక్షత్ ఇత్యర్థః.

తదేతద్వ్యాచక్షే—యత్రేతి తస్యా విభాగమాహ—నేతి. వాచ్యాం లక్ష
 యతి—సంభావనేతి. అత్రాదిశబ్దేన మన్యే శంకే ధ్రువమిత్యాదీనాం గ్రహణం. జాతి
 క్రియాగుణద్రవ్యాణాం గౌఢ్యులతి శుక్లో డిక్ష్ణ ఇత్యేవమాదీనామధ్యవసాయవిషయత్వే
 నోత్పేక్షావిషయత్వేన ద్వివిధా వాచ్యా ప్రతీయమానా చ ప్రత్యేకం చతుర్థత్యప్త
 విధాజాతేత్యర్థః తేషాం జాత్యాదీనాం. అష్టవిధేతి. ప్రత్యేకమితిశేషః నిమిత్తద్వైవిధ్యే
 నాస్యా ద్వైవిధ్యంశబ్దేదా భవంతీత్యాహ—అధ్యవసాయస్యేతి వాచ్యోత్పేక్షాయాం
 విశేషమాహ—నిమిత్తస్యేతి అన్యత్రైతదభావే హేతుమాహ—ప్రతీయమానేతి “మహి
 శా సహస్సభరిపి తుహ తుహి హిఅపి సుఅహ సాఅహ అంతీతి, దిఅహం అణంణసరణా
 అంగఃకణుఅం వితణుపి హి” [ఛాయా] “మహిశాసహస్రభరితే తవ హృదయేసుభ
 గాసా అమాంతీ, దివస మనన్యశరణా అంగం తమకం వితమతేహి.” ఇత్యత్రమహిశా
 సహస్రభరితే తవ హృదయే అమాంతీత్యుత్పేక్షా ప్రతీయమానా; ఇవాదిప్రయోగా
 భావాత్. తస్యామంగతనూకరణం నిమిత్తం యదినోపాదీయత తదా తస్యా నిష్ప్ర
 మాణకత్వం స్యాదిత్యర్థః. ప్రకారాంతరేణత్రైవిధ్యమాహ—తథా జాత్యాదీనామితి.
 యదా జాతిస్వరూపముత్పేక్ష్యతే తదా తస్యభావాభావరూపతయా ద్వివిధస్యోపాత్త

సాయవిషయత్వే బహువిధత్వం. వాచ్యోత్పేక్షాయామపి హేతు
ఫలయోరుత్పేక్షావిషయత్వే నిమిత్త స్యాపాదాన మేవ తథాహి—
సాధ్యే అనుపాత్తే సాధనత్వేన నిర్దేశో నాస్వయం పుష్టాతి తథా సాధనే
అనుపాత్తే సాధ్యత్వేన నిర్దేశోఽపి; తయోరన్యోన్యాపేక్షితత్వాత్.
హేతుత్పేక్షాయాం ఫలం నిమిత్తం. తస్యానుపాదానే కం ప్రతి
హేతుత్వం సంగచ్ఛతే; ఫలోత్పేక్షాయాం సాధనం నిమిత్తం తస్యా
నుపాదానే కం ప్రతి ఫలత్వేన సంఘటతే.

యథా —

ప్రతాపరుద్రస్యపతేరపారే కీర్తిసాగరే,

మగ్నా దురీశదుష్కర్తిసంగా దివ జగత్ప్రయా.

౭౧

అత్రోత్పేక్షానిమిత్తస్య మజ్జన స్యానుపాదానే సంగా దితి హేతు
త్పేక్షా న శోభామానహతి

యథా వా —

జయశ్రీనాసరద్ధస్య వికాసాయేవ భానుమాన్,

ప్రతిబింబమితాత్మ్యం ప్రవిశత్సంభ్రాభూభుజః

౭౨

గుణశ్రీయానిమిత్తభేదా చ్ఛాతుర్విధ్యం నిమిత్తానుపాదానే తు తత్కృతభేదాభావా
ద్వైవిధ్య మేవ. ఇత్థం సోధా జాతిస్వరూపోత్పేక్షా. ఏవం శ్రీయాగుణద్రవ్యాణాం
భేదకల్పనే విభిత్తా చతుర్వింశతి స్వరూపా ఉత్పేక్షాభేదాః. హేతుఫలోత్పేక్షయో
ర్నిమిత్తోపాదాననియమా త్పప్రేక్షకం చాతుర్విధ్య మేవేతి ద్వాప్రంశత్. ప్రతీయ
మానోత్పేక్షాయాం సర్వత్ర నిమిత్తోపాదాననియమా నిమిత్తానుపాదాననిబంధనభేదా
ప్రక ర్మానుసంబంధైర్యోగిభిశ్చేదాః ఏవం వర్ణనవిధేదా ఇత్యాశయోక్తం—
బహువిధ మితి. వాచ్యోత్పేక్షాయామపి హేతుఫలోత్పేక్షయోర్నిమిత్తోపాదాననియమ
ముదాహరణేన హృదయంగమికర్తు మారభతే—తథాహిత్యాదివా. హేతుత్పేక్షా
యాంఫలం నిమిత్తం. ఫలోత్పేక్షాయాం హేతుర్నిమిత్తం ఏవంచ నిమిత్త నైమిత్తిక
యోరన్యతరోపాదానేఽన్వయపామాభావా దుభయోపాదాననియమే నిమిత్తోపాదానం
నియతమేవేతి భావః.

ప్రతాపేతి. అస్పృశ్యస్పృశ్యనే స్నానస్య విహితత్వాదితి భావః.

౭౩

జయశ్రీశ్యాది. సుప్తమ్.

౭౪

అత్రోత్పేక్షానిమి తస్య భానుమత్ప్రపేక్షస్యానుపాదానే జయశ్రీ
వాసకమలవికాసాయేపేతి ఫలోత్పేక్షా మసమీచరం. అత స్వరూ
పాత్పేక్షాయామేవ నిమిత్తస్యోపాదానానుపాదానాభ్యాం ద్వై
విధ్యమ్.

అత శ్చేత్తం వాచ్యోత్పేక్షాయా భేదగణనా.

- ౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావస్వరూపాత్పేక్షా
- ౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్పేక్షా.
- ౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్పేక్షా.
- ౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్పేక్షా.
- ౫ అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్పేక్షా
- ౬ అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్పేక్షా
- ౭ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాతిభావహేతుత్పేక్షా
- ౮ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావహేతుత్పేక్షా.
- ౯ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాతిభావహేతుత్పేక్షా
- ౧౦ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావహేతుత్పేక్షా.
- ౧౧ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావఫలోత్పేక్షా.
- ౧౨ ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావఫలోత్పేక్షా
- ౧౩ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావఫలోత్పేక్షా
- ౧౪ ఉపాత్తక్రియానిమిత్తజాత్యభావఫలోత్పేక్షా

ఏవం చతుర్దశి భేదా జాత్యుత్పేక్షా ల నేనైవ క్రిమేగ గుణక్రియా
రూప్యోత్పేక్షాఽపి పరిగణనీయా ఏవం చ వాచ్యోత్పేక్షాయాః
పట్టుచాశ్చేదా. ప్రతియమానోత్పేక్షాయా స్వస్వప్రచత్వారింశ
ద్భేదా. రూప్యరూపాత్పేక్షాయా మపి నిమిత్తోపాదాన నియమాత్
నిమిత్తస్య గమ్యత్వే గుణరూపత్వేన ప్రయారూపత్వేన చ చానుశ్చ
విశేషాభావాదేక ఏవ భేదో గ్యాతే గుణప్రయయోరుత్పేక్షావిష

బుద్ధిసౌకర్యార్థం భేదగణనామావా-అతశ్చేత్యాదివా నిరదవ్యాభాసనమేతత్.
ప్రతియమానోత్పేక్షాయా భేదాష్టకమ్యునక్తే నిమిత్తమాహ-అత్రేతి యథా
నిమిత్తస్యోపాదానే నిమిత్తభేదాద్భేదస్తథాఽనుపాదానే నాస్తీత్యాహ-నిమిత్తస్యేతి.
గమ్యత్వేనానుపాదానాదితి భావః. అతఏవ తత్ర గుణక్రియారూప నిమిత్తభేదనిబంధ

యత్వము త్రేయోనిమి తత్త్వం చాభ్యుపగతం ప్రాచామలంకారప్రబం
ధేషు పణ్ణవతిభేదోత్పేక్షేతి గణనామాత్రం చారుత్వాతిశయస్తు
షట్పంచాశత ఏవ భేదానాం తత్ర యథాసంభవముదాహరణాని.

ఉపాత్తగుణనిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా యథా —

కీర్తిః కాకితివీరవద్రవృషతే సింహాసనాధ్యాసినః

ప్రాచాం ధూమిభంజాం యశః పిదధతి కోటిసతుల్యద్యుతిః,

రత్నదక్షిణరాజలాభజనితామదప్రమోదోత్పతా

త్రైలోక్యాట్టహసప్రభవః కరుభాం ప్రాంతేషు విద్యోతతే 23
అత్ర ప్రభావద్భో జాతించనః

త్రైలోక్యాట్టహసప్రభాయాః కవిప్రాణోక్తిసిద్ధత్వాన్నోపమా
శంకావకాశః

ఉపాత్తక్రియానిమి త్తజాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా యథా —

వీరస్య పిత్రవృషతే ప్రియవల్లభస్య

రాజ్యాభిషేకపల్లెనైపురసీకృతామూః,

సవ్యస్సముచ్చ్యతేతస్మాద్రవరాగరేఖా

నస్య విచ్ఛిత్తివికేషస్మాశ్చన్న పుక్తనామకరణకల్పత్వాత్ ఏక ఏవభేదో గణ్యత
ఇత్యాహ—గుణరూపత్వేనాత్మాది. గుణక్రియయోరితి. న తు జాతిద్రవ్యయో రివ
కేవలాత్పేక్షావిషయత్వమితి భావః.

యథాయోగముదాహరణి—కీర్తిత్యాది. పిదధతి అచ్చాదయంతి, 'పప్తివాగురి
రణ్ణాప మవాప్యో రుపసర్గయోరిత్యకారణావః. అట్టహసోఽట్టహసః, 'స్యనహసో'ర్వేతి
పాక్షికోఽప్రత్యయః ఏషా ప్రమోదగుణనిమిత్తా జాతిభావస్వరూపోత్పేక్షా. 23

అట్టహసప్రభాయా స్వకస్సిద్ధత్వేనాపి త్రైలోక్యసంబంధిత్వేన కవికల్పితత్వా
న్నోపమావకాశ ఇత్యాహ—త్రైలోక్యేతి. అత ఏవ అత్ర ఇవశబ్దోఽపి సంభావనా
వాచకా నోపమావాచకః తదుక్తం చక్రవర్తినా—'యదాయముపమానాంకో లోకత
స్పిద్ధి మృచ్ఛతి, తదోపమైవ యేనేవబ్రహ్మాధర్మసూచకః యదా పునరయం లోకాద
స్పిద్ధేః కవికల్పితః. తదోపమైవ యేనేవశబ్ద స్సంభావనావచకః'ఇతి.

వీరస్యేతి. ప్రియా వల్లభా ప్రేయసీ యస్య ప్రియవల్లభస్య, పులకమంజరీనే

ఉోణ్యాః ప్రమోదపులకాంకురమంజరీన

అత్ర పులకాంకుర మంజరివే త్యుత్ప్రేక్షాయాం సరసీకరణా క్రియా
రూపం నిమిత్తమ్.

అనుపాత్తనిమిత్తజాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా

ప్రతాపరుద్రస్య సఖేందుకాంతః ప్రతామభాజాం పదయోర్మృపాణాం,
లలాటలగ్నా విధినిర్మితాయా చర్కానశ్చైర్వాచనదీపికేన. 24

అత్ర దీపికేవేతి జాతీయచనాజ్ఞాతయత్ప్రేక్ష్యతే

ఉపాత్తగుణనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా. —

ప్రతాపరుద్రస్య గుణామృతార్చి

ధౌతా విరాజంత్యమలీకృతాంగా,

ప్రయోజితాత్మధృతభూమిపాలాః

ఖడ్గాంబుభిస్సచ్చతం భవంతి

25

అనుపాత్తనిమిత్తజాత్యభావస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా —

దిశాం జేతుర్ద్వైప్రప్రతమహానో రుద్రపుష్పతే

ష్టయప్రథానోద్వ్యసృంతురగసామృద్ధనితా,

రజః కృత్వా గ్రస్తప్రతిబలమసూర్యానిని 26

ప్రతాపాఖ్యా నన్యాక్ దిశిని విధింతు ఇవ రక్ష

22

అత్ర అసూర్యునితి జాత్యభావః

జాతిహేతుత్ప్రేక్షా యథా —

ఉదారకర్త్య భుజగృహ ప్రతాపకర్తస్య విశ్వేష్టాధురంధరస్య,

త్యుత్ప్రేక్షాయా మతి జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షాయామిశ్యర్థః క్రియారూపమితి.
నిమిత్తమితి శేషః. 28

ప్రతాపరుద్రస్యేతి. అత్ర వాచనదీపికేవేతి జాతిభావస్వరూపాత్ప్రేక్షాయాం

నిమిత్తం నోపాత్తమ్

24

దిశామితి. రజః కర్తృ, ఇది మమార్యా మివ కృత్వేత్యత్ర జాత్యభావస్వరూపా

త్ప్రేక్షా అనుపాత్తనిమిత్తా.

25-22

ఉదారేతి. ఉదారరీత్యా ఉదారస్వభావయా. గోత్రమహీధ్రవాసంకులవర్షత

నివాసం. విస్తారితేతి. 'గరిమ'దీత్యానినా అన్యంతకర్త్యై విశ్వంధరాయాః కర్తృత్వం.

విశ్వంభరాణోమలశయ్యయేన విస్తరితా గోత్రవహీధవామ్
అత్ర శయ్యయేవేతి జాతహేతుత్వమ్
జాత్యభావహేతుత్వేహి యథా

భూమేరక్ష్మివృక్షత్వాదితా ధాతా విచిత్రానుక

సృష్టవా నాకతీతానాం నిర్వాణజన్మాగస్తాభవము 2౯

అత్రాకల్పవృక్షత్వాదితా జాత్యభావస్య హేతుత్వమ్.

జాతిఫలాత్ప్రేక్షా యథా. —

నూనం విశ్వంభరాధారస్తంభభవితు మూయితో,

సీరసద్రనరేంద్రస్య భుజా వాజానులంబనా ౩౦

అత్రస్తంభభవితమిత జాతీ. ఫలత్వమ్

జాత్యభావఫలాత్ప్రేక్షా యథా. —

పహునవధాన్యనాలంకృత్య శైలం కాకతీకతుః,

ప్రాయేణామానుషత్వాయ తృణవృత్తం సమాశ్రతాః. ౩౧

అత్రామానుషత్వాదేతి జాత్యభావస్య ఫలత్వమ్.

క్రియాస్వరూపాత్ప్రేక్షా యథా. —

శ్రీ కాకతీయవృషతే ర్ద్విషదంగనానాం

శ్వాసోర్మభి స్సరది మర్మరితాంతరాలాః,

తస్మిన్నభిగ్ధే కర్మణి కర్మణి 'ఞ్జంతే కర్మకర్మణి' ఇతి వచనాత్ అత్ర శయ్య
యేవేతి జాతిభావహేతుత్వేహి యథా పర్యవసానవిస్తరణం ఫలం నిమిత్తమ్. ౩౨

భూమేరతి. నిర్వాణజనం నిరుపాధికం త్యాగవైభవ మదార్యాతికయో యస్య
శం తథోక్తం. కాకతీకానాం సృష్టవానితి ఫలం ప్రకల్పవృక్షత్వాదివేతి జాత్యభావ
హేతుత్వేహి. ౩౩

నూనమితి. భుజయో రాజానులంబిత్యం పురుషస్య భాగ్యలక్షణం. తదుక్తం
నాటకే తృతీయఽంకే. అత్రాధారస్తంభభవితమితి జాతిభావఫలాత్ప్రేక్షాయా మాయ
తత్వగుణో నిమిత్తమ్ ౩౪

కూనితి. అత్రామానుషత్వాదేతి జాత్యభావఫలాత్ప్రేక్షాయాం తృణవృత్తి
సమాశ్రయశక్తియా నిమిత్తం ఏవ ముత్తరత్రాపి తాదర్శ్యప్రతిపాదకచతుర్థాది

తాసాం నివాసవిధయే కృతయాచనానాం

ప్రత్యుత్తరాణి దధతన మనోర్వనానాః

౧౨

క్రియాస్వరూపాభావోత్పేదా యథా —

ఏముఖే సతీ కాకితేతులంద్రే నీమాఽపి కలకంఠకాగ్రా,

చికు రేషు విక్షితి ప్రతానన ననానేన నిజాభరప్రకరణం ౧౩

అత్రాదదానేత క్ర మూర్ఖహాపాదాః

క్రియాహేతుత్పేదా యథా

రాజ్ఞాం గర్వాంశురోద్భేదాః పరిష్ఠానాః సేవనే,

కాకితంద్రప్రతాపాత్కరిత ప్రష్టాభవాదిః.

౧౪

అత్రాభవవాచిత్య క్ర మూహేతుత్పేదాః

క్రియాహేతుత్పేదా యథా —

కివాలిగులకావస్యం కథం భూత్వా నో విధౌ,

అశశ్యంతా వివాన్యస్య మీచ్ఛిశీం యమతాం గతే | ౧౫

క్రియాఫలత్పేదా యథా —

దంభోఽనందంభమహాజిగోః ప్రస్తానభేదనివదోఽంగభేదః,

శ్రవణే ఫలత్వం కృతీయాదివిభక్త్యా సామర్థ్యేన వా హేతుత్వం చేత్యాదికమూహ
నీయమ్. ౧౬

క్రికాశీయేతి మర్షరః పక్షస్వనిః, 'అపి మర్షరః, స్వనితే వస్త్రపర్యానామ్'

ఇత్యమరః. తద్వంతి కృతాన్యంతరాహిని యమా లే తథోక్తాః ఇతి గుణనిమిత్తకథనం
దానోత్పేక్షాయామ్ ౧౭

విముఖిఇతి. ప్రతీకాః ప్రత్యర్థిభూవరీక, చికురేషు కేశేషు, 'నిమిత్తా తక్కుర్ష

సంయోగే సప్తమి' వికర్షతీతి క్రియాదానాభవోత్పేక్షాయాం నిమిత్తం ఏవం
నిమిత్తానుసాదానే లభ్యదాహర్యమ్. ౧౮

రాజ్ఞామితి పరిష్ఠానత్వముత్పేక్షాఫలం క్రియాహేతుత్పేక్షాయాః

ప్రతిజ్ఞామాత్రమేవ నోదాహరణమత్ర దృశ్యత ఇన్ద్రీయతో నిఖ్యతే. 'కచాలఫలకా
వస్యః కథం భూత్వా తథానిధా' అవశ్యంతావివాన్యస్యమిదృశీం యమతాం గతా

ఇతి. అత్ర దర్శనక్రియాహేతుత్పేక్షా యమతాగమననిమిత్తా. ౧౯

దంభోఽనందంభమహాజిగోః, అన్యార్థిభవ ఇతి యావత్. దంభోఽనందంభ

+ కచాలఫలకాదినిర్ణోకః కేషుఽన్యులభ్యుత్పేక్షానిర్ణయే.

లీనాని వాన్వేష్టు మరాతివర్గా న్విగాహతే శైలగుహంతరాణి
క్రియాభావఫలోత్పేక్షా యథా —

సీమాద్రికుంజేషు విహారభాజః

సిద్ధాంగనాకల్పితచంద్రికాద్ధౌ,

శ్రీవీరరుద్రస్య యశోవిలాసాన్

గాయంత్యసంస్కృష్టు మివాంధకారమ్.

౮౭

అత్రాసంస్కృష్టుమివేతి క్రియాభావస్య ఫలత్వమ్
గుణస్వరూపాత్పేక్షా యథా —

చకాస్తి కాకతీంద్రస్య కృపాలోకసవిభ్రమః,

ప్రకృతిష్టపి ప్రసాదు ప్రసాద ఇవ మూర్తిమూన్.

౮౮

గుణాభావస్వరూపాత్పేక్షా యథా —

ప్రతాపరుద్రస్య మహాభిషేకవయఃకణై శ్శీతలితా ఖలాంగా,

ప్రశాంతభారార్తఫణీంద్రగాఢశ్వాసానిలోష్టేవ విభాతి పృథ్వీ.

అత్ర ప్రశాంతోష్ణేత గుణాభావః

గుణహేతుత్పేక్షా యథా —

జయశ్రయామాశ్రయతాముపైతి

శ్రీవీరరుద్రస్య రణే కృపాణః,

జయశ్రియం వైరివహీవతీనాం

సముత్సుకో హర్తు మసూయయేచ

౯౦

మేవ మహాజిం గోపయత్యాచ్ఛాదయతీతి తథోక్తః. తిరస్కృతాశనిధ్వనిత్యర్థః.
అన్వేష్టుమివేతి. అన్వేషణక్రియాఫలత్పేక్షా గుహంతరగాహనక్రియానిమిత్తా. ౮౬

సీమాద్రితి. సీమాద్రిల్లోకాలాకః, కల్పితః చంద్రికాయాభివార్హః పూజావిధి
శ్యేషాం తాన్ తథోక్తాన్, చంద్రికాసదృశానిత్యర్థః. యశోగానసామంధకారా
సంస్పర్శః ఫలమ్. ౮౭

చకాస్తితి. ప్రకృతిషు ప్రజాను ప్రసాదగుణస్య మూర్తిమన్వితేషణాదుత్పేక్షా
లాభః. నిమిత్తమత్ర నోక్తమ్ ౮౮

ప్రతాపేతి. అన్యత్ర ధర్మిణి ధర్మ్యంతరోత్పేక్షా. అత్ర తు భూరూపే ధర్మ
బాహ్యవృత్తకాంతలక్షణో ధర్మఉత్పేక్ష్యతే తత్ర శీతలాంగత్వం నిమిత్తముపార్జయన్ ౮౯

జయేతి. ఓష్ణవస్తుసంగృహీతకతోఽపి తస్మాన్యత్రావస్థానం న సహత ఇతిభావః
అకనిహోపాత్తనిమిత్తేయం గుణహేతుత్పేక్షా. ౯౦

అత్రాసూయయేవేతి గుణహేతుత్వమ్
గుణభావహేతుత్వేతి యథా —

జాతా వయం సుప్రత సేరగుప్ర
సరేంద్రగంధీరిమగుల్ఫదమ్నః,
ఇత్యప్రమోదా నివ జీవనేషు
మాతన్యమంభోనిధయో భజంతే

౯౦

అత్రాప్రమోదానివేతి గుణభావస్య హేతుత్వమ్
గుణభావలోత్యేతి యథా —

ఆశిషాం విషధూమ్రాణాం నైర్వల్యాధ్ధమివ త్సుకా,
భుజంగ్య కాకతింద్రస్య గుణాః గాతుం సుధామువ

౯౧

అత్ర నైర్వల్యాధ్ధమితి గుణస్య ఫలత్వమ్
గుణభావఫలలోత్యేతి యథా —

అరణ్యవానంచితబాంధవాసు మృగీష్వనైర్వల్యమివాశరణ్యాః,
ప్రతంగదేశేష్వపైరినాన్యం పరజ్ఞుభాలోచనసభ్రమేషు

౯౨

అత్రాపైర్వల్యమితి గుణభావస్య ఫలత్వమ్,

జాతాః ఇతి. పార్శ్వనిస్సృతే పాదగ్రంథ గుల్ఫ తద్విహూస్తకృత్యానాః
'ప్రమాణే ద్వయసం ... ఇత్యానా ద్విహూస్తకృత్యానాః సరేంద్రగంధీర్హే గుల్ఫ
దమ్నః, శదపేక్షయాఽలిస్వల్పగాంధీర్యా ఇత్యర్థః. విషేషాదనేషు వృత్తిభుచ
మాలిన్యం కార్ణ్యం క్లిప్తత్వం చ భజంతే అత్రాప్రమోదా వేతి గుణహేతుత్వావో
త్పేత్యానా న శ్లేషా బాధకః. కింశ్చంగ మివ శనుక్తం దుగతేన—'విషాఽర్థా
శ్రయాఽపి ధర్మవిషయ క్లిప్తశబ్దహేతుకా క్షవిద్వ్యుత్పతే' ఇతి చక్రవర్తివాక్యైక్త—
'క్షవిద్వ్యేషేష భర్తాంశగతేనైషా నబాధ్యతే' ఇతి.

౯౩

ఆశిషామితి. విషధూమ్రాణాం విషమలిసానామశిషాం దంష్ట్రాణాం, 'ఆశిరుగ
దంష్ట్రయామ్' ఇతి విశ్వః.

౯౪

గుణభావనిమిత్తాం గుణభావఫలలోత్యేతి యాజయతి—అత్రేతి

అరణ్యేతి. శరణే రక్షణే సాధుశ్శరణ్యః శరణితా ఆశరణ్యాః, అనాథా
ఇత్యర్థః. అత్రైర్వల్యమివేతి. విలాసవిముఖామృగాంగనా విలాసిని ర్విలాస్య వైరాయంతే,
తన్నిషేధార్థ మివేత్యర్థః. విభ్రమనిముఖత్వమత్ర నిమిత్తమ్.

౯౫

ద్రవ్యస్వరూపావోత్ప్రేక్షా యథా —

న నిత్యమస్తి స్పరిచూర్ణ తేతి త్యక్త్యా నభంక్షి జీతలావత్తీర్ణః,
అనంబునున్నిండు రిచ స్వభామ్నా విభాతి లోకే నవ కాకతీంద్రః.

ద్రవ్యస్వరూపాభావోత్ప్రేక్షా యథా —

అన్యసాధారణదానశౌండే సద్యః కృతార్థిభవదర్శిసార్థే,
శ్రీ కాకతీంద్రే భువి రాజమానే ద్యౌః పారిజాతనవినాకృతేవ.

అత్ర దివి పారిజాతాభావఉత్ప్రేక్ష్యతే

ద్రవ్యహేతుత్ప్రేక్షా యథా —

ప్రతాపరుద్రచేవేత్త్వాభృత్యక్షవిజృంభితం,
సముచ్ఛాతేతి మామూలాదకరేణేన వజ్రినా

౯౬

ద్రవ్యహేతుత్ప్రేక్షా యథా. —

కాంతిమైత్రావోష్ణవిగీనాంగేన మేరుణా,

సేరి. అస్తిన్మధసి, నహి గుణైరపూర్వః కాకతీంద్రః, అప్రేంహః క్షోణిలంప
తీర్ణస్య కవిత్వకత్వా నుత్ప్రేక్షావిషయస్వమేకత్వాద్భివ్యక్త్యం చ

౯౪

అనన్యేరి. దానశౌండ' బహుప్రదః 'స్యర్వదాన్యథూలలక్షదానశౌండో' బహు
ప్రదే'ఇశ్యమహ' అపూర్వసాధారణత్వమర్థాద్దానశౌంధి లభ్యతే ఉభయోః సంజుట్టాది
వన్యశేషాగమనః యద్వా తాదృశదానే శౌం మత్తః, సిన్ధిమంతరణే నిర్విచార
ఇశ్యర్థః పారిజాతావశేషే నివ కస్య రాజరూపతయా భూమికే వర్తమానత్వా
కుంతో విషా వాసాత? ఇతి భావ

౯౫

ప్రతాపేతి త్వాభృత్యక్షవిజృంభితం వైరిభూపాలబిజృంభితం, అన్యత్ర
పర్వకవచవిజృంభితం అత ఏవాచరేణేన వజ్రినేన క్షేమాగా ద్రవ్యహేతుత్ప్రేక్షా.
అత్రాపరకత్తాప్రయోగే శబ్దమాత్రసాధర్మ్యేషునివ స్యాత్ ఆర్థసాధర్మ్యే నిర్వంద్రస్య
సిద్ధశయా ప్రసక్తే రుచమైవ, కస్య)యో కు ప్రకృతో రాజైవావవజ్రిత్యేవాధ్య
వసీయతే కస్యేచకభేదే సాధ్యత్వాత్ ప్రసక్తావపుష్పేత్తీవ ఇవకత్తాప్రయోగే కు
సిద్ధత్వాదన్యపరామిత్వానికత్తాత్తి? ఇవాపరశబ్దయోగుభయోరన్యత్రయోగే రూపక
మిత్యాదివిశేషా యథాగుభవ మూహాసీయాః.

౯౬

కాకతీయేతి. విగీనాంగ ద్రవీభూతావయవేన, అనువర్ణాచలేన, సువర్ణాచలా
భావేనేత్యర్థః అత్రాభావాదితో న హి క్రియూపాపేక్ష్యేనావమర్థస్యాపి 'సుదనపుంస
కస్య'ఇతిజ్ఞాపకా త్కృచి త్సమాస ఇవ్యతే. యదాహ కైయటః—'అనమర్థనభిమా

యత్ర సాఽతిశయోక్తి స్వాత్మవిప్రార్థోక్తిజీవితా. ౧౦౦

యత్ర కవిప్రార్థోక్త్యా విషయతిరోధానేన విషయా నిబద్ధ్యతే
సాఽతిశయోక్తిః. తస్యాశ్చాతుర్విధ్యం భేదే అభేదః, అభేదే భేదః,
సంబంధే అసంబంధః, అసంబంధే సంబంధశ్చేతి కార్యకారణయోః
పౌర్వాపర్యవిపర్యయరూపా త్వనధ్యససాయమూలత్వా ద్వ్యతిరిక్తైవ
కింతు ప్రార్థోక్తి మూలత్వా దతిశయోక్తి రితి కథ్యతే.

తత్ర భేదే అభేదో యథా —

స్థానే కల్పతపుష్టాతః కాకతీయకులోదధః,

లక్ష్మీపతిరసౌ చిత్రం మర్త్యరూపమహోత్సవః ౧౦౧

అత్ర ప్రతాపరుద్ర కల్పవృక్ష యోరభేదాధ్యవసాయః

అభేదే భేదోయథా —

బౌన్నత్యం మహదన్యదేవ మహితః కోఽప్యేష గంభీరిమా

కావ్యన్యా సరణిః ప్రతాపయశసో రనైవైవ బాహ్వీః ప్రథా,

సర్వం నూతనమేవ యద్రన్యపతేజ్జానే న తన్నిర్మితౌ

సామగ్రి చతురాననేన కీయతే కీదృక్రమాః క్వితాః? ౧౦౨

అత్రైన్నత్యాదేర్వైవాభేదేఽపి భేదః కల్పితః. స్వతస్సిద్ధః

శంకావకాశః. నూనమాదికబై రధ్యవసాయేన వ్యాపారప్రాధాన్యేతూత్పేక్షా దర్శితా
నూనమాదికబై ప్రయోగే విషయం ఏవ ప్రాధాన్యే ఆధ్యవసాయస్య సిద్ధత్వా దతి
శయోక్తిరితి. అతఏవోక్తం రుచకేన—‘ఆధ్యవసిత ప్రాధాన్యేత్వతిశయోక్తిం’ ఇతి. ఇదం
రజశమిత్యస్యాతిశయోక్తితా మాఘా దిక్కుక్తం కవిప్రార్థోక్తిజీవితేతి

ఃరిభాగమాహ—తస్యాఇతి. నను పంచమస్యాపృథిశయోక్తిభేదస్య సంభవా
త్కథం చాతుర్విధ్య? మిత్యాశంక్యాహ—కార్యకారణయోరితి. కావ్యప్రకాశకా
రోక్తవైషమ్యం త్వస్తమపాధ్యాయైరేకావళితరణే సమాహితమితి నేనా ప్రపంచ్యతే.

క్రమేణోదాహరతి—స్థానఇతి. కల్పశరోరుదధేరుత్పత్తిరుచితా. కింతు లక్ష్మీ
సోదరస్యామర్త్యోపయోగిన స్తస్మేద మమృతమితి భావః. ౧౦౧

బౌన్నత్యమితి. వ్యాఖ్యాతమేతత్ ౧౦౨

అత్ర రాజమేర్వాదిసంబంధినోరాన్నత్యాద్యోర్వాస్తవాభేదేఽన్యదేవేత్యా
దివా కల్పనికో భేదః ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ.—అత్రేతి తర్హ్యసిక్తౌ భేదేవాధ్యవ
సాయలక్షణానుగతి రత ఆహ—స్వతఃఇతి. స్వతస్సిద్ధం యదాన్నత్యం తదేవాన్యదేవేతి

విప్రార్థోక్తిస్థితౌరౌన్మత్యయౌర్భేదేష్యభేదాధ్యవసాయః.

సంబంధే అసంబంధో యథా —

శిలా చింతారత్నం తపరమరశాః పశురసౌ
వియధేనుస్త్వం జగదపి తథా హోషవిధురం,
న సృష్టిర్వైధాత్రీ తదిహ చతురశ్రీ కథమియం
స్మృతేద్దేవం పుత్రం పకలగుంసామ్రాజ్యసీలయమ్. ౧ ౩

అత్ర విధాతృసృష్టిసంబంధేష్యసంబంధ ఉక్తః అతీతబ్రహ్మసృష్టి
నేశ్వరేణాగ్రాభేదాధ్యవసాయః

అసంబంధే సంబంధో యథా —

బ్రహ్మణ్యేనాకృతేఽపి కుచం నైహవిధాన్తే ముద
సామిన్మత్యమధిక్రమూద్య సతతా మద్విచిత్రం కృతం,
మిథ్యా యం విత్తేనే త్రజగత్ప్రాణాను మత్రాత్మకః
సంభుః క్షయనతీర్థవాసిల కథం జాణా హరిబ్రహ్మణా ౧ ౪

కవిప్రాంత్య సాగత్యం ఆత స్మృతస్థిధప్రాప్తోక్తిస్థితౌ రౌన్మత్యయౌః ఫల
రూపయౌర్భేదేష్యభేదాధ్యవసాయౌ న పునః ఫలం మార్కాస్తంభేదే సత్య
భేదాధ్యవసాయకల్పనాయోగత్ పదుక్తం చక్రవర్తిహ—ఆభేదాధ్యవసాయౌ
హి ఫలేఽలిశయనాహ, న పునః ఫలంస్తత్ర భేదేఽభేదో స స్థిధ్యో, ఇతి కించ
ప్రమాదాహరిణేఽపి స్వతస్థిధప్రాంత్యస్థితౌ రౌన్మత్యయౌః భేదాధ్యవసాయౌ న
రాజకల్పవృక్షయౌ. అత్యథా ఏకత్ర ఫలయోగ్యవసాయౌ—అత్ర ఫలంరీతి వైమాన్య
ప్రసంగాత్. ఏవం చ స్రతాపరుద్రకల్పవృక్షయౌర్భేదాధ్యవసాయ ఇతి యత్సాధ్య
మత్తిం కళ్ళలగతాభేదాధ్యవసాయముమితి ద్రవ్యమ్

శిలేతి. యథా చింతారత్నం శిలాత్వానిరౌషమిదం తథా నర్వమపి జగదితి
దుష్టేయం బ్రహ్మసృష్టిః కింవనవిద్యాశేషగుణమితం సంస్పృశేతి రుద్రదేవస్య
బ్రహ్మసృష్టిసంబంధేష్యసంబంధకథనం. ౧౦ ౩

ఆత్రాధ్యధ్యవసాయం సంపాదయతి—అతీతబ్రహ్మసృష్టి నేతి ఆయం చ స్వత
స్థిధప్రాప్తోక్తిస్థితౌ గాతీకయాధ్యవసాయమాల ఇతి ద్రవ్యవ్యం

బ్రహ్మస్థితి హానివాక్యమేతత్. విరిచిరుక్షరమహ—స్వామిస్థితి అధి
క్రమౌ జగత్సర్వసాధికారి. విష్ణుస్థితిం చిక్షనమవ్యథాకరోతి—మిథ్యేతి. అత్ర తా

అత్ర హరిబ్రహ్మణోరేవంవిధిగోప్యసంబంధేఽపి సంబంధఉక్తః.
శంభునా సహ కాకతీంద్రస్య అభేదాధ్యవసాయః.

కార్యకారణయోః పార్యవ్యతిరేకతయదాపాతీతయోక్తి ర్యథా
మాతః కథం కాకతీనాథ! దృష్టేరగ్రేసరాః కామశంః పతంతి,
తద్రూపలావణ్యజితః స్వరోఽపి నూనం గతః కంకరతామముష్య

అత్ర కార్యభూతస్య స్వరశరపాతస్య కారణభూతాత్ప్రియదృష్టి
పాతా త్పూర్వకాలత్వ ముక్తమ్

అథోక్తీసామ్యాలంకారనిరూపణే అతీతయోక్తి హేతుకాసహోక్తి
ర్నిరూప్యతే.

— సహా క్త్య ల శ్క ర. —

‘సహాధేనాన్వయో యత్ర భవేదతీతయోక్తితః,

కల్పితాపమ్యవ్యంతా సా సహోక్తిరితిష్యతే ౧౦౬

కాన్వత్వాదిగుణయుక్తమేనం బ్రహ్మసి నిర్మాతుం న శక్నోతీతి భావః. ౧౦౮

అసంబంధే సంబంధం యోజయతి—అత్రేతి. పూర్వపదభేదాధ్యవసాయ
ఇత్యాహ—శంభునేతి.

పంచమం భేదముదాహరణి—మాతరితి. కామశరీరకీడమసహమానాయాకస్యా
శ్చివ్రాత్రా సహ వచనం. తస్య కాకతీంద్రస్య, అభూవణేఽపి భూషితవద్భాసమాన
అకాశో దూకం లావణ్యం కాంచివిశేషః. అనయోర్లక్షణముక్తం అమష్య కాకతీంద్ర
స్య. కారణం పూర్వమపరం కార్యమితి సర్వత్ర నియమః ౧౦౯

కవిప్రాశోక్త్యా తద్విచర్యయోఽలంకార ఇత్యాశయేనాహ—అత్రేతి. ‘అది
రశవిలోలజలదః కుటకాద్భవసీవసురభివనవాతః ఆయమాగచ్ఛతి కాలో హంత మాతాః
పథికగోహిన్యః’ ఇత్యాదికార్యకారణయాగపద్యమపి పూర్వాచర్యవిచర్యయ ఏవేతి
ద్రష్టవ్యం.

సహోక్తే స్పృగంతిమాహ—అథేతి.

లక్షణమాహ—సహాధేనేతి సహశబ్దస్యాథో యస్య తేన సహాధేన, తత్సర్వా
యేణ చేత్యర్థః. ‘అనేన సార్థం వివరాంబురాశిః’ ఇత్యాదౌ సహోక్తిహిత్రస్యాలంకా
రతా మాధురియైర్లక్షణ—అతీతయోక్తితీతి. అత్రాంక్షికమంశమధ్యాహారా
దిభిః పూరయన్వ్యాచితప్రే—యత్రేతి. ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాన్వయ ఇతి. యథా

యత్ర భేదేభేదరూపతయా కార్యకారణపౌర్వావ్యవస్థవివర్యయ
రూపయా చాతిశయోక్త్యా ఏకస్య ప్రాధాన్యేనాస్వయే అవరస్య
సహాధేన సంబంధే ఉపమానోపమేయభావః కల్ప్యతే తత్ర సహాక్షిః.
ప్రాకరణికాప్రాకరణికవిషయత్వాదుపమానోపమేయభావస్య సహాధ్యసం
బంధేన ద్వయోరపి ప్రకృతత్వాన్నతదత్తతా. కార్యకారణపౌర్వా
వ్యవస్థవివర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలా సహాక్షిర్యథా

అంద్రక్షమాభృత్పుభటాసిధారా రణేషు సీలోత్పలపత్రభాసః,
పతంతి కంఠేష్వరిభూపతినాం సాకం సురస్త్రీజనముక్తమాల్యైః

అత్ర కృపాణపతనోత్తరకాలభావినో దివ్యమాల్యావతనస్య సహకాల
స్వయముక్తమితిపౌర్వావ్యవస్థవివర్యయః భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిమూ
లాన్లేషగర్భభేదాధ్యవసాయరూపా చారుత్వాతిశయహేతుర్యథా

దినేదినే యద్రనరాధిప్య ప్రతాపలక్ష్మీపదయం ప్రయాతే,
ప్రకాశితాశేషదిగంతరాళో విచస్వతా సార్థ మనింద్యభాసా.

పుట్టెని సహగతః పితేత్యాదౌ పితరౌగమూర్తివా శాబ్ద స్సంబుధస్తద్వదితి భావః.
అవరస్యసహాధేన సంబంధ ఇతి తత్రైవ పుత్త్రాదిపదితి భావః. ఉపమానోపమేయ
భావః కల్ప్యత ఇతి 'సహాయోక్తేప్రధానే' ఇత్యప్రధానే శృణీయాదిభావాత్తదంత
స్య గుణభావాదుపమానత్వం ఆర్థాదితరస్య ప్రాధాన్యాదుపమేయత్వం చ కల్ప్యత
ఇత్యర్థః. అత ఏవాత్ర భేదప్రధానం సాధర్మ్యమితి ద్వివేష్య సహాకాలియా ప్రస్త
రం ప్రవారణీకృత ప్రవారణేకాభాప్రస్తయోనివి శాబ్ద ఏవాయం గుణప్రధాన
భావో న వాస్తవః. పితౌ సహగతః పుత్ర ఇత్యు సుపచత్వాత్ ఉపమానోపమేయ
భావశ్చాత్రకాల్పనికో న వాస్తవ ఇత్యుక్త నిమిత్త మాహ—ప్రాకరణికేతి. తదాత్మతా
అప్రకృతరూపతా.

ఉదాహరణి—అన్వేషి. అత్ర దివ్యమాల్యానివ ఇద్దధారాః కంఠేషు పతంతి
లేఖం ప్రణీయమానస్యోపమానోపమేయభావస్య ద్వయోః ప్రాకరణికత్వాదైవత్యే
కత్వం. కంఠపతనసాధర్మ్యస్య భేదప్రధానకత్వం చోపమానోపమేయయోగ్యవత్
ప్రయుక్తగుణప్రధానభావనిబంధనం చేత్యాద్యున్నేయం. ౧౦౭

అత్ర కార్యకారణపౌర్వావ్యవస్థవివర్యయరూపాతిశయోక్తిమూలత్వముపపాద
యతి—అన్వేషి. దినే దినఇతి. ౧౦౮

అత్రోదయం ప్రయాతీతి శ్లేషేణోదయపర్వతాభ్యుదయయోరభేదాధ్యవసాయః.

అథ సహోక్తిప్రతిపక్షరూపా వినోక్తిర్నిరూప్యతే

—వివోక్త్యలక్కారః. ౧౦—

'వినా సంబంధి యత్కాచి ద్యత్రాన్యస్య పరా భవేత్
అరమ్యతా రమ్యతా వా సా వినోక్తిరితి స్మృతా ౧౦౯

యత్ర కస్య చిదసన్నిధానాద్వస్తు రమ్యమరమ్యం వా భవేత్సా
వినోక్తిః సా నివిధా అరమ్యతా రమ్యతా చైతి
అరమ్యతా యథా —

ప్రతాపరుద్ర చేరస్య గుణవర్ణనయా వినా,

కిద్దుశీ కావ్యరచనా సంశ్చయధ్వం కవీశ్వరా ౧౧

శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయోఽత్ర సహోక్తిమాలమిత్యాహ—అత్రోదయ
మితి 'కుముదవై స్సహసగుప్రతి విఘటంతే చక్రవాకమిగ్ధాని' ఇత్యత్ర శ్లేషభిత్తికా
భేదాధ్యవసాయా మూలం అత్ర విఘటనం సంబంధిభేదాన్నినం న శిష్టిభిష్టత్వ
మిత్యాహ సర్వస్వకారః 'ఉద్విష్టసహకాశికస్యపులకైః' ఇత్యదౌ ఇయం మాలయూపి
దృశ్యతే. అత్ర కర్తృసాహిత్యా వినోక్తిః పూర్వత్ర కర్తృసాహిత్యాని భేదః

వినోక్తే స్ఫురితి మాహ—అథతి.

లక్షణమాహ—వినేతి. యత్రసంబంధి యత్కాచి ద్యస్తు వినా ఆన్యస్య ప్రతి
సంబంధివో రమ్యతా వోధనత్వం అరమ్యతా అవోధనత్వం వా చరాధవేన్నివక్షేసా
వినోక్తిరిత్యర్థః. ౧౦౯

ఫలితం వ్యాచక్షే—యత్రేతి. రమ్య మరమ్యతారహితం అరమ్యం రమ్యతా
రహితం వే త్యర్థః వ్యాఖ్యానోక్తం పుష్కలము చరిహరణ విభజితి—సేతి రమ్య
త్వాభావోఽరమ్యత్వాభావశ్చేత్యర్థః. కస్యచిద్రమ్యత్వమరమ్యత్వం తేతి
విధిముఖేనాపి విచ్ఛిత్తివిశేషో నాస్తీత్యేవమభిధానమితి ద్రవ్యవ్యం. కనుక్తం—'సదసత్త్వ
నివృత్తిశ్చ నివృత్త్యాన్యస్య వర్ణ్యతే, తదా నివిధా వినోక్తిస్సాన్య నివిధిత్రఫలం
భవేత్' ఇతి.

అద్యముదాహరణి—ప్రతాపేతి. కిద్దుశీ రమ్య న భవతీత్యర్థః సంశ్చయధ్వం.
వ్యాఖ్యానం. ౧౧౦

అత్ర ప్రతాపదుద్రగుణవర్ణనేన వినా కావ్యశ్రీయోఽశోభనత్వముక్తం అనేన కావ్యశోభామిదృద్ధిః ప్రతాపదుద్రగుణా వర్ణయితవాన్ ఇతి విధిరేన ప్రకాశ్యతే

రమ్యతా యథా —

కలూపూర్ణే నిత్యం జయతి జగతీంద్రా త్రిజగతో

పుష్పత్యానందే విమలవిభవే సుద్రవృషతో,

వినా లక్ష్మీ స్రావ్య ప్రతివిషసపూర్ణాం నిజతనుం

ప్రకాశసాన్వయిందుర్యది దివి భవేత్సోఽపి సుభగః ౧౧౧

అత్ర ప్రతాపదుద్రే ప్రకాశమానే చంద్రమసి కళంకేన వినా శోభనత్వముక్తం సకలగుణశాలినః ప్రతిపక్షస్య పురస్తాత్తాదృశగుణవత్తయైవ రమ్యతా నాన్యథేతి

— సమాసోక్త్యలంకారః. —

విశేషణానాం తౌలేన్యయత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం,

అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వే సా సమాసోక్తిరప్యతే ౧౧౨

యత్ర ప్రకృతవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతా గమ్యతే సా సమాసోక్తిః తస్మిన్ విధం. క్లప్తవిశేషణసామ్యం సాధారణమామ్యగర్భం కృతి.

అలంకారఫలం ౧౧౩ మాహ—అనేనేతి

ద్వితీయముదాహరణి—కళేతి జగతీంద్రా భూలోకచంద్రే దుద్రవృషతో కలూపూర్ణత్వాదివిశేషణైః ప్రతీయమానేన చంద్రాదుకృష్టేణ జయతి సతి ఇందుః కళంకరాహిత్యేన నిత్యం పూర్ణః, ప్రకాశత ఇతి ప్రకాశః ప్రకాశమానో దివి యదిస్యాత్ భూలోకే త్యేతత్సన్నిధానేన తథావిరోఽపి స శోభత ఇతి భావః స చంద్రోఽపి సుభగో భవేత్సోభనత్వాభావకథనమ్ ౧౧౧

తదేవాహ—అత్రేతి సహోక్తివిరోధస్సహార్థవిచార్యయో రభావేఽపి తదర్థవివక్షాచూముదాహరణమలంకారసర్వస్వాదౌ ద్రవ్యవ్యక్తిమ్

ఉక్తిసామ్యాకృమసోక్తిం లక్షయతి—విశేషణానామితి స్పష్టం. సమాసేన సంక్షేపేణార్థద్వయకథనా త్సమాసోక్తిః. ౧౧౨

విశేషణసామ్యం విధిజలే—తదితి

యత్ర సకృదుచ్చారితశబ్దేచార్థద్వయం ప్రతీయతే తస్మిన్ యత్రోభయ

శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం యథా —

సద్యో విశ్లేధ మేఖలాం పులకితా మృజ్యం తనుం బిభ్రతీ
రాగాదంధ్రపటేః కృపాణలతికా గృహ్లాతి కంఠేష్వరికా,
తద్యోగా దనురక్తభావవివశా సృష్టిలితాహ్లా శ్చిరం
సూన్యాంతకరణా భజంతి ఖలు తే భావస్థితిం కా మపి. ౧౧౩

అత్ర విశ్లేధ మేఖలాపులకితామితి శ్లిష్టవిశేషణసహితా మృపాణ
లతికాయా నాయకాత్వప్రసీతిః అనురక్తభావవివశా ఇత్యాదివిశేషణ
ద్వారా రిపూణాం నాయకత్వప్రసీతిః

సాధారణవిశేషణేన యథా.—

వీతప్రీడ మపాస్తమాన ముదయదై వస్వర్య మావిర్భవ-
త్స్వేదం నిర్భరగాత్ర వేషధు మిశస్తూర్పం గళద్బాష్పకం,
సంజాతప్రళయం చ కాకలిమహీనాథస్తరోద్వేజితా
భూపాశ్చైలగుహాసు యాంతి విజనం భీత్యా సమాలింగితాః.

ప్రవృత్తినిమిత్తైశ్చ కత్వాధారణం యత్ర సమ్యగర్థసమాసవిశేషాశ్రయణం శబ్ద
సమ్యగర్థం తేన సమాసోక్తి రసి త్రివిధా

కత్రాద్యం భేద ముదాహరతి—సద్యశ్చి విశ్లేధా ప్రయోగాదుకూలా మేఖలా
కంఠరజ్జు ర్యస్యా స్తాం తథోక్తాం శిశిలకాం ిగుణాంచ. పులకాశ్చానూ అస్యాన్యం
ణాణాః పులకితా రోమాంచితా చ తాం, ఋజ్యమకుటిలాం రతావనామాం చ,
తద్యోగా కృపాణలతికాసంబంధాత్. అనురక్తః ఉచ్యతే క్తరక్తా భావస్వరూపం
యేషాం తే తథోక్తాః, అత ఏవ వివశాః కరవశాః, అన్యత్ర తద్యోగాన్నాయికా
సంబంధాదనురక్తభావేన అనురక్తత్వేన వివశాః మిలితాహ్లాః మూర్ఖయా నుఖపార
వశ్యాశ్చ, తథా సూన్యాంతకరణా గతమనసో విగళితవేద్యాంతకరణాశ్చ, కామపి
వక్త్రమయోగాగ్నిం, సాహ దుక్తావమంగళత్వేనాక్లిలత్వాదివి భావః. భావస్థితిం వృత్తభావ
వికారం, వికాశనిమిత్తమిశ్వర్థః అన్యత్ర కామపి వక్త్రమశక్యాం భావస్థితిం ప్రేమాను
బంధం, భజంతి.

౧౧౩

అత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యశ్చక్షరతాయామరిపూ నాయకానాయకవ్యవహార సమా
రోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరతి—వీతేతి. వ్యాఖ్యాతమేకత్.

౧౧౪

అత్ర శృంగారభయానకసాధారణవిశేషణబలాద్భిత్వా సమా
లింగితా ఇతి నృపాణాం నాయకత్వప్రతితిః.

బంపమ్యగర్భవిశేషణేన యథా.—

భృతాత్మగుణరత్నైః పూర్ణస్సౌజన్యవారిణా,

ప్రతాపదుద్రన్యపతిర్ధత్తే విశ్వంభరాత్రియమ్.

౧౧౫

అత్ర సమాసోక్తౌ సర్వత్ర వ్యవహారసమారోపవ సంజితం. స చతు

అత్ర పీతప్రీతాదివిశేషణానామధయత్రైకార్థత్వం సామ్యం తద్బలాద్భిరూ
ణాం శృంగారనాయకవ్యవహారసమారోప ఇత్యాహ—అత్రేతి.

ప్రీతవ్యయాదిధర్మసమారోపాఽత్ర నిమిత్తం. 'ద్వామాలినింగముఖమాశుదిశాం
చుచుంబ' ఇత్యుక్త ఈక్షణాగ్నో యువనాయకవ్యవహారారోపే అలింగనాదికార్యసమా
రోపః కారణం సాధారణవిశేషణసామ్యే ధర్మకార్యయోగస్యకారారోపం విసావ్యంజన
వ్యాపారోద్భేదనేనాప్రకృతప్రతీతేరసంభవాత్. ఏవం చ ద్వితీయాభేదోద్వివిధో
జాతః.

తృతీయముదాహరణి—భృతాత్మేతి. గుణరత్నైః పీత్యుపమితసమాసస్యగుణా
ఏవ రత్నైః సీతి రూపకసమాసస్య చ సాధకబాధకాభావాత్పంచేహసంకరః. తతోగుణ
సదృశై రత్యైరితి మధ్యమపదలూపీ సమాసః ఏవముత్తరత్వాపి. ఇక్షమాపమ్యగర్భవిశేషణ
సామ్యేన ప్రతాపదుద్రే సముద్రవవ్యవహరప్రతీతే స్సమాసోక్తిః యత్రోపమాసమాసే
సాధకమస్తి యథా—'దంతప్రభా పుష్పచితా లాలాక్షీ చారువసీసి, కేశపాశాని
బృంజేన సువేషా మారిణేక్షణా' ఇత్యుక్త సువేషత్వం తత్రోపమాసమాసానంతరం మధ్యమ
పదలూపీసమాసో ద్రవ్యవ్యతి. తథా చ తృతీయభేదస్యాపి ద్వైవిధ్యం సిద్ధ్యతీత్యేవం
పంచప్రకారా సమాసోక్తిః. తదుక్తమలంకారసర్వస్వే—'త దేవంజ్ఞేష్టవిశేషణసముత్థాపి
తైకా. సాధారణవిశేషణసముత్థాపితా ధర్మకార్యసమారోపాభ్యాం ద్విధా. ఔపమ్య
గర్భవిశేషణసముత్థాపితా తూపమాసంకరసమాసాభ్యాం ద్విధేదా' ఇతి యత్ర 'నిరీక్ష్య
విమ్యన్నయినైః పయోదౌ' ఇత్యాదౌ నిరీక్షణాదికం రూపకే సాధకమస్తి తత్రైకదేశ
వివర్తిరూపకమేవ న సమాసోక్తిరత్యాదివిశేషా అపి తత్రైవద్రవ్యవ్యాపి. ౧౧౫

విశేషాంతరమాహ—అత్రేతి వ్యవహారసమారోప ఏవే ద్వేషకారో రూపక
సమారోపవ్యవచ్ఛేదార్థః తథాహి—యదా విశేషణసామ్యద్రవ్యతం ప్రస్తుతవిశేష్య
త్వేన ప్రతీయతే న తు ప్రయుజ్యతే తదా నిష్ప్రతియోగికత్వేనాపరిత్యక్తస్వరూ

ద్విధః. తాకికే వస్తుని తాకికవ్యవహారసమారోపః శాస్త్రీయవస్తువ్యవహార
సమారోపశ్చేతి ద్వివిధః. తథా శాస్త్రీయవస్తునిశాస్త్రీయవస్తువ్యవహార
సమారోపః తాకికవస్తువ్యవహారసమారోపశ్చేతి. ఏవం చతుర్విధః.

యథాక్రమ ముదాహరణాని —

సప్తాంగస్ఫురదుద్దామదానలక్ష్మీవిరాజితః,

ప్రతాపదుద్రోశద్రాత్మాతనుతే సార్వభౌమతామ్

౧౧౬

అత్ర తాకికే ప్రకృతవస్తుని తాకికస్య సార్వభౌమనామధేయస్య
దిగ్గజస్య వ్యవహారప్రతీతిః.

వస్య ప్రస్తుతస్య రాజాశ్చేషోపామ్యావగమితేనాప్రస్తుతసముద్రత్వావిధర్షణ విశిష్ట
తయా ప్రతీతేర్వ్యవహారసమారోపః. యదా త్వప్రస్తుతమసి విశేష్యం ప్రయుజ్యతే
తదా తత్ప్రస్తుతమర్థం స్వేన రూపేణ రూపవంశం కృత్వా న్యగ్భవతి. ప్రస్తుత
మసి స్వరూపం పరిత్యజ్యాప్రస్తుతతాద్రూపముపగృహ్యతి. అతస్తత్రరూపకసమారోప
ఏవ తదుక్తం—‘అప్రస్తుతం ప్రతీతం చేచ్ఛేదకాంతైకసామ్యతః, వ్యవహారం సమా
రోహ్య ప్రస్తుతే న్యగ్భవత్కథ తేనాప్రస్తుతవృత్తాంతారోపేనాప్రస్తుతం స్వయం
సంక్షేపేనోచ్యతే యస్తాత్మమాసోక్తియం తదా. ‘స్వాశ్చేషోపామ్యావగమ్యం చేత్స
ప్రతాకారరూపితం, భవేదప్రస్తుతం వేద్యం రూపకాలంకృతిస్తదా’ ఇతి. అత్రాప్రస్తు
తస్య ప్రతీయమానత్వాద్వ్యవహారసమారోపవివేచి భావః. తం చతుర్థా విధజతి—స
ఇతి.

వస్తుని జాత్యాదౌ క్రమేనోదాహరతి—సప్తాంగేతి. ‘స్వామ్యమాత్యసుహృ
తోశ రాష్ట్ర దుర్గజ్ఞాని సప్తాంగాని, తద్దోచరయా దానలక్ష్మ్య త్యాగవైభవేన
విరాజితః అదేయమస్య కిమసి నాస్తీతి భావః. అన్యత్ర సప్తాంగాని కరాగిని తత్ర
స్ఫురంత్యా స్రవంత్యా దానలక్ష్మ్య మదవైభవేన విరాజితః తదుక్తం. ‘కరాతక్రూటాభ్యాం
మేధా చ సేత్రాభ్యాం చ మదమ్రుతి’ ఇతి పాలకామ్యే కరాలి, నాసారంద్రాభ్యా
మిత్యర్థః. భద్రాత్మా మంగళమూర్తిః అన్యత్ర భద్రజాతిః. తల్లక్షణం మతంగజ ఇతి
ప్రతీయతే. సర్వభౌమే రిక్వర స్సార్వభౌమః. ‘తస్మేశ్వరః’ ఇత్యుచ్చిత్యయః. అను
శతికావిత్యాదుభయపదవృద్ధిః తత్రాం చక్రవర్తిత్వం, అన్యత్ర సార్వభౌమతాం దిగ్గజ
విశేషత్వం కమతే. అత్ర ప్రకృతప్రతాపదుద్రే అప్రకృతభద్రగజవ్యవహారసమారోపః.

తథా.—

గురు ప్రమాణేన నిజేన సద్య స్థిరస్మృతోద్యత్ప్రతిపక్ష హేతా,
ప్రతాపమద్రస్య సమిత్వదగ్రే ఖడ్గే మహత్థండనపండితత్వమ్.
అత్ర తాకికే ఖడ్గే తక్కుశాస్త్రప్రసిద్ధపస్తువ్యవహారసమారోహః.

తథా.—

అపూర్వార్థజ్ఞానాగురుభణితసారస్యపదవీ
శ్రుతిగ్రాహ్యం తత్త్వం కమపి కలయంతి ప్రతిపదం,

తాకికే వస్తువి శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముదాహరతి.—గుర్వతి గురుగా శ్రేష్ఠేన ప్రమాణేన, ధ్వజాశిశుభాయ విశిష్టప్రమాణేనేత్యర్థః. ఆయుధానాం ధ్వజా ద్దాయా జయావహః ఇతి తద్విదః. ఆన్యత్ర ప్రమాణేనామనావేవ తస్యైవ కథా సాధనత్వాత్ గౌరవం చాన్య న్యాప్తిపక్షధర్తతావైశిష్ట్యనిబంధనం ద్రష్టవ్యం శ్రుతి పక్షస్య శత్రోః శ్రుతివాదిన శ్చ, హేతిరాయుధం, హేతురమమానం చేతి. ఇకారో కారయోజ్యేయః. ఉచ్యతి. శత్రా ప్రయోగప్రారంభ వివాదయోః కారణవ ఇతి లభ్యతే. సమితి యుద్ధే సభాయాం చ, ఖండనపండితత్వం విదారణకౌశలం ఆన్యత్ర దూషణనైపుణ్యం. అత్ర విశేషణసామ్యమైవశండికః శ్రుతియతే ౧౧౭

శాస్త్రీయ వస్తువి శాస్త్రీయవస్తువ్యవహారసమారోపముదాహరతి.—ఆపూర్వేతి. ఆపూర్వస్యామందితసార్థస్య, జ్ఞానయా కథ నేన. గురుగాం జ్ఞానానాం, భణితానాం వాక్యానాం, యత్సారస్యమభిమతికరణయోగ్యత్వం, తస్య పదవీ, స్థానమిత్యర్థః పదే పదే ప్రతిపదం, శ్రుతిగ్రాహ్యం శ్రోత్రేంద్రియగ్రాహ్యం, కి మచ్యునిర్వచనీయం, తత్త్వం మాధుర్యరూపం, కలయంతి ధారయంతి శ్రుతికటావివోషరాహిత్యేన శ్లేషాదిగుణసా హిత్యేన చ స్రవణుధామధురశద్ధార్థకరీత్యర్థః. ప్రబంధశ్రీః కావ్యనాటకాది ప్రబంధలక్ష్యేజయతే. యస్యాం బుధశ్రేణీ వివిధపరిపత్, నిపుణమధికర్తు రసమా స్వాదయతుం, శ్రద్ధవతి. అధికారస్య ఫలస్వామ్యులక్షణత్యా తస్మాదయ వివాదాధి కారీ నాన్య ఇత్యర్థః. అపూర్వాగామర్థానాం చోదయైవమధిగమ్యతేన ప్రమాణాం తరాగోచరాగామగ్నిహోత్రాగ్నినాం జ్ఞానయా కథ నేన గురుగాం శ్రేష్ఠానాం భణితా నాం విధివాక్యానాం యత్సారస్యమర్థవాచిప్రయుక్తం ప్రవర్తనానుభవం తస్య పదవీ స్థానం, విద్యాదివిచారసక్తి చినేత్యర్థః. శ్రుతిశబ్దేన శ్రుత్యేకదేశో గృహ్యతే. తేన శ్రుతి గ్రాహ్యం విశ్లేషితప్రత్యయవేద్యం, అజనిత కిమచ్యుతాకికం తత్త్వం, శ్రేయస్సాధనతా రూపం ధర్మం; అతవివేక్షమాచారైః—‘శ్రేయ స్సాధనతా హ్యేషాం నిత్యం తదా

ప్రబంధశ్రీర్వీరక్షితపతిఃసీనాం విజయతే

బుధశ్రేణీ యస్యాం నిపుణమధికత్వం ప్రభవతి.

౧౧౮

అత్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని తంత్రశాస్త్రప్రసిద్ధచస్తుస్యవహార
మారోః.

తథా —

సాలంకారా లసద్వర్ణా సగుణా రసనిర్భరా,

ప్రసీద్యతే, తాద్రూప్యేణ చ ధర్మత్వం తస్మాన్నేంద్రియగోచరః.' ఇతి. పద్యలే
గమ్యతే ప్రామాణ్యాదిక మేభిరి పదాని న్యాయాః, ప్రతిపదం సవాస్తేగాః శ్వాయే
రిత్యర్థః. కలయంతి ఇతికర్తవ్యతారూపేణ ప్రతిపాదయంతీత్యర్థః. మీమాంసేతి
గమ్యతే. తదుక్తమాచార్యైః—'ధర్మే ప్రమీయమాణే హి వేదేన కరణాత్మనా, ఇతి
కర్తవ్యతాభాగం మీమాంసా పూరయిష్యతి' ఇతి యస్యాం మీమాంసాయాం బుధ
శ్రేణీః నిగమసిరుక్తాదివిద్యాగోష్ఠిత విద్యత్సంఘం ఏవాధికర్తుం ప్రభవతి తస్యైవా త్రాధి
కారాదిరి భావః. తదుక్తం జిజ్ఞాసాప్రస్తావే—'జిజ్ఞాసైకోపసీతస్య ద్వివీయా హత
శ్రుతేః. జ్ఞాతవిద్యాంతరస్యయాసా మీమాంసాపురస్సరీ' ఇతి. అథవా మతాంతరే
ణార్థాంతరం తు క్రియాదివ్యతిరిక్తం స్థాయికార్యం ప్రమాణాంతరాగోచరమపూర్వం.
తదుక్తం శారికానాథేన—'క్రియాదిభిన్నం యత్కార్యం వేద్యం మానాంతరైర్న
తత్. అతో మానాంతరాపూర్వ మపూర్వ మితి గీయతే' ఇతి. తదేవాథో వాక్యార్థః.
ప్రధానత్వాత్; తదుక్తం—'కార్యవైర్విప ప్రధానత్వాద్వాక్యార్థత్వం చ యుజ్యతే'
ఇతి. ఏవమాదే క్లృపూ కక్షనం, తత్ప్రధానానాం గురుభణితానాం నిబంధనవివరణాది
ప్రభాకరగ్రంథానాం యత్సారస్యం ప్రసన్నగంభీరత్వం తస్య పదవీ స్థానం, తథావిధ
గ్రంథయుక్తేత్యర్థః. శ్రుతిగ్రాహ్యం ఓజాదివాచ్యం. 'ఏవం కార్యాత్మకే హ్యర్థే వ్యుత్ప
ద్యంతే లిజాదయః' ఇతి శారికోక్తేః కిమప్యలాకికం తత్త్వం. 'కార్యత్వేన నియోజ్యం
చ స్వాత్మని ప్రేయస్స సా, నియోగ ఇతి మీమాంసావిష్టతైర్భిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణ
నియోగావరపర్యాయం ధర్మం ప్రతిపదం కలయంతీత్యాది పూర్వవత్. ౧౧౮

లక్ష్మీ లక్షణం యోజయతి—అత్రాలంకారేతి. తంత్రశాస్త్రమత్ర భాటం
ప్రాభాకరం చేత్యుభయం వివక్షితమ్.

శాస్త్రీయే వస్తుని లాకికవ్యవహారసమారోప ముదాహరతి—సాలంకారేతి. అలం
కారై రుపమాదిభిః కటకాదిభి శ్చ సహితా సాలంకారా, లసద్వర్ణా మధురాక్షరా

భావానుబంధినీ భాతి భారతి కాకతీశ్వరే.

౧౧౯

అగ్రాలంకారశాస్త్రీయే వస్తుని భారత్యాభ్యే లోకీకనాయకావ్యవహారసమారోపః. సమాసోక్తా విశేషణవిశేష్యయో ర్ద్వయోరుపాదానా భావా స్థేషాద్విశేషః అన్యేషామప్యలంకారాణాం ఉక్తిసామ్యేఽపి శ్లేషగర్భత్వవిశేషా ద్వ్యక్తోక్తి రుచ్యతే.

— వక్ర క్త్య లంకారః. —

అన్యథోక్తస్య వాక్యస్య కాక్వా శ్లేషే వాభవేత్,

అన్యథాయోజనం యత్ర సా వక్రోక్తిర్నిగద్యతే. ౧౨౦

యప్రకరణాచి ద్వివక్షయా కేనచిత్ ప్రయుక్తస్య వాక్యస్యాన్యే నాన్యథా వివక్షయా యోజనాన్యతే సా వక్రోక్తిః. ఉక్తచక్రత్వే కథంచి తస్మాదవత్యవ్యేచువిధలక్షణాభావా తస్మాద్వాలంకారేభ్యో భేద్యతే.

మనోజ్ఞ కాంతి శ్చ, సగుణా శ్లేషాదిగుణయుక్తా గాంభీర్యాదిగుణయుక్తా చ, రసేన శృంగారాదినా ఆనురాగేణ చ, నిర్భరా పూర్ణా, కాకతీశ్వరే విషయే. భావోఽభిప్రాయః ప్రేమా చ, తస్మానుబంధో విచ్ఛేదాభావః, తద్వతీ భారతీ వాణీ; నాయకా రుగమ్యతే. ౧౧౯

నను యత్ర శ్లిష్టవిశేషణసామ్యం తత్ర శ్లేష ఏవాలంకారః కస్తాన్తు భవతీత్యత్రాహ—సమాసోక్తాదితి

అప్రకృతవిశేష్యస్యాపి పృథగుపాదానే శ్లేషః. తదభావాదత్ర స శ్లేషత్వమితి భావః.

వక్రోక్తే స్పృగతిపూర్వకం లక్షణమాహ—ఉక్తిసామ్యేతిత్యాదినా.

అన్యథోక్తస్యేతి. కేనచిదితి శేషః. అన్యథా యోజనమితి. అచరణేతి శేషః. ౧౨౦

తదేతద్వ్యాచక్షే—యత్రేతి. సర్వేభ్యో భేద మాహ—ఉక్తితి. ఎక్రత్వే వైచిత్ర్యం. సంభవత్యేతి. సర్వాలంకారేష్యేతి శేషః. విచ్ఛిత్తిమాత్రవాచినో వక్రశబ్ద స్తోక్తిరనిశేషే చర్మవసానా తస్యైవలక్షణత్వమితి భావః.

ಕಾಕ್ಯಾ ಯಥಾ. —

గీబహుళల్ల హా¹ యై రాతి సహ ఆస్త్యసిరీమి ణిబ్భరాసత్తి,
ణాణాసిరీవవిరుమా అహ్మణ్ణ మణు అహా² సి. ౧౨౧

అత్ర త్వమిద ప్రయో స్యాయానుజాం స సమం లాభ స్త్వమిద
వృషతిరానక్త వన కుత్యాన్ నం లఘూపరీమిత కాక్ష్వ ప్రతియతే
శ్రేష్ఠే యథా —

‘నేనే సుందరి’ అన్నట్లే హృది పరావశా కనుగొన్న హి
క్షాణభృత్తులను సుస్థమే పరయి కా? కోర్కె ద్రవ్యవో విభు,
ఈశః కుంభ నత్యమాంభ సుభగే త్వగోత్రసారోద్భవ
త్యాచార్య ఖచ్చః పానమాచి విహార కించిత్సహస్రస్థుతే.

— స్వ భా వో క్త్యం లోక రః —

స్వభావోచ్ఛరణ చాలా యథావిధిగా నిబధ్యతే నా
స్వభావోచ్ఛరణ.

† బహువల్లభః ఇలు రాజా సఖ ! తస్య శ్రీమూం నిర్భరాసక్తిః,
 మృనా శ్రీయోఽసి క్షమాత్మానం కన్ను లవయసి?

కామమూలాం శ్రోత్రీ మదాహరణి—బహిర్వి [అపామిత్వత్ర 'అత్సవిహః,
ఇతి సూత్రేణ ఆత్మశబ్దే యుక్తపర్వస్యసకారాదేశః] ఆత్మ ప్రమాథే నాయకయా
సంభావితస్యాత్మస్వాత్మస్య ఏతీయాథే సఖ్యా శ్రియోమ్యానేత్వత్ర కాక్వా విషేష
యోజనాద్యర్హత్యై.

శ్లోషమూలాముదాహరణి—కఇతి. ఆత్మ సభానాయకయోరుక్తిప్రస్ఫుటికతయా
సవ వాక్యాని యోజనీయూని రాజా నృప శ్చంద్రశ్చ, షోణీస్ఫుటిలో రాజశ్రేష్ఠః
ఋగ్లోక్తమ శ్చ, దుద్రదేవః ప్రతాపదుక్టో దుద్రశ్చ, సత్సమాఖ్య బ్రూషే, గోత్ర
సారోద్భవా సర్కులప్రసూతా ఋత్వికరాజపుత్రీ చ. ఆపహసప్రధానా వాచో
యస్యా ప్రస్యా మహాసనవాది, విరహం వియోగమగ్రం, కింబిద్ధ్యస రత్ ౧౨౨

వక్రక్షిపర్మయేణ స్వభావోక్తిః లక్షయతి—స్వభావేన

యశ్చ చారు సమ్యగగ్రామ్యం యథావదహ్యసాతిరేకేణ వస్తునో వర్ణక్రియా
సంస్థానరూపస్య వస్తుస్వభావస్య కవిప్రతిభాకగోచరస్య వర్ణన మసౌ స్వభావోక్తిః ఆత
ఏకేన గ్రామ్యం నాలంకారశ్చ్యుక్తం దోషప్రకరణే.

యథా —

మదశ్చ్యుతానన్దితకర్ణతాళముద్ధూతమూర్ధ్నా త్రిదస్థితేన,
లోలాగ్రహస్తేన గజేన జాతో నిత్యోత్పనః కాకతిమీరదుద్రః

— వ్యాజోక్త్యలక్కారః —

అథోక్తిసామ్యద్వ్యాజోక్తిరవ్యతే.

వ్యాజోక్తిసాన్తి సముద్భూతం వస్తుయత్ర నిగూహ్యతే

యత్ర ప్రకాశం వస్తు సామ్యగర్భత్వేన నిగూహనాన్వత్వాత్

కేవలిగ్వాజేన ప్రచ్ఛాద్యతే సా వ్యాజోక్తిః.

యథా

క్షోణీపాణిగ్రహణసమయే సంమదాద్రోమహర్షే

సర్వాగీణే నృపతిత్వః కాకతియాన్వయేందుః,

ధీరోదాత్ర క్షిణిరసలిలైః కిన్ను రాజ్యాభిషేకః

కర్తవ్యస్వాదితి వృదు హసస్వీక్షితే ముత్రివృద్ధాః ౧౨౪

అత్ర క్షోణీపాణిగ్రహణజనితం రోమహర్షణం ధీరోదాతైతయా
ప్రతాపదుద్రదేవేన మహాభిషేకసలిలైః త్యవ్యాజేన ప్రచ్ఛాదయతా
ముత్రిణో వీక్ష్యంతే

ఉదాహరణి—మదేతి.

౧౨౩

మదశ్చ్యుతా మదస్తానినా, నర్తికకర్ణతాళం యథా భవతి కథా, ఉద్ధూత
మూర్ధ్నా కంపితకుంభస్థలేన, త్రిభిః పక్షైః క్లిం శీలిర్యస్థలేన త్రిపదస్థితేన, అగ్రం
చాస్తా హస్తశ్చేత్యవయవావయవినోరభేదవిశేషముం విశేషణసమాసః యదాచా
వామన—‘హస్తాగ్రహస్తాదయో గణగణినో’ త్సేదాభేదాత్ ఇతి అత్ర క్రియా
స్వభావవర్ణనం. ఏవం వర్ణనసంస్థానయోరుదాహరణమ్

వ్యాజోక్తే సంకలిమాహ—ఉక్తిరి

లక్షణమాహ—వ్యాజోక్తిరితి

వ్యాజస్తే—యత్రేతి. ప్రకాశం నిగూఢవరం. కుశ్చిన్నిమిత్రాత్ ప్రకట
మిశ్కర్థః, అత్ర వస్తుంకరప్రక్షేపరూపస్య వ్యాజస్య వచనాద్వ్యాజోక్తిశ్చర్థః

ఉదాహరణి—క్షోణీతి. సర్వాణ్యంగాని వ్యాపన్నీతి సర్వాంగిణి, ‘కర్మ
ర్వాదే’ ఇతి భుక్రత్యయి.

౧౨౪

అత్ర నిగూఢః క్షోణీపాణిగ్రహణనోఽహర్షో రోమహర్షణ ప్రకాశతస్ఫుటి

—మీలనా లంకా రే. —

వ్యాజోక్తుర్మునిఁ కించిత్సామ్యాన్తిలనముచ్చతే
మీలనం నస్తునా యత్ర చ స్తన్వంతినిసూహితే.

యత్రనిస్తునా చ స్తన్వంతిరం ప్రచ్ఛాదితం ఛచతి సమీలనాలంకారః. స ద్వివిధః. సహజేనాగంతుకతిరోధానమాగంతుకేన సహజ తిరోధానం చతి యథాక్రమముచాహరణే—

ఉక్తైః కాశితీరరుద్రచృపతే గోదండవిస్ఫుల్లితైః
యథప్రాంగణవర్జితేషు పతిషు క్వాపి స్రీనాత్మసు,
విష్వక్తప్రతర్కజ్వరజమామగేర్విషద్యోషితాం
సంక్రాంతోఽపి న లక్ష్మ్యతే కథి మహాసూక్ష్మా చిరం మారహః.

అత్ర సహజేన రిపుకామినీగతేన స్వరానలోష్టణా మార్గరథా దాగంతుకో మరూష్టా రిరోధియతే,

తథా —

ప్రతాపరుద్రస్య భుజరథావాదంతర్భయాద్భూమిభుజామజస్రమ్,
స్వేదాశ్రుకంపాద్యుదయైశ్యచంగరోష్ఠ్యాంత్రియః ప్రేష్ఠి న విశ్వసంతి
తైశ్యవ్యాజేనాచ్ఛవృత ఇత్యాహ—అత్రేతి ధీరోదాక్షతయా గంభీర్యేనాచ్ఛ
దితస్యాపి హస్తస్య మృదుహసేన పునః ప్రకాశనం లక్షణాంతఃపాతీతి రహస్యమ్.

మీలనం సంగమయతి—వ్యాజోక్తీతి.

లక్షయతి—మీలనమితి. ఉత్కృష్టవస్తువా అపకృష్టవస్తునిసూహనం మీలన మిత్యర్థః. అత ఏవ గుణసామాన్యసిబంధనాత్సామాన్యదస్య భేద ఇతి స్రవ్యమ్.

సహజేనాగంతుకతిరోధానముదాహరతి—ఉక్తైరితి గోదండవిస్ఫుల్లితైః భుజ విజృంభితైః. యథప్రాంగణవర్జితేషు. వర్జితయథప్రాంగణేష్విశ్వర్థః. 'వాహితాగ్న్య దిషు' ఇతి చరసిపాతః.

౧౨౫

లక్షణం యోజయతి—అత్రేతి.

అగంతునా సహజతిరోధానముదాహరతి—ప్రతాపేతి. భుజరథావాత్సరా క్రమాద్యయహేతోరంతర్గతం భయమంతర్భయం. అకారగోపనేనానభివ్యక్తమిశ్వర్థః. తస్మాద్దేహిః భూమిభుజం సంబంధిని ప్రేష్ఠి విషయే న విశ్వసంతి, ప్రేమకూలనామసి స్వేదాదీనాం భయానుభావత్వశంకయేతి భావః.

౧౨౬

అత్ర భయజనితేన కంపాదినాఽఽగంతుకేన సహజస్య ప్రేమజని
తస్య కంపాదే స్థిరోధానమ్.

— సామాన్యాలంకారః. ౧౧ —

సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర స్వంతరైకతా.
యత్రైకస్య వస్తునో గుణసామ్యేన వస్తంతరైకాత్వం భవతి స
సామాన్యాలంకారః

కైలాసదుగ్ధార్థవయానహంసే-

ష్వలక్షితేష్వార్థవరేంద్రకీర్తా,

ప్రయః పుమాంస కథమే స్థయంతే

స్వనేరకాః సంభ్రమతో విలోక్య

౧౨౭

అత్ర ప్రతాపగుర్ద్రకీర్త్యా జగత్సు విజృంభితాయాం కైలాసప్ర
భృతీనాం విమలస్తూనాం తదైకాత్మ్యమ్

ఇతరగుణసన్నిధానాతీతసామ్యాత్తద్గుణ ఉచ్యతే.

తద్గుణస్వగుణత్యాగాదనోత్కృష్టగుణాహృతిః

యత్ర స్యానం స్వగుణం విహాయ సన్నిహితవస్తుసృకాశాదు
తక్రృష్టగుణ స్వీకృయతే స తద్గుణాలంకారః.

యథా.

ప్రతాపరుద్రదేవాంఘ్రినఖజ్యోత్స్నా విజృంభితైః,

నమన్నప్రతిమాణిక్యమాశయశ్శుచయః కృతాః

౧౨౮

మిలనసాధర్మ్యాత్తదనంతరం సామాన్యం లక్షయతి—సామాన్యమితి. యత్ర
గుణసామ్యా త్వప్రకరణః వస్తునోఽప్రస్తుతవస్తంతరైకాత్వం నిబధ్యతే తత్ప్రమాణగుణ
సంబంధాత్సామాన్యమిశ్యర్థః.

కైలాసేతి. ప్రథమే పుమాంసః శివకేఠవిరించాః, సంభ్రమతః సంభ్రామ్యతః
క్వచిదభ్యవర్తితమావాత్, స్థయంతే మందంహసంతి.

లక్షణం యోజయతి—ఆలేతి

తద్గుణం సంకమయత్ లక్షయతి—తద్గుణఇతి. మిలనే వస్తవంతరనిరూహణం.
ఇహపునరనిరూహితకస్యగుణేనోపరాగ ఇత్యనయోచ్ఛేద ఇతి సర్వస్వకారవ్యాదయం.

తస్మాదప్రకృతస్య గుణోఽత్రాస్తితి తద్గుణః. ఉదాహరణం నృష్టమ్.

ఆశద్గుణమాహ—తత్ప్రతిపక్ష్యాదిత్యాదిసా.

అత్ర ప్రణమతాం భూపతీనాం పద్మమకుటాః స్వాం శోణప్రభాం
ముక్తాన్ కాకతివీరరుద్రపదసఖజ్యోత్స్నాగతం ధవళిమానముద్వ
హంతిస్త.

తత్ప్రతిపత్యోత్తద్గుణో నిరూప్యతే.—

* సతి హేతా వన్యగుణాన్వీకారస్సాన్య దతద్గుణః.

యత్ర సన్నిధానరూపే హేతౌ సత్యప్యన్యగుణాన్వీకారో నాస్తి
అసావతద్గుణాలంకారః

యథా—

ఈశానం సమయా జగత్పటతి తల్లిలాట్టహాసోజ్జ్వలే

దైత్యురిం పరత స్తదంగవిలసన్ని లద్యుతద్యోతతే,

బ్రహ్మణం నికషా చ తత్తనుమిశత్స్వస్త్వప్రభాభాస్వరే

పుష్ట నుద్రనరేంద్రకర్తివిభవస్సాన్వ మేన శుభ్రాం ఛవిమ్. ౧౨౯

అత్ర హరిహరవిరించీనాం సమీపకర్తిషు జగత్సు తత్తన్నానాప్రభా
సమగ్రేష్వపి నిరంతరం విహరమాణస్య ప్రతాపరుద్రయశసో నిరంకుశః
స్వకీయ ఏవ ధవళిమా విజృంభతే.

— విరోధాలంకారః —

అతద్గుణే కించి త్ప్రకాంతత్వాద్విరోధస్య విరోధాలంకారో నిరూ
ప్యతే—

‘అభాసత్వే విరోధస్య విరోధాలంకృతిర్నతా.

యత్ర ప్రథమమాభాసతయూ ప్రతీతో విరోధః పర్యవసానే పరి
ప్రాయతే సవిరోధాలంకారః తత్ర జాతేర్జ్ఞాత్యాదినా సహ విరోధే

ఈశానమితి. అత్రేకానాదిసమీపకర్తృని కత్తద్వర్ణవిశిష్టే జగతి కీర్తివిభవః స్వవర్ణ
మజహదేవాటత్యర్థః. ౧౩౦

అశవివాశద్గుణ ఇత్యాహ—అత్రేతి. ఈశానమిత్యాదౌ ‘అభిశబ్దతః...’
ఇత్యాదినా ద్వితీయా.

విరోధం సంగమయతి—అశద్గుణ ఇతి.

విరోధస్య సత్యపి సన్నిధానే లన్యగుణాన్వీకారభావలక్షణ స్మృత్యర్థః.

లక్షయతి—అభాసశబ్దఇతి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. అత్ర విశేషతో విభాగమాహ—

చత్వరో భేదాః. క్రియాయాః క్రియాగుణద్రవ్యైస్సహ విరోధే
త్రయో భేదాః గుణస్య గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధే ద్వా భేదాః.
ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ సహవిరోధ ఏకో భేదః ఏవం దశవిరోధే భేదాః

జాతేర్జాత్యా క్రియయా చ విరోధో యథా —

పద్మాకరోఽపి విలసతి నిత రామజడాశయోఽయముర్వీశః,

విమలతరవారిధా రాఽప్యాసీదై వ్విరిక్షతీశతాచరీ ౧౩౦

అత్ర పూర్వాధేజాత్వోర్విరోధః. కమలాకరోఽత్యజడాశయఇతి
విరోధాత్ ఉత్తరార్థే జాతక్రియయో ర్విరోధః విమలతరవారిధారా
యాః సంతాపకరణవిరోధాత్. అత్ర శ్లేషమూలో విరోధః

జాతేర్గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా

అమదస్సార్వభౌమోఽపి భాస్వా నపి కళానిధిః,

వీరక్షద్రవరేంద్రోఽయమద్భుతానాం విహారధూః. ౧౩౧

అత్ర సార్వభౌమోఽప్యమద ఇతి జాతిగుణయో ర్విరోధః. భాస్వా

తత్ర జాతేరితి. క్రియాయాస్త్రయో భేదా ఇతి. జాత్యా సహైకస్యా విరోధస్య
జాతే రేతయా విరోధేన గతార్థత్వాదితి భావః. ఏవం యథోక్తరమేకైకన్యూనతా
ద్రవ్యేభ్యః. అత్రాయం సంగ్రహః శ్లో. “క్రమా జ్ఞాతిగుణద్రవ్యక్రియాణాం తత్త
దాదిభిః, విరోధే దశభేదాన్యు శ్చతు స్త్రిచ్ఛ్వేకభేదకః” ఇతి.

పద్మాకర ఇతి. పద్మాకర స్సరోఽత్యజడాశయ ఇతి లడయో రభేదా జడాశయో
జలస్థానం న భవతీతి విరోధస్య లక్ష్మీనివాసోఽయమమందబుద్ధిరితి పరిహారః. విమలతరా
అతినిర్మలా. వారిధారాపి తాపకరీతి జాతిక్రియయో ర్విరోధస్య తరవారిరాయుధ
విశేషః తస్య ధారాకోటి రితి పరిహారః సర్వత్రాపికథో విరోధవ్యోకకః ౧౩౦

నాయూహద్భుతానామివ విరోధబాధకశ్లేషకః. కింతు శ్లేషవిరోధయోరంగాంగి
భావేన సంకర ఇత్యాశయేనాహ—అత్ర శ్లేషమూలో విరోధ ఇతి. ఉత్తరత్రాప్యేవం
విరోధాహరణేష్వేవమేవవిరోధ ఇతి ద్రవ్యస్యమ్.

అమదఇతి. సార్వభౌమో దిగ్దజో ఽత్యమనో మదరహిత ఇతి జాతిగుణయోర్య
రోధః. సర్వభూమిశ్వరోఽపి నిరహంకార ఇతి పరిపూరితే. భాస్వా సూర్యోఽపి
కళానిధి శ్చంద్ర ఇతి జాతిద్రవ్యయోర్విరోధః. లేజస్వీ చతుష్పద్వికళాకుశలఇతి పరి
పూరితే. ౧౩౧

నపి కలానిధి రితి జాతిద్రవ్యయో ర్విరోధః కలానిధే రేకత్వాద్ద్రవ్యత్వం.
అత్రాపి శ్లేషమూలతా,

క్రియాయాః క్రియయా విరోధో యథా —

ధర్మద్విషా మర్థముషాం చ భంగ ముత్పాదయన్ కాకతీవీరరుద్రః,
త్రివర్గసాధారణగోచరోఽపి కరోతి కామద్విషి భావమాద్భ్యమ్
అత్ర త్రివర్గసాధారణపుత్తైర్ధర్మార్థవిరోధిషు భంగకరణం కామారౌ
స్నేహకరణం చ విరుద్ధమ్.

క్రియాయా గుణద్రవ్యాభ్యాం విరోధో యథా —

ఏష జిష్ణువిహరోఽపి గోత్ర వాత్సల్యలాటసః,
కరోతి కమలోల్లాసం రాజా వ్యంధ్రనరేశ్వరః.

౧౩౩

అత్ర జిష్ణువిహరస్య గోత్ర వాత్సల్యమితి క్రియాగుణయో ర్విరోధః.
కమలోల్లాసం కుర్వన్నపి రాజేత క్రియాద్రవ్యయో ర్విరోధః అత్రాపి
శ్లేషమూలతైవ.

గుణస్య గుణేన విరోధో యథా —

† రజ్జంతో భువణ మి అంరః పత్ర జన సలాహణిజ్ఞోసి,
రుద్ధణరంద కహం సా రత్నా వి అ పండురా జాతా.

౧౩౪

† రంజయన్ భువన మిదం రాజేతి యయా శ్లాఘనీయోఽసి,
రుద్ధనరేంద్ర! కథం సా రత్నాపి చ పాండురా జాతా?

౧౩౪

ధర్మద్విషామితి. త్రయాణాం ధర్మార్థకామానాం వర్గ స్త్రివర్గః, 'త్రివర్గోధర్మ
కామాత్మై' ఇత్యమరః. త్రివర్గ సాధారణో వైషమ్యరహితో గోచర స్సేవ్యత్వేనవిషయో
యస్య స తథోక్తః, 'న బాధలేఽస్మత్రిగుణః పరస్పర' మితి భావః. కామద్విషి కామ
పురుషార్థ ద్వేషిణి స్మరహతే చ.

౧౩౫

అత ఏష క్రియయో ర్విరోధ స్సమాధీయత ఇత్యాహ—అత్ర త్రివర్గేతి.
పూర్వత్ర ద్వయో ఽపి రోధినో శ్చివ్రత్వ మత్ర పున రేకత్వైవేతి విశేషః.

ఏష ఇతి. జిష్ణో రింద్రస్య విహర ఇవ విహరో వ్యాపారో యస్య తథోక్తః,
తథాపి గోత్ర వాత్సల్యలాటసః పర్వతానురక్త ఇతి క్రియాగుణో విరుద్ధో జయశీల
వ్యాపారః కులానకుల శ్చేతి సమాహితో. రాజా పంధ్రోఽపి కమలోల్లాసం కరోతి
రోధస్య క్రియాద్రవ్యగతస్యవృత్తి ర్దక్షిణాన మితి పరిహరః.

౧౩౬

రజ్జంత ఇతి, ['స్తవ జితకృతానచో' ఇతి శతక స్తాదేశః 'సలాహణిజ్ఞోసో...'

అత్ర రక్తత్వపాంశురత్వయో ర్విరోధః
 గుణస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా —
 జ్వలత్ప్రతాపరాద్రోఽపి కాకతీయనరేశ్వరః,
 భూత్వా జైవాత్మకో భూతి శశ్వ ద్విశ్వప్రియంకరః. ౧౩౫
 అత్ర ప్రతాపసంద్రోఽపి జైవాత్మక ఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః.
 ద్రవ్యస్య ద్రవ్యేణ విరోధో యథా —
 విభూతి కాకతీంద్రోఽయం సుద్రోఽపి చతురాననః,
 తథాపి జిష్ణు రప్యేష కథ్యతే పురుషోత్తమః. ౧౩౬
 ఏవం దశభేదా దర్శితాః అయ మశ్లేషేణాపి భవతి.
 యథా. —

స్వభావశీఠం దృష్టి రపి కాకతీభూభుజః,
 సర్వాంగగోపనీ జాతా ప్రతీక్షమహిభృతామ్. ౧౩౭

అత్ర స్వభావశీఠం దృష్టి తాపినీతి విరోధః
 అథ విరోధగర్భంకారా నిరూప్యంతే. —

❖ విశేషాలంకారః ❖

అథారహితాథేయ మేకం చా నేకగోచరమ్,
 అశక్యవస్తుకరణ విశేషాలంకృతి స్త్రిధా. ౧౩౮

ఇత్యత్ర 'అశక్యవస్తుయో' ఇతి శ్లాఘాశబ్దే యుక్తవర్ణనృవిచారః, పూర్వస్య
 అకారయుక్తతా చేతి వేదికవ్యవస్థ] ౧౩౯

జ్వలంతి ప్రతాపరాద్రోఽపి జైవాత్మక శృంగర ఇతి గుణద్రవ్యయో ర్విరోధః.
 జైవాత్మక ఆయుష్ష నితి పరిహారః. ౧౪౦

విభూతీతి దుద్రోఽపి చతురాననో బ్రహ్మేతి, జిష్ణు రింద్రోఽపి, పురుషోత్తమో
 విష్ణు రితి చ, ద్రవ్యయో ర్విరోధః. దశ ఇతి నామాదిభిః ప్రసిద్ధై రథాంకరైః పరి
 హరయతే. ౧౪౧

స్వభావేతి శైశ్వసంతాపయో ధ్మయో రల్లిప్తయో ర్విరోధో ఏవయభేదేన
 పరిహరయతే. ౧౪౨

విరోధమూలే వ్యనేకభేదం విశేష మనా—అథారేతి. ౧౪౩

యత్రాధారమంతరేణాథేయో నిబధ్యతే స ఏకోవిశేషః. ఏక స్వా
నేకగోచరత్వేద్వితియోవిశేషః ప్రకృతాదశక్యవస్తవంతరకరణేత్వతీయః
యథాక్రమముదాహరణాని —

నలనహుషషిలీషధర్మపుత్రప్రభృతినరేశ్వరసంక్రతా యశశ్శీః,
అరుదిన మధునాఽప్యవేష్య మైత్రీం విలసతి కాకతివీరపద్రుకిర్త్యై
అత్ర ప్రాచాం భూతేనా మాధారభూతానాం తిథిధానేఽప్యా
శ్రితాయాః క్షరైః సంస్థానమ్. —
యథాచ —

పశ్యంతో భయవిమ్వలాః ప్రతిన్మపాః పశ్యాన్తురః పార్శ్వయో-
రవ్యంతర్వహిరంధ్రపార్థివపతం ప్రోక్ష్యప్తకౌషేయకం,
నిస్సీమోచ్చాధానవచ్యతిఃరప్రభృష్టదోరాయుధా-
వైల్లలా వైల్లు మటంతి కింవిగళద్దాంభీర్యశౌర్యశ్రియః. ౧౪౦
అత్ర భయక్రంతానాం శత్రుస్యతీనాం ప్రతాపరుద్రస్యపతిరేకో
ఽప్యనేకత్ర ప్రతియతే.
తథాచ. —

ఆపారకరుణానిధే స్సదసి వీరరుద్రప్రభోః
ప్రసాదమధురక్రమా లగతి యత్ర దృష్టిర్జనైః,

ప్రసిద్ధాధారరహితమాధేయ మేకం పరిమితం వస్తు యుగపదేవానేకగోచరం
తథా కిందివ్యస్తారధమాణస్తేనైవ యత్సేనాశక్యవస్తవంతరమారభత ఇతి త్రయో
విశేషభేదా ఇశ్యర్థః.

క్రమేణోదాహరతి—నలన. అధునాపి, నలాదీనా మభావసమయేఽపీశ్యర్థః.
నలాదిసదృశే ర్థిరయం రాజేరిభావః. ౧౩౯

యోజయతి—అత్రేతి.

పశ్యంతి ఇతి ధావనవ్యతికరః పలాచునసంబంధః. కంపేతి కంపేన విగళంత్యై
మూర్తద్రవ్యవత్పతంత్యై గాంభీర్యశౌర్యశ్రియా యేషాంతే శఘోక్తా ఇశ్యంతి
యోక్తిః. ౧౪౦

యోజయతి—అత్రేతి.

ఆపారేతి సదస్యాస్థానే యత్ర జనే సాధారణే ప్రసాదమధురక్రమా, ప్రస
న్నేశ్యర్థః. దృష్టిర్జగతి స జనః సర్వాధిశో లోకోత్తర స్సన్నుతాకం వైభవ ముచ్యతే

అతీంద్ర మతికిన్న రాధిస మజేషలోకోన్నతం

న కిం కి మధిపిష్ఠతి త్రిభువనే స సర్వాధికః.

౧౪౧

అత్ర సాధారణో జనః ప్రతాపదుద్రదృష్టిప్రసాదపాత్రీకృతః కిం కిం
న లభతే? ఇత్యశక్యన స్వంతరకరణమ్.

— అధికాలంకారః —

అథారాధేయవైచిత్ర్యా దధికాలంకారో నిరూప్యతే —

అథారాధేయయో రాసురూప్యాభావోఽధికోమతః

యత్రాశ్రయశ్రయణో రాసురూప్యం నాస్తి సోఽధికాలంకా
రః స ద్వివిధః ఆశ్రయస్యాల్పత్వ మహత్త్వాభ్యామ్

ప్రథమో యథా—

స్త్రీకే బ్రహ్మాండరంధ్ర విఫులతరతయా నైవ్వరసంచారహేలా.

సంకోచా దేకరాశీభవదరచుచా కాకతీంద్రస్య కీర్తౌ,

ఏతైః ప్రాలేయవృక్షీధరజతగిరిస్వర్ణదీప్తభాసు

క్షీరాంభోరాశిముఖైః ప్రకీర్తిత మధునా తథాసీభావరూపమ్.

అత్రాశ్రయస్య కోదంకుహరస్యాల్పత్వం ఆశ్రేతస్యప్రతాపదుద్ర
యశసో వైపుల్యమ్.

ద్వితీయోయథా.—

క్వాపి క్వాపి కలింగమాశనమహారాష్ట్రాంగసంగాదయో

పరీత్యర్థః అత్ర పృథ్వీనేఽప్రసాద మారభమాగా దృష్టి రక్షైశ్వర్యచిప్తతా మర
భలే కిల కిమవిశిష్టే జనే? ఇత్యర్థాపత్తి ర్వ్యవస్థితే

౧౪౨

సంగతిపూర్వక మధికం లక్షయతి—అథారేత్యాదివా

తస్య ద్వేధా విభాగమాహ—స ఇతి.

అన్యముదాహరతి—స్త్రీకే ఇతి నైవ్వరసంచారస్య స్వేచ్ఛావిహారస్య, హేలాయాః

విస్త్రంభస్య సంకోచాల్ ప్రాలేయవృక్షీధరాదిభి స్తథాసీభావరూపం ప్రకటికమ్.

అత్రాథారే బ్రహ్మాండే అల్పతమే ఆధేయాయాః కీర్తే రాధిక్యేన సంచారసంకోచా

త్తత్ర తత్ర పిండిభూతాః కీర్తిఖండా ఏవామీ న తు హిమాచలప్రభృతయ ఇత్యనయో

రాసురూప్యాభావః.

౧౪౩

ద్వితీయ ముదాహరతి—క్వాపీతి. పూర్వానాం మకరాదిసంజ్ఞితానాం నేనా

నన్నివేశవిశేషాణాం ప్రపంచస్య క్రియా నమ్నధ్యా, నిస్సీమే ఉద్వేగే బలవారిభా,

భూపా స్తద్భవశైశ్వర్యవై భవసమాక్రాంతాఖిలాశాంతరాః,
 లీనాః కాంతిరవిద్రవ్యతే హ్యవ్యహత్యచక్రయో
 నిస్సీమే బలవారిధౌ విద్యతే పూర్ణిమకోణోన్మయహా! ౧౪

అత్రాశ్రమస్య ప్రతాపవైభవస్యాంబుధేర్వైభవః ప్రతానా
 మంగళంగళింగప్రభృతిరాజకానీకీనా మల్పత్వమ్

— ౧౪ విభావనా - విశేషాక్షిప్త ౧౪ —

కారణేన వివా కార్యస్యోత్పత్తిస్సాస్య ద్విభావనా,
 తత్సామగ్ర్య మచుత్పత్తి ర్విశేషాక్షిప్త ర్విగద్యతే ౧౪౪
 యత్ర ప్రసిద్ధకారణపరిత్యాగేన కార్యస్యోత్పత్తి ర్విగద్యతే సా
 విభావనా. యత్ర కారణసాకల్యే సత్యపి కార్యస్యచుత్పత్తిస్సా
 విశేషాక్షిప్తః.

యథా.—

ప్రతాపరద్రేణ పరాజితానాం
 ప్రత్యర్థినాం వింగ్రహగతానాం,

కలింగమాలవాదీనా స్సేవార్థ ముత్తామృత ఇవ సముద్రే యత్ర కృత్రాపి కోణే విరి
 యంత ఇశ్యర్థః. అత్రాధారస్యాధిక్యమాధేయస్యాల్పశ్చ్యం చ న ప్రమాణవిరుద్ధం కింతు
 మహాదనమక్రృ త్తిత్కలర ఇవ నామరూపం. అకపి వోక్త మాధారాధేయయో రాసు
 రూప్యాభావ ఇతి ౧౪౩

అనామరూప్యసారూప్యాదధికానంతరం విభావనాం తద్విభక్త్యయరూపాం విశే
 షాక్షిప్త చోదాహరణలభ్యువార్థం యుగవల్లభయతి—కారణేనేత్యాదినా. యది
 కారణమాలేణ వివా కార్యోత్పత్తి రుచ్యతే తదా విరోధో దుష్పరిహర స్స్యాత్.
 కారణాస్వయవ్యతిరేకానువిధాయత్వాత్ కార్యస్యేతి. ౧౪౪

అత స్తస్మిన్విహారార్థమాహ—ప్రసిద్ధేతి

అతపివైశిష్ట్యేన కార్యస్య భావనాద్విభావనా సాకల్య ఇతి. కారణానా
 విశిష్టేషు. అత్రాదివిరోధపరిహారార్థం సామగ్రీ వైగుణ్యమున్నేయం. విభావనాయాం
 కార్యోత్పత్తివిరోధః, విశేషాక్షిప్త కారణసత్తాయామిక్యుభయవిరోధానుప్రాణితాద్వి
 రోధా దేక్షకవిరోధానుప్రాణితయో రసయోర్భేదః.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. అవిద్యమానా రాత్రిః ప్రసిద్ధకారణం యేమాం

తమాంస్యరాత్రీణి సముద్భవంతి

తేజాంసి ఘనైష్ఠ్యపి నోద్భవంతి

౧౮౫

అత్ర తమఃప్రాదుర్భావస్య ప్రసిద్ధకారణం రాత్రీః తయా వినాఽపి తస్యోత్పత్తిర్నిబధ్ధా అప్రసిద్ధం కారణం తే కాద్యస్త్యేవ, తథా అహస్య రవిరణ్దేషు సత్స్వపి తేజసోఽనుత్పత్తిరతి అత్ర నిష్ప్రతాపత్వాది నిమిత్త మస్త్యేవ.

—॥ ఆ సంగత్యలంకారః. ॥—

కార్యకారవిరోధ ప్రస్తావా దసంగతి రుచ్యతే:—

కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే సత్యసంగతిః

యత్ర ప్రకదేశచత్తిరో రపి కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశస్థితి ర్నిబధ్య తే ఽసా సంగత్యలంకారః.

ఉదా —

విభ్రతుర్విధురం గుర్విం పీరమద్రనరేశ్వరే,

భవంత్యతితరా శర్వన్నమ్రా స్సామంతమాళయః. ౧౮౬

అత్ర రాజ్ఞి భూభారః శత్రుషు నమనమతి విరోధప్రస్తావా ద్విచిత్రం నిరూప్యతే

—॥ విచిత్రలంకారః. ॥—

విచిత్రం స్వవిరుద్ధస్య ఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యమః

తాన్యరాత్రీణి తమాంస్యంధకారా మోహశ్చ ఘనైషు చినేష్యసి తేజాంసి ప్రకాశాః విచేశశ్చ. ౧౮౭

యోజయతి—ఆలేతి. అత్ర తమసా దైవిధ్యే ఽఽభ్యుభేదాధ్యవసాయాదేశ త్వమతియోక్త్యా. సాచాస్యా మవ్యభిచారిణీతి న తద్విధేనాస్యా ఉక్తానం. అపితు తదమ ప్రాణితత్వేనేత్యాం విశేషే అనాంతరభేదా శ్చ సర్వస్వే ప్రప్తవ్యాః.

అసంగ లేస్సంగతి పూర్వకం లక్షణ మాహ—కార్యేత్యాదినా.

భూమాగ్న్యో రివ కార్యకారణయో స్సమానదేశత్వం న్యాయసిద్ధం తదన్యథా కృతంచే దుచితసంగతినివృత్తే రసంగతిర్నామలంకారః.

ఉదాహరణి—దిగ్రతీతి. స్వప్తం

౧౮౮

విచిత్రం సంగమయక్ లక్షయతి—విరోధేత్యాది. స్వస్య హేతోర్విరుద్ధస్య విదర్శకస్య ఫలస్యాఽఽభ్యుర్థ ముద్యమ ఉక్తానో విచిత్రలంకారః. నచాయోష

యత్ర స్వవిరుద్ధఫలప్రాప్త్యర్థ ముద్యోగః క్రియతే స విచిత్రా
లంకారః

యథా.—

ప్రతాపదుర్గస్వపతే రగ్రే దూరాన్నరేశ్వరాః,
అవరోహంతి హస్తీభ్యస్తానారోఢు మనగళం. ౧౪౭
అత్రాఽఽరోఢు మవరోహంతీతి విపరీతఫలప్రాప్త్యర్థం ప్రయత్నః.

—౧౪౭ అ న్యో న్యా ల జ్ఞా రః ౧౪—

అథాన్యోన్యం నిరూప్యతే అస్యాపి విరోధమూలతా.
'తదన్యోన్యం మిథో యత్రోత్పాద్యోత్పాదకతా భవేత్,
యత్ర పరస్పరం క్రియాద్వారక ముత్పాద్యోత్పాదకత్వం తదన్యో
న్యాలంకారః

యథా.—

ఆరోహతా బుద్ధనరేశ్వరేణ విరాజతే కాకతిరాజపీఠం,
ఆరుహ్య తేనోజ్జ్వల రత్నభాజా రాజాఽపి లక్ష్మీమధికాంబిభర్తృ.
అత్ర ప్రతాపదుర్గభద్రాసనయో రన్యోన్యాలంకారాలంకార్యత్వం.

—౧౪౮ వి ష మా ల జ్ఞా రః ౧౪—

అథ విరోధమూలం విషమాలంకారః కథ్యతే —
'విరుద్ధకార్యసోపేక్ష్యత్త్వి ర్యత్రానర్థస్యవా భవేత్,
విరూపఘటనాచాసౌ విషమాలంకృతిస్త్రీధా ౧౪౯

మా ద్యభేదేఽంశర్పవతి. ఇహాపి స్వనిషేధోవైచరీత్యం గమయతి విషమేతు వ్యత్యయః
ఇతిభేదస్య రుచకేనోక్తత్వాత్.

ఉదాహరణి—ప్రతాపేతి. ౧౪౮

యోజయతి—అత్రేతి అన్యోన్యం నిరూపయతి—అథేత్యాదినా, విరోధమూల
తేతి. సంగతికథనం క్రియాద్వారక మితి సాక్షాత్పరస్పరజన్యజనకభావస్య విరుద్ధత్వా
దితిభావః. ఆరోహతేతి. ౧౪౯

అత్రాలంకారద్వారా బుద్ధభద్రాసనయో ర్జన్యజనకభావ ఇత్యాహ—అత్రేతి.

సంగతిపూర్వకం విషమం లక్షయతి—విరుద్ధేతి. కారణవిరుద్ధకార్యస్థిత్యర్థః
అనర్థస్యవేతి ఉత్పత్తిరిత్యేషః. ౧౪౯

యత్ర కారణాద్విరుద్ధకార్యసోప్సత్తిస్తదేకం విషమం, అకార్యభూతస్య నర్థసోప్సత్తిర్ద్వితీయం, విరూపయో ర్వస్తునో స్సంఘటనే తృతీయం తత్ర ప్రథమం యథా —

రాజ్ఞఃకాకతివీరరుద్రనృపతేః ఖడ్గాత్తమాలప్రభా-

దుద్భూతాం శరదంబుకాంతిధవళాం కీర్తిశ్రియం పశ్యతాం,

లోకానాం మురవైరిపాదఃమలా జ్ఞాతాం వియన్నిమ్నగాం

శ్రుత్వా సంప్రతి విత్తయా ద్విరమతీప్రాప్తానుభావం మనః గగిం

అత్ర నీలవర్ణాత్ఫణ్ణా దిందుధవళస్య యశస స్సముత్పత్తిః.

ద్వితీయం యథా —

ఆస్తాం జయాశా రిపుభూపతినాం

సంగ్రామసీమాన ముపాగతానాం,

ప్రతాపరుద్రస్య విలోకేనేన

భశ్యంతి జీవై స్సమ మాయుధాని.

గగిం

అత్ర సమరోద్యోగఫలస్య న కేవలం జయస్యానుత్పత్తి ర్భావజ్జీవితభ్రంశరూపానర్థోత్పత్తి రపి.

తృతీయం యథా.

క్వ భూపాలా స్తాదృగ్విభవమహానియప్రకృతయః?

క్వచేయం కాంతారస్థిత రశచన్పత్త్యేకనిలయా?

ఇతి ప్రేక్షం ప్రేక్షం వనభువి రిపూర్ణ రుద్రనృపతేః

ప్రతాపం శ్లాఘంతే శిబరపురనిరాః ప్రతినిశం.

గగిం

అద్య ముదాహరణి—రాజ్ఞఃకాకతి.

గగిం

అనుగతోభావో దార్ఢ్యాంతికధర్మో యశ్శాసావనుభావో దృష్టాంతః ప్రాప్తానుభావమనుభూతదృష్టాంతం లోకానాం మనో విస్తయాద్విరమతి అద్వితీయమేవ పదు విస్తయావహం న పున స్సద్వితీయమితి భావః 'జగుప్సావిరామేశ్యానినా విస్తయాదితి కంచమీ నౌజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయోదాహరణం—నృపం

గగిం

కృతీయ ముదాహరణి—కేవలం

గగిం

అత్ర మహానగరనివాసయోగ్యానాం రాజ్ఞాం అశివానాం వనప్రదే
శానాం విరూపాక్షాం సంఘటనం ఏనం విరోధగర్భాలజ్ఞా-రానిర్జితాః.

— స మా ల చ్చో ర్శ. —

అధునావిషమ వైధర్మ్యాత్సమాంశం కారో నిరూప్యతే
'సా సమాంశృతీ'యే వస్తునోరనురూపదేశాః,
యత్రోన్యాయానురూపదార్థసంఘటనా క్రియతే స సమా
లంకారః.

యథా —

† వింజాపీ సతలాపీ లంఛనసమం పరిచనందంమి,
 సంఘటిడోణ సుసరిసూ హోషి కంఠో సతజమ్మా ౧౫౩
 అత్ర ప్రతాపయద్రే సకలవిద్యానాం లక్ష్మ్యైశ్చయోగః
 అథ గమ్యమానోఽమ్యాంలంకార నిర్వప్తస్తానః

— శ్రీ మత్ సర్వ మోక్ష సాధన సామంతము —

* ప్రస్తుతానాం తథాన్వేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః,
 ఔషధ్యం గమ్యతే యత్ర సామతాతుల్యమోగతా. ౧౭౪

† విద్యా స్సకలా లక్ష్మీ సమప్రశాసరుడే,

సంఘటయిత్వా సుసమృతం భవతి కృతార్థ స్వయం బ్రహ్మ ౧౫౩

ఆశిష్యులైనామమంగళచరితానామసంలయః ప్రేక్షంప్రేక్షంపునః పునః ప్రేక్ష్య
(అభీక్ష్య ఇములలి ద్విర్భావః.) దిగిదిగి ప్రచిదిగం (యథార్థేనవ్యయాభావః అవ్య
యాభావే కరత్సృజ్యచిగ్గ ఇతి సమాసాంతః)

ఆధ విరోధగర్భా లంకారా స్త్రిగమయక్ సమాలంకారం సంకతిపూర్వకం
లక్షయతి—ఏవమిత్యాదిना.

విషమవైధర్య విధి. విషమశృతియభేద వైధర్యశృద్ధి. అయంచాలంకార
స్పంబద్ధిమాన మస్తునోః క్షాప్యతావ క్షాప్యతావభ్రం నివిధి ఉన్యసంభేయం.

విజ్ఞా పిఞ్చి. (స్రియం శస ఉదోతా విఞ్చి లింగే విద్యాశక్త్యవర్తమానస్యశస
పదాదేశః) అత్ర శ్వాఘ్నయో ర్హక్త్యీ నరస్యోగ్య రోగ్యః.

అక్లాస్యయోస్తు—‘ధాత్రా నింబఫలాస్వాదే కాకలాః’ పి కల్పితః ఇత్యాదౌ
 ద్రష్టవ్యః గమ్యుషమ్యుషలంకారాః ప్రస్తావి—ఆధరి. తత్రప్రస్తుతాప్రస్తుత
 వ్యాసాశ్రయం కుల్యయోగితామహ—ప్రస్తుతానా మితి. ౧౫౪

యత్ర కేవలప్రస్తుతానాం కేవలాప్రస్తుతానాం వా సమానధర్మ
సంబంధా దౌషమ్యం గమ్యతే సా తుల్యయోగితా

ప్రస్తుతానాం యథా —

భద్రాసనాధ్యాసిని యద్రదేపే తత్కర్తయ స్తద్ద్విషదంగనాశ్చ,
అనారతం భ్రాంతవేషభజః ప్రాక్షణం పాండురతాం భజంతే.

అత్ర యోగినాం ద్వీషదంగనానాం చ ప్రాకరణిత్యం పాండురతాం
భజంత ఇతి సమానధర్మః

అప్రాకరణికానాం యథా

కూర్చేంద్రవన్న గాఢీశో హరిత్కలసలాద్రయః,

మిథో నిస్సంగం ప్రప్తా కాంక్షంద్రే మహేశ్వరత ౧౫౬

అత్ర కూర్చేంద్రప్రభృతినామప్రాకరణిత్యం నిస్సంగప్రాప్తా
ఇతిసమానధర్మః. అత్ర గమ్యమానౌషమ్యం వాస్తవంకీతుపై యకం

— ౧౫౬ —

ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాంతు సామన్వే తుల్యధర్మతః,

ఏవమ్యం గమ్యతయత్ర దీపికం తన్నిగమ్యతే. ౧౫౭

యత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సమస్తానామే సమానధర్మసంబంధే
నౌషమ్యం గమ్యతే తద్దీపికం

కేవల మిశ్మయత్ర సంయోజ్య వ్యాపజ్జే—యత్రేతి తుల్యస్య యోగో
స్యాం సంభాత ఇతి తుల్యయోగి తేత్యర్థః. సాచ ప్రస్తుతానామప్రస్తుతానాంచ ప్రతిస్వం
గుణేన క్రియియాచ సంబంధే చతుర్విధా. తత్ర కేవలప్రస్తుత విషయం గుణాశ్రయా
ముదాహరణి—భద్రాసనేతి. ౧౫౮

అన్యోదాహరణమాహ—కూర్చేంద్రేతి. ౧౫౯

హరిత్కలశో చక్రీకా విషముభయత్ర క్రియాశ్రయత్వేనాపుష్పదాశ్చర్యం.
నను ప్రస్తుతాప్రస్తుత విషయస్యోషమ్యస్య కథ మత్రోషమితి సత్రాహ—అత్రేతి.

కేవలప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమానత్వస్య కేవలాప్రస్తుతేషు కస్యచిదుపమేయ
త్వస్య కల్పనమానత్వాని భావాః.

అథప్రస్తుతాప్రస్తుత సమాశాశ్రయం నీపకమాహ—ప్రస్తుతేతి.

అత్రప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం సామన్వయమకవివౌషమ్యం వాస్తవమితి తుల్య
యోగితాతోవిశేషః. గమ్యత్వం పునరస్య పూర్వపదత్రాపిఇవాద్యభావాత్ ప్రాకరణి
కాప్రాకరణికమధ్యే కత్రచిన్నివిష్ట స్వమానోధర్మః కర్తవ్యానుష్ఠితః ప్రయాణాదిః

తస్య ధర్మస్య ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన త్రైవిధ్యం.
ఆదిదీపకం యథా —

† భాగ్యణలెణ కింజులంఘుడలదీవేణ సోరిణాతేతా,
దావారోతసు జణిణాకిలిజులంఘురుందేణ ౧౫౮

యత్ర యథా నల రామ ధర్మపుత్రైః కృత త్రేతా ద్వాపరా
శ్శీభంతే తథా వీరు ద్రౌపదియుగం శోభత ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే
మధ్యదీపకం యథా.

‡ భాశరహింజరణిహిరాజ్య జోహ్లాఇపుణ్ణిమాచందో,
సుంతీవ కమలహవో కింతీ వ పతన రుందోవి ౧౫౯

అత్ర భాగీరథ్యాదిభి సముద్రాదయో యథా రాజంతే కీర్త్యా తథా
ప్రతాపరుద్రో రాజత ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే.

అంతదీపకం యథా

♦ సురలోఅం సురణాహోణరలోఅం వీరసందణరణాహో,
సణిలోఅం సణిణాహోరగ ఖఖణిరుపందవోజ్జే అం. ౧౬౦

† భాతి నతేన కృతయుగం రఘుకులదీపేన శౌరిణాత్రేతా,
ద్వాపార ప్రపోజనినా కలియుగం వీరుద్రేణ ౧౫౮

‡ భాగీరథ్యా జలనిధీ రాజతే జోత్స్నయా పూర్ణిమాచంద్రా,
శ్రుత్యాకమలభవః కీర్త్యాప్రతాపరుద్రోఽపి ౧౫౯

• సురలోకం సురనాథో నరలోకం వీరుద్రనరనాథః,
ఫణిలోకం ఫణిసాథో రక్షతి నిరుపద్రవోఽజ్యం. ౧౬౦

పురోడాశస్యేతరాంశస్యోపకరోతి. అశవివ దీపసాదృశ్యాద్దీపకమిత్యుచ్యతే సంక్షా
యాంచేటివాశ్లేకస్సృత్యయః.

అత్రవిశేషమాహ—కస్మేతి ఆదిమధ్యాంతగతత్వేన ఆదిమధ్యాంతవాక్యగతత్వే
నేత్యర్థః. భా శుతి. ౧౫౮

రఘుకులదీపేన శౌరిణా రామేణ తపసో జని రుత్పత్తి ర్యస్యతేన శపోజనినా
ధర్మపుత్రేణ అత్రభాతీతి సమానధర్మస్యాదివాక్యగతత్వాదాదిదీపకం. భా శురహి
ని ఇతి. ౧౫౯

అత్ర రాజత ఇత్యస్య ద్వితీయవాక్యగతత్వా న్నధ్యదీపకం.
సురేతి. అత్ర రక్షణస్యాంతవాక్య గతత్వా దంతదీపకం. ౧౬౦

అత్ర యథా సురలోక ఫణిలోకా సురనాథఫణినాథాభ్యాంరక్షితౌ
తథా వీరరుద్రేణ నరలోకో రక్షిత ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే.

అథ పదార్థగతాలంకారద్వయానంతరం వాక్యార్థగతమలంకార
ద్వయం నిరూప్యతే.

— ప్రతిపక్షాపమాలంకారః —

యత్ర సామాన్యనిర్దేశః పృథగ్వాక్యద్వయే యది,
గమ్యావమ్యాఽఽత్ర తా సాస్యా త్ప్రతిపక్షాపమామతా ౧౬౧
యత్ర వస్తుప్రతిపక్షభావేన సామాన్యంవాక్యద్వయే నిర్దిశ్యతే తే
న గమ్యావమ్యా ప్రతిపక్షాపమా —

సా సాధర్మ్యవైపరీత్యాభ్యాం ద్వివిధా.

ప్రథమాయథా —

మంథానాచలవృక్షైః ఊమ స్సింధువిలోడనే,

ప్రతాపరుద్రవృక్షైః శక్త శ్శత్రువిలోడనే ౧౬౨

అత్ర యథా సముద్రవిలోకనే మంథనాచలః ఊమః తథా శత్రు
విలోడనే ప్రతాపరుద్ర శక్త ఇత్యోపమ్యం గమ్యతే

విషాదాచారణేవ్యనేక కారకగత్యేవైకక్రియాదీపకం, ఏవమనేకక్రియా గత
త్యేవైక కారికమపి దీపక మస్తి. యథా —

‘సాధూనా ముపకర్తుం లక్ష్మీం ద్రష్టుం విహాయసా గంతుం, న కుతూహలి కస్య
మన శ్చరిశంచ మహాత్మనాం శ్రోతు మి’తి.

అనంతరాలంకారయోగస్సంగతిమాహ—అదేతి సమానధర్మస్య పదార్థగతత్వా
దీపకతుల్యయోగితే పదార్థగతే. తన్నిరూపణానంతరం తదారబ్ధవాక్యార్థమాలంకార
ద్వయ ముచ్యతేఇశ్వర్యః.

తత్రాపి పూర్వోక్తరీత్యాఽంతరంగవస్తుప్రతిపక్షభావమాలంకార ప్రతిపక్షాప
మామాహ—యత్రేతి. ౧౬౩

ఫలలోచ్యావచ్ఛేదయత్ర వస్తీతి. గమ్యావమ్యైతి. ఇవాన్యప్రయోగానిభావః.
అన్యథేయముపమైవ స్యాదితి హృదయం, తేన ప్రతిపక్ష ప్రతివాక్యార్థ ముపమా
సామాన్యం యస్యాం సా ప్రతిపక్షాపమేత్యన్వేషణేయ మజిని

తస్యా ద్వైవిధ్యమాహ—సాధర్మ్యేతి.

సాధర్మ్యేనోదాచారతి—మంథానేతి.

ద్వితీయాయథా.—

ప్రతాపరుద్ర వైషాఖ చతుర్దశియా జనరంజనే,
చంద్రాద్యతేజమో నాన్యశ్చకోరః కఠోషణః.

౧౬౩

అత్రచంద్రేణయథావకోరపరికోషణా క్రియతే తథావీరరుద్రేణ
జనరంజనం క్రియత ఇతివైషాఖ్యేనౌపమ్యం గమ్యతే

—౧౬౩ పృష్టాంతాలంకారః. —

యత్ర వాన్యద్వయే విబ్రవతివిబళమోచ్యతే,
సామాన్యద్యౌ వాన్యస్తే స్స పృష్టాంతో నిగద్యతే.

౧౬౪

యత్ర విబ్రవతివిబళభావేన సామాన్యం వాన్యద్వయే నిర్దిశ్య
తే స పృష్టాంతాలంకారః, సాఽపి సాదృశ్యైర్విద్యుభావ్యం ద్వివిధః.
అద్యోయథా —

బోజీ బిభ్రతు భూభృతః కఠోషణకాఽపి ప్రతిష్ఠాపునః

స్వర్ణాస్త్రే డ్విగధీశసానగః సంగమజక్రయః,

రాజానో జనరంజనం విదధతాం శ్రీవీరరుద్రప్రభో,

కోఽప్యన్యో మహిమాజగత్ప్రియధురాధౌరేయదోశ్శాలినః

అత్రసంగధీశేన క్షమశక్తశబ్దాభ్యాం సమానధర్మస్య కవాద్యస్తుప్రతివస్తు
భావః. వైధర్మ్యేనోదాహరణి—ప్రతాపేతి
బోజీయః కఠోషణః.

౧౬౩

పృష్టాంతం లక్షయతి—యత్రేతి.

౧౬౪

ద్వయోపదృశయోర్ధ్వయోరుపాదానాం విబ్రవతివిబళభావశ్చక్రం అత్రాపి
ఇవామ్యుపాదానే పూర్వపదమయేన స్థాపితప్రవృత్తం. దృష్టాంతోనెవమో యత్ర,
స పృష్టాంతో విద్యుభావః

సాధర్మ్యేనోదాహరణి—బోజీ మితి భూభృతః పర్యతాః విగధీశానా మంద్రా
దీనాం వాసనా రీత్యేన సంగీధాః సంగమజక్రయోర్యుక్తాః కుంజక్రయో ర్యుక్తాః కన్య
కథోక్ష్యత్యత్ర సుతేష్వేనవగరబుద్ధి రుపేతీతిభావః సుపూర్వకో విహిః సకర్తకోఽపి
దృశ్యతే యథా—‘వాసుపథ్యే’ నిర్మితేఽర్థేవ్యాయః ప్రవర్తతే అపి తు సంగీధే,
ఇతి. జగత్ప్రియధురాధౌరేయభావం భూరంధరాభావం దోర్భావం కాలతే
తాచ్ఛిల్యేన కథోక్ష్యత్య, భౌరేయశబ్దో వ్యాఖ్యానః.

అత్రప్రతాపదుద్రస్య మేరోశ్చ బింబప్రతిబింబభావాదౌపమ్యం
గమ్యతే

వైధర్మ్యేణ యథా.—

కాకతీంద్రకృపాదృష్టిమాత్రాజ్ఞాగ్రతి సంపదః,
తావదబ్జాని నిద్రాతి యావ న్నోదేతి భానుమాన్. ౧౬౬

అత్ర యథా భాస్వదుదయమాత్రేణ పద్మాని సమున్నీలంతి తథా
ప్రతాపదుద్రదయావిలోకనమాత్రేణ సంపదస్సంభవంతీతి వైధర్మ్యేణ
బింబప్రతిబింబనం.

❖ నిదర్శనాలంకారః. ❖

అథ గమ్యమానౌపమ్యప్రస్తావాన్నిదర్శనాలంకారోనిరూప్యతే,

అసంభవధర్మమోగాదపమానోపమేయయోః,

ప్రతిబింబక్రియాగమ్యా యత్రసాస్యాన్నిదర్శనా. ౧౬౭

యత్రోపమానధర్మస్య ఉపమేయగతత్వేన నిబద్ధస్యాస్వయా సంభ
వాత్తత్సంబంధార్థం బింబప్రతిబింబకరణమాక్షిప్యతే సై కానిదర్శనా.

తద్విషయే ద్వితియా నిదర్శనా

ప్రథమాయథా.—

రిపుతిమిరముదస్యై రత్నసింహాసనస్థ-

శ్రీభువన మహనీయః కాకతీయక్షితీశః,

నహతి మహితవిశ్వోల్లాసి లీలా మభిఖ్యా-

వైధర్మ్యోదాహరణి—కాకతీస్తేతి.

౧౬౮

నిదర్శనాయా స్సంగతిమాహ—అథేతి.

అత్ర బింబప్రతిబింబభావోఽభ్యుచ్చయః. లక్షణమాహ—అసంభవమితి. ఉప
మానధర్మస్యోపమేయగతత్వేనోపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేన వా సంబంధానంభవా
ద్వాక్యాధర్మసంబంధానిదర్శనాద్వినిశ్చేద్యార్థః

౧౬౯

వ్యాచక్షే—యత్రేతి.

తద్విషయ ఇతి. ఉపమేయధర్మస్యోపమానగతత్వేనేత్యర్థః

రిపుతిమిరనితి.—ఉదయశిఖరిమాదామందినః ప్రాచీనవర్మకాగ్రపక్షస్తీత్ర

ముదయశిఖరిచూడఁచుంచిన స్త్రీర బానో:

౧౬౮

అత్ర తీవ్రభానో రభిభాసాః ప్రకృతే అసంభవాదభిభాసదృశీ
మభిభాసం నవాతీతి నిబప్రతి నిబకిరణాక్షేపః

ఉపమేయ నిర్వృత్య ఉపమానే అసంభవాద్యథా —

వీరసద్ర నరేంద్రస్య యశో శద్యసూరం,

లక్ష్మ్యంతే త్వరవారాశి వీరానిచ్చణ ముడిలే

౧౬౯

అత్ర యశో శద్యస్య నిర్భాగవే అసంభవా శాస్త్ర్యోగమేన
నిబప్రతినిబచంగమ్యణి

స్వవినిష్ఠేనశాపాక్షేప్తయా ప్రాప్త్యే నిబప్ర నిబకిరణా
క్షేపా యథా —

కాకతీంద్ర వివిరత్నాశానా ధా నిర్వృత్య కావం,

పహ్లాస్యం ముంచాన్యోకాన్యో ప్లవ రక్షింతుకత్ర సా

అత్ర ముంచతి నిష్ఠాధాన్యోని శో నిర్వృత్య ప్రాప్త్యే రాక్షస్తే

—౧౧ వ్యుత్తరకాలాకారః ౧౧—

భేదప్రధానసాధర్మ్య ముపమానోపమే సయో,

భానోః విశ్వోల్లాసిలీలాం లోకానంవిస్మయాపామభిభాసం శోభాం వహతి. ౧౬౮

యోజయతి అత్రేతి. —వీరరుద్రేతి.

౧౬౯

అత్రోపమేయధర్మస్యోపమానే అసంభవాత్పరినిబక్రియాక్షేపణ్యాహ —

అత్ర యశ ఇతి.

అత్ర చ విశేషాంతరమాహ — క్వచితి.

కాకతీంద్రేతి. అలాక్షాభ్యామలక్తకరహితాభ్యాం, పూర్వారాజ్యసమయశక్యర్థః. సంభవద్వాక్యాన్తసంబంధాపీయమన్యైరంగీకృతా, తదుక్తం. 'అభవన్వస్తుజంబంధో భవన్వాయత్ర కల్పయేత్, ఉపమానోపమేయశ్చం కశ్యచే సా నిదర్శనే'తి

ఉదాహరణం. 'చూడామణిపదేధత్రే యో దేవం రవిమాగతం, సతాంకార్యాతిథేయారి బోధయేగృహమేషి'ఇతి. అత్రచక్రవర్తీవ్యాచక్రే 'బోధయన్నితి కాఠీషోఽగ్నిరధ్యావయ' తీతివద్దిగృహమేషి' బోధవక్రియాసమర్థాః కఠోరీతి తత్సమర్థాచరణే ణిచఃప్రయోగాత్పూర్వం వస్తుసంబంధఇతి. తతస్తత్సదృశబోధనాక్షేపః, సైమసర్వాపివదార్థవృత్తిః. వాక్యార్థవృత్తిర్మథా. — 'తత్సాదనఖరత్నానాం యదలక్త

అధిక్యాల్పత్వ కథనా ద్వ్యతిరేక స్పృశ్యతే.

౧౭౨

యత్రోపమానాదుపమేయస్యాధిక్యేన న్యూనత్వేన వా ప్రతి
పాదనేన భేదప్రధానం సాధర్మ్యముపగమ్యతే సవ్యతిరేకాలంకారః.
యథా.—

దిష్టతీకుముదైర్ఘ్యగోనరాగశశిని పరాంచీరంసరోరుహాణి,

కులయకమలాదృతప్రకాశః ప్రభవతివిశ్వసుహృత్ప్రీతాపరుద్ర

అత్ర, రవిశశనోరసంభవేన సర్వప్రియంకరత్వేన ఉపమేయభూ
తస్య ప్రకాశమరుద్రస్యాధిక్యం కులయకమలాదృతప్రకాశ ఇతి శ్లేష
సముఖ్యాపిలోచ్యతిరేకః.

—శ్లేషాలంకారః. ౧—

అథ శ్లేషాలంకారో యిచ్ఛతే.—

ప్రకృతిప్రకృత్యోభయగతిముక్తంచచ్ఛబ్దమూత్రసాధర్మ్యం,

శ్లేషోఽయం శబ్దప్రతిస్వత్రాద్యద్వయేనాంత్యే

౧౭౩

కమార్దనం, ఇదం శ్రీభండరేపేన పాండురీకరణం విధోఽతి, సచాయందృష్టాంతః. అత్ర
వాక్యయో స్సాపేక్షత్వాత్, యత్ర నిరపేక్షవాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబ భావస్య
దృష్టాంతః, యత్ర సాపేక్షవాక్యద్వయే సోఽసౌనిదర్యనేతి మహానయోర్భేదః,
అత్ర మాలావైచిత్ర్యమపి ద్రష్టవ్యం. అగమ్యావమ్య ప్రస్తావా ద్వ్యతిరేకం లక్ష
యతి—భేదేతి.

౧౭౪

భేదోఽలక్షణ్యం తస్మాదానం సాధర్మ్యం గత్యంత ఇశ్యధాన్యత్యే వాచస్తే
యత్రేతి.

ఉదాహరణి—విసక్తిరీతి గాగోఽనురంజన పరాంది ప్రతిభూతాని ఆనుంతు
కులయేన భూమందిలేన కమలయా లక్ష్మ్యేన ఆభేదాధ్యపిత్వై కమలయకమలై
రాద్భిత్ ప్రకాశ ఇత్యుపమానాదుపమేయస్యాధిక్య కలనం శ్లేషమూలం. ఉపమానా
దుపమేయస్యాల్పత్వవశే సన్మానయన్మానయా నధిరోహదుదాహరణం నోక్తం భేద
ద్వయలక్షణం సర్వవ్యవహారసారాంతి రహస్యం శరీరీయదాహరణం—కావ్య
ప్రకాశకార స్పృశ్యతావయత్. తత్ప్రకారో వ్యతిరేకప్రపంచక తత్రైవ ద్రష్టవ్యః.
'ఉపమానాద్యదవ్యవ్యవ్యతిరేక స్పృశ్యత' ఇతి కల్లక్షణమనసాధీయః. వ్యతిరేకస్య శ్లేష
గర్భత్వాత్తత్ప్రసంగానంతరం శ్లేషం ప్రతిజ్ఞా పూర్వకం లక్షయతి—అథేతి.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చిచ్ఛేషః కథ్యతే.

తత్ర ప్రకారద్వయే విశేషణవిశేష్యశ్లిష్టతా. ప్రకృతాప్రకృతవిషయేఽంత్యభేదవిశేషణమాత్రశ్లిష్టతా. విశేష్యయో రశ్లిష్టత్వేశబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగాత్. కేవల ప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోశ్చ ఏకశబ్దగోచరత్వే తు న ధ్వనిశంకా.

అత్రాథద్వయ ప్రతిపాదనే అప్రస్తుతత్వేన ప్రస్తుతత్వేనవా వైషమ్యాభావాదభిధైవ సమర్థా.

ప్రస్తుతాప్రస్తుతవిషయే తు అభిధాయా. ప్రస్తుతైఃపరతంత్రత్వాదప్రస్తుతార్థప్రతిపత్తి ర్వ్యంజనవ్యాపారాయతైవ. తథాచోక్తం—కావ్యప్రకాశే.

యత్ర కేవలప్రకృతయోః కేవలాప్రకృతయోః ప్రకృతాప్రకృతయోశ్చ శబ్దమాత్రసాధర్మ్య ముక్తం చేత్ శ్లిష్టపదోపనిబంధః కృతశ్చేదిత్యనేనోపమావ్యవచ్ఛేదః ఆయం శ్లేషాలంకారః. అత్రాథద్వయకేవలప్రకృతశ్లేషే కేవలాప్రకృతశ్లేషే చేత్యర్థః. సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం విశేషణేషు విశేష్యేషు చ శ్లేషఇత్యర్థః. అంత్యే ఉభయశ్లేషే న సర్వత్ర శ్లిష్టత్వం కిం విశేషణేష్యేపేత్యర్థః.

విశేష్యయోరపి శ్లిష్టత్వే శబ్దశక్తిమూలధ్వనిప్రసంగః తదేకదాహ—అత్రేతి.

సమాభయశ్లేష ఏవ విశేష్య శ్లిష్టత్వే ధ్వనిశంకానేతరభేదద్వయ ఇత్యత్ర కిం నిరూపకమత ఆహ—కేవలప్రకృతయో రితి. అన్యభేదద్వయే విశేష్యయో రపి శ్లిష్టత్వేఅర్థద్వయస్య ప్రస్తుతత్వావిశేషాదప్రస్తుతత్వావిశేషాద్వా అభిధాయా ఆమం రితసంచారత్వాత్ ప్రస్తుతాప్రస్తుతౌ ద్వావభృథౌ వాచ్యాపేవ, అతో నాన్యభేదద్వయే ధ్వనిశంకేతి భావః.

ఉభయశ్లేషే కథం ధ్వనేరవకాశఇత్యాకాంతాయా మాహ—ప్రస్తుతాప్రస్తుతవిషయత్వేతి. ప్రకరణాదికం ప్రస్తుతార్థవివాధిధానియచ్ఛేతి నాప్రస్తుతార్థే, అతస్తస్య నవాచ్యత్వమితిభావః.

సమ మాఘాద్వాచ్యత్వం వ్యంగ్యత్వంతు కుతో లభ్యత ఇత్యత ఆహ—అప్రస్తుతేతి.

అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే,
సంయోగాద్యైరవాచ్యాన్త ధీకృద్వాన్యపుతి రంజనమితి. ౧౭౪

తదేవం ప్రధాన్తేషః

తత్ర కేవలప్రాకరణికయోగ్యతా —

౦ఙ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే సకలోమాధపే తిధిః,

నీలకంఠకలాపాంకే స్ఫురదబ్జమణిత్వేషి,

౧౭౫

అత్ర పూజావిషయతయా హరిహరయోః ప్రాకరణికత్వం

అప్రాకరణియో ర్యతా —

సదృశం. కాకతీంద్రోఽయం మహాఘోషమహీభృతాం,

అర్థాంతరస్య వ్యంజనవ్యాపారైక విషయత్వే వృద్ధసమృతి మాహ—అనేకఇతి. అనేకార్థస్యాశబ్దస్య సంయోగాద్యైరసంయోగో విప్రయోగశ్చేత్యాదిభిర్వా క్యపదీయైశ్చై రర్థసీత్యాపయైశ్చై ర్వాచకత్వే నియంత్రితే ప్రస్తుతపరత్వేన నియ మితే సతి అవాచ్యార్థ ధీకృదర్థాంతరప్రతీతికృద్వాన్యపుతిరంజనం వ్యంజనవ్యాపార ఇత్యర్థః. తదేవమితి. ప్రకృతా ప్రకృతోభయగతత్వేనేత్యర్థః. ఆయంచత్వేషః. ప్రకా రాంతరేణాపి త్రివిధః తథాహ—జయకావ్యన్యాయేన సభంగపదశ్చబ్దత్వేషః, ఏకనాశా వలంబిఫలద్వయన్యాయేనాభంగవచోఽర్థత్వేషః, ఉభయనిబంధే తూభయత్వేషఇతి, కావ్యప్రకాశకారి. పున రిమ మధ్యత్వేషం శబ్దత్వేషమవోక్తాఽన్యధార్థత్వేషమవోచతో తద్వివేకస్తు తత్రైవద్రవ్యవ్యతి.

౧౭౬

కేవలప్రకృతత్వేషముదాహరణి—రాజ్ఞఇతి. నీలకంఠకలాపాంకే మయూర పింఛచిహ్నే స్ఫురంతీ ఆబ్జమణేః కాస్తూరస్య త్విద్యస్య తస్మిన్నాధపే సకల స్త్రీభిః ప్రతి బదాది రాజ్ఞః పూజావిధిం ధత్తే. నీలః కంఠోయస్యాసానీలకంఠః కలాప్తేషకలాపీతి కలాప శ్చంద్రోఽంకశ్చేభరోయస్య స తథోక్తః. ఉభయో ర్విశేషణసమాసః. తస్మిన్ స్ఫురంతీ ఆబ్జమణేశ్చంద్రకాంతస్య త్విడివ త్విద్యస్య తస్మి న్ముమాధపే సకలాతిధిః పూజావిధిం ధత్తే. 'తదాద్యాస్తియో ధ్వయో రి'త్యనుయః. సర్వేష్యకలిధిః హరిహరా పూజనీయా విశిష్టార్థః. సకలోమాధపేతిథి రిత్యుక్తసభంగపదత్వా చ్చబ్దత్వేషత్వం అన్యత్రా భంగపదత్వా దిర్థత్వేషత్వంచయథానంధవం ద్రవ్యవ్యతి. ౧౭౭

౧౭౮

కేవలప్రకృతత్వేష ముదాహరణి—సదృశ ఇతి. శిరసాగృహీతోగౌరవేణ స్వీకృతః సన్తార్థస్సాధుమార్గో యేషాం తే తథోక్తః, స్ఫురంత్యః కటకానామలంకారాణాం సంబదో యేషాం తే తథోక్తః, ఉభయోర్విశేషణసమాసః. మహాఘోషం

శిరోగృహీత సన్మార్గ స్ఫురత్కటః సంపదాం.

၈၂၆

అత్రమహాకులానాం హరిశ్చంద్రప్రభృతీనాం కులపర్వతానాం
చోడమానత్వేనా ప్రాకరణిర్వహే

ప్రాకరణికాప్రాకరణికయోగ్యతా.—

విజ్ఞాపకపురోహిత్ విలసత్సర్వమంగళః,

రజమాళి. తాపాననద్రోపద్రవవాస్థితః

၈၂၂

అత్ర ప్రతాపదుర్ల సద్రయోప్రాకరణికా ప్రాకరణిత్వం.

విశేషణపై చిత్తగమూఁ త్యాత్మకం ఉచ్యతే—

❧ పరికరాల జాబ్బరి ❧

యత్రాభిప్రాయగర్భస్సాన్వయోచేషణపరంపరా,

తల్లభిష్టానువిషమ మసా పరికి గోమతం.

၈၂၅

యత్ర విశేషణాని సాభిప్రాయాణి నిబద్ధ్యంతే స పరికరాలంకారః.

యథా —

రాష్ట్రోపాధ్యక్షుల పదవికి సంబంధించిన మరొక ప్రశ్నను శ్రీ శ్రీ

స్వంగత్తుంగితురంగి నై యమహతోమానః విశ్వే చ,

సహ్యో బుద్ధుః సుద్రుః సుద్రునామకచమూనాధేవ కేనాప్యధి

యేమంటే మహాకల్యాణం, లేదంటే మహానష్టం కానానో హాశ్చంద్రావయో వర్వతాశ్చ
 శిరోభి శ్చిహరైర్వప్రీతః సత్వార్థో నత్ర త్రమాద్ధో యేమంటే సహాక్షాః స్ఫురంత్య స్వా
 నునందవో యేమం లేమం మహతాం కులమహానృతాం కులవర్వతానాం చ సదృశః.

ఉభయశ్లేష ముదాహరణ—విజితేతి విజితాగ్నితో నిర్జితశత్రునగరస్త్రిపు
రాంశకశ్చ, మూర్తా విలసంతి సర్వాణి మంగళాని విలసంతి సర్వమంగళా పార్వతిప
యస్యసః రాజహాని రాజశ్రేష్ఠ శృంధ్రశ్శేఖరశ్చ, ఆత్ర రుద్రప్రతాపరుద్రయోగ్యశే
ష్యయోః పృథగుపాదానం అతఉభయశ్లేషః.

၈၂၂

సంగతిపూర్వకం పరికరం లక్షయతి—విశేషణితి. ఆభిప్రాయగర్భా వ్యంగ్యవ్యవహారోన్ముఖత్వేన వాచ్యుతిశ్చాయత్వాభావా శ్చక్రికరక్షత్యస్వర్థోఽలంకారః.

ఉదాహరణ—రాజ్య ఇది రాజ్యో న తు యస్యకస్యచిత్, నూదవవంశపార్థివ
మణే ర్మహాత్మనస్య స్థేచ్ఛస్య, ప్రఖ్యాతకౌర్మక్రియోఽనేకథా విశిష్టపరాక్రమస్య
సత్వనాఘాతరణగంధస్య త్వంగత్తుంగతురంగస్వైన్యమహతోవైశాకినః, మానైగిదిత్వస్య
నతు యథా కథంచి తాప్తిపరాయణస్య సేవణపలేః కేనావ్యంధ్రచమూపరినా
అధిష్ఠీత్వస్య సతః, ఆచరితాన్యా యధస్వాన్నిసాదీని సా కబలిత సేవణపరిసరస్య

క్షిప్తస్యా చరితాని సేవణపతే జ్ఞానాతి సా గౌతమీ. ౧౭౯
అత్ర రాజ్ఞ ఇత్యేవ మాది విశేషణాన్యత్ప్రాసగర్భాణి.
అథాక్షేపాలంకారః —

విశేషబోధాయం క్తస్య వక్ష్యమాన్య వా భవేత్,
నిషేధాభాసకథన మాక్షేప స్స ఉదాహృతః ౧౮౦
యత్ర విశేష ప్రతిపత్త్యర్థము క్తస్య మాన్యోః ప్రాకరణికయోః
నిషేధాభాసః కథ్యతే స ఆక్షేపాలంకారః

ఉక్తవిషయే, వస్తునా కథనం వా నిః కథ్యతే వక్ష్యమాణవిష
యే కథనమేవ నిషిధ్యతే తత్రాపి సామాన్యరూపేణ ప్రతిజ్ఞాయ విశేష
రూపేణ నిషేధః, అశోక్తా సంభాంతరస్య వా నిషేధః, ఏవం చతుర్వి
ధోఽయ మాక్షేపః క్రమేణైషా ముదాహరణాని —

నరేంద్రమాణిక్యం పయం తన సందేశహారిణః,
జగత్కుటుంబినః కశ్చిన్న శత్రు రితీ కథ్యతే ౧౮౧
అత్ర రాజసంధివిగ్రహకారిణాముక్తౌ న పయం సందేశహారిణ ఇతి
వస్తునిషేధః

సచానుపపద్యమానః సంధివిగ్రహకాలోచితకై తనచచనః రిహారేణ
తత్పవాదిత్వే పర్యవసితః, స్వజగత్పాలకస్య తవ శత్రుభావేన
స్వా గౌతమీ జానాతీత్యేవం సాభిప్రాయవిశేషాన్వితః. ఉత్ప్రాసగర్భాణిప్రాయ
గర్భాణీత్యర్థః. ౧౭౯

గమ్యత్వప్రస్తావాత్సృగరానంతరం విశేషగమ్యత్వాశ్రయమాక్షేపం అక్ష
యతి—విశేషేతి. యత్రోక్తస్య వక్ష్యమాన్యస్య వా ప్రాకరణికత్వేన విభాస మిప్తస్య
అకవివ నిషేధావర్హస్య యోనిషేవో విశేషబోధార్థమభిధీయమానస్యన్నాభాసీభవతి
స ఆక్షేపశ్చర్మః ౧౮౦

శస్యచతుర్థావిభాగమాహ—ఉక్తవిషయఇత్యాదివా.
తత్రోక్తవిషయవస్తునిషేధముదాహరతి—నరేంద్రేతి అజాకశత్రోః కిమర్థం
సంధివిగ్రహకారిణ ఇతి భావః. ౧౮౧
వస్తునిషేధం యోజయతి—అలేతి.

తశ్చలంవిశేష మాహ—నచేతి. సందేశహారిణ తత్త్వనిషేధోఽనుపపద్యమాన స్స
న్నున్నదీయారాజానోభ్యత్యరూపేణ భరణీయా ఇత్యాదివిశేషం బోధయతీత్యర్థః.

నాలోకనీయా రాజానః కింతు భృత్యరూపేణ సంరక్షణీయా ఇత్యేవ
మాది విశేషమాక్షిఃతి.

కథననిషేధోయథా —

వయమశరణా ఇత్యేషోక్తిః కథం ఘటతే జగ

ప్రితయశరణే త్రాయస్యాస్థానితిస్ఫుటమజ్ఞతా,

సకలజనతారహృదక్షే త్వయిప్రణతా ఇతి

త్రిభువన నమస్కార్యే సిద్ధంప్రతాపమహీపతే.

౧౮౨

అత్ర వయమశరణా ఇత్యేవమామ్యక్తికథననిషేధాభాసరూపాదవ
శ్యం పరిపాలనీయత్వాది విశేషః ప్రతియతే.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ కథననిషేధో యథా.—

విజ్ఞాపయామ స్వేకించి త్కాకతీయకులోద్వహ,

విజ్ఞాప్యతే కిమథవా సర్వజ్ఞే రక్షకే త్వయి.

౧౮౩

అత్ర విజ్ఞాపయామఇతి సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ (విశేష) కథననిషే
ధాభాసా తస్యథా వయం రక్షణీయా ఇతి విశేషపక్షివ్యతే.

అంశోక్తా వంశాంతర్యు నిషేధో యథా —

ప్రతాపరుద్ర స్వయమిద్ధతేజా

దైవం చ తద్విక్రమదత్తహస్తం,

యూయం చ తూలోకమసారభాజ

స్తద్యుక్త మేవం యది వా కిముక్తైః?

౧౮౪

కథననిషేధ ముదాహరణి—వయమితి సర్వేషాం నాథే రక్షకే నమస్కార్యేచ
శ్వయి దీప్యమానే, సర్వాంతర్యుతానా మస్తాక మశరణాస్త్రాయశ్య ప్రణతా ఇత్యాదీని
వచనాని వ్యధానీత్యర్థః.

౧౮౫

యోజయతి—అత్రేతి. వయమ శరణాఇత్యేవ మామ్యుక్తిభిర్యోకథననిషేధః తస్మా
దాభాసరూపాదవిషయప్రవృత్త్యానిషేధశ్యప్రశోహాదాభాసశ్వ మితిభావః.

వక్ష్యమాణవిషయే సామాన్యం ప్రతిజ్ఞాయ విశేషనిషేధ ముదాహరణి—విజ్ఞా
పయామఇతి అత్ర ప్రజమాధే సామాన్యేన ప్రతిజ్ఞాయ స్వితీయాధేవయం రక్షణీయా
ఇతి విశేషబోధార్థం విశేషకథన నిషేధాదాక్షిపః.

౧౮౬

అంశోక్తావంశాంతరనిషేధముదాహరణి—ప్రతాపేతి ఇద్ధతేజాః సమృద్ధ
ప్రతాపః దత్తకూస్త మనుకూలం తూలోకమసారభాజో నిస్సారా ఇత్యర్థః, తదేవం
యుక్త మిత్యంశోక్త్యాకిముక్తై రిత్యంశాంతరనిషేధః.

౧౮౭

అత్ర ప్రతాపరుద్రోమహీయాః యూయమల్పా ఇత్యంశోక్త్యా
యది వాకిముక్తై రిత్వంశాంతరనిషేధాభాసేన సర్వథా ప్రణామైః ప్రసా
దనీయోఽయం న తు ప్రాతిపక్ష్యమవలంబనీయం యుష్మాభిరితి శత్రుశ్రీవ
చనభంగావిశేష ఆక్షిప్యతే

'సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యక్షేపఇత్యభ్యుపగమ్యతే.

యథా చ ఇష్టనిషేధస్యానుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం
తథాఽనిష్టవిధేరన్యనుపపద్యమానతయాఽఽభాసత్వం.

యథా. —

నాథ ప్రతాపరుద్రస్య సేవాం త్యజసిచ్ఛేత్త్యజ,

అరణ్యగృహమేధిన్యారీతిరభ్యస్యతే మయా.

౧౮౫

అత్రానిష్టభూతం ప్రతాపరుద్రపాదసేవాత్యజనం తద్రిచుకామిన్యా
విధీయతే స నిధి రనుపపద్యమాన ఆభాసే పర్యవస్యతి, అరణ్యగృహ
మేధిన్యారీతి రభ్యస్యత ఇత్యనేన విధ్యాభాస ఏవ ఉపబృంహితః.

—॥ వ్యాజస్తుక్త్యలంకారః. ॥—

అథ గమ్యప్రస్తావాద్వ్యాజస్తుతి రుచ్యతే. —

నిందయా వాచ్యయా యత్ర స్తుతిరేవావగమ్యతే,

స్తుత్యా వా గమ్యతే నిందా వ్యాజస్తుతి రసౌ మతా ౧౮౬

యత్ర నిందాకథనముఖేన స్తుతీర్థమ్యతే ఏకా, సా యత్ర స్తుతి ము
ఖేన నిందా గమ్యతే సా ద్వితీయా వ్యాజస్తుతిః

తస్యవంగ్యం విశేషమాహ—సర్వభేది.

ఆక్షేపాంతరముపక్షిపతి—సమానేతి. సమానార్థతయా సమాన్యాయకయే
త్యర్థః.

తదేవాహ—యథాచేతి. అనుపపత్తివకాష్టనిషేధస్యేవాఽనిష్టవిధేరప్యా భావ
త్వాదాక్షేపకవృత్తి భావః.

ఉదాహరణి—నాభేతి. అనిష్ట విధ్యాభాసం యోజయతి—అత్రేతి. ౧౮౫

అథ గమ్యత్వప్రస్తావాద్వ్యాజభావత్వప్రసంగేనాక్షేపానంతరం వ్యాజస్తుతిం
లక్షయతి—నిందయేతి. ౧౮౬

యత్ర నిందయా స్తుత్యా వా వాచ్యయా ప్రమాణాంతరవాధితవ్యరూపయా

క్రమేణయథా —

కాకతీయవిభోః కీర్త్యా కింవాఽద్య ధవళీకృతం,
యత్తదీయారినక్తేషు ద్విశ్యేత కాలిమా మహాన్. ౧౮౭

స్తుత్యా నిందా యథా —

ప్రతాపదుర్దృశుపలే రహోసాహసికా ద్విషు,
యద్విశంతుదధీశైలా నారోహంతి సమంతతః. ౧౮౮

—ॐ ఆప్రస్తుకప్రశంసాలాగ్నయః ॐ—

అథగమ్యత్వప్రస్తావాదప్రస్తుత ప్రశంసోచ్యతే

అప్రస్తుతస్య కథనాత్ప్రస్తుతం యత్ర గమ్యతే

అప్రస్తుతప్రశంసేయం సారూప్యాదనియంత్రతా. ౧౮౯

యత్ర సారూప్యే సామాన్యవిశేషభావేన కార్యకారణ భావేన
చాప్రస్తుతకథనా త్ప్రస్తుతప్రతీతి స్తత్రాప్రస్తుతప్రశంసా.

అప్రస్తుతాత్ప్రస్తుత ప్రతీతి రిత్యనేన సమాసోక్తివ్యావృత్తిః,

న చ కార్యా త్కారణప్రతీతాననుమానాదిభివశంకా.

యథాక్రమం స్తుతి నిందావా గమ్యతే సా వ్యాజేన వ్యాజరూపావా స్తుతిరితి ద్వివి
ధాభ్యవృత్తా వ్యాజస్తుతిరిత్యర్థః

కాకతీయే. 'విశేషవిశేషభేదేషాభ్యుత్థాన మితి న్యాయేనారినక్తవ్యతిరిక్తం
విశ్వం కీర్త్యా ధవళీకృత మితి నిందయా స్తుతి ర్గమ్యతే.

ప్రతాపేతి. ఆత్ర శత్రుణాం సాహసప్రశంసయా భేదకత్వం వ్యజ్యతే. ౧౯౦

స్తుతిప్రసంగాద్యజస్తుక్యనంతర మప్రస్తుక ప్రశంసామాహ—అథేతి. యద్య
ప్రస్తుక మప్రస్తుకత్వాదేవ న కథనీయం తథాఽపిప్రస్తుతార్థప్రతీకర్థత్వా దనిరో
ధః. ఆత్ర గమ్యగమకయోః ప్రస్తుతాప్రస్తుతయోర్నియూమకం సంబంధమాహ—
సారూప్యేతి. ఆదిగ్రహణాత్సామాన్యవిశేషభావః. కార్యకారణభావశ్చ గృహ్యతే,
లేమమేవార్థాంతరప్రతీతిమేతుత్వాత్, లేన సామాన్యం విశేషః కార్యంకారణం సరూ
పంచప్రస్తుకంస్వస్వప్రతియోగినోఽప్రస్తుకస్య కథనాత్ప్రతీతియత్ప్రతి బంధాప్రస్తుక
ప్రశంసాభేదాః. నచేయంసమాసోక్తిస్తద్వివర్తయేణ ప్రవృత్తిరిత్యాహ—అప్రస్తుతా
దితి. కార్యత్కారణప్రతీతిభేదస్యానుమానేఽంతర్భావం వారయతి—నచేతి అకవిన
వర్తయోక్తవ్యావృత్తిరపీత్యాహ—అనేనేతి. కత్రాభ్యుదయోః ప్రకృతత్వాదిరిభావః
వ్యంగ్య మత్రాలంకార్య మక ఆహ—నచేతి. ౧౯౧

అనుమానాలంకారే ప్రత్యాయ్యప్రత్యాయకయోర్ద్వయోరపి ప్రాక
రణికత్వా భృగమాత్, అనేన పర్యాయోక్తస్య వ్యావృత్తిరపి, నచా
యంధ్వసిః, ప్రతియమానస్య వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్.

తత్ర సారూప్యేణ యథా.—

ఆశాను ప్రశమిత వాసనోదయేభ్యః

కింలభం భ్రమరగణైర్జ్వర త్తమభ్యః,

పున్నాగో నవన సౌరభ ప్రసూనై

ంమోదం దిశేతి నివాసమారభధ్వం.

౧౯౦

అత్ర భ్రమరవృత్తాంతానామ ప్రస్తుతం సర్వానసంపూర్ణ విభవానుర్వీ
శ్వరా నివహాయ సకలగుణవరపూర్ణః సర్వజనానందీ ప్రతాపపద్ర పీకీవ
సర్వేషాం విదూషాం నేచ్యుతి ప్రస్తుతం ప్రతీయతే

సామాన్యాద్విశేష ప్రతిబ్యథా —

యశస్వినివద్భవస్య సృష్టిరుత్పాదయిత్రీ నృపశేఖరాణాం,

తత్త్వలనా ల్లాంసభాగ్యయోగ్యో జాతశ్చరాన్తధ్యమలోకివషః.

అత్ర ప్రతాపపద్రస్య గుణమహత్త్వే ప్రస్తుతసామాన్య మభిహితం
విశేషా స్సామాన్య ప్రతిబత్తర్యథా —

తత్ర హేతుమాహ—ప్రతీయమానస్యేతి. వాచ్యసిద్ధ్యంగత్వాత్ ఆప్రస్తుతస్య
వాచ్యత్వ మివాయుక్త మితి కృత్వా ప్రస్తుతం ప్రతీయమానం తత్సాధనత్వేనోపకరో
రీతి వాచ్యసిద్ధ్యంగంనాను గుణభూతవ్యంగ్యం నకథాన మతో న ధ్వసితి భావః.

తత్ర సారూప్యేణోదాహరణి—ఆశాస్వీతి ప్రశమితవాసనోదయేభ్యో నివ
ర్తిత పరిమళప్రచారేభ్యో జరత్తరుభ్యో దర్శవృక్షేభ్యః. అత్రాప్రస్తుత భ్రమరవృ
త్తాంతేన ప్రస్తుత ప్రతాపపద్రవృత్తాంతసారూప్యేణ ప్రతీయతే, సాధర్మ్యేణేద
ముదాహరణం, వైధర్మ్యానిబంధనాన్వయేనో ద్రవ్యవ్యాః.

౧౯౦

యశస్వినితి. అత్రాప్రస్తుతరాజసామాన్యవృత్తాంత వర్ణనయాప్రస్తుతరాజుశీ
షణ ప్రతాపపద్రగుణమహిమ ప్రతీతిః.

౧౯౧

†దంటుమణావిణపెంఖి ఇభణి నంతుం సకోడోహాలావి,

పరిసాసత వి ణంపసయ వణిఆవకీరిసీ సింఠి.

၇၆၅

అత్ర ముగ్ధానాం నవసంగమే మహతి లజ్జేతి సామాన్యేప్రస్తుతే
విశేషాభిహితః

కార్యతా-రణప్రతీతిర్యథా —

గాధాభివార్ణనా వాజాతా నీచాభివ మహోద్రయః,

మహిమవతరత్యస్తి స్కాకతీయ కులేశ్వరే.

OF 3

అత్రా వాదీనాం గాథత్వాదిభిః కార్యభూతైరప్రస్తుతైః కారణ
భూతం ప్రతాపదుద్రగాంభీర్యాది ప్రతీయతే

కారణాత్మకమైన ప్రతీతి రహిత —

ప్రతాపదుర్ద్రవ్యపతే వర్ధిల్లికల్పశాఖనః,

జాతామయి కృపాదృష్టిః కింవావిస్తయనేసఖే

OF 8

అత్ర కథమిద్య శమహవిభవ భాజనమధునాభచసీత కార్యంపృచ్ఛతే
సన్నిప్తయాయ సుహృదే కారణభూతా ప్రతాపద్రక్రపాదృష్టి రభి
హితా, వాచ్యసంభవాసంభవోభయరూపతయా యథాసంభవం
భేదాః స్వయంద్రష్టవ్యాః

† ద్రష్టుమనాటిని నవశ్యతి నభిణతి వక్తుం సకాశూహలాఽసి,

స్వర్ణాశయాపి న స్పృశతి వనితాయాః కీర్తిః సృష్టిః.

0FJ

దంతుమనాదీని. ఆశ్ర దర్శనామ్యుక్తాంతాయా మధ్యదర్శనాదీనా మప్రస్తుతానాం లజ్జావిషాదా మత్త్యా ప్రస్తుతలజ్జాసామాన్యప్రతీతిః, లజ్జాకార్యాణాం లజ్జాత్వ మాపచారికం.

కాధాఇతి. ఆత్రప్రస్తుతార్థవగాధాదికార్యవర్ణనయా ప్రస్తుతప్రతాపయద్ర
గాంభీర్యపరీతిః. ౧౯౩

of 3

ప్రతాపేరి. ఆత్మప్రస్తుతకారణవర్ణనాల్ ప్రస్తుతకార్యప్రతీతిం యోజ
యిరి—ఆలేరి. ౧౯౪

၇၄၄

అత్ర వాచ్యస్య సంధవా ద్యుపాధివత్సేదాంతరాణి స్వయమూహనీయా
 నీత్యాహ—వాచ్యేతి. వాచ్యస్య సంధజే ప్రాచీనాశ్చేదాహరణాని. ఆసంధజేతు
 'కర్తవ్యం భోః కథయామి దైవవశకం మాం విద్ధి కాభోటక' మిత్యాదావచేతనేనసహ
 ప్రశ్నోత్తరికానైవకస్మేతివాచ్యస్య సంధజః, ఏవమన్యదన్యదాహర్యం.

—ॐ చర్యాయోక్తాలజ్ఞానః. ॐ—

గమ్యత్వప్రస్తావా త్వర్యాయోక్తముచ్యతే—

కారణంగమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతాత్కార్యవర్ణనాత్,

ప్రస్తుతత్వేన సంబధం తత్పర్యా యోక్తముచ్యతే. ౧౯౫

యత్ర ప్రస్తుతస్వైవకార్యస్య వర్ణనాత్ప్రస్తుత మేవ కారణం గమ్య
తే తత్పర్యా యోక్తం.

యథా—

ప్రతిభూపాలశుద్ధాంత దీర్ఘ కాన్వాజిభూసంఘః,

ప్రహేళయంతి గాత్రాణి కాశితీయచమూచరాః ౧౯౬

అత్ర రిపునగరీదీర్ఘ కావావిహారేణ ప్రతాపరుద్ర చమూచరకర్తృ
కేన కార్యభూతేన సమరప్రారంభ ఏన స్వపురాణి విహాయ శలాయితాః
ప్రతిసృవాశ్చితి కారణం ప్రతియతే

—ॐ ప్రతీపాలజ్ఞానః. ॐ—

అథ ప్రతిపం.—

ఆ యేష ఉపమానస్య కైమర్థక్యేన కథ్యతే,

యద్యోప్యమేయస్యాద్యత్వం తత్ప్రతీప ముదాహృతమ్ ౧౯౭

యత్రి ఉపమేయస్య లోకోత్తరత్వా దుపమానాశ్చేషః క్రియతే త
దేషం ప్రతిపం, యత్రోపమేయస్యోపమానత్వం కల్ప్యతే తద్విత్తీయం

కారణంగమ్యత్వప్రస్తావా త్వర్యాయోక్తం లక్షయతి—కారణమితి. ప్రస్తుతా
దీర్ఘేతదప్రస్తుతప్రశంసావ్యవచ్ఛేదార్థం, చర్యాయేణ కార్యావిద్యారా ప్రతీయమానస్య
కారణస్య వర్ణనం చర్యాయోక్తమిత్యర్థః.

ఉదాహరణి—ప్రతిభూపాలేతి. శుద్ధాంతదీర్ఘ కాన్వాసంఘః పురశ్రీ డాపుష్క
రిణేషు. ౧౯౮

అత్ర ప్రస్తుతకార్యకథనా త్వప్రస్తుతస్వైవ కారణస్య ప్రతీతిం యోజయతి—
అత్రేతి.

స్ఫుటప్రతీయమానానంతరమస్ఫుటప్రతీయమానం ప్రతీపాలంకారం లక్ష
యతి—ఆశ్లేషశ్చితి. ఉపమేయవైవోపమానకార్యే నిర్దేశే కిమర్థమిదమనమిత్యాక్షేపః
ఏకం ప్రతీపం, యత్ర నిర్దేశమానస్య నికర్తార్థముపమేయత్వ క్లృప్తి ర్నర్తీయం, ఉభ
యత్రాప్యూపమేయస్యోపమాన ప్రాతికల్ప్యాల్ ప్రతీపవ్యవధేః. ౧౯౯

ఆద్యం యథా—

కర్తా ప్రతాపరుద్రస్య విలసంత్యాం దిగంతరే,

కిమన్త మురయత్యేష నిర్లజ్జ శ్శివలాంఛనః

౧౯౮

ద్వితీయం యథా—

కాకతీయకులై లక్ష్మీవతరేష న సంశయః,

అనేన కథ మల్పజ్ఞై స్సుమేషు నివమియతే

౧౯౯

—౧౦ ఆమనానా లోకరః ౧౦—

అథ తర్కనామ మూలం కంఠం నిరూప్యతే,

నాథ్యసాధననిర్దేశ త్వమూల ముచ్యతే.

రూపం హేతుకత్వం తర్కసుమార వైలక్షణ్యం

యథా—

రజోధూమ సేనాచ్యుతరథవోయత్ప్రసరతి

స్ఫులింగా చృశ్యతే ఫటఘటకౌ సైయభుజః,

తతోమన్యే చాత్రే శుచిమయిబో ద్రవృషలేః

ప్రధూతః కోపాగ్నిర్దహతి రిపుసూపాలనగః

౨౦౦

కర్తా పతి. ఆశ్ర కర్తే రేవ చంద్రభూదృహకా ద్వ్యర్థ శ్చంద్ర ఇత్యర్థః.

కాకతీయతీ. ఆశ్రోపమానత్వేన ప్రసిద్ధస్య సుమరో గ్నికర్తార్థముపమేయత్వం కత్వితం, కాకతీంద్రస్యోపమానత్వే వివక్షాప్రయోజితా.

౧౯౯

అథామనానా లోకార వర్గ మధికరోతి ఆభేగి—తత్రాపి ప్రాధాన్యాదనుమాన మాదౌ లక్షయతి—సాక్షేతి. వ్యాపకస్య ధర్మిణ్యయోగవ్యవచ్ఛేదస్సాధ్యం వక్ష ధర్మత్వం సవక్షేపత్వం వివక్షాద్వ్యవస్థితీ త్యేకప్రాచక్రయసహితో హేతు స్సాధనం యత్ర సాధ్యప్రతికయే సాధనం సిద్ధిశ్యతే సోఽనుమానాలంకార ఇత్యర్థః. తర్కానుమాన వైలక్షణ్యంద్యయతి—రూపక హేతుకత్వేనైతి.

ఉదాహరణి—రజోధూమఇతి. యాత్రైవ శుచిమయ ఆహాధమాసోగ్రీష్మ ఇత్యర్థః. ఆశ్ర క్రొధాగ్నౌ సాక్షే రజో ధూమః ఖడ్గభుజః స్ఫులింగాశ్చ లింగం సర్వసంప్రదేహన్న రూపక్రయసంపన్నయో ర్థమాగ్నౌ రూపకగర్భత్వా దనుమానాలంకారత్వం.

౨౦౧

❖ కావ్యలింగాలజ్ఞానః. ❖

అథ కావ్యలింగం —

హేతో ర్వాక్యసదార్థత్వే కావ్యలింగముదాహృతమ్.
యత్ర హేతు ర్వాక్యగతత్వేన పదగతత్వేన వా ప్రతిపాద్యతే తత్కా-
వ్యలింగమ్

యథా —

ప్రతాపరుద్ర ఇత్యేషాకాఽపి పంచాక్షరీ శుభా,
హృది యాం బిభ్రతో భూపా వశీసుర్వంబి సుపదః ౨౦౦

అత్ర వాక్యార్థగతో హేతుః,

పదార్థగతో యథా —

ఘానాఽపి భూభృతాం సాలిపిరుచ్చస్థితాపుర,
ప్రతాపరుద్రచేవాం మ్రునఖజ్యోత్సాన్నమృతోక్షితా ౨౦౨
అత్ర పూర్వం పరిఘానాయా భూపాలివే. పునః చాచ్చస్థితే
ప్రతాపరుద్ర సరేంద్రచరణనఖచంద్రికాసేచనం హేతుః, తస్య విశేషణ
గతత్వా త్వదార్థగతత్వోక్తిః

అనుమానప్రసంగాక్షదనంకరం కావ్యలింగమాహ—హేనోరితి. వాక్యార్థ
హేతుకం విశేషణగత్యా పదార్థహేతుకం వా కావ్యలింగస్వినిధిత్వార్థః. కావ్యగ్ర
హణం తర్కవైలక్షణ్యార్థం, లేనవ్యాప్తిచక్షధర్మతాదియో న క్రియంశాదిరుచకః,
అశవివానుమానాదస్య వైషమ్యమితి లభ్యతే

ప్రతాపేతి. అత్ర సుపద్యక్షరణే వాక్యార్థే ప్రతాపరుద్రపంచాక్షరీ ప్రాశ-
స్త్యులక్షణో వాక్యార్థో హేతుః. ౨౦౧

మూసేతి అత్ర శత్రుభూపాలఫాలివే పునః రుచ్చస్థితే సరేంద్రనఖజ్యో-
త్సాన్నమృతోక్షితస్య పదార్థో హేతుః యత్ర నఖజ్యోత్సాన్నమృతోక్షితత్వాది
త్వత్కలాదిశిర్మకయూపదార్థస్య హేతుస్యేతోపాదాసేవాక్యార్థహేతుకహేతుస్వరూపి
పాదకయచ్చత్వాదిప్రయోగే చ నాలంకారః, తదాహేతుహేతుమధావస్య తాకిక
త్వేన విద్విత్విదిశేషభావాత్, యత్ర రూపాక్షస్య హేతుశ్చయథోదాహృతే విష-
యే తత్రనకల్పిన్విరోధాది యద్యస్యరహస్యం, తదేకస్యనసి విధాయాహ—తస్యవిశే-
షణగతత్వా త్వదార్థగతత్వోక్తిరితి. ౨౦౨

— అథాంతరన్యాసాలక్కారః. —

అథాథాంతరన్యాసః—

కార్యకారణసామాన్య విశేషణాం పరస్పరం,

సమర్థనం యత్ర సోఽథాంతరన్యాస ఉదాహృతః. ౨౦౩

యత్ర కార్యకారణభావేన సామాన్యవిశేషభావేన వా ప్రకృతసమర్థనం క్రియతే సోఽథాంతరన్యాసః.

కార్యకారణభావేన యథా. —

భూపాః ప్రతాపరుద్రస్య నతా భవత నోన్నతాః,

ఉన్నతాన్నమయత్యేష నతా నున్నమయత్యపి ౨౦౪

అత్ర ఫలరూపేనోన్నత్యేన నమ్రత్వకారణం సమర్థితమ్

సామాన్యా ద్విశేషసమర్థనం యథా —

ఉద్వేజితాదుద్రవరేశ్వరస్య రణాపదానైః ప్రతిపక్షభూపాః,

విభ్రత్యమిచిత్ర మచేతనేభ్యో భీతస్యసర్వం భయకారినూనం

అత్ర భీతస్య సర్వభయకారీతిసామాన్యమచేతనేభ్యోరిపుభూపా విభ్యతితివిశేషం సమర్థయతి.

కచితావ్యతిరేక సామాన్యత్వదనంతర మథాంతరన్యాసం లక్షయతి—కార్యేతి.

న్యాసప్రశ్న—యత్రేతి ప్రకృతసమర్థన మితి. సమర్థనార్హ త్వేనాభిహితస్య ప్రకృతస్యయత్సమర్థన ముపాదానం సక్యపూర్వత్వేన ప్రతీతిశ్యమనవ్యవచ్చేదః, సమర్థ్య సమర్థకభావే సమానేఽపితాటస్థేన హేతుత్వాత్కాన్యమితిగాద్యేన. నను తాటస్థేన హేతుత్వం సామాన్యవిశేషభావవిన న తు కార్యకారణభావే అతస్తత్ర కాగతి రితి చేల్లగణాంతరమస్తు యథాయోగమన్యత్ర వాఽంతర్గతమితిచమాధేయం, తదుక్తం చక్రవర్తిని. 'అప్రతీతప్రతీతాన్యాసముమానవ్యవస్థితిః, పదార్థాద్వాఽథవాక్యాథాన్నిదేశే సతిహేతుకః. సమర్థనం ప్రతీతస్య కావ్యభిగద్వయంమతం, భవే దథాంతరన్యాసస్తాటస్థే హేతుభావతః, కార్యకారణభావేతు తస్మాత్తం లక్షణాంతర' మితి

ఉదాహరణి—భూపా ఇతి. కార్యేణ కారణసమర్థనం యోజయతి—అత్రేతి.

ఉద్వేజితా ఇతి. రక్షై రేవాపదానైరద్యుకతర్కభిః సామాన్యేన విశేషస్సమర్థిత ఇత్యాహ—అత్ర భీతస్థితి. ౨౦౫

విశేషాత్సామాన్యసమర్థనం యథా.—

దుష్టోఽపి మహతాం సంగాద్భవత్యేవహి సజ్జనః,

ప్రతాపరుద్రమభ్యేత్య కలిః కృతయుగాయతే ౨౦౬

అత్ర ప్రతాపరుద్రసంగతిమహిమ్నా కలిః కృతయుగసదృశ ఇతి విశేషేణ సామాన్యసమర్థనం. కార్యకారణభావేఽపి కారణాత్కార్యసమర్థనం కార్యలింగేఽంతర్భూతమితి తస్మాత్ క్తం. అతః ప్రకారత్రయమథాంతరన్యాసస్య

తర్కన్యాయమూలాలంకారానంతరం వాక్యన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే.

ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వంపశ్చాద్యథాక్రమం,

అనూద్యేశోభవద్యత్ర తద్యథాసంఖ్యమిష్యతే. ౨౦౭

యత్ర యేన క్రమేణోద్దిష్టాః పదార్థాస్తేనైవ క్రమేణానూద్దిశ్యంతే తత్ర యథాసంఖ్యాలంకారః

యథా —

గాంధీర్యమాన్వత్య మనర్గళత్వం ప్రతాపరుద్రే సమవేక్ష్యథాతా,

అంభోనిధిష్వద్రిపుదిగ్గజేషు సృష్టిం ప్రయానై కఫలామమంస్త.

దుష్టోఽపితి. అత్ర విశేషేణ సామాన్యసమర్థనంయోజయతి—అత్ర ప్రతాపేతి. కారణేన కార్యసమర్థనం కార్యలింగేఽంతర్భూతత్వానోపదాహృతమిత్యాహ—కార్యేతి. వైధర్మ్యత్రయణే వద్యేదాద్రవ్యవాః. ౨౦౮

తర్కపరిశుద్ధబుద్ధిరేవ మిహంసాయా మధికారాత్తస్థూలానంతరమేకస్తూలానాం ప్రస్తావ ఇత్యాహ—తర్కేతి.

యథా సంఖ్యం లక్షయతి—ఉద్దిష్టానామితి. పూర్వం నిర్దిష్ట ఉద్దిష్టాః పశ్చాన్ని ద్యేశోఽనూద్యేశః, తేనాత్ర పూర్వపశ్చాత్సవేష్టుతాథే. ౨౦౯

వ్యావర్తే—యత్రేతి. ఆశ్నేయూచీవామగ్నేరహం దేవయజ్యయేత్యాద్యనుమంత్రిత మంత్రవద్యత్రోద్దిష్టక్రమేణానూద్యేశస్య యద్యథాసంఖ్యాలంకార ఇత్యర్థః.

గాంధీర్యమితి. సముద్రాభ్యోఽధికమస్య గాంధీర్యాధికమితి భావః. గాంధీర్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ సముద్రాదీనా మనూద్యేశా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః; క్రమాలంకారోఽయమితికేచిత్.

౨౧౦

—ॐ అర్థావత్త్యలక్ష్యం॥—

ఏకస్యవస్తునోభావాద్యత్ర వస్తుస్యదాపతేత్,

తైముత్యన్యాయతస్మాన్యదర్థాపత్తిరలంక్రియా. ౨౦౯

యత్ర కస్యచిదర్థస్యనిష్పత్తేతత్సమానన్యాయాత్మైముత్యేనార్థాం
తరమావతతి సోఽర్థాపత్తిరలంకారః

నచాత్రానుమానశంకా. తైముత్యన్యాయసంబంధరూపత్వాత్.

యథా,—

సమంతాదుద్వేలై ర్వివిధహయథాటి కలకలై

ర్జగత్పాం క్రామన్నప్యజని విధురస్సేవణపతిః,

మనాకోఽధోదంచద్భుక్కుటికుటిలే దుద్ర నృపతౌ

నృపాణా మన్యేషాం విఫలితరుషాం కైవగణనా? ౨౧౦

అపిచ.—

త్రైలోక్యసారోఽపిసుచర్మశైలః ప్రతాపరుద్రేణ నృపేణతుల్యం,

తులాంసమారోఘమపూర్ణ ఏరమహీభృతాం కాగణనేతరేషాం.

వాక్యవిదామర్థాపత్తిశ్చన్యాయఇతికృత్వా సంప్రశ్నార్థాపత్తింబలయతి—ఏక
స్యేతి. యత్రైకస్యవస్తునః కస్యచిదర్థస్య భావాన్నిష్పత్తేః, కిముతైవతైముత్యం, చాతు
ర్వర్ణ్యాదిత్వాత్సాన్నిధే మ్యజ్జుక్రియః, సన్నాత్యయతోఽన్యద్వస్తువత్త్వంతర మావతే
త్వాఅర్థాపత్తిస్సాన్నిధిత్వర్థః.

వాచచక్షే—యత్రేతి. యథాదండభక్షణాదపూర్వభక్షణమర్థాదావతితం తద్వ
త్కస్యచిదర్థస్య నిష్పత్తే తత్సామర్థ్యరూపాత్సమానన్యాయాదర్థాంతరమావతతి సోఽ
ర్థాపత్తిరలంకార ఇత్యర్థః, ఆత ఏవ సర్వస్వమాత్రం, దండాపూషికయాఽర్థాంతరా
వతన మర్థాపత్తి రితి.

అనుమానాంతర్యామం వారయతి—నచేతి.

ఉదాహరణి—సమంతాదితి. అత్ర ప్రాకరణికస్సేవణపతివృత్తాంతో నృపాం
తర వృత్తాంత మప్రాకరణికమాక్షిపతి. ౨౧౦

త్రైలోక్యేతి. తులాం సాదృశ్యం మహీభృతాంరాక్షాసుద్రీణాంచ, అత్రాక్షేప్యా
క్షేపకయో దుభయమహీభృద్వృత్తాంతయో రప్రాకరణికత్వం, మహీభృతా మిక్య
త్రక్షేపావిశేషః, ఏవ మప్రాకరణికస్య ప్రాకరణికాక్షేపేఽప్యదాహర్యం. ౨౧౧

అత్రప్రతాపరుద్రాపేక్షయా మేరావప్యసారోఽన్యేషాం మహీ
భృతా మర్థాదసారత్వం కైముత్యాదావతతి.

ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదాయది,

ఏకత్ర నియమ స్సాహి పరిసంఖ్యా నిగద్యతే.

౨౧౨

యత్రైకం వస్తు యుగళదనేకత్ర సుభావ్యమానంఏకత్రైవనియమ్య
తే సాపరిసంఖ్యా. సాప్రథమం ద్వివిధా ప్రశ్నపూర్వికా తదన్యథాచేతి
తయో ర్ద్వయో ర్వర్జనీయస్య శాబ్దత్వాన్వితత్వాభ్యాందైవివిధ్యే చాతు
ర్విధ్యం.

తత్ర శాబ్దవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా —

కింమండనం త్రిలోక్యా? కాకతితిలో న హాటకక్షీతిభృత్,

స్తోతవ్యః కన్సుధియాం? రుద్రనరేంద్రోనమందరఃక్షీతిభృత్

అర్థవర్జనీయా ప్రశ్నపూర్వికా యథా —

కింవా ఊమవితానం లోకానాం? కాకతీయకులకర్తి,

కింసౌఖ్యం సుమత్యా? రుద్రనరేంద్రస్య భుజవాసః.

౨౧౪

అప్రశ్నపూర్వికా శాబ్దవర్జనీయా యథా —

రాగో ధర్మే న విషయసుఖే సంగతి స్సత్సభాయాం

నశ్రీగోష్ఠ్యాం వ్యసన మనిశం నితిశాస్త్రే నచాక్షే,

పరిసంఖ్యాం లక్షయతి—ఏకస్యేతి ఏకస్యవస్తునోఽనేకత్రైకదాయుగళ
త్యాప్తా వన్యతో నివృత్తిర్థమేకత్ర నియమనం పరిసంఖ్యేత్యర్థః ఏతేన 'విధిర
త్యంతమప్రాప్తేనియమః పాక్షికేనచి, సత్రచాన్యత్రచప్రాప్తేపరిసంఖ్యేతిగీయత' ఇతి
మిమాంసతోక్తనియమపరిసంఖ్యయో ర్భేదోనాలంకారికైరంగీకృత ఇతి ద్రవ్యవ్యం
పరివర్జనేన కన్సుధివిర్జనేన కుత్రచిత్సంఖ్యానం వర్జనీయత్వేన గణనం పరిసంఖ్యేత్యన్వ
ర్థేయం. తస్మాదిభాగమాహ—సేతి తయోరితి. ప్రశ్నపూర్వికాప్రశ్నపూర్వికాయా
రిత్యర్థః.

౨౧౨

శ్రమణోదాహరణి—మిరి. అత్రమండనత్వేన ప్రాప్తయోకాకరేంద్రకనకా
చలయో కనకాచలకింఖోక్త్యా వర్జయత్వా కాకరేంద్రే, నియమనా వ్యాప్తివర్జనీయా
ప్రశ్నపూర్వికా పరిసంఖ్యేత్యర్థః. ఏవము క్తిరప్రాసే ద్రవ్యవ్యం.

౨౧౩

కింవేతి. అత్రవర్జనీయస్య చంద్రికాదేరర్థత్వం.

౨౧౪

రాగఇతి. అక్షే ద్యుతే. అత్ర విషయసుఖాదివర్జనీయం కాణ్డం. ప్రశ్నప్రకాశి.

కిర్త్యాం నిత్యార్జనచతురతానార్థజాతేవినోదో
విద్యాభ్యాసే నవపరిజనే రుద్రదేవస్య రాజ్ఞః.

౨౧౫

అర్థవర్జనీయా అప్రశ్న పూర్వికాయథా.—

భూరేచ భువనంచేవః స్వయంభూరేషపార్థివః,

ప్రతాపరుద్ర ఏవైకశిలైర నగరి శుభా

౨౧౬

క్షీణీంరుద్రనరాధిశే రక్షతి క్షతవిద్విషి,

బలిసద్వస్యహాళయం త్రిదివే గోత్రభిత్కథా.

అలంకారస్యాస్య శ్లేషేణచారుత్వాతశయః

౨౧౭

—ఉత్తరాలంకారః. —

ఉత్తరాత్ప్రేక్ష ఉన్నేయో యత్రప్రశ్నోత్తరే తథా,

బహుధాచ నిబధ్యతే తదుత్తర ముదీర్యతే

౨౧౮

యత్రోత్తరా ని బధ్యమానాత్ప్రేక్ష ఉన్నీయతేతదేకముత్తరం,

చారుత్వార్థ మసకృల్లోకోత్తరం ప్రశ్నప్రతిపాదనపూర్వముత్తరం
ద్వితీయముత్తరం.

క్రమేణయథా.—

కిమద్య ప్యుత్పత్తి స్తవ సుజనలోకవ్యవహృతా

యదద్య జ్ఞాతవ్యం ప్రభవతి యదా రుద్రనృపణిః,

భూరేవేతి నస్తర్గాఃరిత్యార్థవర్జనీయా ప్రశ్నరహితాపరిసంఖ్యా.

౨౧౯

క్షీణీమితి. బలిసద్వని పాతాళే, అహిభయంసర్పభయం, స్వపక్షప్రభవం
భయంచ, 'మహిభూతా మహిభయం' స్వపక్షప్రభవం భయమిత్యమరః త్రిదివే గోత్ర
భిత్కథా ఇంద్రప్రసంగః కులసూతుక ప్రసంగశ్చ.

౨౨౦

అత్ర భృచ్చయమాహ—అలంకారస్యేతి

పరిసంఖ్యాయాం ప్రశ్నప్రసంగాత్తదవంతర ముత్తరంలక్షయతి—ఉత్తరాదితి.
యత్రోత్తరా దుపనిబధ్యమానాత్ ప్రశ్నఉన్నీయతేతదేకముత్తరం, నచేదమనుమానం
పక్షధర్మత్వానిర్దేశాభావాత్, తథాప్రశ్నపూర్వకం లోకోత్తర ముత్తరం బహుధా నిబ
ధ్యతే తదపరం సకృచ్చారుత్వం నాస్తీతి బహుధాగ్రహణం, నేయంపరిసంఖ్యా తద్వి
దత్రవ్యవచ్ఛేదవ్యవచ్ఛేదకభావస్యా వివక్షితత్వాత్.

౨౨౧

క్రమేణోదాహరతి—కిమద్యేతి. సుజనలోకవ్యవహృతా సాధుజనప్రసిద్ధా

తదారభోన్మూర్ధా జయతి విశదో ధర్మవిభవో

మహీదేవా శ్చద్వద్వివిధవిభవారంభముదితాః

౨౧౯

అత్ర ప్రతాపదుద్రో యదా ప్రభవతి తదారభ్య

పూర్ణధర్మప్రతిష్ఠామహీమహీదేవా అపి తథావిధసంతోషభాజః,

కీ మధునా పృచ్ఛసీ త్యుత్తరం త్కిం ప్రతాపదుద్రోజ్యే

ధర్మప్రతపాలనమస్త్రీకింసుఖనో భూసురః? ఇత్యున్నీయతే ప్రశ్నః.

ద్వితీయం యథా.—

కింబుధణంసులవిగజా కోలాహలోసంజఙ్గేణ సహవాసో,

కాణిరివలసేలా కోరం ఆ వీరసుందరణాహో

౨౨౦

❖ వికల్పాలంకారః ❖

వాక్యన్యాయమూల ప్రస్తావాద్వింశతిః,

విరోధతుల్యబలయో ర్వింశతిలంఘితృతా.

౨౨౧

యత్ర తుల్యప్రమాణానుశిష్టయో ర్విబుధయో ద్వయో యగ

ః త్వాప్రస్తావనాసంభవంత్ర వింశతిః, అంశమ్యా చ్చాచుత్వం

యథా.—

భూపాలాః క్రియతాం మూర్ధ్నాం ధనుషాం వా వినయతా,

* కింభుధనం? కులవిద్యా కోలాధి? సృజనేన సహవాసః,

కానిగి? వికలిలాకోరాజా? వీరదుద్ర నరనాథః

౨౨౨

వ్యుత్పత్తి ర్ధార్మికత్వా ద్విక్షానం తవాద్య కిం యదివ్య భవచక్షాకవ్యం భవతీతిశేషః.

కిం బలత్యకాంతాయామాహ—ప్రభవతీతి ప్రభువతీకర్థః. ఉత్సాహాపరి

పూర్ణ ఇత్యర్థః. విశదో నిర్మలా నిరుపాధికఇత్యర్థః, మహీదేవా బ్రాహ్మణాశ్చ ఉద్యద్వి

ర్వివిధైర్విభవారంభై రైశ్వర్యవిజృంభణై ర్దుశితాః

౨౨౩

అత్రోత్తరా శ్చ శ్చిన్నయసంయోజయతి—అత్రేతి.

ద్వితీయముదాహరణి—కిం జ్యేతి. అత్ర వ్యవచ్ఛేద్యవ్యవచ్ఛేదకభావమువి

క్షిప్త్యా ద్యనుధా ప్రశ్నోత్తర నిబంధనా దుత్తరాలంకారః.

౨౨౪

వికల్పం సంగతిపూర్వకం లక్షయతి—వాక్యన్యాయేత్వాదినా, కుల్యప్రమాణ

విశిష్టత్వా తుల్యబలయోరేకత్ర యుగవత్ప్రతి విరుద్ధత్వాద్విగచద్యాసంభవే

వికల్ప ఇత్యర్థః. లాకివికల్పా దైవలక్షణం దర్శయతి—ఔపమ్యా చ్చారుక్య మితి.

భూపాలా ఇతి. పాదచ్ఛాయా చరణచ్ఛాయా, అన్యత్ర ప్రకృంకవర్ణకచ్ఛా

పాదచ్ఛాయాఽంధ్రనాథస్య వింధ్యాద్రేర్వా నిషేవ్యతామ్.

అత్ర ప్రతాపరుద్రే ప్రభవతి రాజ్ఞాం సంధివిగ్రహాభ్యాం తుల్యబల
ప్రమాణాభ్యాం శత్రుసమనధినుర్ముమనే యుగపదేన ప్రాప్తే తయో
ర్విరుద్ధత్వా ద్యౌగపద్యాసంభవే వికల్పః

— సముచ్చయాలంకారః. —

వికల్పప్రతిపక్షభూతం సముచ్చయో నిరూప్యతే —

గుణక్రియాయాగపద్వ్యం సముచ్చయ ఉదాహృతః.

యత్ర గుణానాం వైమల్యాదీనాం క్రియాణాం చ దర్శనాదీనాం
యుగపదవస్థానం తత్ర సముచ్చయాలంకారః.

యథా —

ప్రతాపరుద్రశృపతౌ భద్రాసన ముపేయుషి,

సతాం ప్రసన్నం హృదయ మసతాం కలుషం మనః. ౨౨౮

క్రియాసముచ్చయో యథా —

† పేచ్ఛశ్చక్షురం తారినదో పవిశ్చ మతతో అ గలశ్చ మాతో అ,

ఘృణ్ణశ్చ మతో ఆసుణ్ణా కం ఏవం ఉచిహ సహితః. ౨౨౯

ఏతే భిన్నవిషయత్వే ఉదాహరణే

వికవిషయత్వే యథా. —

త్రైలోక్యప్రథమానన్తి మహతశ్రీవీరరుద్రప్రభో.

† ప్రేక్షతే ఇహం నరేంద్రో ప్రవిశతి మదనశ్చ గళతి మానశ్చ,

ఘోర్ణతే మన శ్చ తాన్యం కి మేత త్వశ్శత సఖ్యః. ౨౩౦

యా. అత్ర శ్లేషో విశేషః.

౨౩౩

లక్షణయోజయతి—అశ్రేణి.

సముచ్చయస్య సంకతి మాహ—వికల్పేణి.

లక్షణ మాహ—గుణేణి.

వ్యాచక్షే—యశ్రేణి యత్ర గుణానాం క్రియాణాం చ వ్యస్తానాం సమస్తానాం
నా యుగపదవస్థానం సముచ్చయాలంకార ఇశ్యతే

విషయభేదేన గుణసముచ్చయ ముదాహరణి—ప్రతాపేణి.

౨౩౪

తత్త్వేన క్రియాసముచ్చయ ముదాహరణి—పేచ్ఛశ్చశ్రేణి.

౨౩౫

విషయభేదాభావేన క్రియాసముచ్చయ ముదాహరణి—త్రైలోక్యేణి. శబ్దో

సేవార్థం చిరయత్సు కాకతిపురే భూవేషు తద్యోషితః,
ద్వారం యాంతి విలోకయంతి పురగో నిశ్వాస మాతన్వతే
శుష్యంతి ప్రలపంతి యాంతి తనుతాం ముహ్యంతి మూర్ఛంతి చ.

గుణక్రియాసామస్త్యేన యథా —

దేవే కాకతివీరపద్రచృతౌ బైత్రప్రయాణోద్భుతే
మాద్యద్ధంతి చలత్పదాతి విచలద్వాజి ప్రధానద్రథం,
విచ్ఛాయానన మాకులాక్ష ముదయశ్శాస్త్ర్యా మావిష్టవ
త్కంపం బ్రామ్యతి సర్వతః ప్రతిచనం ప్రత్యర్థిభూభృద్గణః.

— ద్వితీయస్సముచ్చయః. ౧ —

ఘలేకపోతన్యాయేన బహూనాం కార్యసాధనే,

కారణానాం సముద్యోగ స్స ద్వితీయ స్సముచ్చయః ౨౨

యత్రైవం కార్యం సాధయితు మహామహమిక నూ బహూనాం

షిః ప్రోషితభర్తృకాః, ఉత్కంఠయా ద్వారం యాంతిపురతో విలోకయంతి, యావ
ద్దృష్టిః ప్రసరతీతి భావః నిశ్వాస మాతన్వతే. ప్రియ మన్మద్యై చింతయేతి భావః,
జ్వరేణ శుష్యంతి, మహ్యంతి విజీర్ణవంతి ఇతికర్తృత్వామూఢమనసో నిమతీకర్తృకః.
యద్వా మోహమూర్ఛయో స్పృహార్యవస్థా భేదేన భేదః. ఆత్మవస్థా నామ విశీతః
క్రమః. ౨౨౨

గుణక్రియయో సామస్త్యేన సముచ్చయ మాహ—దేవ ఇతి మాద్యద్ధంతీ
త్యాదీని చత్వారి ప్రయాణక్రియావిశేషణాని ఆత్మ కంప క్రియ, ఆశ్మే గుణాః.

సముచ్చయత్వసామ్య ద్వితీయసముచ్చయం లక్షయతి—ఘలేకపోతేతి. పురా
ణిల కుత్ర చి క్షతే లుభితేన ప్రసారితే జాతే చిత్తగ్రీవోనామ నిశ్చి స్కపోతరాజః
సపరివారో ధాన్యమోభా దాగశ్య బద్ధః పరస్పరం మంత్రయిత్యా సర్వేఽపి సంఘాయ
జాతేన సహోద్దీయ లబ్ధికాన్యకృతాం గత్వా కుత్రచిత్ప్రదేశే హిరణ్యకామో
మూషికరాజా నిత్రా త్పాకచ్ఛేదం లబ్ధ్వా సపరివారి స్వ్యసాం ప్రదిష్ట ఇతిపంచ
తంత్రకథాం మనసి నిధాయాహ—ఘలేకపోతన్యాయేనేతి యథాపాకచ్ఛేదం క్రియ
సర్వేషాం కపోతానా ముద్యమః ఏవం కస్య చిత్కార్యస్య సాధనే బహూనాం కార
ణానాముద్యమే సోఽపిసముచ్చయ ఏవేతి. ౨౨౩

వ్యావస్తే—యత్రేతి. అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా.

కారణానా ముద్యమః సోఽపి సముచ్చయ ఏవ; యుగపదనేకేషా మవ
స్థానాత్.

యథా —

శుభ్రంయశశ్శౌర్య మహచ్చవృత్తంవిద్యా ౭నృద్యావిమలంకులంచ,
ప్రతాపరుద్రస్య సరేశ్వరస్య లోకోత్తరాంతిముదంచయంతి ౨౨౯
అత్ర యశఃప్రభృతీనాం లోకోత్తరతిసంపాదనే ప్రత్యేకం హేతు
త్వేఽపి యుగపథే లేకపోతన్యాయసంబంధః.

— సమాధ్యలక్కారః. ౨౩ —

అథ సమాధి రుచ్యతే —

ఏకస్మి న్నారణే కార్యసాధనేఽన్య త్పరావతేత్,

కాఃతాళియనియత స్స సమాధి రుదీర్యతే ౨౩౦

యత్రైకస్మిన్ కారణే కార్యసాధనాయ ప్రచృణ్తే కాకతీయతయా

సముచ్చయత్వే హేతు మాహ—యుగపది అస్మైవ తత్కరమితి సంజ్ఞాం
తరం. తదుక్తం—‘తల్పిన్ధిహేతా వేకస్మిన్ యత్రాన్యక్షత్కరంభవే’దితి

ఉదాహరణి—శుభ్రమితి. సవ్యోగే చేద ముదాహరణం శుభ్రత్వేన శోభ
నస్య యశసో లోకోత్తరతిసంపాదనే కార్యమహత్వానివా శోభనైర్వృత్తాభి సము
చ్చయాత్ ‘దుర్వారా స్తర్రమార్గణాప్రియశమే దూరే మనోఽపుష్కృక’మిత్యాదౌ
స్తర్రమార్గణానాం దుర్వారత్వేనాశోభనానాం తాదృశైరేవ ప్రియశమాభి సము
చ్చయఇత్యత్రాసవ్యోగః ప్రియశమానాం స్వతః శోభనత్వేఽపి విరహివిషయత్వే
నాత్రాశోభనశ్చ జ్ఞేయం. ‘శశి వివసభూసరో గళితయావనాకామినీ’ఇత్యాదౌ శశి
శోభనస్యాపి వివసభూసరత్వాదశోభనత్వేనసదసఃస్తాదృశైరేవ కామినీప్రభృతిభిః
సముచ్చయ ఇతి సదసవ్యోగోఽత్రద్రవ్యః ఇతి నిర్దేశోఽయం సముచ్చయః.

తత్కరసాధక్యాక్షదనంశరం సమాధింబలయతి — ఏకస్మిన్నితి. ౨౩౦

వాచ్యతే—యత్రేతి. కేనవిదారభ్య కార్యస్య కాకతాళియన్యాయేన
కారణాంతరేణ సమాధానా స్సమాధి రిత్యర్థః. కాకతాళియేతి. వృద్ధివిషయే కాక
తాళియే కాకతాళిసమవేశక్రియావచినా. తేన కాకాగమన మివ తాళిపదన మివ
కాకతాళి మితివాక్యే ‘సమాసా చ్చకర్షిషయా’ ఇతి భావతా ‘ఘృపు’పేరి సమాసః.
ఉభయత్రోపమేయంక్రమేణ దేవదత్తాగమనం దమ్యుచనిపాత శ్చ తేన దేవదత్తద
న్యూసమాగమః కాకతాళిసమాగమసదృశ ఇతి లభ్యతే. తతఃకాకతాళిమివ కాకతాళియ

అన్యత్కారణ మాగత్య తత్కార్యం సుకరంకరోతిసమాధ్యలంకారః.

యథా.—

రణాంగణేరుద్రనరేంద్రరోషశమాయరాజ్ఞాం విహితస్తుతీనాం,
వక్త్రేషు యద్వాయువశా తృతంతి తృణాని దేవస్య సుక్షుపాతః.

అత్ర ప్రతాపరుద్రనరేంద్రకోధశాంత్యర్థం రణాగ్రే ప్రకాంతస్తు
తీనాం రాజ్ఞాం వక్త్రేషు వాయువశా త్కాకతాళియతయా పతితై స్తృ
ణైః కోపశాంతిలక్షణకార్యసుకరత్వమ్.

అథ లోకన్యాయమూలాలంకారా నిరూప్యంతే—

—ॐ భావికాలంకారః. —

అతీతానాగతేయత్ర ప్రత్యక్షే ఇవ లక్షితే,

అత్యద్భుతార్థకథనా ద్భావికం తదుదాహృతమ్ ॥ ౩౩౨

యత్రాద్భుతచరితోపన్యనా ద్భూతభావినో ర్వస్తునోః ప్రత్య
క్షయమాణత్వం భవతి స భావికాలంకారః న చ భూతభావినోః

మితి ద్వితీయస్థిన్నివాకే 'సమాసా చ్చ తద్విషయా' ఇతి ఛంద్రశ్యయః. యథా పకతా
తాళఫలేన కాకవధః తద్వదుపనిపతితైర్దమ్యభిర్దేవదక్షస్య వధ ఇత్యర్థః. యదాచా భగ
వాన్ భాష్యకారః—'ఏవంకర్పి ద్వా వివాక్థా కాకాగమన మివ తాళవతన మివ కాక
తాళం కాకతాళమివ కాకతాళియమ్' ఇతి తచ్చ వ్యాఖ్యానం కైయటేన—'తత్ర
కాకాగమనం దేవదత్తాగమనస్సోపమానం తాళవతనం దమ్యుపనిపాతస్య. తాళేన
తు యః కాకస్య వధ స్స దేవదక్షస్య దమ్యునా వధస్సోపమాన మితి వధాదిః కాకతా
ళీయాదికణ్డవాచ్య స్సంపద్యతే' ఇతి. లేక కాకతాళియం నామాత్మకతోపనకం చిత్రి
కరణ ముచ్యత ఇతి వృత్తికారః. ఏవం చానుషంగికారణాంతరస్య సమాధేః సమప్ర
ధానసర్వకారణా త్సముచ్చయూ ద్భేద ఇతి ద్రవ్యవ్యవస్థ.

ఉదాహరణి—రణాంగణ ఇతి అత్ర శ్రోధశాంతౌ మృతిః ప్రధానకారణం.
వక్త్రే వాయువశా తృణపతనం కాకతాళియ మితి సమాధిః.

లోకన్యాయమూలేషు చమత్కారానిశయనిదానం భావికం లక్షయతి—అతీ
తేతి. అత్యద్భుతార్థ కథనా ఇతి తథావిధశబ్ద సందర్శేణోపశేషః. ॥ ౩౩౨

వ్యాచక్షే—యత్రేతి. భావః కవే రభిప్రాయః శ్రోతరి ప్రతిబింబితత్వేనాస్తీతి
భావికం. నను సంబంధో వర్తమానం చ గృహ్యతేచక్షురాదివేతి న్యాయేన భూతభా
వినోః ప్రత్యక్షవదవభాసోవిరుద్ధత్యాకంక్య . పరిహరణి—నచేతి. తత్ర హేతు మానా

ప్రత్యక్షపదవభాసోవిరుద్ధః; అత్యద్భుతవస్తువర్ణనయా భావికానాం హృది
భావనోదయాత్ తథాచ భావనాయాః పునః పునఃప్రేతసి నిదర్శనా
త్ప్రత్యక్షాయమాణత్వం ఘటతే ఏవ. యథాపాంథస్య కామినీభావ
నయా తస్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం న చేయం స్వభావోక్తిః; త
స్యాం వస్తుస్వభావస్య యథావద్వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతా ఇహ
త్వత్వద్భుతత్వేన నాపి రసవదాద్యలంకారః; తత్ర విభావానుభావా
ద్యనుసంధానేనైవ రసాదే ర్భావ్యత్వం న త్వత్వద్భుతత్వేన, న చేయ
—అత్యద్భుతేతి. భావికానాం సహృదయానాం భావనోదయా త్వంస్కారోద్యో
ధాత్. న చేద మయుక్త మిత్యాహ—తథాచేతి భావనాయాః పునరితి. భావనా
విషయానా మత్యద్భుతవస్తునా మిత్యర్థః, చేతసి సహృదయహృదయే, నిదర్శనా నిత
రాం దర్శనాత్, అదరప్రత్యయేన ధార్యమాణత్వాత్ త్యర్థః. ప్రత్యక్షాయమాణత్వం
ఘటతే ఏవేతి యథా లోకీకానా మింద్రియై ర్వర్తమానసంబంధార్థసాక్షాత్కారః,
యథా వాయోగినా మైకాగ్ర్యులక్షణయా భావనమూహితీంద్రియార్థసాక్షాత్కారః,
తథా కావ్యతత్త్వవిదాం కావ్యతత్త్వగతాత్యద్భుతత్వానుసంధానప్రయుక్తయా భావ
నయా అతీతానాగతార్థసాక్షాత్కారో యుద్భవేవేత్యర్థః. ఆత్ర దృష్టాంత మాహ—
యథేతి. పాంథస్య పథిస్య, విరహిణిశత్యర్థః ‘పథో నిశిత్య’ మితి ఉప్రత్యయః.
కామినీభావనయా కామినీధ్యానేన తస్యాః కామిన్యాః ప్రత్యక్షాయమాణత్వం. తదు
క్తం—‘సాక్షిగత స్సాక్షిలింగేయ మదైవతవాదః’ ఇతి నచేదం స్వభావోక్తా వంత
ర్భవతీత్యాహ—నచేతి కుత ఇత్యాకాంతాయా ముఖయోరైవవస్యమాహ—తస్యా
మితి. వస్తుస్వభావస్య, లోకీక వస్తుగత సూక్ష్మధర్మ స్వేత్యర్థః. యథావ దన్యూనాతిగతత్వేన
వర్ణనయా ప్రత్యక్షాయమాణతాసాధారణ్యేన హృదయసంవాదిప్రతీతివిషయత్వ
మిత్యర్థః. ఇహ భావికే తు అత్యద్భుతత్వేన లోకోత్తరాణాం వస్తునాం స్ఫుటతయా
తాటప్తేనప్రతీతి రితి భేద ఇత్యర్థః. అతఏవ రసవదాదే నాంతర్భావఇత్యాహ—
నాపీతి. తత్ర హేతు మాహ—తలేతి. విభావానుభావాద్యనుసంధానేన కరమాదైవత
జ్ఞానిన న్నమై వైలే శత్రోరేవైలే తటస్థస్థితిత ఇత్యాదివిశేషవహిరాత్సాధార
ణ్యేన సహృదయసంవాదిప్రత్యయేనేత్యర్థః. రసాదే ర్భావ్యత్వం స్వాద్యత్వ మిత్యర్థః.
న త్వత్వద్భుతత్వేనేతి. యథా భావికేభూతభావికోరత్యద్భుతార్థయోగ్యుత్పత్తవత్తాట
ప్తేన ప్రతీతిర్నసాధారణ్యేన తద్వదత్ర న భవతీత్యర్థః. నన్వత్ర భూతభావికో
రప్రత్యక్షయోః ప్రత్యక్షత్వేనాధ్యవసాయా దివాదే రభావా చ్చప్రతీయమానోప్రేక్షా

ముత్ప్రేక్షా; అతీతానాగతయోః ప్రత్యక్షత్యేనాధ్యవసాయాభావాత్.
నచాయం భ్రాంతిమదలంకారః; భావనాయా అభ్రాంతిరూపత్వాత్.
అత స్సర్వోత్తీర్ణ ఏవాయ మలంకారః
యథా.—

ధ్వజాగ్రే కాకతీంద్రస్య భాత క్రోడాకృతీ ర్హరః,

మృద్భిందు రివ దంష్ట్రాగ్రే యస్యాలత్యత మేదిసి. ౨౩౩

అత్రాష్టాదశద్వీపయుక్తాయా మేదిన్యా దంష్ట్రాగ్రే మృద్భిందురూప
తేత అత్యద్భుతపర్ణసయా తథావిధభావనాయాం ప్రత్యక్షపత్ప్రతితి
సంభవః.

౨౩ ప్రత్యసీకాలజ్ఞానం ౨౩

అథ ప్రత్యసీకాలజ్ఞానం ప్రతిపాద్యతే.—

బలినః ప్రణిహితస్య ప్రతికారే సుదుష్కరే,

యి స్తదీయతి స్కారం ప్రత్యసీకం తదుచ్యతే. ౨౩౪

యత్ర ప్రబలస్య ప్రణిహితస్య ప్రతికారం సామర్థ్యాత్తదీయతిరస్కారో
భవతి తత్ప్రతికారం

మరణ స్యాదక ఆహ—నచేయముత్ప్రేక్షేతి. కశ్రహేతుమాహ—అతీతేతి.
నచ్యుప్రత్యక్షం ప్రత్యక్షత్యేనాధ్యవసీయతే. కింతర్హి కావ్యార్థవిధిః ప్రత్యక్షందృశ్యక
ఇతి నోత్ప్రేక్షేతి భావః నను భూతభావినోః ప్రత్యక్షత్యే భ్రాంతిమదలంకారః
కిం నస్యా దక ఆహ—నచాయ మితి కశ్రహేతుమాహ—భావనాయా ఇతి.
కావ్యత్తత్త్వేదాం భూతభావి ఎస్తుపాక్షాత్కారసామగ్రి భావనా తస్యా అభ్రాంతి
రూపత్వాత్. భ్రాంతిం రూపయతి జనయతీతి భ్రాంతిరూపా తస్యా భావస్తత్త్వం.
తదభావాత్, భ్రాంతిజనకత్వాభావాత్కర్మభూతభావిషయత్వేన భావనామ
హిమ్నా న ప్రత్యక్షత్వేన గితి భావః కంటకశోధన ముపసంహరితి—అశితి యదన్య
దవశిష్టం శత్యర్థమలంకార సర్వస్వే ద్రవ్యవ్యవ

ఉదాహరిణి—ధ్వజాగ్ర ఇతి క్రోడాకృతి ర్వరాచక్షుః.

౨౩౩

మూజయణి—యత్రేతి

లోకన్యాయమూలప్రస్తావాత్ప్రత్యసీకం లక్షయతి—బలినఇతి. ప్రతికార
ఇతి 'ఉపసర్గస్య ఘృహ్యమనుష్యే బహుళ' మితి దీర్ఘం.

౨౩౪

వాచస్తే—యత్రేతి. అనీకస్య నైన్యస్య ప్రతినిధిః ప్రత్యసీకం, కత్తుల్య

యథా.—

కాకతీయపతిశౌర్య మహోష్ఠనృకృతస్వమహిమా బడబాగ్నిః,
తద్గభీరిమసనాభి మజస్త్రం బాధతే నిధి మపాం బహిరంతః
అత్ర సాదృశ్యహేతుకం తదీయత్వ మిత్యలంకారత్వమ్,

—ॐ అథ వ్యాఖ్యానాలంకారః. ॐ—

*యేన యత్సాధితం వస్తు తేనైవ క్రియతేనన్యథా,

అన్యేన తదలంకారో వ్యాఘాత ఇతి కథ్యతే. ౨౩౬

యద్వస్తు యేన కేనచి తక్రత్త్రా యేన సాధనేన సాధితం తద్వస్తు
తేనైవ సాధనేన అన్యేన క్రత్త్రా యదన్యథా క్రియతే స వ్యాఘాతః
యథా.—

కాకతీయాభిజాతోఽయం నాభిజాతాధికస్థితిః,

దోర్భాస్యం లభోదయాన్ భూపాంస్తాభ్యా మనుదయాన్సృజన్.

—ॐ పర్యాయాలంకారః. ॐ—

అథ లోకన్యాయమూలాలంకార నిరూపణప్రస్తావాత్పర్యాయాలం
కారో నిరూప్యతే

క్రమేణైక మనేకస్థి న్నాథారే వర్తతే యది,

దిదమపి ప్రత్యసీకమిత్యర్థః ప్రతిపక్షప్రాబల్యప్రభావస మక్రప్రయోజనమ్.

కాకతీయేతి. తస్య కాకతీయస్య గభీరస్థా గాంభీర్యేణ సనాధింసుహృదం, 'జ్యోతి
రిర్జనవ'దేశ్యాదినా సమానశబ్దస్య సభావః. ౨౩౭

అస్యాలంకారత్వ మాహ—అతేతి.

పూర్వయైవ సంగత్యా వ్యాఘాతం లక్షయతి—యేనేతి. యేనోపాయేన య
ద్వస్తు సాధితం, కేన చి తక్రత్త్రేతిశేషః. తేనైవోపాయేనాన్యేన క్రత్త్రా తద్వస్తు అన్య
థాక్రియతే చే త్సవ్యాఘాతోఽలంకారఇత్యర్థః. ౨౩౮

కాకతీయేతి. కాకతీయాభిజాతః కాకతీయకులూద్భుతః. నాభిజాతోబ్రహ్మః,
తతోఽధితా స్థితి ర్యస్య స తథోక్తః. దోర్భాస్య మిక్ష్వరబాహుభాస్యం, లభోదయాన్
భూపా వ్రాజన్యాన్, 'బాహురాజన్యః కృతః' ఇతిక్రమేతి. తాభ్యాం దోర్భాస్య
మనుదయా మదయరహితాన్, సృజన్విరినిష్పాదకస్య నిష్పాదితవస్తువ్యాహతిహేతుత్వా
ద్వ్యాఘాతః. ౨౩౯

వ్యాఘాతే వస్తుసాధనాన్యథాకరణయోః క్రమికత్వాత్తత్వసంగతేన పర్యాయం

ఏకస్మిన్నథవాఽనేకం పర్యాయాలంకృతి ర్నతా. ౨౩౮

యత్ర క్రమాదేక మాధేయ మనేకస్మిన్నాధారే వర్తతే స ఏకః
పర్యాయః. నచాత్ర విశేషాలంకారః, తత్రైకస్యానేక త్రయుగపద్వర్తనం.
అత్ర క్రమేణ. తథా ఏకస్మిన్నాధారే అనేకమాధేయం వర్తతే
సద్విత్తియః పర్యాయః. నచాత్ర సముచ్చయాలంకారః; తత్రావ్యేకత్రా
నేకేషాంయుగపద్వర్తనం అత్ర క్రమేణ

యథా. —

దంష్ట్రాయాం కుహనాకిర్యగవతో దేవస్య శౌరేః పురా

పశ్యాన్తస్త కమండలే ఫణభృతః పాతాళలోకేతితుః,

అద్యోర్వికతశేఖరస్య మహత స్త్రికాకతియప్రభో.

ర్భాపశ్చ సర్వధురీణసారమహితే బద్ధోత్సవా మేదిని. ౨౩౯

అత్రైకస్యా మేదిన్యః క్రమాదనేకత్ర వర్తనమ్.

ద్విత్తియః —

యేషాం ముఖే నిజపదసవిధే నృపాణాం

శౌర్యోక్తయ స్సమభవ న్నభిమానగర్భాః,

తేషాం ప్రతాపనృపవీక్షణకాతరణాం

తత్రైవ దీనవచనాని సముద్భవంతి

౨౪౦

లక్షయతి—క్రమేణతి. ఏకస్యానేకత్ర వర్తన మనేక వైకత్రవర్తనం చేతి ద్విధా
పర్యాయాలంకారః. ఉభయస్య క్రమికత్వా ద్విశేషసముచ్చయయోః క్రమేణ
వ్యవచ్ఛేదః. ౨౩౮

దంష్ట్రయామితి. కుహనాకిరీ ర్తాయాపరాహస్య, పాతాళలోకేతితుఃఫణభృత
శ్శేషస్య, సర్వధురాం వహతీతి సర్వధురీణః, 'ఇ సర్వధురా' దితి ఇప్రత్యయః. విశ్వ
ధురీణేతిపాఠే అత్రైవ 'ఇ' ఇతియోగవిభాగాత్ప్రత్యయః. ౨౩౯

ఏకస్యానేకత్ర వర్తనం యోజయతి—అత్రేతి.

యేషామితి. నిజపదసవిధే యోషిన్తద్యే, అభిమానగర్భా గర్వగుంభితాః,
తత్రైవ ముఖే, దీనవచనాని త్రాయస్వేత్యాదివాక్యాని, సముద్భవంతి. అత్రైకస్మిన్
ముఖే శౌర్యోక్తీనాం దీనవచనానాం చ క్రమేణ వృత్తిః. ౨౪౦

—ॐ సూక్ష్మలక్ష్మీ. ॐ—

అథ సూక్ష్మలక్ష్మీకారో నిరూప్యతే —

అసంలక్షితసూక్ష్మార్థప్రకాశ సూక్ష్మ ఉచ్యతే.

విదగ్ధమాత్రజ్ఞేయస్వార్థస్య యత్రాకారేంగితాభ్యాం ప్రకాశనం సూక్ష్మలక్ష్మీకారః

యథా. —

† గురుఅణానవిహమ్ని సహచూదట్టువాణా రవిం వేసిఆం దూశం,

స్వాంగేసు సహసం కిల్బూరివిలేనణం కుణాశ్చ.

అరగ

అత్ర కిన్తూరివిలేపనేన అమిరసమయి స్సంకేతకాల ఇత ప్రకాశః.

—ॐ ఉదాత్తలక్ష్మీ. ॐ—

అథోదాత్తలక్ష్మీకారః కిన్తూరి —

తస్యాపి లోకన్యాయమున్నై హనంతస్య కారణమ్,

† గురుజనసచిఛ్చ విధూర్భష్టానరేంద్రప్రేషితాం దూతీం,

సర్వాంగేషు సహసం కన్తూరివిలేపనం కరోతి.

అరగ

ఏకత్రానేకవృత్తిప్రసంగే నైకస్య సంలక్షితత్వాసంలక్షితత్వసంబంధాత్పర్యా యానాంకరం సూక్ష్మంలక్షయతి—అసంలక్షితేతి. అసంలక్షితస్య స్థూలబుద్ధీనా మనంవే ద్యస్య, సూక్ష్మస్య ఇంగితాకారాభ్యాం తిక్ష్ణబుద్ధిసంవేద్యస్వార్థస్య, ప్రకాశో విదగ్ధం ప్రతి ప్రకాశనం, యత్ర ససూక్ష్మలక్ష్మీకార ఇశ్వరః

వ్యాచక్షే—విదగ్ధేతి, ఇంగితాకారయో ర్లక్షణమాహ చక్రవర్తి—“అకృతి వ్యంజితా క్షేప్త ఇంగితం బుద్ధికారితాః, అకారః పునరాత్మురస్తా ఏవాబుద్ధికారితాః” తథా—“తారాపుటఘ్రూర్భష్టాదేర్వికారాసింగితం విమః, అకారాస్స త్వణాభావా అద్యా బుద్ధ్యా పరేనస్యథా” ఇతి

ఉదాహరణి—గుర్వతి అత్ర చూత్వా స్సంకేతసమయజిగాసాయాం తదీయేన ఘ్రూణంగాదిసేంగి తేనోపలభ్య ప్రగల్భనధ్వారాత్రిసమయస్సంకేతకాల ఇతి కన్తూరివిలేపనేన ప్రకాశ్యతే “పక్తస్యంబస్వేదబిందుప్రాధర్వ్యస్త్వా భిన్నం కుంకు మం కాఽపి కంఠే, పుస్త్రస్త్వంతస్త్వా వ్యంజయంతీ పయస్యాస్తిత్వా పాణో భద్ర లేఖాం నిలేఖ” ఇత్యత్ర స్వేదబిందునిమిత్తకుంకుమభేదలక్షణాశ్చరూచితం పురుషాయితం పాణో కృపారేఖానేన పురుషైకయోగ్యేన ప్రకాశ్యత ఇత్యేకారవిబంధన సూక్ష్మః.

అరగ

ఉదాత్త మాహ—అథేతి.

తస్యసంగతి మాహ—తస్యేతి.

— ౧౭ ఉదాత్తాలంకారః. ౧౭ —

‘తదుదాత్తం భవేద్వ్యత్ర సమృద్ధం వస్తు చక్షుర్యే
యత్ర మహాసమృద్ధిశాలినో వస్తునో వర్ణసం క్రియతే త త్రోదాత్తా
లంకారః

యథా—

రమ్యా మేకలలాభిథానగరి మానేదివాంసా బుధాః
సానన్దేషు గృహేషు రత్నరచితద్వాన్తరజేషు స్థితాః,
ఆరుహ్యంగణమేగిసిషు కలభాన్ క్రిష్ణోన్మకా సర్పకా
న్తోదంతే య దవేక్ష్య సప్రసృపం ప్రత్యాగల్బితాయితా ౨౪౨

లక్షణమాహ—తదితి.

వ్యాచక్షే—యత్రేతి మహాసమృద్ధిశాలినః కవిప్రతిభాప్రాప్తైశ్చర్యశాలిన
ఇత్యలంకారికశ్చకథనాదలంకారశ్చమితి.

రమ్యమితి. ఆసేగివాంసః ప్రాప్తాః, కలభాన్ బాలగజాన్, మోదంశ ఇతి
యత్తత్ త్యాగల్బితాయితం త్యాగల్బితా. లాహిత్యాదికృషం తాద్వానేక్తః ఆంగ
భూతమహాపురుషచరితం చోదాత్తం యథా—‘తదిదమరణ్యం యస్మిన్ దశరథవ
చనానుపాలనవ్యసనీ, నివసన్ బాహుసహాయ శ్చకార రక్షితీయం గామః ఆత్రా
రణ్యే వర్ణసియే రామచరిత మంగత్వేనవర్ణిత మితి మతాంశరామసారేణ సర్వస్వకార్య.
కథాహి—యత్ర, రసాదయో వాక్యార్థీభూతాస్త్ర, రసవదాదయోఽలంకారా ఇత్య
లంకారమాత్రరసికా భామహదయః. తస్మాత్ యథావాక్యార్థీభావాదంగభూతో
రసాదిప్రభాంగభూతమహాపురుషచరిత విర్ణనాత్మకాన్ ద్వితీయోదాత్త ఉపపద్యతే. ధ్వని
దర్శనే తు కావ్యాత్మనో రసాదేః ప్రాధాన్యదశాయా మలంకార్యత్వా దలంకారభావో
నోపపద్యతే. తదుక్తం ధ్వన్యాచార్యైః—“రసభావతదాభిసభావకాంత్యాదిరక్రమః,
ధ్వనేరాత్మాంగభావేన భాసమానోవ్యవస్థితః” ఇతి. యత్ర రసస్వరూపే వస్తుమాత్రే
ఽలంకారతాయోగ్యే వాక్యార్థీభావేన ప్రధానేఽంగభూతా రసాదయస్తత్ర రస
వదాద్యలంకారా ఏవ. తదసి ‘త్రైకేవోక్తం—“ప్రధానేఽన్యత్రవాక్యార్థే యత్రాం
గం తు రసాదయః, కావ్యేశస్త్రిన్మలంకారో రసానినిమేమయః” ఇతి తదాన్వితీయో
దాత్తస్య విషయ ఏవ నాస్తీతి సర్వస్వహృదియం అత ఏవ ధ్వనివిచ్ఛిన్నానాసారీ విద్యా
నాథోఽపి ద్వితీయ ముదాత్తంనాంగీచకారేతి రహస్యం నశ్యేం కర్హిరసవదాదయః
కిమితి నాంగీక్రియంత ఇతి చేద్యైవం; రసప్రకరణ ఏవ నిర్వచనరూపరూపగాత్.
కింతుదాహరణ మలంకారప్రకరణే భవిష్యతీతి ప్రతిజ్ఞాయ కేవ వాఽభిప్రాయే శేవ
నోదాహృతం! అస్మాభిస్తు కత్తైవ విజ్ఞాత్రముదాహృతమితి నేన పునఃప్రయక్యతే.

— పరివృత్త్యలక్కారః ॥ —

అథ సమానన్యాయాత్ పరివృత్తి ర్నిరూప్యతే —

సమన్యూనాధి కానాంచ యదావినిమయోభవేత్,

సాకిం సమాధికన్యూనైః పరివృత్తి రసౌ మతా ॥ ౨౪౩

సమన్యూనాధికానాం సమాధికన్యూనై ర్వినిమయః పరివృత్తిః సమేన
సమపరివృత్తి ర్నూనేనాధికపరివృత్తి రధికేన న్యూనపరివృత్తిశ్చేతి.

సమేన సమపరివృత్తి ర్యథా —

సుఖారసముచో వాచో దత్త్వా కాకతిభూభుజే,

అరో లభంతే కవయ స్సహస్రం గంధసింధురాణ్.

అత్ర వచసాం గంధసింధురాణాం చ సమత్వం

న్యూనేనాధికపరివృత్తి ర్యథా ॥ ౨౪౪

ఉపాయనం గజాశ్వాది కృత్వా సర్వేఽపి భూభుజః,

ప్రతాపరుద్రదేవస్య లభంతే సుస్థిరాం కృపామ్. ॥ ౨౪౫

అత్ర త్యజ్యమానా దుపాయనాదే రాదీయమానస్య ప్రతాపరుద్ర
కృపావిలిత సైవ్యాధిక్యమ్.

అధికేన న్యూనపరివృత్తి ర్యథా —

ప్రతాపరుద్రేణ రణే జితాః ప్రత్యర్థిభూభుజః,

దత్త్వా భూషాం కిరాతేభ్యో లభంతే వల్కలాదికమ్. ॥ ౨౪౬

అత్ర త్యజ్యమానా దాభరణజాతా దాదీయమానస్య వల్కలాదే
ర్నూనత్వం.

అథ శృంఖలాన్యాయమూలాంకారా నిరూప్యంతే. —

సమృద్ధికార్యత్వా ద్వినిమయస్య తద్రూపాం పరివృత్తిముదాత్తానంతరం నిరూ
పయతి — అథేతి సమానన్యాయాత్ లోకవ్యవహారరూపాత్.

సమేతి కించి ద్దత్త్వా కస్య చి దాదానం వినిమయః, సమస్య సమేనన్యూన
స్వాధికేనాధికస్య న్యూనేన వినిమయ ఇతిత్రేధా పరివృత్తిః ॥ ౨౪౭

సమేన సమపరివృత్తి ముదాహరతి — సుధేతి. అకః కాకలీంద్రాత్, గంధసిం
ధురాణ్ గంధగజాణ్. లక్షణ ముక్తం నాటకే. ॥ ౨౪౮

న్యూనేనాధికపరివృత్తి ముదాహరతి — ఉపాయసమితి. ॥ ౨౪౯

అధికేన న్యూనపరివృత్తి ముదాహరతి — ప్రతాపేతి. ॥ ౨౫౦

అనంతరాలంకారచతుష్టయస్య సంకలిమానా — అథేతి.

—౧౧ కారణమాలంకారః ౧౧—

‘పూర్వం పూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్సాన్వద్వత్తరోత్తరం,
తదా కారణమాలంకార మలంకరణ ముచ్యతే. ౨౮౭

యదా పూర్వపూర్వం క్రమేణోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుశాం
భజతే స కారణమాలంకారోఽలంకారః.

యథా.

విద్యయా వినయోత్కర్షో వినయేన గుణార్జవం,
గుణైః ప్రజానురాగశ్చ క్రమోఽయం కాఽతీశ్వరే. ౨౮౮

—౧౨ ఏకావశ్యలంకారః ౧౨—

‘యత్రోత్తరోత్తరేమాన్సా త్పూర్వం పూర్వం ప్రతిక్రమాత్,
విశేషణత్వకథన మసా వేకావశీ మతా ౨౮౯

యత్ర పూర్వ పూర్వం ప్రతి క్రమేణోత్తరోత్తరం విశేషణత్వం
భజతే స ఏకావశ్యలంకారః

ప్రతాపదుద్రనగరి సుజనై రుపశ భితా,
సుజనా స్సీఫతవిభవై ర్విభవా శ్చైన్యశాలినః. ౨౯౦

ఏతత్ స్థాపనే నోదాహరణమ్. అపాహనేనాపి భవతి

యథా.—

న తద్రాజ్యం ప్రజా యత్ర న భవంత్యుర్జితశ్రియః,
న తాః ప్రజాః ప్రభు ర్యాసాం న స్వయం కాఽతీశ్వరః. ౨౯౧

కారణమాలం లక్షయతి—పూర్వపూర్వమితి. ప్రతిశబ్దో భిన్నక్రమః. తేన
పూర్వపూర్వస్యోత్తరహేతుత్వే కారణమాలంకార్యః.

తథా వ్యాచక్షే—యదేతి. ౨౮౭

విద్యయేతి. విద్యాదయో వినయాదీ స్ఫురి హేతవః. ౨౮౮

ఏష దేశదైవచరిత్యా దేకావశీం లక్షయతి—యత్రేతి. పూర్వపూర్వప్రత్యు
త్తరోత్తస్య విశేషణత్వం స్థాపనే నాపాహనేనచదైవవిధ్యముభవతిత్యేకావశీం వ్యాఖ్యా
నోతి. ౨౮౯

అద్య ముదాహరతి—ప్రతాపేతి అత్ర నగర్యాదేః పూర్వపూర్వస్య సుజనా
ద్యుత్తరోత్తరం స్థాపనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౯౦

ద్వితీయముదాహరతి—నద్రాజ్యమితి. అత్ర రాజ్యాదేః పూర్వపూర్వస్య ప్రజా
ద్యుత్తరోత్తర మపాహనేన విశేషణత్వం భజతే. ౨౯౧

—ॐ మాలాదీపకాలజ్ఞాం. ॐ—

*యదా తు పూర్వపూర్వస్య సంభవే దుత్తరోత్తరం,
ప్రత్యుత్కర్షావహత్వం త న్మాలాదీపక ముచ్యతే. ౨౫౨
యత్ర పూర్వపూర్వస్య ఉత్తరోత్తరగుణావహత్వం స మాలాదీప
కాలంకారః.

యథా. —

భాగ్యభూమా మహీం స్తాప్తః కాకతీంద్రభుజం మహీ,
భుజః ప్రతాప మతులం ప్రతాప శ్చ జగత్ప్రయం ౨౫౩

—ॐ సారాలజ్ఞాం. ॐ—

ఉత్తరోత్తర ముత్కర్షః సారాలంకార ఉచ్యతే.

యథా —

జగత్సు వసుధా భాతి తస్యామేకశిలా పురి,
కాకతీయాన్వయ స్తత్ర తస్మిన్ రుద్ర నరేశ్వరః. ౨౫౪
సకలభువనసారభూతం ప్రతాపరుద్రం విషయీకుర్వతః చిరాదస్యా
లంకారస్య సార ఇత్యన్వర్థాభిధానమ్.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథకృతో ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే అర్థాలంకారప్రకరణం
సమాప్తమ్.

పూర్వపూర్వం ప్రత్యుత్తరోత్తరస్యోక్తర్ష హేతుత్వేనైకాపరీముక్త్యా ఉత్తరో
త్తరం ప్రతి పూర్వపూర్వ స్యోక్తర్ష హేతుత్వే మాలాదీపకమాహ—యదేతి.

భాగ్యేతి. ఆశ్రభాగ్యాని శయాదిభి ర్నవ్యధీనా ముత్కర్షః క్రమేణవిధీయతే.
పరోహత్సారం లక్షయతి—ఉత్తరోత్తరమితి.

జగత్స్వీతి. ఆశ్రజగదపేక్షయావసుధాయా ఉత్కర్షః, తదపేక్షయావికశిలా
యా ఇత్యాదిక్రమేణోక్తర్షో రుద్రనరేశ్వరే విక్రమ్యుతి. ౨౫౪

ఇతి పదవాక్యక్రమాణపారావారపారీణ శ్రీ మహాపాథాయ శోలాచలమల్లి
నాథ మారిసునునా విశ్వజనీనదిద్యుత్య విద్వన్మణేః పెద్దయార్యస్యామకేన మమార
స్వామిసోమకీసా నిరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నాపణాఖ్యానే
అర్థాలజ్ఞానినిరూపణం నామాప్తమం ప్రకరణమ్.

మిశ్రాలజ్ఞానప్రకరణమ్.

అథ సంస్కృతిసంకరానిరూప్యేతే—

యథా లోకీకానామలంకారాణాం హిరణ్యయానాం మణిమయానాం చ పృథక్సాందర్యహేతునా మన్యోన్యసంబంధేన చారుత్వాతిశయోన్యత్యేతత్తైవ కావ్యాలంకారాణాం రూపకాదీనాం మిథస్సంబంధేన సౌందర్యాతిశయః ప్రతీయతే స చ సంబంధో ద్వివిధః సంయోగరూప స్సమవాయరూపశ్చేతి. సంయోగే మిశ్రతిలతండులన్యాయః సమవాయే మిశ్రక్షీరనీరన్యాయః. తిలతండులన్యాయేన సంబంధే సంస్కృతిః క్షీరనీరన్యాయేన సంబంధే సంకరః. అనయోః పృథక్చారుత్వాతిశయహేతుత్వాదలంకారధురంధరత్వం, న తు పూర్వోక్తాలంకారశేషతా. తత్రప్రథమం సంస్కృతి ర్నిగద్యతే.—

—● సంస్కృతిః. ●—

తిలతండులసంశ్లేషన్యాయా ద్యత్ర పరస్పరం,
సంశ్లేషేయు రలంకారా స్సా సంస్కృతి ర్నిగద్యతే.

౧

ఏతైకాలంకారనిరూపగానంతరం మిశ్రాలంకారనిరూపణం ప్రతిపాద్యతే—
అథేతి. ఉక్తానా మలంకారాణాం క్వచిత్పూర్వాపేక్షిం పార్థక్యేన పర్యవసాన ముతాలంకారాంతరత్వ మితి విచార్య లోకీకాలంకారన్యాయేనాలంకారాంతరత్వం సిద్ధాంతయతి—యథేతి హిరణ్యయానాం సౌవర్ణ్యానాం, 'దాండినాయ' వాఃసూత్రేణ నిపాతనా త్సాధుః. పృథక్జ్ఞేదస్సంబంధాపేక్షా సౌందర్యహేతునాం మిథ స్సంబంధే చారుత్వాతిశయస్తథైవ రూపకాదీనా మిత్యర్థః. సౌందర్యాతిశయహేతోస్సంబంధస్య త్వైవిధ్య మాన—నచేతి ఉక్కుటభేద స్సంయోగరూపః అమక్కుటభేద స్సమవాయరూప ఇత్యర్థః. అద్యే తిలతండులన్యాయేన సంస్కృతిః. ద్వితీయే క్షీరనీరన్యాయేన సంకరః. అనయోః పృథగుపాదానం న పూర్వశేషత్వ మిత్యర్థః.

తత్ర ప్రథమ ముక్కుటభేదనిబంధనాం సంస్కృతిం లక్షయతి—తిలతి.

౧

యత్ర తలతండులన్యాయేన పరస్పరసంబధ్ధా రూపకాదయో
భవంతి సా సంస్పృష్టిః. సాత్రివిధా, శబ్దాలంకారగతత్రేనాథాలంకార
గతత్రే నోభయాలంకారగతత్రేన చ.

శబ్దాలంకారసంస్కృతి రహితా—

శుంభత్స్సభ్రమగంధసింధురధురానిర్దారిత్ శీతలా

స్వీగత్తుగితురంగమప్రతిభయా ద్రాస్యిందనస్యిందనా.

త్రావంఘ సముద్యుత దృట ఘటాటోఽస్ఫుటద్విక్తటా

నిస్సీమాః ప్రసవంతి యద్రవపతే దైత్రప్రయాణోద్యమాః. ౨

అత్ర ఛేకానుప్రాసవృత్త్యనుప్రాసయో స్పంస్పష్టిః.

అర్థాలాకారసంస్కృష్టి రహితా —

కాకితిన్ద్రచమూర్తి మహిమాన ముదనరహి,

గ్రహతేయా ద్విషద్యాభ్యుద్యజిసీ స్మృతిసీ రిస.

3

అత్ర నిదర్శనోపమయో స్సంస్కృష్టిః

ఉభయసంస్కృష్టి రూపా—

ప్రతాపరుద్రుడొక్కడో మండలాగ్రేణ మండితః,

దృశ్యతే సమరే వీగే మత్సరః పణవా నీచ

8

అత్ర పృథ్వీను ప్రానోజమయో సుంసృష్టిః

తస్మా స్తే ధా విభాగ మాహ—సేతి.

శబ్దాలంకారసంపృష్టి ముదాహరణ—శుభాచరి శుభశసంగ్రహ దీప్యమాన
సంరంభా యే గంధసీధురా గంధజాః తద్ధరయాతద్భారేణ నిర్దాశితం నిర్మిన్న మర్వీ
తలం యేష లే తఖోక్తాః, త్వంగస్థిః క్షవమానైః తుగతురంగమైః ప్రతిభియా
భయంకరాః, ద్రాక్ష్యంధనాః శీఘ్రధావనాః స్పందనా రథా యేషలే తఖోక్తాః,
అత్రధురధురా భటభట్ త్కత్ర ఛేకానుప్రాసో అన్యత్ర పృత్యనుప్రాసశ్చ సం
పృజ్యలే.

అథాలంకారసంస్పష్టి మ దాచారతి—కాకలీంద్రతి. ఉదవ్యతో మహిమానం
 ధత్త ఇస్సత్రా సంభవద్ధర్మయోగేన ప్రబంబకరణాక్షిపా నిదర్శనా. తస్మాద్దక్షిణీరీతే
 త్కృపమాయాశ్చ పరస్పరచైరపేక్ష్యా శ్సంస్పష్టిః.

ఉభయసంస్కృష్టి ముదాహరణ—ప్రకాశి.

— సంకరః —

అథ సంకరో నిరూప్యతే.—

క్షీరసీరనయా ద్యత్ర సబంధ స్వా త్వరస్వరం,
అలంకృతీనామేతాసాం సంకర స్స ఉదాహృతః.

౫

యత్ర క్షీరసీరన్యాయేనాలంకారాణాం మిత్రస్సంబంధో భవతి స సంకరః తస్మాన్ గాంగీభావేన సందేహాన ఏకవాచకానుప్రవేశేన చ త్రైవిధ్యమ్.

తత్త్వాంగాభిభావేన సంకరో యథా.—

ఉద్యద్భ్రంహితగర్జితైర్బద్వీఘటా కాదంబినీసంభ్రమైః
షోణీభృత్కటకోవరోధః టుభిః ప్రావృడ్విహారా ఇహ,
శత్రుస్త్రీబహుళాశ్రువృష్టిశమితత్త్వచక్రతాపోదయా
యాత్రాః కాంతివల్లభస్య జగతా మాచంద మాతస్వతే.

౬

అత్ర యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇహ శత్రువమాంకారేణ ద్విప ఘటా కాదంబినీ త్యక్తోపమా ప్రసాధ్యత ఇతి సజాతీయయో రంగాంగీ

సంకరం లక్షయతి—క్షీరేతి. యత్రాలంకారాణాం క్షీరసీరన్యాయా దనుక్ర టభేద స్సంబంధః స సంకర ఇత్యర్థః.

౫

తస్య త్రేధా విభాగ మాహ—తస్యేతి.

క్రమేణోదాహరతి—ఉద్యదితి. షోణీభృత్కటకాసాం వైరిభూపాలరాజ ధానీసాం అన్యత్ర వర్వతనితాదానాం, ఉపరోధపటుభిన్నిరోధనసమర్థైః కటకం వలయే సానా రాజధానీకంబయోగితి విశ్వః. శత్రుస్త్రీబహుళాశ్రువృష్టివ శమితః త్వచ క్రతాపోదయా భూమండలసంతాపాతిశయో యాసు తాస్త్రభోక్తాః, దుష్టనిగ్రహణ భూభారోఽవతరంతి భావః

౬

సజాతీయసంకరం యోజయతి—అత్రేతి. ఉపమా ప్రసాధ్యత ఇతి. రూపకత్వే ద్విపఘటాటావనివయస్థగతే కాదంబినీరూపావమానవైస్వన సవిశేషణత్వం నోపమే యస్య. అతోఽధికోపమం నామ దోషస్యాత్. శస్త్రాదుపమా ప్రసాధ్యత ఇతిభావః. యాత్రాః ప్రావృడ్విహారా ఇవ తస్యా అనుగ్రాహ్యత్వాదంగత్వం. ద్విపఘటాకాదంబి నీకస్యా అనుగ్రాహకత్వా దంగత్వమ్ అతోఽనయో రంగాంగీభావేన సంకరః. అంగీనో రనోన్యం చతుత్కారహేతుత్వా న్నిత్యతేఽపి రామణీయకం ద్రవ్యవ్యం. తస్మి

భావః. కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి సమాసాశ్రయణాత్ ఊఁఁజీభృత్కటకో
పరోధేత్యత్ర స్తేషమూలాతిశయోక్తిః.

విజాతీయసంకరో యథా.—

ప్రతాపరుద్రస్య కృపాణధారా ప్రత్యర్థిసాలేషు పతత్యమందం,
ప్రత్యక్షనాయేవ కృతస్య ధాతౌ తద్వర్తిన్ దుర్లిపికల్పషస్య.

అత్ర ప్రత్యక్షనాయేవేత్యు త్ప్రేక్షయా దుర్లిపికల్పషస్యేత్యత్ర
రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి విజాతీయయో రంగాంగిభావః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకరో యథా.—

విజితారిపురో మూర్తౌ విలసత్సర్వమంగళః,

భువి శంభు రివాభాతి కాశీయిచరేశ్వరః.

౮

అత్ర విజితారిపురవత్సర్వసామ్యా దుపమా విలసత్సర్వమంగళః ఇతి
శబ్దసామ్యాత్ స్తేషశ్చ తౌ శంభు రివేత్యేకస్తి నివశజ్జెఽనుప్రవిష్టా.
సందేహసంకరో యథా —

ద్విపఘటా కాదంబినీ త్యక్త కేన సమాసేనోపమాలాభ ఇత్యాకాంతాయా మానా—
కాదంబినీవ ద్విపఘటేతి. 'ఉపమితం వ్యాప్రాధి'రితి సమాసః. అభ్యుచ్చయమానా—
ఊఁఁజీభృదితి. ఊఁఁజీభృత్కటకజ్జేన శత్రురాజధానీపర్వతనికంబయో రభిధానా
జ్ఞేషః. ఉభయో రభేదాధ్యవసాయా జ్ఞేషమూలాతిశయోక్తిరిత్యర్థః. ఇయం చ
ద్విపఘటాకాదంబినీత్యత్రోపమాయా అంగం లేనాతిశయోక్త్యనుగృహీతయాతయా
యాత్రాః ప్రావృద్ధిహారా ఇవే త్యుపమా అనుగ్రాహ్యత ఇతి ఫలికం.

విజాతీయసంకర ముదాహరణి—ప్రతాపేతి. కృపాణధ్య ధారాకోటి రుదక
ధారాచ, అమందం అనల్పం, తద్వర్తిన్ ప్రత్యర్థిసాలవర్తిన్ దుర్లిపి లేవ కల్పమం
పంకం తస్య త్కషణనాయేవేతి ఫలాప్రేక్షా అత్ర త్కషణయోగ్యస్య కల్పషస్య
ప్రాధాన్యం రూపకే జైవ లభ్యతే నాన్యథే త్యుప్రేక్షయా రూపకం ప్రసాధ్యత ఇతి
రూపకప్రేక్షయో విజాతీయయో రన్యోన్యసాపేక్షత్వా దంగాంగిభావేన సంకరః.

ఏకవాచకానుప్రవిష్టసంకర ముదాహరణి—విజితేతి.

౯

యోజయతి—అలేతి. విజితారిపుర ఇత్యక్త శబ్దరూపైరిసహజత్వా దర్థ
సామ్యం విలసత్సర్వమంగళ ఇత్యక్త తదభావా చ్చబ్దసామ్యం. తావుపమాన్తేనా చేక
స్తిన్నివశజ్జే అనుప్రవిష్టా. తస్మాద్యయోబారిత్వా పితి భావః.

౧౦

జాతః ప్రతాపరుద్రేందుః కాకతీయాన్వయాంబుధౌ,

ధత్తే జనచకోరాణాం ప్రసాదజ్యోతస్నియా ౭మృతం ౯

అత్ర కాకతీయకులాంబుధా విత్యాదౌ రూపకోపమయోస్సందేహ సంకరః; కాకతీయాన్వయ ఏవాంబుధిః కాకతీయాన్వయోఽంబుధి రివేతి సమాసద్వయసంభవాత్. నచాత్ర సాధకం బాధకం వాప్రమాణ మన్యతరస్యాస్తీతి సందేహ ఏవ పర్యవస్యతి సాధకబాధకప్రమాణసంభ వేతు సందేహనివృత్తిః.

అత్ర సాధకం యథా.—

ప్రతాపరుద్రనృపతేః పారిజాతా త్సముద్భవాః,

వతంసయంతి దిక్షార్షో మధురాః కీర్తిమంజరిః ౧౦

అత్ర కీర్తయ ఏవ మంజర్య ఇతి రూపకాలంకారే వతంసయంతీతి సాధకం ప్రమాణం వతంసీకరణే నాభేదప్రతీతిః.

బాధకం యథా.—

సందేహసంకర ముదాహరణి—కాత ఇతి.

యోజయతి—అత్ర కులాంబుధావిత్యాదౌ సమాసద్వయసంభవాదితి. మయూ రవ్యంసకాదీనాం చాకృతిగణత్వాద్రూపకోపమికసమాసద్వయసంభవాదిత్యర్థః; నన్వ త్రామృతదానస్య చంద్ర ఏవ ప్రసిద్ధత్వాత్ ప్రతాపరుద్ర ఏవేందు రితి రూపక మేవ నోపమేతి చేష్టేవం; ఔపచారికస్యామృతదానస్య ప్రతాపరుద్రేఽపి సంభవాత్, ఉపమాయా బాధకాభావాత్. తేనాత్ర రూపకోపమయోస్సందేహఏవ పర్యవస్య తీత్యాహ—నచేతి. సాధక మనుకూలం, బాధకం ప్రతికూలం. తత్సద్భావేనందేహ ఏవ నివర్తత ఇత్యర్థః.

తర్హి కుత్ర సాధకం కుత్ర వా బాధక మిత్యాకాంతాయాంక్రమేణ దర్శ యతి—ప్రతాపేతి. ప్రతాపరుద్రనృపతిరూపా త్పారిజాతాత్ (వతంసయంతీత్యత్ర, 'పప్తి వాగుల రల్లాపమవాప్యో రుపనర్గయో, రిత్యకారలొపః), అత్ర వతంసీకరణం మంజరీష్యేవానుగుణ మితి రూపకపరిగ్రహే సాధక మిత్యాహ—అత్రేతి. కత్రో పోద్బలమాహ—వతంసీకరణేనాభేదప్రతీతి రితి. న పున రుపమాయా మివ భేదాభేద ప్రతీతి రితి భావః.

కాకతీంద్రస్య నిస్సాణధ్వనౌ దిక్షు విజృంభితే,

వ్యాకులీకృతసత్త్వోఽభూత్ప్రతిపక్షబలార్ణవః.

౧౧

అత్ర ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇత్యుపమానా వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి
బాధకం ప్రమాణం 'ఉపమితం వ్యాఘ్రదిభి' సామాన్యాప్రయోగే
ఇత్యుపమానే సామాన్యప్రయోగ సోపమానబాధకత్వాత్ అంతఃపారి
శేష్యాద్రూపకాలంకారః ఏవం యథాసంభవమన్యేషా మలంకారాణాం
సంసృష్టిసంకరా బోధవ్యా తత్ర తత్ర ప్రబంధేషు.

ఇతి శ్రీవిద్యానాథమహాపాథ్యాయ్యతౌ ప్రతాపరుద్రయశోభూషణే
అలంకారశాస్త్రే మిత్రాలంకారప్రకరణం
సమాప్తమ్

బాధకం దర్శయతి—కాకతీంద్రస్యేతి. దిక్షు నిస్సాణధ్వనౌ విజృంభితేవ్యాప్తే
సతి, ప్రతిపక్షబలమే వార్ణవో, వ్యాకులీకృతాని కలషీకృతాని సత్త్వస్యంతకరగాని
ప్రాణిని శ్చ యస్య స తథోక్తః

౧౧

బాధకం యోజయతి—అత్రేతి ప్రతిపక్షబలార్ణవ ఇత్యుపమితసమానస్య
వ్యాకులీకృతసత్త్వ ఇతి సామాన్యప్రయోగస్య బాధకత్వాన్నిశేషా ద్రూపకమేత్యర్థః.
అలంకారాంతరసంకరసంసృష్టిప్రపంచః ప్రబంధాంతరేషు ద్రవ్యవృత్త్యాహ—ఏవ
మితి. ఏవేనా మేతావతైవేతర దివి సుబోధ మితి విస్తరభిరుభి రస్తాభి రుపరమృత ఇతి
సర్వ మవదాశమ్.

జగతి కేభిలవిద్యాసింధుముష్టింభయానాం

పరఫణినిరీక్షా యుజ్యతే సజ్జనానాం,

త ఏషా మను సుంధే దూషణం భూషణం వా

భవతి యది విచక్షే స్తద్భవశ్శౌ విమృశ్యమ్.

ఇతి పదవాక్య ప్రమాణపారావరపారీణ శ్రీమహాపాథ్యాయ్యలచలమల్లినాశ
సూసూచనా క్షయసేవిద్యస్య విద్యవ్యతేః పెద్దియార్థ స్వామితేన తుమారస్యాది
సోమసింహ విరచితే ప్రతాపరుద్రీయవ్యాఖ్యానే రత్నావళివ్యాఖ్యానే మిత్ర
లంకారరూపకాలంకార సవచం ప్రకరణమ్.

ప్రతాపరుద్రీయం నామాలంకారశాస్త్రమ్

సవ్యాఖ్యానం సమాప్తమ్.

వెన్నపుర్యాం: వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిలు అండ్ సన్స్ ఇశ్యతైః

శ్రీ 'వావిళ్ల' ముద్రణాలయే ముద్రితమ్.

